

युग प्रमुख चारित्रविरोमणि सन्मार्गदिवाकर पूज्य आचार्यश्री
बिमलसागरजी महाराज की हीरक जयन्ती प्रकाशन मात्र

भगवज्जिनसेनाचार्य प्रणीत

पार्श्वभ्युदयम्

[योगिराट् पण्डितचार्यकृत संस्कृत व्याख्या युतम्]

हिन्दी अनुवादक एवं सम्पादक

डॉ० रमेशचन्द्र जैन, जैनदर्शनाचार्य

एम. ए., पी-एच. डी., डी. लिट्

अध्यक्ष, संस्कृत विभाग, वर्तमान कालेज, बिजनौर

अर्थ सहयोग

श्री अक्षरपीलाल अशोककुमार जैन सराफ, इन्दौर

प्रकाशक

भारतवर्षीय अनेकान्त विद्वत् परिषद्

दो शब्द

भाचार्य जिनसेन ने संस्कृत के महाकवि कालिदास द्वारा रचित काव्य मेघदूत के श्लोकों के प्रत्येक चरण की और कहीं-कहीं दो चरणों की समस्यापूर्ति के फल-स्वरूप ३६४ श्लोकों में 'पार्श्वाम्युदय' की रचना की है। पार्श्वाम्युदय संस्कृत साहित्य की एक उत्कृष्ट रचना है। इसमें जैनधर्म के तेईसवें तीर्थंकर भगवान् पार्श्वनाथ की तपस्या के काल में अनेक पूर्व जन्मों के खेरी कमठ के जीव शम्भरा-सुर के द्वारा किये गये उपसर्गों को आधार बनाकर कथा का प्रारम्भ किया गया है। यद्यपि इसमें जैनधर्म या जैनदर्शन के किसी विशिष्ट सिद्धान्त का प्रतिपादन दृष्टिगोचर नहीं होता है तथापि संस्कृत साहित्य की दृष्टि से यह एक महत्वपूर्ण रचना है।

मेघदूत शृंगाररस प्रधान काव्य है। यतः पार्श्वाम्युदय मेघदूत के श्लोकों को आधार बना कर लिखा गया एक समस्यापूर्त्यारम्भक काव्य ग्रन्थ है अतः उसमें मेघदूत की तरह ही शृंगाररस के दोनों पक्षों (संयोग और वियोग शृंगार) का होना स्वाभाविक है। इससे एक बात ज्ञात होती है कि जहाँ जैनभाचार्य खीर रस या शान्तरस विषयक रचना कर सकते हैं वहाँ वे शृंगाररस विषयक रचना करने में भी पूर्ण समर्थ हैं, फिर भी किसी तीर्थंकर की कथा में—

‘ज्ञाता स्वादो विवृत जघनां को विहातुं समर्थः।’

जैसे कथन पाठक के मन पर क्या प्रभाव डालेंगे, यह कहना कठिन है।

श्री डॉ० रमेशचन्द्र जैन संस्कृत साहित्य के मर्मज्ञ विद्वान् हैं। वे जैनदर्शन, बौद्धदर्शन आदि विषयों के भी अच्छे ज्ञाता हैं। वे अनेक पुस्तकों के सफल लेखक, सम्पादक तथा अनुवादक भी हैं। उन्होंने श्री योगिराट् पण्डिताचार्य की संस्कृत टीका सहित पार्श्वाम्युदय का सम्पादन तथा उसके श्लोकों का अर्थ और संक्षिप्त व्याख्या लिखी है। इससे संस्कृतज्ञ विद्वानों को लाभ तो मिलेगा ही, साथ ही साधारण जन भी पार्श्वाम्युदय काव्य के काव्यत्व का आनन्द ले सकेंगे। उनके द्वारा लिखित प्रस्तावना भी उपयोगी एवं पठनीय है।

प्रसन्नता की बात यह है कि ऐसी उत्कृष्ट कृति का प्रकाशन हो रहा है। इस कृति के सम्पादक और सार्ध व्याख्या लेखक तथा प्रकाशक बघाई के पात्र हैं।

वाराणसी

१५ अगस्त, १९९१

उदयचन्द्र जैन

प्रस्तावना

सन्देश काव्यों में पार्श्वभ्युदय का स्थान

सन्देश काव्यों की परम्परा और पार्श्वभ्युदय

सन्देश या दूतकाव्य लिखने की परम्परा बहुत प्राचीन है। उपलब्ध सन्देश काव्यों में कालिदास का मेघदूत सबसे प्राचीन माना जाता है। उसी के आधार पर बाद में अनेक कवियों ने सन्देश काव्यों का प्रणयन किया। ८वीं-९वीं शताब्दी ईसवी के आचार्य जिनसेन ने अमोघवर्ष के शासनकाल में पार्श्वभ्युदय नामक काव्य की रचना की। यह काव्य ३६४ मन्दाक्रान्ता वृत्तों में मेघदूत के श्लोकों के चरणों की समस्या पूर्ति के लिए लिखा गया है। विक्रम का नेमिदूत (ई० १३ वीं शती का अन्तिम चरण), मेरुग का जैनमेघदूत (सन् १३४६-१४१४ ई०), शरिप्रसुन्दर गणिका शीलदूत (१५वीं शती), वासिष्ठसूरि का पवनदूत (१७वीं शती), विजयविजय गणिका इन्दुदूत (१८वीं शती), मेघ-विजय का मेघदूत समस्या लेख (१८वीं शती) एवं अज्ञात नाम वाले कवि का चेतो दूत जैन परम्परा के प्रमुख दूत काव्य हैं। संस्कृत साहित्य में अब तक ५१ दूत काव्यों की रचना जानी गई है। इनमें बारहवीं शताब्दी के धोयी कवि का पवनदूत, तेरहवीं शताब्दी के वेदान्तदेशिक का हंससन्देश, पन्द्रहवीं शताब्दी के रूप गोस्वामी का हंसदूत और सत्रहवीं शताब्दी के कृष्णानन्द सार्वभौम का पदाङ्कदूत अधिक प्रसिद्ध हैं। इनमें से भी बहुत से काव्य तो मेघदूत के श्लोकों अथवा उसके चरणों की समस्यापूर्ति के रूप में लिखे गए हैं तथा अन्य बहुत से काव्यों का प्रणयन स्वतन्त्र रूप में हुआ है, फिर भी इन पर कालिदास का गहन प्रभाव लक्षित होता है। जिनसेन का पार्श्वभ्युदय इस परम्परा की एक महत्त्वपूर्ण कड़ी है।

पार्श्वभ्युदय में समस्या पूर्ति के काव्य कोशल द्वारा समस्त मेघदूत को ग्रंथित कर लिया गया है। यद्यपि दोनों काव्यों का कथा भाग सर्वथा भिन्न है, तथापि मेघदूत की पंक्तियाँ पार्श्वभ्युदय में बड़े ही सुन्दर और स्वाभाविक ढंग से बैठ गई हैं। समस्या पूर्ति की कला कवि पर अनेक नियन्त्रण लगा देती है, तथापि जिनसेन ने अपनी रचना की ऐसी कुशलता और असुराई से सँभाला है कि पार्श्वभ्युदय के पाठक को कहीं भी यह सन्देह नहीं हो पाता कि उसमें अन्य विषय व भिन्न प्रसङ्गात्मक एक पृथक् काव्य का समावेश है। इस प्रकार पार्श्वभ्युदय जिनसेन के संस्कृत भाषा पर अधिकार तथा काव्यकोशल का एक सुन्दर

प्रमाण है। उन्होंने जो कालिदास के काव्य को प्रशंसा की है, उससे तो उनका व्यक्तित्व और भी ऊँचा उठ जाता है। महान् कवि ही अपनी कविता में दूसरे कवि की प्रशंसा कर सकता है।^१ इस काव्य के सम्बन्ध में प्रो० के० बी० पाठक का मत है कि पार्श्वभ्युदय संस्कृत साहित्य की एक अद्भुत रचना है। वह अपने युग की साहित्यिक रचि की उपज और आदर्श है। भारतीय कवियों में सर्वोच्च स्थान सर्वसम्मति से कालिदास को मिला है, तथापि मेषदूत के कर्ता की अपेक्षा जिनसेन अधिक प्रतिभाशाली कवि माने जाने योग्य है^२।

पार्श्वभ्युदय की कथावस्तु

जम्बूद्वीप के पश्चिम भारत क्षेत्र में सुरम्य नामक देश में पौवनपुर नगर था। वहाँ राजा अरविन्द राज्य करता था। उस नगर में विश्वभूति ब्राह्मण के दो पुत्र कमठ और मरुभूति रहते थे। ये दोनों राजा के मन्त्री थे। एक बार जब मरुभूति बाहर राजा के कार्य से गया हुआ था तब कमठ ने उसकी स्त्री वसुन्धरा की बलात् अपनी पत्नी बना लिया। राजा को जब यह ज्ञात हुआ तो उसने कमठ को अपने राज्य से निष्कासित कर दिया। कमठ सिन्धु नदी के किनारे तपस्या करने लगा। बड़े भाई के निष्कासन से दुःखी छोटा भाई मरुभूति तलाश करते-करते भाई के पास पहुँचा। उसे आया देखकर कमठ को बहुत क्रोध आया। उसने नमस्कार करते हुए मरुभूति पर पाषाण शिला गिरा दी। इस प्रकार कई जन्मों तक उन दोनों का आपस में बैर चलता रहा। अन्त में मरुभूति का जीव वाराणसी के काश्यप गोत्री राजा विश्वसेन की रानी बाह्यी के गर्भ में पार्श्वनाथ के रूप में आया। देवों ने उसके यथासमय गर्भ, जन्म आदि महोत्सव किए। अन्त में वैराग्य के कारण उन्होंने समस्त परिग्रहों का त्याग कर दीक्षा ले ली। एक बार जब वे तपस्वरण में लवलीन थे तो आकाशमार्ग से जाते हुए कमठ के जीव शम्बरसुर का विमान रुक गया। उसने विभंगावधि से सब वृत्तान्त जाना तो अपने बैरी को देखकर उसकी क्रोधाग्नि बढ़ गई। क्रोधवश उसने महागर्जना की और महावृष्टि करना शुरू कर दी। इस पर जब पार्श्वनाथ अपने धर्म से विचलित नहीं हुए तो वह उन्हें युद्ध करने की प्रेरणा देते हुए कहने लगा कि युद्ध में तुम मेरे हाथ मृत्यु प्राप्त कर अलकानगरी को प्राप्त करोगे वहाँ पर स्त्री आदि भोग सम्पदायें सुलभ होंगी। अलकानगरी आदि के वैभवं का

१. उत्तरपुराण (प्रस्ताविक), पृ० ११ (ज्ञानपीठ प्रकाशन)

२. जनरल बोम्बे ब्रांच, रॉयल एशियाटिक सोसायटी, संख्या ४९, व्हा० १८, (१८९२) तथा पाठक द्वारा सम्पादित मेषदूत द्वि०, सं० पूना, १९१६ भूमिका, पृ० २३ आदि

वर्णन कर वह उन्हें स्वर्ग प्राप्ति के लिए लास्यित करने की चेष्टा करता है । इस प्रकार अनेक उपसर्गों के बीच जब भगवान् धैर्य से ध्युत नहीं होते हैं तो वह उनको मार्ग के लिए एक पहाड़ उठाता है । इसी समय धरणेन्द्र और पद्मावती भगवान् की पूजा के लिए आते हैं । धरणेन्द्र भगवान् को घेरकर अपने फणों के ऊपर उठा लेते हैं और पद्मावती वज्रमय छत्र तानकर खड़ी हो जाती है । इसी समय भगवान् को केवलज्ञान हो जाता है । आकाश में सुरदुन्दुभि बजती है, दिशायें निर्मल हो जाती हैं । यह सब देखकर शम्बरसुर भागने लगता है; किन्तु धरणेन्द्र उसे अभय देकर रोकते हैं और उसके पूर्वजन्मों की याद दिलाते हैं । शम्बर अपने कृत्यों पर पश्चात्ताप करता है और तीर्थंकर का गुणगान करता है ।

इस काव्य में शम्बर को यक्ष के रूप में चित्रित किया गया है । युद्ध में मृत्यु को प्राप्त पार्श्वनाथ की शम्बरसुर मेघ के रूप में कल्पना करता है । भगवान् पार्श्वनाथ को यह परामर्श देता है कि युद्ध में मृत्यु प्राप्त कर मेघ रूप धारण कर वे अलकानगरी जायें और अपने पूर्वजन्म की पत्नी वसुन्धरा जो कि इस समय किन्नरी हुई है, से जाकर मिलें तथा उसकी वियोगाग्नि को शान्त करें ।

पार्श्वाम्युदय में रामगिरि से अलका तक मेघ के जाने के मार्ग का वर्णन किया गया है । रामगिरि से चलकर मेघमाल नामक क्षेत्र पर आया ।^३ इसके बाद उत्तर को और चलकर उसे आम्रकूट पर्वत मिलेगा^४ । यहाँ से आगे चलकर विन्ध्याचल के चरणों में फैली हुई नर्मदा का दर्शन होगा^५ । अनन्तर पर्वतों-पर्वतों पर होते हुए मेघ का दशार्णदेश में प्रवेश होगा^६ । दशार्ण देश में पहुँचने पर वह विदिशा नगरी में जायगा । विदिशा से क्रमशः नीच पर्वत, उज्जयिनी, देवगिरि, दशपुर, कुरुक्षेत्र, कनखल, कौञ्चद्वार तथा कैलाश पर्वत जायगा^७ ।

३. सद्यः सीरोत्कण्ठमुरभिक्षेत्रमावृत्तमालम् । पार्श्वाम्युदय १।६३

४. वसत्यध्वश्मपरिगतं सानुमानाम्रकूटः । पार्श्वाम्युदय १।६६

५. रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशोर्णम् । पार्श्वाम्युदय १।७५

६. कालक्षेपं ककुभसुरभी पर्वते पर्वते ते । पार्श्वाम्युदय १।८६

तस्य्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः । संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्यायिर्हृवा
दशार्णः ॥ पार्श्वाम्युदय १।९१, ९२

७. नीचैराख्यं गिरिमधिवसेः ॥ पार्श्वाम्युदय १।९७

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूषज्जयिन्याः ॥ पार्श्वाम्युदय १।१०३

देवपूर्वं गिरिम् । पार्श्वाम्युदय २।३०

पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ पार्श्वाम्युदय २।४४

कैलाश पर्वत के अंक में अलकानगरी बसी हुई है। इस अलकानगरी का वर्णन कवि ने मुक्त कंठ से किया है। मार्ग का उपर्युक्त क्रम मेघदूत के अनुसार ही है। हो सकता है कि जिनसेन कोई अन्य मार्ग चुनते, किन्तु उन्हें मेघदूत के श्लोकों के सारे चरणों को अपने काव्य में समाहित करना था अतः मार्ग का यही क्रम उन्होंने चुना।

अनुशूलन—पार्श्वाम्बुदय विद्वत् के समस्त काव्यों में अप्रतिम है। आध्यात्मिक शक्ति के सामने संसार की सारी भौतिक शक्तियाँ तुच्छ हैं, वे उसका कुछ भी नहीं बिगाड़ सकती हैं, यह दर्शाना यहीं कवि का अभिप्रेत है। पार्श्व के प्रति दग्धबैर शम्बरानुर सोचता है—चूँकि मेघ का दर्शन होने पर सुखी व्यक्ति का भी चित्त अन्य प्रकार की प्रवृत्ति वाला हो जाता है, अतः तिरस्कार करता हुआ मैं गर्जनाओं से अनेक ध्वनि सुन, दिव्य के स्वरों से भी समान शरीर वाले मेघों से इसके चित्त में क्षोभ उत्पन्न करूँगा। अनन्तर प्रकम्पित घेय वाले इसे विचित्र उपाय से मार डालूँगा।' ऐसा सोचकर उसने उनद्रव प्रारम्भ कर दिया। जिनसेन उसकी मूढता का परिहास करते हुए कहते हैं—

क्वाऽर्थं योगी भुक्त्वा महिमे धुविलङ्घ्यस्वभावितः,

क्वाऽसौ क्षुद्रः कमठदनुजः क्वेभराजः क्व दंशः ।

क्वाऽऽसद्ध्यानं चिरपरिचितध्वेयमाकालिकोऽसौ,

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेषः ॥ पार्श्वो १।१७

अर्थात् जिसकी आत्म शक्ति का उल्लंघन करना कठिन है ऐसा यह योगी कहीं और अघम कमठ का जीव दैत्य कहीं ? कहीं तो गजराज और कहीं वन-मवली, जिसका ध्वेय चिरपरिचित है और पूर्णरूप से जिसका ध्यान शोभन है

ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः ।

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कीरवं तद्भजेथाः ॥ पार्श्वो २।४५, ४६

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं दैलराजावतीर्णाम् । जह्नीः कन्यां सगरतनयस्वगंसोपान-
पमितम् । २।५१, ५२

हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्कोञ्चरन्ध्रम् ॥ मेघदूत १।६०, पार्श्वो २।६९

तस्योत्सङ्गे प्रणयित इव अस्तगङ्गादुकूलम् ।

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां जास्यसे कामचारिन् ॥ पार्श्वो २।८१, ८२

८. मेघेस्तावत्स्तनितमुखरैर्विबुद्धोत्तहासैः,

चित्तक्षोभान्दिरदसदृशैरस्य कुर्वे निफुर्वन् ।

पश्चाच्चैनं प्रचलितवृत्तिं ही हनिष्यामि चित्रं,

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ॥—पार्श्वो १।११

ऐसा वह योगी कहीं और धुआँ, अग्नि, जल तथा वायु का समुदाय यह मेघ असामयिक (क्षीघ्र नष्ट हो जाने वाला) कहीं ?

वायु में धुँएँ के रूप में सूक्ष्मातिसूक्ष्म रजकण छाए रहते हैं। मधु के संघर्ष से ये कण विद्युत् से परिगृहीत हो जाते हैं। तब वाष्प रूप में अन्तरिक्ष में व्याप्त जल को वे अपने ऊपर आकृष्ट कर लेते हैं। इस प्रकार मेघ बनकर जल-वृष्टि के योग्य हो जाते हैं^९। वास्तविक रूप में ऐसा मेघ सन्देशादि के कार्य को सम्पन्न करने में समर्थ नहीं है। किन्तु कालिदास यक्ष को कामुक के रूप में चित्रित करते हैं और कामुक व्यक्ति अपनी उत्कण्ठा के कारण चेतन अचेतन के विवेक में दीन हो जाते हैं अतः यक्ष उसी अचेतन मेघ से याचना करने लगता है। जिनसेन ने आत्मिक शक्ति के सामने मेघरूप अचेतन पदार्थ की तुच्छता को पूरी तरह स्वीकार किया है अतः पार्श्वनाथ उसको शक्ति को किसी भी रूप में स्वीकार नहीं करते। भौतिक शक्ति का आश्रय लेकर दूसरे को पराभूत करने की चेष्टा करने वाले को जिनसेन क्षुद्र कहने से नहीं चूकते। कालिदास अचेतन प्रकृति को भी मनोभावों के सम्पर्क से चेतन बनाने का कीदाल व्यक्त करते हैं, जिनसेन आत्मिक शक्ति के सामने जड़ प्रकृति की तुच्छता के यथार्थ को स्वीकार करने में जरा भी नहीं हिचकते। शम्बर के माध्यम से मेघ के रूपों तथा उसके प्रतिफलों को जिनसेन ने अत्यधिक विस्तार से कहलाया है किन्तु वे सारे रूप, वे सारे फल पार्श्व को निस्सार दिखाई देते हैं। इस प्रकार पार्श्व का वाचक रूप नहीं, समर्थ रूप सामने आता है। अचेतन को चेतन मानने का भाव बन्धन का भाव है और इसी मिथ्यापरिणति के कारण जीव इस संसारचक्र में भ्रमण कर रहा है। अचेतन को अचेतन और चेतन को चेतन मानने का विवेक जिसके अन्दर जाग्रत होता है, वह रत्नत्रय मार्ग के द्वारा मोक्ष के सम्मुख पहुँचता है। इस प्रकार की साधना का पथिक अनुपमेय है, दुर्जय है, इस बात का विचार न कर दुष्ट पुच्छ बुद्धि की उद्धतता से उससे माया युद्ध की याचना करता है^{१०}। ऐसा व्यक्ति यदि देव भी है तो भी पशु के तुल्य है, जिसे जिनसेन ने 'गुरुसुरपशु' कहा है^{११}।

संसार में लोग वस्तुओं और घटनाओं को अपने अपने अभिप्राय और सामर्थ्य के अनुसार देखते हैं। शंकरासुर पार्श्व के तप के अभिप्राय को समझ

९. वासुदेव शरण अग्रवाल, मेघदूत एक दृष्टि, पृ० ६

१०. मायायुद्धं मुनिपमुपमाक्षीणको दुर्जयोऽयं,

दायोऽसुखमाद्य-रिणयन् गुह्यकस्तं ययाचे ॥ पार्श्वी० १:१९

११. वही १:१८

नहीं पाया । अतः उन्हीं से पूछ बैठता है—मन को अपनी अन्तरात्मा में रखकर वह (ध्यानी रूप में प्रसिद्ध) आप कहिए । क्या आप कभी के नष्ट हो जाने पर सिद्धावस्था को प्राप्त आत्मब्रह्म में मन को लगा रहे हैं अथवा (आपके) कण्ठ में आलिंगन की इच्छा रखने वाली दूरवर्ती प्रिया में मन लगा रहे हैं^{१२} ? प्रायः शम्भरासुर यही सोचता है कि मुनि पार्श्व सुन्दर-सुन्दर स्त्रियाँ पाने के लिए तपस्या कर रहे हैं । अतः वह बार बार उन्हें दिव्य स्त्रियों की प्राप्ति का प्रलोभन देता है^{१३} । अप्सराओं के लोभ से तलवार के द्वारा मृत्यु प्राप्त करना^{१४} भी वह एक बड़े सीमाव्य की बात मानता है । इस प्रकार बकबाव को सुनकर भी पार्श्वयोगी चुप ही रहते हैं, ध्यान से किञ्चिन्मात्र भी श्रुत नहीं होते हैं । उस समय उनकी धीरता देखकर यक्ष को भी आश्चर्य होता है लेकिन उसके बहं को यह स्वीकार करने में भी कठिनाई होती है और प्रत्युत्तर न देने के कारण पार्श्व को स्त्रीम्मन्य मानता है^{१५} । यक्ष को यह पता चलता है कि बुद्धिः पार्श्व के कान उसके द्वारा कहे गए विषाद अभिप्राय वाले समीचीन भाषण को नहीं सुनते है, अतः वे निष्ठुर वायुओं से वृषित हैं, स्त्रियों का गान इस प्रकार के कानों की अचूक औषधि है, अतः स्त्रियों का गान सुनने से प्रसन्न हुआ योगी अवश्य ही उसका प्रत्युत्तर देगा^{१६} । इस प्रकार स्त्रीप्रलोभन के अनेक प्रसंगों से पार्श्वाम्युदय भरा पड़ा है, किन्तु अन्त में हमें ज्ञात होता है कि तीर्थंकर पार्श्व को ये प्रलोभन लुभा नहीं सके और प्रलोभन देने वाले बीरी को उनके समक्ष झुकना पड़ा, उनकी शरण^{१७} लेनी पड़ी । इससे यह अभिप्राय द्योतित होता है

१२. ध्यायन्नेवं मुनिपमभगीनिष्ठुरालापशौण्डी,

भो भो भिक्षो भणतु स भवान् स्वान्तमन्तनिस्त्यन् ।

क्षीणकलेवे सिषिबुधि मति किं निषत्तोऽङ्गितस्त्वे,

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्हरसंस्थे ॥ पार्श्वो १।१२

१३. पार्श्वाम्युदय १।२७, २९, ४।२५, २४

१४. याचे देवं मयसिहतिभिः प्राप्य मृत्युं निकारात् ।

मुक्तो वीरभ्रियमनुभव स्वर्गलोकेऽसरोभिः ॥ पार्श्वो १।२६

१५. पार्श्वो १।३२, ४।१३

१६. मन्ये श्रोत्रं पश्यपवर्नदूषितं ते मयुवतां,

व्यक्ताकृतां समरविषयां सङ्कथां नो शृणोति ।

तत्पारुष्यप्रहरणमिदं भेषजं विद्धि गेयं,

श्रोण्यत्यस्मात्परमवहितं सीम्य । सीमन्तिनीनाम् ॥ पार्श्वो ४।१९

१७. पार्श्वो ४।६०

किं जिनसेन वासनाजन्य प्रेम के पक्षपाती नहीं हैं। वासनाजन्य कणभंगुर प्रेम का फल दुःख और क्लेश के अतिरिक्त और कुछ नहीं। कामवासनाओं को जलाए बिना आरमत्तय की उपलब्धि नहीं हो सकती। बिना तपस्या के आत्म-स्नेह परिनिष्ठित नहीं हो सकता यही पार्श्वाम्युदय का अमर सन्देश है। अन्य जैन सन्देश काव्यों में भी प्रायः यह सन्देश दिया गया है। इस प्रकार शृंगार के वातावरण में शान्त रस की अवतारणा हुई है। इसी की ओर लक्ष्य कर स्वर्गीय डॉ० नेमिचन्द्रशास्त्री ने कहा था—शृंगार के वातावरण में चलने वाली काव्य परम्परा को अपनी प्रतिभा से शान्त रस की ओर मोड़ देना कम महत्त्वपूर्ण नहीं है। त्याग में विश्वास रखने वाले जैन मुनियों ने भ्रमण संस्कृति के उच्च तत्त्वों का विश्लेषण पार्वनाथ और नेमिनाथ जैसे महापुरुषों के जीवनचरितों में अंकित किया है। जैन सन्देश काव्यों में साहित्यिक सौन्दर्य के साथ दार्शनिक सिद्धान्त भी उपलब्ध होते हैं। विषय के अनुसार मन और शील को दूत नियुक्त करना और शीतलता तथा शान्ति का वातावरण उत्पन्न कर देना सर्वथा नवीन प्रयोग है। संयम, सदाचार एवं परमार्थतत्त्व का निरूपण काव्य की भाषा और शैली में ये काव्य सद्बुद्धजन के आस्वाद्य बन गए हैं^{१८}।

यद्यपि पार्श्वाम्युदय में जैनधर्म के किसी सिद्धान्त का विशिष्टरूप से प्रतिपादन नहीं किया गया है तथापि मेघदूत के अनेक प्रसङ्गों को आचार्य जिनसेन ने जैनमत के अनुकूल ढालने का प्रयास किया है। उदाहरणतः मेघदूत में उज्जयिनी के महाकाल मन्दिर का वर्णन है तथा उसके अन्दर पशुपति शिव का अधिष्ठान बतलाया है। पार्श्वाम्युदय में महाकाल वन में कलकल नामक जिनालय^{१९} का वर्णन किया गया है। पशुपति शब्द का अर्थ यहाँ पशु आदि प्राणियों के रक्षक भगवान् जिनैन्द्र अर्थ व्यञ्जित होता है।^{२०} जैन ग्रन्थों में हिमवन् आदि पर्वतों से गङ्गा आदि नदियों का निर्गम बतलाया गया है। पार्श्वाम्युदय में भारतवर्ष की गङ्गा आदि नदियों को उन नदियों की प्रतिनिधि कहा गया है। प्रतिनिधि होने के कारण उनमें स्नान करने में कोई दोष नहीं है, क्योंकि तीर्थ के प्रतिनिधि भी पापों को नष्ट करने वाले कहे जाते हैं। मेघदूत में गङ्गा को जह्नु कन्या तथा सगर पुत्रों को जाने के लिए स्वर्ग की सीढ़ियों के रूप में चित्रित किया गया है। जैन परम्परा इन पौराणिक कहानियों का समर्थन नहीं करती है अतः

१८. डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री, संस्कृत काव्य के विकास में जैन कवियों का योगदान,

पृ० ४७१-४७२

१९. पार्श्वाम्युदय २।८

२०. पार्श्वाम्युदय २।१५

कवि ने उसे इस रूप में वर्णित किया है कि वह लौकिक रूढ़ि के अनुसार जल की कन्या के रूप में प्रतिष्ठ तथा सगरपुत्रों को जाने के लिए स्वर्ग की सीढ़ियों के तुल्य है। लौकिक श्रुति के रूप में स्वीकार करने पर आर्षपरम्परा से उसका कोई विरोध नहीं है। मेघदूत में गङ्गा का वर्णन करते हुए कहा गया है कि गङ्गा ने पार्वती के मुख में स्थित अम्बुज को मानों फेनों से हँसकर तरङ्ग रूप हाथों की चन्द्रमा के ऊपर लगाकर शिव के केशों को पकड़ लिया।^{२१} जैन परम्परा मानती है कि हिमवत् पर्वत के प्रपात पर गङ्गाकूट है वहाँ भगवान् आदिनाथ की जटाजूट युक्त प्रतिमा है उसी के समीप गङ्गा बहती है। इसी परम्परा का पोषण करते हुए जिनसेन ने कहा है—जिस श्वेतवर्ण वाली गङ्गा (हिमवान् पर्वत के पद्म सरोवर से निकली हुई) महानदी ने तरङ्ग रूप हाथों की चन्द्रमा के ऊपर लगाते हुए श्वेतवर्ण फेनों से भौंहों की टेढ़ी रचना से युक्त स्त्रियों पर मानों हँसकर अथवा गौरवर्ण स्त्रियों के अम्बुज पर मानों हँसकर हिमवान् पर्वत के गृध्रशिखर रूप कमलकणिका पर स्थित प्रतिविम्बात्मक अथवा सुख स्वरूप प्रपात पर गङ्गाकूट की निवासिनी देवी के त्रैलोक्याधिपति वर्हन्त भगवान् आदिदेव के केशों को पकड़ लिया (अर्थात् जिसने भगवान् आदिनाथ की प्रतिमा के ऊपरी भागों में स्थित जटाजूटों को पकड़ लिया) उसी इस नदी को जानों अर्थात् इस नदी को उस गङ्गा महानदी के समान आदर दो।^{२२} मेघदूत में चर्मण्वती नदी को गौओं के भारने से उत्पन्न तथा पृथ्वी में प्रवाह रूप से परिणत रन्तिदेव की कीर्ति कहा है।^{२३} पार्श्वाम्बुदय में इन्हीं विशेषणों के साथ इसे रन्तिदेव की अकीर्तिस्वरूप कहा गया है।^{२४} मेघदूत में किन्नरियों द्वारा त्रिपुरविजय के गीत गाने का उल्लेख है। पार्श्वाम्बुदय में त्रिपुर विजय से तात्पर्य औदारिक, तैजस और कामंज तीनों शरीरों के विजय का गीत है।^{२५} मेघदूत में गौरी शब्द का प्रयोग पार्वती के लिए किया गया है, पार्श्व-

२१. गौरीवक्त्रभ्रकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः,

शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ मेघदूत २।५३

२२. तामेवैनां कलय सरितं त्वं प्रपाते हिमाद्रेः,

गङ्गादेव्याः प्रतिमिधिनतस्यादिदेवस्य भर्तुः ।

गौरीवक्त्रभ्रकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः,

शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ २।५३ ॥

२३. कालिदास : मेघदूत १।४५

२४. पार्श्वाम् २।३६

२५. मेघदूत १।५६, पार्श्वाम्बुदय २।६७

म्युवय में यह गौरी स्त्री अथवा ईशान विशा के स्वामी की पत्नी के अर्थ में व्यञ्जित हुआ है ।^{२६} मेघदूत में मेघ से कहा गया है कि वह शिवजी के हाथ का सहारा देने पर चलने वाली पार्वती के पैदल चलने पर अपने भीतर जल प्रवाह को रोककर अपने शरीर की सीढ़ियों के रूप में परिणत करे । पार्वती-म्युवय में गौरी के स्थान पर देव भक्ति के कारण पूजा करने की इच्छुक जैन मन्दिर को आती हुई इन्द्राणी के लिए अपने शरीर को सीढ़ी के रूप में परिवर्तित करने की मेघ से प्रार्थना की गई है ।^{२७}

जिनसेन का जिन भक्ति में अटूट विश्वास है । नागराज धरणेन्द्र तीर्थंकर पार्वतीनाथ की स्तुति करते हुए कहते हैं—हे भगवन् ! आपके विषय में थोड़ी भी भक्ति विपुल पुण्यको उत्पन्न करती है ।^{२८} पूर्वजन्म में कमठ के जीवधारी तापस के द्वारा जलाए जाने पर हम दोनों नाग और नागिनी देवयोनि को प्राप्त हुए हैं । इस प्रकार थोड़ी भी भक्ति अधिक फल को देती है । हम लोगों का और भी अधिक कल्याण हो ऐसी जिसकी भक्ति के प्रभाव से मुझे पत्नी के साथ यह कठिनार्द्ध से प्राप्त करने योग्य (दुर्लभ) नागेन्द्र पद प्राप्त हुआ और जिसके माहात्म्य से भक्ति के अनुकूल आचरण करने के लिए मैं विहार छोड़कर रत्नप्रय धारी भगवान् ऋषभदेव के मन्दिर के शिखर से युक्त उम कैलाश पर्वत से लौटा हूँ ।^{२९} वह (धरणेन्द्र के पद को प्रदान करने वाली) भक्ति, आपको सेवा करती हुई मेरे कल्याण के लिए हो । हे देव ! उत्तम सम्पदा को देती हुई यह आपके चरणों की भक्ति इस जन्म में और परलोक में भी मेरे लिए सब प्रकार से सुखदायी हो ।^{३०} इसी प्रकार पश्चात्ताप्युक्त हृदय वाला शम्भरासुर भगवान् के प्रति अपने हार्दिक उद्गार व्यक्त करता है—हे भगवन् ! राक्षीभूत अथवा विनश्वर मेघ शब्द नहीं करके भी जैसे चातकों को जल देता है, उसी प्रकार प्रार्थना किए जाने पर मौन को धारण किए हुए भी आप हम लोगों को अभीष्ट

२६. मेघदूत १।६०, पार्वीम्युवय २।७५

२७. मेघदूत १।६०, पार्वीम्युवय २।७६

२८. श्रेयस्सूते भक्ति भगवन्भक्तिरुपाप्यनल्पम् ॥ पार्वी० ४।५४

२९. सेवा सेवां त्वयि विदधतः श्रेयसे मे दुरापं,

यन्माहात्म्यात्पवमधिगतं कान्तयाऽमा मयेवम् ।

यस्माच्चैनं तदनुचरणेनाऽहमुपमन्विहारं,

तस्मादद्रेस्त्रिनयनवृषोत्खातकुटाग्निवृतः ॥ पार्वी० ४।५५

३०. तस्मे देव श्रियमुपरिमां तन्वतीयं स्वदृष्टप्रषो-

भक्तिर्भूयान्निखिलमुखया जन्मनीहाऽप्यमुत्र । पार्वी० ४।५६

कल्याण प्रदान करते हो । यदि भव्यजीवों के एकमात्र मित्र आपसे भवत इष्ट फल निश्चित रूप से प्राप्त करता ही है तो अच्छा है अर्थात् यदि आप मौन होकर भी कुछ देते हैं और भवत इष्ट फल प्राप्त करना ही है तो आपका मौन श्रेयस्कर है । कल्पवृक्ष नया संसार के लिए शब्दों से (उत्तरों से) पलते हैं ? पाषकों के अभीष्ट प्रयोजन का सम्पादन करना ही सज्जनों का उत्तर होता है ।^{११} हे प्राणिमात्र के प्रति दयाभाव रखने वाले ! विमग्न होकर मैं तुमसे आश्रय की माँग सहित याचना करता हूँ । सौहाद्र से अथवा पाप से भयभीत या दुःखाकुल होने से अथवा मेरे प्रति अनुकम्पा भाव रखकर अशरण, निर्दय, अत्यन्त प्रौढ़ माया युक्त, दुष्टाभिलाषी (एवं) पश्चाताप के कारण चरणों में गिरे हुए मुझे पापरहित करो ।^{१२} हे मुनि मित्र पार्श्व जिनेन्द्र ! मेरे भगवान् के चरण कमलों के प्रसाद से मूढता के कारण न्याय का उल्लङ्घन किए हुए मेरे जो वाणी से अनेक प्रकार की चेष्टा की भक्ति से चरणों में झुके हुए मुझे शम्भरापुर की वह चेष्टा मिथ्या ही निन्दितात्मा मेरे पापकर्म की मिथ्या हों । इस प्रकार जणभर भी मेरा आत्मस्वभाव रूप ज्ञानसे वियोग न हो ।^{१३}

उपयुक्त विवरण से भक्ति के सम्बन्ध में निम्नलिखित बातें स्पष्ट होती हैं—

(१) थोड़ी सी भी जिनभक्ति बहुत पुण्य उत्पन्न करती है ।

(२) भक्ति उत्तम सम्पदा को देने वाली और कल्याणकारी होती है । वह इस लोक और परलोक में सुखदायक होती है ।

३१. श्रेयोऽस्मभ्यं समभिलषितं कारिवाहो यथा त्वं,

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः ॥

प्रत्युत्कीर्णो यदि च भगवन्भव्यलोकैकमित्रात्,

त्वत्तः श्रेयः फलमभिमतं प्राप्नुयादेव भक्तः ।

प्रत्युवर्तैः किं फलति जगते कल्पवृक्षः कलानि ?

प्रत्युवर्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ पार्श्वी० ४।६०-६१

३२. अत्राणं मामपघृणमतिप्रौढमायं दुरीहं,

पश्चात्तापाच्चरणपतितं सर्वसत्त्वानुकम्प ।

पापापेतं कुरु सकरुणं स्वाञ्छ साधे विनम्रः,

सौहार्वाढा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशकुद्व्या ॥ पार्श्वी० ४।६२

३३. मत्तन्मीढ्यात्बहुविलसितं न्यायमुल्लङ्घ्य वाचां,

तन्मे मिथ्या भवतु च मुने दुष्कृतं निन्दितस्वम् ।

भक्त्या पादौ जिनं विनमतः पार्श्वं मे तत्प्रसादात्,

मा भूदेवं क्षणमपि सखे विधुता विप्रयोगः ॥ पार्श्वी० ४।६५

(३) भक्ति का फल स्वतः प्राप्त होती है ।

(४) भक्ति जीवों को पापरहित करती है ।

(५) भगवान् से प्रार्थना करते समय व्यक्ति यह भावना करता है कि क्षण भर के लिए भी उसका आत्मस्वरूप ज्ञान से वियोग न हो ।

पाश्चात्त्युदय में दो प्रकार के तपों का चित्रण प्राप्त होता है—(१) सांसारिक आकांक्षा की पूर्ति के लिए किया गया तप । (२) कर्म के क्षय के लिए किया गया तप । इन दो तपों में से जैनधर्म में दूसरे प्रकार के तप को स्वीकार किया गया है । क्योंकि पहले तप का प्रयोजन संसार है और दूसरे तप का प्रयोजन मोक्ष है । आचार्य समन्तभद्र ने कहा है—

अपत्यवित्तोत्तरलोकतृष्ण्या,

तपस्विनः केचन कर्म कुर्वन्ते ।

भगवान् पुनः जन्म जरा जिहासया,

ययौ प्रवृत्तिं समधीरनाकणत् ॥

हे भगवान् ! कितने ही लोग सन्तान प्राप्त करने के लिए, कितने ही धन प्राप्त करने के लिए तथा कितने ही मरणोत्तरकाल में प्राप्त होने वाले स्वर्गादि की तृष्णा से तपश्चरण करते हैं, परन्तु आप जन्म और जरा की बाधा का परित्याग करने की इच्छा से दृष्टानिष्ट पदार्थों में मग्न हो मन, बचन, काय की प्रवृत्ति को रोकते हैं । पाश्चात्त्युदय में इस प्रकार के तप का आचरण करने वाले भगवान् पाश्वं हैं, जिनके सामने कठिनाई के पहाड़ उपस्थित होते हैं, फिर भी जो जरा भी विचलित नहीं होते हैं । फलतः शम्भरासुर को विफल प्रयास वाला होना पड़ता है ।^{३४} इसके विपरीत कमठ कपट मन से^{३५} तपस्या करता है । अपने भाई की परती इत्वरिकातुल्य वसुन्धरा से अलग हुआ वह शुष्क वीराग्य के कारण, जिसके पश्चरों के तल भाग ऊँचे नीचे थे, जिसके प्रदेश धावाग्नि से दग्ध थे, जहाँ वृक्ष शुष्क होने के कारण उपभोग के योग्य नहीं थे, अनेक प्रकार के काँटों से वेष्टित होने के कारण जो गमन करने योग्य नहीं था ऐसे पर्वत के शिखर पर गर्मी के दिन बिताता है ।^{३६} इतना सब करने के बाद

३४. एवंप्रायां निकृतिमसुरः स्त्रीमयीमाशु कुर्वन्,

व्यर्थोद्धोगः समजनि मुनी प्रत्युताग्नात्स दुःखम् ॥ ४।४५

३५. वही १।१३

३६. यस्मिन् प्राया स्थपुटितलो दावदग्धाः प्रदेशाः,

शुष्का वृक्षा विविधवृतयो नोपभोग्या गम्याः ।

यः स्म व्रीक्षान् नयति दिवसश्शुष्कवीराग्यहेतोः,

तस्मिन्नहो कतिचिद्वक्त्राधिप्रयुक्तः स कामी ॥ पाश्वा० १।५

भी उसका अपने भाई के प्रति वैर शान्त नहीं होता है और वह भगवान् पार्श्व-नाथ पर तरह-तरह के उपसर्ग करता है अतः कमठ के जन्म में किया गया तप उसकी आत्मभ्राष्ट्रि में कुछ भी सहायक नहीं होता है ।

भारतवर्ष के साहित्य की एक प्रमुख विशेषता कर्म तथा उसके फल में विश्वास है । प्रत्येक पुरुष को अपने कर्म का शुभाशुभ फल भोगना ही पड़ता है ।^{३७} यहाँ के समस्त शास्त्र बन्धन से मुक्त होने का उपाय बतलाते हैं । पार्श्व पर किया गया शम्भरासुर का उपसर्ग उनके पूर्वकृत कर्मों का फल था, जिसे तीर्थकर होने पर भी उन्हें भोगना अनिवार्य था । उनकी साधना बन्धन से मुक्त होने का उपाय थी । पादवीभ्युदय का मेष सांसारिक बाह्य आकर्षण का प्रतीक है । इस आकर्षण से सभी सांसारिक प्राणी आकर्षित होते हैं । शम्भरासुर चाहता है कि बाह्य आकर्षणों में पड़कर पार्श्व अपनी तपः साधना को भूल जाय अतः मेघ के माध्यम से सांसारिक आकर्षणों, सृष्टि की उर्मियों, तरङ्गों, कोमल संवेदनाओं और अभिलाषाओं को सामने रखता है । उज्जयिनी और अलका की बड़ी-बड़ी अट्टालिकाओं, उद्यानों, दीधिकाओं, पण्यस्थलों, मनोहर अङ्गनाओं, रास्ते के उद्दाम प्राकृतिक दृश्यों और लुभावनी वस्तुओं के ललित वर्णनों के बीच पार्श्व के हृदय में शान्ति और निरासक्ति की एक अपूर्व आह्लादमयी धारा है । आत्मा में निरन्तर जागरण का कार्य चल रहा है और इस जागरण का फल यह होता है कि उसकी शक्ति से अनुपम दिव्य सुखों में लीन धरणेन्द्र जैसे देवों के आसन भी कंपायमान हो जाते हैं, शत्रु को पलायमान होना पड़ता है, उसे अपनी भूल मानकर हृदय से क्षमा याचना करनी पड़ती है । इस प्रकार एक अपूर्व विजय की प्राप्ति होती है । अन्तरङ्ग और बहिरङ्ग शत्रुओं का अब नाश हो गया है । जो कुछ भोगना था वह भोग लिया अब कुछ भोगना बाकी नहीं रहा, संसार के सारे आकर्षणों का अन्त आ गया और आत्मा में अपूर्व सुख की धारा बह रही है । संसार के प्राणी ऐसी महान् आत्मा के गुणानुवाद्य अथवा नाम मात्र लेने से भवोच्छेदन की आशा बाँध रहे हैं । भक्ति के रस का संचार हो रहा है । इस प्रकार पादवीभ्युदय के बाह्य रूप को अपेक्षा उसका आन्तरिक रूप करोड़ों गुना अधिक महत्त्व रखता है ।

शम्भरासुर और पार्श्व का संघर्ष इन्द्रियज्ञान और अतीन्द्रियज्ञान के बीच का संघर्ष है । शास्त्रकारों ने कहा है कि इन्द्रिय के द्वारा जो जानकारी प्राप्त होती है वह तुच्छ है, अतीन्द्रिय ज्ञान से जो जानकारी प्राप्त होती है वह विपुल है, पूर्ण है । एक में असमयता है, दूसरे में समयता है । असमय की सब कुछ ३७. स्वयंकृत कर्मयथात्मनापुन फलं तथैव लभते शुभाशुभम् ।

मानने वाला संसार की ऊपरी चाकचिब्य में ही रमण करता है, उसे चाहिए बाह्य प्रकृति का मनोरम वातावरण, काम का उद्दाम वेग और उसकी पुष्टि का साधन सुन्दर ललनायें और पुरुष । दूसरी ओर समग्रता की आराधना करने वाला इन वस्तुओं को वैराग्यशील भिक्षु की निगाहों से देखता है, उसकी दृष्टि में ये सब वस्तुयें और मनोभावनायें बाह्य हैं, शारीरिक हैं, मूर्तिमान हैं, क्षण भंगुर हैं, इन सबके बीच में जो अमूर्तिक आत्मा विद्यमान है वह उसकी खोज करता है । काम, क्रोध, मद आदि के आवेश से उस आत्मत्व की उपलब्धि नहीं हो सकती है । कहा भी है—

मदेन मामेन मनोभवेन क्रोधेन लोभेन ससम्भवेन ।

पराजितानां प्रसभ सुराणां बृधैश्च साभ्राज्यक्ष्णपरेशाम् ॥

गम्बरातुर काम, क्रोध और मद से युक्त है, उसकी दृष्टि सरागी है अतः इन्द्रिय प्रत्यक्ष से उसे जो कुछ दीख रहा है वही उसके लिए लोभनीय और अलोभनीय है । जो लोभनीय है वह वस्तु उसके लिए राग का कारण है और जो अलोभनीय है वह वस्तु उसके लिए द्वेष का कारण है । राग और द्वेष ये दोनों संसार छोड़ने के लिए विसर्जित करने पड़ते हैं, वीतरागी बनना पड़ता है, निश्छल समाधि की ओर बढ़ना पड़ता है । पार्श्व इसी वीतरागता और निश्छल समाधि की ओर बढ़ रहे हैं अतः इन्द्रियों के माध्यम से जो कुछ देखा जा सकता है, अनुभव किया जा सकता है उसकी तरफ उनका लक्ष्य नहीं है, क्योंकि इन्द्रियों की श्रियों में प्रवृत्ति राग और द्वेष की जनक है । वीतरागता के पथ के पथिक को इष्ट वस्तु के प्रति न राग है और न अनिष्ट वस्तु के प्रति द्वेष है । जहाँ राग और द्वेष है वहाँ संसार है । संसार छोड़ने के लिए आत्मतत्त्व का सहारा लेना पड़ेगा और अतीन्द्रिय ज्ञान की उपलब्धि करनी होगी । अतीन्द्रिय ज्ञान जिसके पास है वही सच्चा योगी है । शिशुपाल वध में माघ ने नारद को 'अतीन्द्रियज्ञान निधि' कहा है ।^{१८} कालिदास ने पूर्व भेद्य के ५५वें श्लोक में कहा है कि शिव के चरणों में भक्ति रखने वाले करणविगम के अनन्तर शिव के गणों का स्थिर पद प्राप्त करने में समर्थ होते हैं । इस करणविगम शब्द का प्रयोग पार्श्व-भ्युदय में भी हुआ है । वहीं कहा गया है कि अर्हन्त भगवान् के चरण चिह्नों को देखने पर जिनके पाप नष्ट हो गए हैं ऐसे भक्ति का सेवन करने वाले

३८. निवर्त्य सोऽनुब्रजतः कृतानतीवतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभस्सदः ।

समासदत्सादितदैत्यसम्पदः ।

पदमहेन्द्रालयचारुचक्रिणः ॥

शिशुपालवध १।११

करणविगम के अनन्तर सिद्ध क्षेत्र की स्थापना करते हैं।^{३९} उपर्युक्त करणविगम शब्द का अर्थ प्रायः सभी टीकाकारों ने शरीर त्याग किया है। आचार्य हजारो प्रसाद द्विवेदी ने इसकी उई व्याख्या की है। उनके अनुसार करणविगम का सोधा सादा अर्थ है—इन्द्रियों की उल्टी दिशा में मोड़ना, अर्थात् इन्द्रियों को बाहरी विषयों की ओर से मोड़कर अन्तर्मुखी करना।^{४०} पार्श्वाम्बुदय में पार्श्व भी करणविगम की इस प्रक्रिया में लगे हुए है।

पार्श्वाम्बुदय में प्रकृति

पार्श्वाम्बुदय मानों एक दृष्टि से प्रकृति काव्य ही है। इसमें प्रकृति के ही एक रूप मेघ को इत बनावया गया है और उसका जो मार्ग बतलाया गया है, वह भी यतः स्वाभाविक रूप से प्राकृतिक प्रवेशों में होकर जाता है, अतः इसमें स्वतः प्रकृति चित्रण को महत्वपूर्ण स्थान मिला है। मेघमार्ग में पड़ने वाले स्थलों की यथातथ्य प्राकृतिक दशाओं का वर्णन किया गया है, जिससे कवि का ऐसा प्रकृति सम्बन्धी सूक्ष्म निरीक्षण प्रकट होता है कि उसने स्वयं आकर इन स्थलों एवं उनकी प्राकृतिक दशाओं को ध्यान से देखा है। भूताचल पर्वत का तल भाग पत्थरों से ऊँचा-नीचा था। उसके प्रदेश दादाग्नि से दग्ध हैं, वहाँ वृक्ष शुष्क होने के कारण उपभोग के योग्य नहीं हैं।^{४१} मालक्षेत्र^{४२} कृषि प्रधान है। आन्नकूट पर्वत के ऊँचे शिखर पर विद्याधारियाँ बैठा करती हैं। उसके शिखर सुन्दर तथा सिद्धों के द्वारा सेवन करने योग्य हैं। वहाँ फूली हुई लताओं और गुल्मों की वृद्धि के योग्य स्थान हैं। उसका समीपवर्ती भाग पके हुए आमों से ढका हुआ है।^{४३} आन्नकूट पर्वत पर जब मेघ बैठता है तो भोली भाली विद्याधारियों को इस बात का सन्देह ही जाता है कि क्या कुण्डली मारे हुए सर्प पर्वत पर बैठा है अथवा पर्वत पर नीलकमल से बनाया गया शिखर सुशोभित हो रहा है।^{४४} नर्मदा का जल जंगली हाथियों की सूँड़ों के प्रताओं से निरन्तर भदित,

३९. यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः,

सिद्धक्षेत्रं विदधति पथं भक्तिभाजस्तमेनम् ।

दृष्ट्वा पूतस्त्वमपि भवताडै पुनर्दूरतोऽमुं,

कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धाघाताः ॥ पार्श्वी० २।६६

४०. कालिदास की लालित्य योजना, पृ० १०७

४१. जिनसेन : पार्श्वाम्बुदय १।५

४२. वही १।६३

४३. वही १।६९

४४. वही १।७०

जामुन के कुम्भों से उपरुद्ध वेग वाला, ऊपर से गिरते हुए झरने के जल के तुल्य, अस्तुरहित होने से मुनिजनों के द्वारा प्रार्थनीय, स्वादु, सुगन्धित और शीतल है।^{४५} दशार्ण जनपद के अग्रभाग में विकसित केतकी के फूलों से पीले प्राचीर से युक्त बगीचों सहित, कलुषित जल से भरे हुए, शालिधान्य के उत्पत्ति क्षेत्रों से युक्त तथा रमणीय उद्यानों वाले हैं।^{४६} त्रिविशा नगरी में मनोहर छूप के धूप से जिनका शरीर सुगन्धित है ऐसी वेद्याएँ सुरतक्रीड़ा में रत रहती हैं।^{४७} वही स्वच्छ और सुगन्धित बावड़ियाँ हैं।^{४८} नोच नामक पर्वत पर मित्र स्त्रियाँ रति क्रीड़ा करती हैं। प्रौढ़ पुरुषों वाले कदम्ब खिले हुए हैं तथा नागरिकों के लताओं से निर्मित वेद्याकार मण्डप हैं।^{४९} उसकी रमणीय अधिरिका में शिखर से गिरते हुए झरनों की शोभा बहुत सुन्दर लगती है।^{५०} उज्जयिनी की वीराङ्गनाओं के कटाक्षपातों से युक्त लोचनों से यदि मेघ रमण नहीं करता तो उसे नेत्रकान् होने का फल नहीं मिलेगा।^{५१} निर्विन्द्यानदी के किनारे बैठे हुए पक्षी उसकी करधनी के समान लग रहे हैं, वह अरुने नामि के सदृश भँवरों को दिखला रही है। वह पत्थरों पर गिरने के कारण मनोहरता के साथ बहती है।^{५२} सिन्धु नदी बेणी के समान थोड़ा जलवाली तथा किनारे पर उगे हुए वृक्षों के पत्तों के गिरने से पीले वर्णवाली है। वह कामिनो के समान परित्यक्त वस्त्र वाली होकर हँसों की आवाजों से मानों मेघ को बुला रही है।^{५३} अवन्ति देश में बूढ़े लोग उदयन की कथाओं के जानकार हैं।^{५४} उज्जयिनी नगरी लक्ष्मी की निवासभूमि तथा धनियों की एकमात्र जननी है।^{५५} महाकाल वन के मध्य कलकल नामक जिनालय है।^{५६} महाकालवन में श्वेतवस्त्रधारी साधकसमूह हँस फुंकार रूप

४५. जिनसेन : पादार्थस्युदय १।७८

४६. वही १।८९

४७. वही १।९४

४८. वही १।९५

४९. वही १।९८-९९

५०. वही १।१०१

५१. वही १।१०४

५२. पादार्थस्युदय १।१०५

५३. वही १।१०७

५४. वही १।१०९

५५. वही १।११०, ११५, ११६, ११७

५६. वही २।९

बीजाक्षर मन्त्र का उच्चारण करता हुआ गूल लेकर भ्रमण कर रहा है।^{५७} देव-गिरि पर्वत पर गूलर के वृक्ष हैं।^{५८} वहाँ स्कन्ददेव का निवास है।^{५९} देवगिरि से जाकर गिरने वाले झरनों के कारण चर्मण्वती नदी का जल मलीन हो जाता है। वहाँ पर गायों का आलभन होने के कारण वह रतिदेव की अकीर्ति के तुल्य है।^{६०} हिमालय पर्वत पर सरल (सीढ़ के) वृक्ष हैं।^{६१} उसके शिखरों का अग्रभाग हिमसमूह से ढका हुआ है। इससे उसकी शोभा कबच से ढके हुए शरीर के समान होती है।^{६२} वहाँ पर अष्टापद हैं जो भेष को लाँघने की चेष्टा कर सकते हैं, उन्हें भेष घने ओलों की वर्षा कर तितर बितर कर देगा। क्योंकि तिष्णल आरम्भ करने वाले कौन हैं जो तिरस्कार के पात्र न होसे हों।^{६३} हिमालय के तट के समीप में ही क्रौञ्चपर्वत का छिद्र है जो कि (चक्रवर्ती के) दण्ड से खोले गये विजयार्धपर्वत के गुहाद्वार के समान है। क्रौञ्च पर्वत के गुहाद्वार से भेष कौलाशपर्वत की ओर जायगा। कौलाशपर्वत स्वच्छ स्फटिक के समान कान्ति से युक्त, चारों ओर बहने वाले जल प्रवाह सहित तथा कुन्द के समान शुभ्र कान्ति वाला है।^{६४} कौलाशपर्वत की गोश्र में अलका बसी हुई है। पार्श्वाम्युदय में पद पद पर प्रकृति के विभिन्न रूप प्राप्त होते हैं, जिनमें से मुख्य रूप निम्नलिखित हैं—

१. विगुह्य आलम्बन रूप—यह वह रूप है, जिसमें स्वतन्त्र रूप से प्रकृति की ही भावसयी दृष्टि का मुख्य आलम्बन बनाया गया है और साथ ही उसका अनालङ्कारिक वर्णन करते हुए उस पर किसी प्रकार का आरोप नहीं किया गया है। जैसे—जंगली हाथियों की सूँड़ों के प्रताडन से जो भवित है, जामुन के कुण्डों से जिसका वेग अवरुद्ध है तथा पत्थरों पर गिरते हुए झरने के जल के कारण प्रकट रूप से जन्तु रहित होने से जो मुनिजनों के द्वारा प्रार्थनीय है। हे भेष ! उस नर्मदा के स्वादयुक्त, सुगन्धित और शीतल जल को तुम लेकर जाना—

-
५७. पार्श्वाम्युदय २।७
 ५८. वही २।३०
 ५९. वही २।३१
 ६०. वही २।३६
 ६१. वही २।६०
 ६२. वही २।६१
 ६३. वही २।६३-६४
 ६४. वही २।६७
 ६५. वही २।७३

तत्सत्त्वावीथः सुरभि शिशिरं प्रार्थनीयं मुनीनां,
निर्जन्तुत्वावुपलनिपतान्निभंराम्भः प्रकाशम् ।
तस्याः अक्ष्णं धनकरिकरगघट्टनैरप्यजस्रं,
जम्बूकुम्भप्रतिहतस्यं तोयमादाय गच्छेः ॥ पार्श्वी० १।७६

देशान्तर में गमन करने वालों की स्थिराँ अर्धविकसित किजल्कों से हरे और कृष्णलोहित वर्ण से युक्त स्थलकवम्ब पुष्प को देखकर मेघ को समीपता का अनुमान करती है अतः स्वयं प्रत्यक्ष से निश्चित कार्यरूप हेतु से कारण का अनुमान होता है, इस प्रकार का मत अधिक उपयुक्त है, मैं ऐसा मानता हूँ—

कार्याल्लिङ्गात् स्वयमधिगतात् कारणस्यानुमानं,
कृद्धिं येषां यदियमभिमा युक्तरूपेति मन्ये ।
त्वत्साम्निष्यं यवनुमिमते योचितः प्रीषितानां,
नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्ककृदेः ॥ पार्श्वी० १।८१

हे मेघ । जहाँ वन में उत्पन्न शिलीन्ध्रपुष्पों की और जलप्राय प्रदेश में तुम्हारे जल बिन्दु गिरने में जिनमें कलियाँ पहले पहले प्रकट हुई हैं ऐसी भूकदली को देखकर वे पर्वतीय मनुष्य तुम्हारे आगमन की जानकारी में समर्थ होते हैं । उस विन्ध्यपर्वत के मध्य में स्थित वनभूमि को तुम्हें जाना चाहिए—

मध्येषिन्ध्यं वनभुवमिमा यत्र दृष्ट्वा शिलीन्ध्रान्,
अध्वारुद्धाननुवनसमी पर्वतीयाः मनुष्याः ।
त्वामायातं कलयितुमल त्वत्पथोविन्दुपातैः
आविर्भूतप्रथमुकुलाः कन्वलीष्वानुकचष्टम् ॥ पार्श्वी० १।८२

२. आलंकारिक आलम्बन रूप—यह वह रूप है, जिसमें प्रकृति को आलम्बन तो बनाया गया है, किन्तु उसका वर्णन आलंकारिक रूप में करते हुए उसे अन्य किसी अप्रस्तुत रूप में भी देखा गया है । पार्श्वीभ्युदय में प्रकृतिचित्रण का यह रूप अधिकता से मिलता है और इस रूप में यहाँ प्रकृति का चित्रण बहुत ही सजीव एवं सरस रूप में किया गया है । तेल से आदीकृत केशवन्ध के समान वर्ण-वाला मेघ जब आञ्जकूट पर्वत के शिखर पर चढ़ता है तो आञ्जकूट पर्वत क्या अपने शरीर को मण्डलाकार परिणमित करने वाला काला सर्प इस पर्वत के मध्य में बैठा है अथवा यह पर्वत का नीलकमल से बनाया गया शेखर है ? इस प्रकार की आशंका को मोली भाली विद्याधरियों के सामने उत्पन्न करता है—

कृष्णाहिः किं वलयिततनुर्मध्यमस्यासिधेते,
किं वा नीलीत्पलविरचितं शेखरं भूभूतः स्यात् ।
इत्याशङ्का जनयति पुरा मुग्धविद्याधरीणां,
त्वय्यारुहे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ॥ पार्श्वी० १।७०

इन्द्रनीलमणि की रमणीय लक्ष्मी का हरण करने वाला मेघ आम्बुकूट पर्वत के निकुंज में क्षणभर बैठकर स्वर्ग छोड़कर पृथ्वी में आये हुए सूक्ष्म आकाशखंड के समान लगता हुआ ऐसी अवस्था को प्राप्त कर लेगा कि देव युगल भी उसे देखने की इच्छा करेंगे—

अध्यासीनः क्षणमिव भवानस्य शैलस्य कुञ्जं,

लक्ष्मीं रम्यां मुहुरूपहरस्मिन् इन्द्रनीलोपलस्य ।

खेनोन्मुखतो भुवमिव गतः श्लक्ष्णनिर्भोकक्षणां,

तुनं धास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थाम् ॥ पार्श्वी० १।७१

निर्विघ्न्या नदी को पार कर मेघ के मार्ग में बेणो के समान थोड़ा जल वाली, तीर में उगे हुए वृक्षों से गिरने वाले सूखे हुए पत्तों से पीले वर्ण वाली सिंधु नामक नदी अविनीत, शिथिल अबका परित्यक्त वस्त्र वाली कामिनी के समान हंसों की पंक्तियों की गरभीर आवाजों से मानों मेघ को बुलाता हुई दिखाई देगी—

हंसश्रेणीकलचिरितिभिस्त्वामिधोपाह्वयन्ती,

घुष्टा मार्गे शिथिलवसनेवाकुता दृश्यसे ते ।

बेणीभूतप्रतनुसलिला तामसीतस्य सिन्धुः,

पाण्डुच्छायातटसहस्रवर्णशिभिर्जोर्णर्णैः ॥ पार्श्वी० १।१०७

उद्दीपनरूप—यह रूप है जिसमें प्रकृति का भावों के उद्दीपक रूप में चित्रित किया गया है। पार्श्वाम्बुदय में मेघ को वियोगियों की प्रेम भावनाओं का उद्दीपक बनाया है। जो कोई उसे देखता है उसका मन कुछ और ही हो जाता है। कालिदास ने कहा है कि मेघ के दर्शन से सुखी व्यक्ति का भी मन जब कुछ और ही हो जाता है तो फिर दूरवर्ती (त्रियोगी) व्यक्ति की तो बात ही क्या है? वायुमार्ग से उड़ता हुआ मेघ पथिक और उनकी वनिताओं के लिए उद्दीपक है। शम्बरसुर मेघ से कहता है—‘‘तुम्हारे गमन के समय आकाश मार्ग में दिव्ययान पर देवाङ्गनाओं द्वारा अलिङ्गित, सुन्दर माणिक्यों के आभूषणों की शिरणों से चोषित अङ्ग वाले, स्वर्गभूमि पर जाते हुए तुम्हें भूमिप्रदेश पर स्थित पथिकों की स्त्रियाँ नए मेघ की आकांक्षा से उत्पन्न प्रियागमन के विश्वास से आनन्दित होती हुई अवश्य देखेंगी।’’ प्रकृति के विभिन्न रूपों में प्रियतमा

६६. मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे (मेघ १।३)

६७. दिव्ये याने त्रिदिववनितालिङ्गितं व्योममार्गे,

सन्माणिक्याभरणकिरणचोत्तिताङ्गं तवानीम् ।

गां गच्छन्तं नवजलधराशङ्कुयाऽवः स्थितास्त्वां,

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादास्वसन्तः ॥ पार्श्वी० १।३०

के विभिन्न अङ्गों एवं व्यापारों का दर्शन करने में भी प्रकृति उद्घोषन का कार्य करती है—

योगिन् ! योगिप्रणिहितमनाः कितरां ध्येयशून्यं,
ध्यायस्येवं स्मर ननु प्रियाऽप्यश्वत्थं मतं तः ।
श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपातं,
श्वश्रृङ्गायां शशिनि, शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ॥ पार्श्वी० ४।२९
पश्यामुष्मिन्नवकिसलये पाणिशोभा नखानां,
छायाभस्मिन् कुम्भकक्षेत्रे सप्रसूने स्मितानाम् ।
लीलामुद्यत्कुसुमितलतामञ्जरीध्वस्मदीया-
मृत्युप्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान् ॥ पार्श्वी० ४।३०

अर्थात् हे योगी ! ध्यान की एकाग्रता से धिक् को बग में करने वाले, इस प्रकार कौन सी ध्येयशून्य वस्तु का ध्यान कर रहे हो ? हे योगी ! हम दोनों के द्वारा बहुत आदर को प्राप्त प्रत्यक्ष से जानने योग्य (सुन्दर स्त्री के) शरीर को प्रियङ्गुलताओं में, दृष्टिपातको बरी हुई मृगियों के नेत्रव्यापार में, मुख की कान्ति को चन्द्रमा में, केशों को भयूरों के पंखों में मन से बाध करो, ध्याओ । हमारे (द्वारा जानने योग्य) हाथ की शोभा को इस नये पल्लव में, नखों की कान्ति इस पुष्पित मये कुरवक के वन में, सुसुराहट की शोभा उगते हुए फूलों से युक्त लतामञ्जरियों में, औरों के विलास को नदी की पल्लवी तरङ्गों में देखो, (इस प्रकार) मैं तर्कना कर रहा हूँ ।

संवेदनशील या मानवीय भावनाओं से युक्त रूप में—इस वर्ग में ऐसे वर्णन आते हैं, जिनमें जड़ प्रकृति को भी संवेदनशील प्रदर्शित किया जाता है । इस प्रकार के वर्णन में प्रकृति मानव के सुख-दुःख से सुख-दुःख युक्त होती है या भावनात्मक मानव के समान व्यापार करती है । प्रियादर्शन के अवसर पर प्रेमी द्वारा की गई चेष्टाओं को देखकर वनदेवियाँ आँसु गिराती हैं—

तां तां चेष्टां रहसि निहितां भग्मघेनाऽस्मदङ्गे,
त्वत्सम्पर्कस्थिरपरिचयावाप्तये भाग्यमानाम् ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां,
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयैश्चश्रुलेशाः पतन्ति ॥ पार्श्वी० ४।३८

अर्थात् काम के द्वारा हमारे शरीर में एकान्त में प्रस्थापित, तुम्हारे सम्पर्क से स्थिरपरिचय की प्राप्ति के लिए प्रकट की गई उस उस (समस्त) चेष्टा को देखती हुई वनदेवियों की मोतियों के समान स्थूल आँसुओं की झूँटें वृक्षों के पल्लवों में कई बार नहीं गिरती हैं, ऐसा नहीं है ।

पार्श्वीभ्युदय में श्रृंगार

पार्श्वीभ्युदय में संयोग और वियोग दोनों प्रकार का श्रृङ्गार मिलता है ।

मेघ के मार्ग में सर्वप्रथम संयोग शृङ्गार के दर्शन तब होते हैं जब भौहों के विलास से अनभिज्ञ कृष्क स्त्रियाँ मेघ को देख रही हैं—

जीमूतर्त्वं दधदनुगतः श्रेत्रिणां दृष्टिपातः ।

स्वदयायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविन्नापानभिज्ञैः ॥ पार्श्वी० १।६१

विद्युत्समूह के सम्बन्धों, दैवीप्यमान इन्द्र धनुष की शोभा के समान शोभा युक्त, प्रकट होती हुई गम्भीर गर्जना से मनाहर, तैल से आर्द्रकृत भ्रज्जन के समान कृष्ण वर्ण की प्रभा वाले मेघ को गाँव की स्त्रियाँ भी आदरपूर्वक देखती हैं; क्योंकि मेघ ने वर्षा की है अतः जनपदवधूओं की उसके साथ प्रीति हो गई—

विद्युन्मालाकृतपरिकरो भास्वदिन्द्रायुधश्चो-

सन्नन्मन्त्रस्तनितसुभगः स्निग्धनीलाञ्जनाभः ।

शीघ्रं धायाः कृतकजलदत्त्वरायोविन्दुपात,

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ॥ पार्श्वी० १।६२

मेघ को प्राणयान्त्रा के निमित्त बेचवती नदी के चम्पल तरङ्ग युक्त जल के रूप में उसके भ्रमङ्गयुक्त मुख का पान करने का उपदेश दिया जाता है—

पातव्यं ते रसिक सुरसं प्राणयान्त्रानिमित्तं,

तस्याः ऊष्णस्फुरितशफराधट्टनरासपङ्कम् ।

रोषः प्रान्ते विहगकलभैर्ध्वङ्गिण्डोरिण्डं,

सभूभङ्गं मुखमिव पयो वेशकत्यादचलोमि ॥ पार्श्वी० १।९६

मेघ को उस नीच पर्वत के सेवन का उपदेश दिया जाता है जिसकी अधिरथका सिद्ध स्त्रियों की रतिक्रीड़ा के समय उत्पन्न मालादि के गन्धों से सुगन्धित है ।^{१८} वह पर्वत वेश्याओं से रतिक्रीड़ा में विमर्दित पुष्प आदि को सुगन्धि को प्रकट करने वाले (पुष्प आदि) उपहारों से युक्त लताओं से निमित्त वेदमाकार मण्डपों (लता गृहों) से नागरिकों के भोगों की अधिकता को कहता है ।^{१९} मैयुन सेवन के समय जिन पर मालायें गिर गयी हैं तथा जिनके मध्य भाग फूलों की शय्या से व्याप्त हैं ऐसे शिलागृह (नागरिकों के) उत्कट जीवन को प्रकट करते हैं ।^{२०}

६८. सिद्धस्त्रीणां रतिपरिमलैर्वसिताधित्यकान्तं ॥ पार्श्वी० १।९८

६९. भोगोद्वेकं कथयति लतावेदमर्कः सोपहारी:

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नगिराणाम् ॥ पार्श्वी० १।९९

७०. लोमोत्सङ्गं परिमृजति वा पुष्पशय्याचितान्तीः ।

सस्तन्नभिर्निधुवनविधौ क्रोडतां दम्पतीनां

उद्दामानि प्रथयति शिलावेदमभिर्योर्वनानि ॥ पार्श्वी० १।१००

मेघ को लालच दिया जा रहा है कि वह उज्जयिनी में पीराङ्गनाओं के ललक कटाक्षों का आनन्द ले—

जेनैर्वाणिः कुसुमधनुषो दूरपातैरमोघैः,
मर्माविद्धिर्दृढपरिचिनश्च अनुयंष्टिमुक्तैः ।
विशुद्धामस्फुरितचकितैर्यत्र पीराङ्गमानां,
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्विचित्रतः स्याः ॥ पार्श्वी० १।१०४

कवि ने मेघ को सलाह दी है कि अक्षरों के (उच्चारण के) बिना भी व्यक्त के समान मेघ के विषय में जो उत्कण्ठा को व्यक्त कर रही है, कुछ कुछ लज्जा से जो अपने शरीर को बरक बनाकर जो आप्त के आगमन को प्रकट कर रही है ऐसी निर्विघ्ना नदी के पास जाकर वह उसके रस (शृंगार अथवा जल) को ग्रहण करने में अन्तरङ्ग बने, क्योंकि स्त्रियों की प्रणयी जनों से मृङ्गार-खेष्टा ही प्रथम प्रणय वाक्य हो जाता है ।^{७१}

सिन्धु नदी का एक ऐसी नायिका के रूप में वर्णन किया गया है जो वेणी के समान थोड़ा जल वाली तथा तीर में उगे हुए वृक्षों से गिरने वाले सूखे पत्तों से पीले वर्ण वाली है । धृष्टा वह परित्यक्त वस्त्र वाली कामिनी के समान हँसों की पंक्तियों की गम्भीर आवाजों से मानों मेघ रूप नायक को बुला रही है ।^{७२}

उज्जयिनी में तरङ्गों के मध्य भ्रमण करने से ठण्ढा, जलकों के समूह को बहा ले जाने वाला, उद्यान को कँपाने वाला, मद से युक्त भ्रमरों की मधुर गुंजार को प्रकट करता हुआ रमण की प्रार्थना में क्षुधामद करने वाले प्रियतम के समान शरीर को अनुकूल लगने वाला शिप्रा नदी का वायु स्त्रियों की रतिक्रीड़ा के परिश्रम को दूर करता है—

कल्लोलान्तर्वलनशिशिरः शीकरासारवाही,
धूतोद्यानो मदमधुलिहां व्यञ्जयन् सिञ्जितानि ।
यत्र स्त्रोणां हरति सुरतिग्लानिमज्जानुकूलः,
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाषाटुकारः ॥ १।११२ ॥

७१. त्वय्योत्सुक्यं स्फुटमिव विनाऽप्यक्षरैर्व्यञ्जयन्त्याः,

किञ्चित्कलज्जावलितमिव सन्दृशिताप्तागमायाः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाम्पन्तरः सन्निपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमी हि प्रियेषु ॥ पार्श्वी० १।१०६

७२. हंसखेणोकलविरुतिमिस्त्वामिवोपाह्वयन्ती,

धृष्टा मार्गे शिथिलवसनेवाङ्गना दृश्यते ते ।

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुज्ज्वलितदरुहतरुश्च शिर्मिर्जीर्णवर्णैः ॥ पार्श्वी० १।१०७

मेघ सुन्दर स्त्रियों के चरणों के लाक्षाराग से चिह्नित बिनालापुरी के चनियों के भवनों में टहकर मार्ग की थकान को दूर कर सकता है ।^{७३} कलकल जिनालय में वेदयार्थ मेघ से नखलातां को सुख देने वाले वर्षा के प्रथम बिन्दुओं को पाती है ।^{७४} बाद में उसकी गर्जना से डरकर स्तनों को कंपाती हुई वे उसके ऊपर अमरों की पंक्तियों के समान दीर्घ कटाक्षों को छोड़ती है ।^{७५} महाकाल वन के कलकल जिनालय में मेघ की सन्ध्याकालीन क्रियाओं को करने के बाद नगरी में रात्रिकालीन सम्भोग के लिए प्रियतम के निवास स्थान को जाने वाली स्त्रियों की शृङ्गार लीलाओं को देखते हुए भागे के मार्ग में गमन करने की^{७६} सलाह दी गई है ।

मेघ अब आकाशमार्ग को आच्छादित कर देगा और सड़क पर अत्यन्त अन्धकार हो जायगा उस समय पुरुष को पाने के लिए उत्कण्ठित मदन विवशा स्त्रियाँ सम्भोग क्रीड़ा के लिए सञ्छेत स्थान पर जाने में समर्थ नहीं हो पायेंगी । अतः मेघ से कहा गया है कि हे मेघ ! एक तो तुम ऊँचे स्वर से गरजना नहीं और दूसरे बिजली से उन स्त्रियों को मार्ग बिस्सा देना ।^{७७} यदि मेघ गरजने को ही उत्सुक है तो उसे चाहिए कि स्त्रियों के वृषुरों की ध्वनि के समान हृदयहारी, उन स्त्रियों की रतिक्रीड़ा के समय उच्चरित अनशरी ध्वनि विशेष के समान मनोहर मन्द-मन्द गर्जना करे । धाराप्रवाह जल दृष्टि और गर्जना से शब्दशील नहीं बने; क्योंकि वे स्त्रियाँ डरपोक होती हैं ।

७१. हर्म्येजस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा ।

गीत्वा खेदं ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ पार्वती० १।११८

७४. वही २।११

७५. वही २।१२

७६. पार्वती० २।१७

७७. गर्जत्युच्चैर्भवति पिहितव्योममार्गे रमण्यो,

गाढोत्कण्ठा मदनविवशाः पुंसु सञ्छेतगोष्ठीम् ।

एकाकिन्यः कथमिव रतौ गन्तुमोशा निशीथे,

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः ॥ पार्वती० २।१८

तस्मान्गोष्ठीर्ज्वलिषु च भवाऽऽश्नरं संहरायु,

प्रत्युहानां करणमसतामावृतं नोन्यतानां ।

कर्तव्या ते सुजन बिधुरे प्रत्युतोपक्रियाऽऽसां,

सौदामन्या कलकनिष्यस्मिन्धया वर्षायोर्वीम् ॥ पार्वती० २।१९

क्रीडाहेतोर्वेदि च भवतो गर्जनोत्सुकत्वं,
मन्दं मन्दं स्तनय वनिता नूपुररावहृद्यम् ।
तासामन्तर्भणितसुभगं सम्भृतासारधारः,
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूविक्लवास्ताः ॥ पार्श्वी० २।२०

जब मेघ बीच में आ जायगा तो सूर्य दिखाई नहीं देगा । जब तक प्रकाश दिखाई नहीं देता है, तब तक दुःख विनाश नहीं होता है । सूर्योदय के समय क्षणित्ता नायिका के आँसुओं का क्षमन उनके प्रेमी करेंगे, अतः मेघ ! सूर्य के मार्ग को शीघ्र छोड़ दे—

रुद्धे भानो नयनविषयं नोपधाति स्वयाऽसौ,
भासो मङ्गादधनिरसतं मा स्म भूत्स्वन्निमित्तम् ।
तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां क्षणित्तातां,
शान्तिं मेघं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोऽस्त्यजाशु ॥ पार्श्वी० २।२१

मेघ के बीच में आ जाने पर सूर्य का उसकी प्रिय कमलिनी से परिचय एक प्रायगा । अतः कमलिनी के कमल रूप मुख से हिम रूप आँसू हटाने के लिए सूर्य मेघ से किरण रूप हाथ के रोके जाने पर अधिक ईर्ष्या वाला होगा, अतः मेघ सूर्य और कमलिनी के बीच बाधा न बने; क्योंकि मित्र का कर्त्तव्य है कि वह दूसरे की विपत्ति में दुःखी हो—

अन्यथाऽन्यथासनविधुरेणाऽऽर्यमित्रेण भाव्यं
तस्मा भानोः प्रियकमलिनी संस्तवं त्वं निरुन्धाः ।
प्रायेयात्तं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्धाः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादन्तराभ्यसूयः ॥ पार्श्वी० २।२४

आगे जाकर मेघ गम्भीरा नदी के रस (प्रेम, जल) का पात करेगा^{७८} । गम्भीरा नदी के प्रेम को वह किसी भी प्रकार नहीं ठुकरा सकता ।^{७९} ध्वनि करते हुए पक्षिसमूह के रूप में तेज से स्फुरेण करती हुई करवनी की मधुर ध्वनि सुनकर तथा ऊँचे रेतीले तटरूप कटिभाग से युक्त गम्भीरा नदी को देखकर मेघ को पता चलेगा कि (नदी रूप नायिका के) मैथुन सेवन का उद्रेक क्या है ? कवि को डर है कि तट रूप नितम्ब को छोड़ने वाले, वेत की शाखा तक पहुँचे हुए और हाथ से कुछ पकड़े गए के समान नीले जल रूप वस्त्र को हटाकर विपुल अनुराग से युक्त काम की अवस्था को इस प्रकार प्रकट करती हुई, फूली हुई विस्तृत लताओं से जिसका पर्यन्त भाग उका हुआ है ऐसी गम्भीरा

७८. पार्श्वी० २।२५

७९. वही २।२६

नदी का अवलम्बन लेकर विषम सुख का अनुभव करने के लिए अपने सरीर को बड़ा बनाने वाले मेघ का प्रस्थान जिस किसी प्रकार होगा; क्योंकि रस का अनुभव किया हुआ कौन पुरुष खुले हुए जघन वाली स्त्री का स्थाग करने में समर्थ है—

आस्यत्युच्चैः पुलिनजवनानुच्चरत्पक्षिमाला,
मास्वत्काष्ठीमधुररणिनात् कामसेवाप्रकर्षम् ।
तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं,
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ॥ पार्श्वी० २।२७
तामुत्फुल्लप्रतललतिकागूढपर्यन्तदेशां,
कामावस्थामिति बहुरसां दर्शयन्तीं निषज ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि,
शातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ पार्श्वी० २।२८

दशपुर की ओर जाने पर मेघ वहाँ की वधुओं के काम को जीतने वाले बाणों के समान दीर्घ नेत्रों का पात्र बनेगा, किन्तु अधिक समय न होने के कारण वह शीघ्र ही वहाँ से चल देगा ।^{८०} कैलाश पर्वत पर पहुँचने पर देवाङ्गनायें मेघ को अवश्य ही फुहारा बना डालेंगी ।^{८१} हो सकता है कि नीचे तालाब के जल से भरे हुए चमड़े के पात्र के समान मेघ को इधर उधर खींचती हुई देवाङ्गनायें क्रीड़ा करें । जिसे धाम लग रहा है ऐसे मेघ का यदि उन देवाङ्गनायों से यदि छुटकारा न हो तो क्रीड़ा में भासक्त होने वाली उनको मेघ कानों को कठोर लगने वाली गर्जनाओं से डरा दे ।^{८२} इस प्रकार पार्श्वभ्युदय में अनेक ऐसे प्रसङ्ग हैं, जिनमें संयोग शृंगार की झलक मिलती है ।

पार्श्वभ्युदय में वियोग की रूप्यजना मार्मिक ढंग से की गई है । मेघ की स्त्री अपने प्रियतम के वियोग में निम्नलिखित कार्यों में से किसी एक कार्य में रस होगी; क्योंकि प्रियतम के वियोग में स्त्रियों के कालयापन के प्रायः ये उपाय^{८३} हैं—

१. देवपूजा में लगना ।
२. वास्त्वोक्त व्रतों का सेवन करना ।
३. प्रियतम की प्रतिकृति बनाना ।

८०. पार्श्वी० २।४४

८१. पार्श्वी० २।७७

८२. वही २।७८

८३. वही ३।३६-४१

४. मैना को प्रियतम का स्मरण दिलाना ।

५. शीशा को गोब में रख करुणरस प्रमान गीत की बनाते हुए प्रिय के नाम से युक्त गीत को ऊँचे स्वर से गाना अथवा गाने की इच्छा करना ।

६. देहली पर रखे हुए फूलों से पति के आने के अवशिष्ट दिनों आदि की गणना करना ।

७. स्वप्न में मन के सङ्करूप से प्रियतम के साथ सम्भोग करना ।

८. सखियों द्वारा भय पूर्वक विश्वास को प्राप्त होना ।

मेघ से इस प्रकार की^{८४} वियोगिनी प्रियतमा के देखने की प्रार्थना की गई है—

१. फीले हुए अङ्ग युक्त ।

२. फूलों की शय्या पर स्थित होने पर भी सुख रहित ।

३. भूमि पर शयन करने वाली ।

४. कामदेव की शरीरी अवस्था को धारण की हुई ।

५. मन की वेदना से क्षीण ।

६. विरह की शय्या पर एक करवट से लेटने वाली ।

७. चन्द्रमा की एक कला से अवशिष्ट मूर्ति के सदृश ।

८. विरहजनित देह के दाह को दूर करने के लिए यक्षस्थल में स्थापित हार को धारण करती हुई ।

९. गर्म आँसुओं की गिराती हुई ।

१०. गर्म साँस छोड़ती हुई ।

११. तैलादि से रहित स्नान के कारण कठोर स्पर्श वाले बालों को पुनः पुनः दूर करती हुई ।

१२. वियोग के दुःख से दुःखी ।

१३. स्वप्न में प्राणनाथ के समागम को पाने के लिए निद्रा की चाहती हुई ।

१४. प्रिय के द्वारा पहले बाँधी गई शिखा की निन्दा करती हुई ।

१५. बेणी को बिना कटे हुए नाखूनों से मुक्त हाथ से गालों पर से बार बार हटाती हुई ।

१६. चन्द्रमा की किरणों की ओर से नेत्रों को हटाती हुई ।

१७. नेत्रों को बरोनियों से ढकती हुई ।

१८. मेघों से ढके हुए दिन में स्थल कमलिनी के समान न विकसित और न अविकसित ।

१९. आहार का त्याग की हुई ।

२०. अलङ्कार त्यागी ।

२१. आँसुओं से गीले किए हुए पाण्डु वर्ण के गालों से युक्त ।

२२. अत्यधिक दुःख से शय्या की गोद में अनेक बार शरीर को घारण करती हुई ।

२३. अत्यधिक दुःख के कारण शय्या के पार्श्व भाग में मछली के समान लोटती हुई ।

२४. जिसमें कँपकँपी उत्पन्न हुई है ऐसी द्वांस से विवश कामपात्र के समाप्त आचरण करती हुई ।

इस प्रकार की अवस्था वाली नायिका को देखकर कवि को विश्वास है कि मेघ अवश्य ही नूतन जल रूप आँसू बहायेगा^{८५}; क्योंकि कोमल हृदय वाले सब लोग आर्द्र अन्तरात्मा वाले होते हैं ।

प्रियतम के वियोग में नायिकाओं के नेत्र की निम्नलिखित दशाएँ होती हैं—

१. अलकों से कपल आकार तक जाता है ।

२. नेत्र स्निग्ध अंजन से शून्य हो जाते हैं तथा मद्य का निराकरण करने के कारण झूमिलास को भूल जाते हैं ।^{८६}

पार्श्वभ्युदय के कर्ता आचार्य जिमसेन—जैसा कि कहा जा चुका है पार्श्वभ्युदय प्रबल ग्रन्थ के कर्ता पञ्चस्तूपान्वयी स्वामी बीरसेन के पट्टशिष्य सेनसंघी आचार्य जिमसेन स्वामी की अमर रचना है । आचार्य जिमसेन के माता-पिता, जन्मस्थान आदि की कोई प्रामाणिक जानकारी उपलब्ध नहीं है । जयवल्हा टीका की प्रस्तावित के अनुसार कर्णच्छेदन से भी पहले उन्होंने बीरसेन स्वामी के संघ में रहना प्रारम्भ कर दिया था । आसन्न भव्यता, मोक्षलक्ष्मी की समुत्सुकता और ज्ञानलक्ष्मी के वरण हेतु इन्होंने बाध्यावस्था से ही ब्रह्मचर्य व्रत धारण कर लिया था । उनका शारीरिक आकार अधिक सुन्दर नहीं था और न वे अधिक चतुर थे । श्री, क्षम और विनय उनके नैसर्गिक गुण थे, जिसके कारण विद्वज्जन भी उनकी आराधना करते थे, क्योंकि गुणों के द्वारा कौन व्यक्ति आराधना को प्राप्त नहीं होता है । वे यद्यपि शरीर से कुछ थे, किन्तु तपोगुण से कुछ नहीं थे । शरीर से दुर्बल व्यक्ति दुर्बल नहीं होता है, जो व्यक्ति गुणों

से दुर्बल है वही वास्तव में दुर्बल है। ज्ञान की आराधना में उनका समय निरन्तर व्यतीत होता था अतः तत्त्वदर्शी उन्हें ज्ञानमय पिण्ड कहा करते थे।^{८०}

जिनसेन का समय—आचार्य जिनसेन ने अपने पार्श्वाम्युद्ध के निम्नलिखित श्लोक में सम्राट् अमोघवर्ष का स्मरण किया है—

इति विरचितमेतत्काव्यमावेष्ट्य मेधं,
बहुगुणमरदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।
मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशशास्त्रं,
भुवनमवतुदेवस्सर्ववामोघवर्षः ॥ पार्श्व ४।७०

अमोघवर्ष का समय ८१४ ई० से ८७८ ई० तक का माना जाता है।^{८१} अमोघवर्ष पराक्रमी राष्ट्रकूट राजा थे और जिनसेन के उद्देश से जैनधर्म में दीक्षित हो गये थे। ८५१ ई० में अरब सौदागर सुलेमान भारत आया था और उसने दीर्घायु बलहरा (बल्लभराय) नाम से अमोघवर्ष का वर्णन किया है और लिखा है कि उस समय संसार भर में जो सर्वमहान् चार सम्राट् थे वे भारत का बल्लभराय (अमोघवर्ष), चीन का सम्राट्, बगदाद का खलीफा और रूम (कुस्तुन्तुनिया) का सम्राट् थे। अलइद्रिसि, मसूदी, इब्नहीकल आदि अरब सौदागरों ने

८७. तस्य शिष्योऽभवच्छिष्याश्चिज्जिनसेनः समिद्धधीः ।

अविद्यावपि यत्कणौ विद्धौ ज्ञानशलाकया ॥ २७ ॥

यस्मिन्नासन्नमव्यत्थान्मुक्तिलक्ष्मी समुत्सुका ।

स्वयं वरीतुकामेव श्रीतीं मालामयूयुजत् ॥ २८ ॥

येनानुचरितं बाल्यावृत्तव्रतमखण्डितम् ।

स्वयंवरविधानेन चित्रमूढा सरस्वती ॥ २९ ॥

यो नाऽतिमुन्दराकारो न चातिचतुरो मुनिः ।

तथाऽप्यनन्यशरणा यं सरस्वत्युपाचरत् ॥ ३० ॥

श्री शमो विनयव्रतेति यस्य नैसर्गिका गुणाः ।

सूरीनाराधयन्ति स्म, गुर्णराराधने न कः ॥ ३१ ॥

यः कुशोऽपि शरीरेण न कुशोऽभूत्तपोगुणैः ।

न कुशत्वं हि शारीरं गुणैरेवकुशः कुशः ॥ ३२ ॥

योनाऽग्रहीत्कपिलिकानाऽप्यचित्तयदञ्जसा

तथाऽप्यध्यात्म विद्वान्वेः परं पारमशिश्रियत् ॥ ३३ ॥

ज्ञानाराधनया यस्य सतः कालो निरन्तरम् ।

ततो ज्ञानमयं पिण्डं यमाहुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

८८. डॉ० ज्योतिप्रसाद जैन, भारतीय इतिहास : एक दृष्टि पृ. १९९

अमोघवर्ष के प्रताप और वैभव तथा साम्राज्य की शक्ति एवं समृद्धि की भरपूर प्रशंसा की है। उसका शासन भी सुचारु रूप से व्यवस्थित था। इसके अतिरिक्त यह नरेश विद्वानों और गुणियों का प्रेमी, स्वयं भी भारी विद्वान् और कवि था। संस्कृत, प्राकृत, कन्नड़ एवं तमिल के विविधविषयक साहित्य के सृजन में उसने भारी प्रोत्साहन दिया था, उसकी राजतथा विद्वानों से भरी रहती थी।^{८९} कुछ इतिहासज्ञों के अनुसार आचार्य जिनसेन की मृत्यु ८४३ ई० में हो गयी थी। उस समय राजा अमोघवर्ष सिंहासनाख्य था। अन्त में उसे संसार से विरक्ति हो गयी और ८७८ ई० में उसने राज्य का परित्याग कर मुनि दीक्षा ले ली।^{९०}

हरिवंशपुराण के रचयिता आचार्य जिनसेन ने पार्श्वाम्बुदय के रचयिता जिनसेन की स्तुति निम्नलिखित^{९१} शब्दों में की है—

जिनसेन स्वामी ने पार्श्वाम्बुदय की रचना की है—श्री पार्श्वनाथ भगवान् के गुणों की स्तुति बनाई है, वही उनकी कीर्ति का वर्णन कर रही है। इन जिनसेन के वर्तमान पुराण रूपी उदित होते हुए सूर्य की उक्ति रूपी रश्मियाँ विद्वत्पुरुषों के अन्तःकरणरूपी स्फटिक भूमि में प्रकाशमान हो रही हैं।

डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री के अनुसार उपर्युक्त सन्दर्भ में प्रयुक्त अवभासते^{९२}, संकीर्तयति, प्रस्फुरन्ति जैसे वर्तमान कालिक क्रियापद हरिवंशपुराण के रचयिता जिनसेन का इनको समकालीन सिद्ध करते हैं। हरिवंशपुराण की रचना शक सं० ७०५ (ई० ७८३) में पूर्ण हुई है। अतः जिनसेन स्वामी का समय ई० सन् की आठवीं शती है। जयध्वला टीका की प्रशस्ति से ज्ञात होता है कि इसकी समाप्ति जिनसेन ने शक संवत् ७५९ फाल्गुन शुक्ल दशमी के पूर्वाह्ण में की थी। इस टीका को बीरसेन स्वामी ने पूरा किया था, पर वे चालीस हजार श्लोक प्रमाण ही लिख सके थे। अपने गुरु के इस अपूर्ण कार्य को जिनसेन ने पूर्ण किया था। जिनसेन ने आदि पुराण का प्रारम्भ अपनी वृद्धावस्था में किया होगा, इसी कारण वे इसके ४२ पर्व ही लिख सके। अतः जयध्वला टीका के

८९. डॉ० ज्योतिप्रसाद जैन, भारतीय इतिहास : एक दृष्टि पृ० ३०१

९०. M. G. Kothari, पार्श्वाम्बुदय—Introduction पृ० २३

९१. पार्श्वाम्बुदये पार्श्वे जिनेन्द्रगुणसंस्तुतिः । स्वामितोजिनसेनस्य कीर्ति-सङ्कीर्तयत्यसौ १।४०

वर्धमानपुराणोद्यदादिर्योक्तिगमस्तथः प्रस्फुरन्ति गिरीशान्तः स्फुटस्फटिक भित्तिषु १।४१

९२. हरिवंशपुराण १।६९

अनन्तर आदिपुराण की रचना भानुसेन से जिनसेन का अस्तित्व ई० सन् की नवम शती के उत्तरार्ध तक माना जा सकता है।^{१३}

जिनसेन की रचनाएँ—जिनसेन बहुभुत विद्वान् थे। इनकी चार रचनाओं (१) पार्श्वाम्बुदय (२) जयधवला टीका (३) आदिपुराण (४) वर्धमान चरित की जानकारी प्राप्त होती है। इनमें से वर्धमान चरित की प्रति सम्प्रति अनुपलब्ध है। अन्य तीन रचनाओं का परिचय निम्नलिखित है—

(१) पार्श्वाम्बुदय—कालिदास के मेघदूत के श्लोकों के एक चरण अथवा दो चरणों को लेकर शेष अपनी ओर से जोड़कर तीर्थकर पार्श्वनाथ भगवान् और उनके पूर्वजन्म के गन्धर्व कथन के जोड़ रामचरित के द्वारा किये गये उपसर्ग की आधार बनाकर प्रस्तुत काव्य की रचना की गई है। इस प्रकार यह एक समस्यापूर्त्यात्मक काव्य है। इस काव्य की रचना की प्रेरणा आचार्य जिनसेन को श्री वीरसेन मुनि के शिष्य विनयसेन नामक मुनिराज से प्राप्त हुई थी। जैसा कि निम्नलिखित श्लोक से स्पष्ट है—

श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजभृङ्गः
श्रीमानभूद्विनयसेनमुनिर्मरोयान् ।
तत्त्वोचितेन जिनसेनमनोद्वरेण,
काव्यं व्यधायि परिवेष्टितमेघदूतम् ॥ पार्श्व० ४।७१

इस काव्य में चार सर्ग हैं जिनमें क्रमशः ११८, ११८, ५७ और ७१ श्लोक हैं।

(२) जयधवला टीका—आचार्य वीरसेन कपायपाहुड के प्रथम स्कन्ध की चार विभक्तियों पर जयधवला नामक बीस हजार श्लोक प्रमाण टीका लिखने के बाद स्वर्गवासो हो गए अतः उनके शिष्य जिनसेन ने शेषभाग पर चालीस हजार श्लोक प्रमाण टीका लिखी। यह टीका जिनसेन ने राष्ट्रकूट राजधानी के निकट ही वाटनगर (घाटग्रामपुर) में, जो कि पंचस्तूपान्वयो स्वामी वीरसेन का ज्ञान-केन्द्र था, पूर्ण हुई। शक संवत् ७५९ में लिखी हुई जयधवला टीका में स्वामी वीरसेन, जिनसेन तथा राजा अमोघवर्ष का नाम निर्देश किया गया है—

इति वीरसेनीया टीका सूत्रार्थदर्शिनी
मठग्रामपुरे श्रीमद्गुर्जरार्यानुपालिते ॥
फाल्गुनिमासि पूर्वर्द्धिं दशम्यां शुक्लपक्षके
प्रवर्धमानपूजायां नन्दीश्वरमहोत्सवे ॥
अमोघवर्षराजेन्द्र प्राज्य राज्य गुणोदया ।
निष्ठितप्रचयं यथाशक्तपान्तमनल्पिका ॥

पण्डितैव सङ्ख्याणि ग्रन्थानां परिमाणतः ।
 श्लोकेनानुष्टुमेनात्र निर्दिष्टान्यनु पूर्वशः ॥
 विभक्तः प्रथम स्कन्धो द्वितीयः संक्रमोदयः ।
 उपयोगश्च शेषास्तु तृतीयस्कन्ध इव्यते ॥
 एकान्नषष्टि समधिक सप्त शताब्देषु शकनरेन्द्रस्य ।
 समतीत्रेषु सभाषा लयनप्रवर प्रसूत आश्रयः ॥
 गायकूषाणि सूत्राणि चूणिसूत्र तु वार्तिकम् ॥
 टीका श्रीरसेनीयाश्लेषा पद्धतिपञ्चिका ॥
 श्रीवीरसेनप्रभुभाषितार्थघटना निर्लोठितान्यागम ।
 न्याया श्रीजिनसेनसन्मुनिवरैरादेशितार्थस्थितिः ॥
 टीका जयचिन्हतोरुधवला सूत्रार्थसंघोतिनी ।
 स्थेयादारविचन्द्रमुक्त्वलतमा श्रीपालसंपादिता ॥

जयधवला पु० ५१९

जयधवला टीका संस्कृत मिश्रित प्राकृतभाषा में लिखी गई है। इसका सम्पादन मुनि श्रीपाल ने किया था।

आदिपुराण—आदिपुराण महापुराण का एक अंग है। महापुराण में ४७ पर्व हैं। इनमें से ४२ पर्व और तेताहोसवें पर्व के तीन श्लोक जिनसेन द्वारा रचे गए हैं। शेष पर्वों के श्लोक जिनसेन के शिष्य आचार्य गुणभद्र ने रचे हैं। आदिपुराण में महाकाव्य के लक्षण पूरी तरह घटित होते हैं। इसके साथ ही साथ यह एक पुराण भी है। अतः श्री मो० गी० कोठारी इसे पुराण और महाकाव्य दोनों कहते हैं। आदिपुराण के काव्यरस की प्रशंसा में उन्होंने लिखा^{१४} है—

Adipurana is a store of Apophthemns. It can be said that Adipurana is a Purana as well as Mahakavya, for almost all the characteristics of Mahakavya are found in it. It is full of sentiments and figures of speech. The language and the ideas conveyed by the Language of Adipurana are very pleasant. The flow of the Language is very smooth like that of water having no hindrance. The wonderful imaginative capacity is inherent in the author of the work."

अर्थात् "आदिपुराण सूक्तियों का भण्डार है। आदिपुराण तथा महाकाव्य दोनों हैं, क्योंकि इसमें महाकाव्य के भी लक्षण पाए जाते हैं। यह कल्पनाओं

और अलङ्कारों से परिपूर्ण है। आदि पुराण के द्वारा जो भाषा और जो विचार व्यक्त किए गए हैं वे बड़े सुहावने हैं। भाषा का प्रवाह अप्रतिहृत जलप्रवाह की भाँति बहुत शान्त अथवा मीरम है। कृति के दिवस में आदिपुर्णक करण-पक्ति स्वाभाविक है।" आदिपुराण की कथावस्तु के प्रधाननायक तीर्थंकर ऋषभदेव और उनके पुत्र भरत हैं।

प्रायः विद्वान् यह मानते हैं कि आदिपुराण और पार्श्वाम्युदय में पार्श्वाम्युदय आचार्य की प्रथम रचना और आदिपुराण अस्तिम रचना है; किन्तु श्री मो० गौ० कोठारी आदिपुराण को कवि की प्रथम, जयवला को द्वितीय और पार्श्वाम्युदय को तृतीय रचना मानते हैं। उन्होंने पार्श्वाम्युदय की भूमिका में श्रीसेन से लेकर हरिवंशपुराणकार जिनसेन तक की रचनाओं की कालक्रमानुसार निम्नलिखित सूची दी है^{१५}—

(१) जयवला की	पूर्णता का काल	शक सं० ६०३ (६८१ ई०)
(२) आदिपुराण	" "	६१० (६८८ ई०)
(३) जयवला	" "	६२४ (७०२ ई०)
(४) पार्श्वाम्युदय	" "	६२६ (७०४ ई०)
(४) उत्तर पुराण	" "	६६७ (७३५ ई०)
(६) महापुराण (पुष्पदंत कृत)	" "	६८० (७५८ ई०)
(७) हरिवंशपुराण	" "	७०५ (७८३ ई०)

उपर्युक्त मन्तव्य की पुष्टि में उन्होंने अपने तर्क पार्श्वाम्युदय की भूमिका में दिए हैं, जो दृष्टव्य है। जिनसेन ने पार्श्वाम्युदय और महापुराण की रचना मान्यवेष्ट में की। जिनसेन का चित्रकूट से भी सम्बन्ध रहा है, क्योंकि इसी चित्रकूट में एलाचार्य निवास करते थे, जिनके पास जाकर श्रीसेनस्वामी ने सिद्धान्त ग्रन्थों का अध्ययन किया था। चित्रकूट की पहचान लोगों ने चित्तौड़ से की है।

जिनसेन के शिष्य गुणभद्र—जिनसेन के पट्टशिष्य आचार्य गुणभद्र थे, जिनका अमोघवर्ष तथा उसका पुत्र कृष्ण द्वितीय दोनों ही सम्मान करते थे। इन्होंने अमोघवर्ष ने अपने पुत्र का शिक्षक नियुक्त किया था। इन्होंने गुरु द्वारा प्रारम्भ किए गए महापुराण को संक्षेप में पूरा किया। इनके द्वारा लिखा गया भाग उत्तरपुराण कहलाता है। इसके अतिरिक्त आत्मातुशान्त, जिनदत्तचरित आदि ग्रन्थ भी उन्होंने रचे।^{१६} उत्तरपुराण की प्रशस्ति से ज्ञात होता है कि अमोघ-

१५. पार्श्वाम्युदय भूमिका पृ० २१

१६. डॉ० ज्योतिरसाह जैन, भारतीय इतिहास : एक दृष्टि द्वि० सं० पृ० ३०२

वर्षे जिनसेन की चरणवन्दना से मिलने आपत्तो अतिव गान्ता पर तथा वीरसेन
जिनसेन के गुरु थे—

अभवदिवहिमाद्रेर्देवसिन्धुप्रवाहो
ध्वनिस्त्रिसकलाज्ञासर्वशास्त्रैकमूर्तिः ।
उदयगिरितटाद्वा भास्करो भासमानो
मुनिसुजिनसेनो वीरसेनादभुष्मात् ॥
यस्य प्रांशुनखांशुजालविसरद्वारास्तराविभंघ
त्पादाभ्रोजरजः पिशाङ्ग मुकुट प्रत्यग्रस्नद्युतिः
संस्मर्ता स्वममोघवर्षमुपतिः पुतोहमद्येत्पलं
स श्रीमान् जिनसेन पूज्यभगवत्पादो जगन्मङ्गलम् ॥

(उ० पु० प्रशस्ति ८-९)

अर्थात् जिस प्रकार हिमवान् पर्वत से गंगानदी का प्रवाह प्रकट होता है
अथवा सर्वज्ञदेव से समस्त शास्त्रों की मूर्तिस्वरूप दिव्यध्वनि प्रकट होती है अथवा
उदयाचल के तट से देदीप्यमान सूर्य प्रकट होता है, उसी प्रकार उन वीरसेन
स्वामी से जिनसेन मुनि प्रकट हुए । श्री जिनसेन स्वामी के देदीप्यमान नखों के
किरण समूह धारा के समान फैलते थे और उसके बीच उनके चरण कमल के
समान जान पड़ते थे । उनके अचरण कमलों की रज से जब राजा अमोघवर्ष के
मुकुट में लगे हुए नवीन रत्नों को कांति पीली पड़ जाती थी, तब वह अपने
आपको ऐसा स्मरण करता था कि मैं आज अत्यन्त पवित्र हुआ हूँ । उन पूजनीय
भगवान् जिनसेनाचार्य के चरण संसार के लिए मंगल रूप हों ।

जिनसेन को काव्य और कवि विषयक सान्धता—कवि के भाव अथवा कार्य
को काव्य कहते हैं ।^{९७} कवि के काव्य में निम्नलिखित गुण होने चाहिए^{९८}—

- (१) वह प्रतीतार्थ (सर्वसम्मत अर्थ सहित) हो ।
- (२) ग्राम दोष से रहित हो ।
- (३) अलंकारों से युक्त हो ।
- (४) रस और अलंकारों से सङ्कीर्ण (अस्पष्ट) न हो ।

कवि ने बतलाया है कि कितने ही विद्वान् अर्थ की सुन्दरता को वाणी का
अलङ्कार कहते हैं और कितने ही पदों की सुन्दरता को, किन्तु कवि के अनुसार

९७. कवेर्भावोऽथवा कर्म काव्यं तज्ज्ञानिरूप्यते ॥ आदि—१।९४

९८. आदिपुराण १।९४

अर्थ और पद दोनों की सुन्दरता ही वाणी का अलंकार है।^{९९} कवि भारवि भी शब्द और अर्थ दोनों को महत्व देना सत्कवि के लिए आवश्यक मानते हैं।^{१००} जिनसेन का कहना है कि जो काव्य अलङ्कार सहित, रसयुक्त, सौष्ट युक्त तथा मौलिक (अनुच्छिष्ट) होता है वह सरस्वती देवी के मुख के समान शोभायमान होता है।^{१०१} काव्य में निम्नलिखित दोष नहीं होना चाहिए—

(१) अस्पष्ट बन्ध—रीति की रमणीयता न होना।

(२) पदों का विन्यास ठीक न होना।

(३) रसज्ञान में परिहित हुंकार।

उपयुक्त दोषों से युक्त काव्य जिनसेन की माध्यमानुसार काव्य नहीं, अपितु कानों को दुःख देने वाली प्राचीण भाषा है।^{१०२} जो प्राचीन इतिहास से सम्बन्ध रखने वाला हो, जिसमें महापुरुषों का चरित्र अक्षिप्त हो तथा जो धर्म, और काम के फल को दिखाने वाला हो, उसे महाकाव्य कहते हैं। किसी एक प्रकीर्णक विषय को लेकर कुछ श्लोकों की रचना तो कवि कर सकते हैं, किन्तु पूर्णपर का सम्बन्ध दिखलाते हुए काव्य की रचना करना कठिन है।^{१०३}

जो अनेक अर्थों को सूचित करने वाले पदविन्यास से सहित, मनोहर रीतियों से युक्त एवं स्पष्ट अर्थ से उद्भासित प्रबन्धकाव्यों की रचना करते हैं, वे महाकवि कहलाते हैं।^{१०४} सच्चे कवि की कविता करने में दरिद्रता नहीं करता चाहिए। इस संसार में शब्दों की राशि अपरिमेय है, वर्णनीय विषय अपनी दृष्टा के आधीन है, रस स्पष्ट हैं और उत्तमोत्तम छन्द सुलभ हैं तब कविता करने में दरिद्रता क्या है? ^{१०५} विशाल शब्द मार्ग में अमण करता हुआ जो कवि अर्थरूपी स्रजन बनों में घूमने से खेदखिन्नता को प्राप्त हुआ है उसे विश्राम के लिए महाकविरूप वृक्षों की छाया का आश्रय लेना चाहिए। प्रज्ञा जिसकी जड़ है, माधुर्य, ओज, प्रसाद आदि गुण जिसकी उन्नत शाखाएँ हैं और उत्तम शब्द ही जिसके उज्ज्वल पत्ते हैं ऐसा यह महाकविरूपी वृक्ष यथारूपी पुष्प-मञ्जरी को धारण करता है। प्रज्ञा ही जिसका किनारा है, प्रसाद आदि गुण

९९. वही १।९५

१००. शब्दार्थौ सत्कविरित्तयं विद्वानपेक्षते ॥ किराताजुनीयम्

१०१. वही १।९६

१०२. वही १।९६

१०३. आदि. १/९९-१००

१०४. आदि. १/९८

१०५. वही १/१०१

ही जिसमें लहरें हैं, जो गुणरूपी रत्नों से भरा हुआ है, उज्ज और मनोहर शब्दों से युक्त है तथा जिसमें गुरु-शिष्य परम्परारूप विशाल प्रवाह चला आ रहा है ऐसा यह महाकवि समुद्र के समान आचरण करता है।^{१०६} इस प्रकार कवि ने यही महाकवि को वृक्ष के समान उन्नत और समुद्र के समान गम्भीर बतलाया है।

जिनसेन का पांडित्य—आचार्य जिनसेन धर्मशास्त्र के ज्ञाता होने के साथ-साथ भारतीय दर्शन, राजनीति, कला, तत्कालीन सामाजिक जीवन आदि के अच्छे ज्ञाता थे। उनका आदिपुराण एक आकर ग्रन्थ है जिसमें नौवीं शताब्दी के भारत का भौगोलिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, आर्थिक और सामाजिक रूप चित्रित करने के साथ-साथ काव्य का चरम रूप उपस्थित किया गया है। आदिपुराण में प्रतिबिम्बित सांस्कृतिक जीवन, क्रीड़ा विनोद, गोष्ठियाँ, उत्सव, व्रत, उपवास, शिक्षा तथा ललितकलायें जिनसेन के सूक्ष्मप्राप्ति दृष्टि को अभिव्यक्त करती हैं। आदिपुराण में की गई भूत चैतन्यवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद, क्षणिकवाद, सांख्यवादी, न्यायदर्शन, योगदर्शन, अद्वैतवाद, द्वैतवाद आदि की समीक्षा से विदित होता है कि उन्होंने विभिन्न भारतीय दर्शनों का आलोचन किया था। कर्मसिद्धान्त जैसे सूक्ष्म और कठिन विषय पर उनकी चालीस हजार श्लोक प्रमाण जयध्वला की अवशिष्ट टीका उनके तलस्पर्शी ज्ञानकी सूचित करती है। इन सब कारणों से लोगों ने उन्हें ज्ञानपिण्ड कहा, उसमें आश्चर्य और अतिरंजना के लिए अवकाश नहीं है। उनकी एक-एक कृति उनके पाण्डित्य का झूझान्त निदर्शन है। अपनी विद्वत्तापूर्ण और शिक्षाप्रद कृतियों के द्वारा भारतीय साहित्य और समाज में ही नहीं, विश्व साहित्य और समाज में अग्रगण्य रहेंगे।

पार्श्वभ्युदय के टीकाकार—पार्श्वभ्युदय की संस्कृत टीका के टीकाकार योगिराट् पण्डिताचार्य क्षवणवेलगोला के जैनमठ के गुरु थे। उन्होंने पार्श्वभ्युदय के अन्तर्गत आई हुई मेघदूत की पंक्तियों की व्याख्या करते समय अत्यधिक रूप से मल्लिनाथ का अनुसरण किया है। उन्होंने जैनेन्द्रवाकरण और नानार्थ-रत्नमाला को भी बहुधा उद्धृत किया है। नानार्थरत्नमाला की रचना हर्षवर्धन-नाथ ने की थी, जो कि जैन थे और विजयनगर राज्य के राजा हरिहर द्वितीय (शक सं० १३२१) के आश्रित थे। इस प्रकार योगिराट् पण्डिताचार्य का समय १३२१ के आस-पास का बैठता है।^{१०७} पण्डिताचार्य जी ने उपोद्घात में लिखा

१०६. वही १/१०२-१०४

१०७. पार्श्वभ्युदय-प्रस्तावना (ले. पन्नालाल वाकसीवाल)

है कि एक बार कवि कालिदास बंकापुर के राजा अमोघवर्ष की सभा में आए और उन्होंने बड़े गर्व के साथ अपना मेघदूत सुनाया । उसी सभा में जिनसेन स्वामी भी अपने सचर्म विनयसेन मुनि के साथ विद्यमान थे । विनयसेन ने जिनसेन से प्रेरणा की इस कालिदास का गर्व नष्ट करना चाहिए । विनयसेन की प्रेरणा पाकर जिनसेन ने कहा यह रचना प्राचीन है, इसकी स्वतन्त्र रचना नहीं है, किन्तु चोरी की हुई है । कालिदास ने कहा कि यदि यह कृति पुरानी है तो सुनाइये । जिनसेन स्वामी को एक बार सुनने पर कोई श्लोक याद हो जाता था अतः उन्हें कालिदास का मेघदूत याद हो गया । उन्होंने कहा कि यह प्राचीन ग्रन्थ किसी ग्राम में विद्यमान है अतः आठ दिन बाद लाया जायेगा । अमोघवर्ष ने आठ दिन बाद उक्त ग्रन्थ को लाने का आदेश दिया । जिनसेन ने अपने स्थान पर आकर ७ दिन में पार्श्वाम्बुदय की रचना की और आठवें दिन लाकर उसे राजसभा में उपस्थित कर दिया । इस काव्य को सुनकर सभी प्रसन्न हुए और कालिदास का मान भंग हो गया । बाद में जिनसेन स्वामी ने सब बात स्पष्ट कर दी ।

पण्डिताचार्य का उपर्युक्त कथन ठीक नहीं है, क्योंकि अनेक प्रमाणों के आधार पर कालिदास का समय जिनसेन से बहुत पहले का निर्धारित हो चुका है । ऐहोल आदि के शिलालेख तथा अन्य साक्ष्य इस बात की पुष्टि करते हैं । अतः उपर्युक्त कथन त्रिविधमनीय नहीं है । पण्डिताचार्य जो का यह कथन वास्तव में सही है कि श्री पार्श्वनाथ से बढ़कर कोई साधु, कमठ से बढ़कर कोई खल और पार्श्वाम्बुदय से बढ़कर कोई काव्य नहीं है—

श्रीपार्श्वरिसाधुतः साधुः कमठास्खलतः खलः ।

पार्श्वाम्बुदयतः काव्यं न क्वचिदपीष्यते ॥

पार्श्वाम्बुदय की दूसरी संस्कृत टीका कुछ वर्ष पहले जीवराज जैन ग्रन्थ-माला, सोलापुर से प्रकाशित हुई है । इसके लेखक मो. शी. कोठारी हैं, जिन्होंने प्रस्तावना में समय १ अगस्त १९६५ दिया है । योगिराट् पण्डिताचार्य की अपेक्षा यह टीका अधिक विवाद और सुबोध है । इस टीका पर पण्डिताचार्य जी के प्रभाव के साथ-साथ लेखक ने भावों को अभिव्यक्त करने में स्वतन्त्र रूप से अच्छा प्रयास किया है और हर प्रकार से इसे उपयोगी बनाया है ।

—रमेशचन्द्र जैन

पार्श्वभ्युदयकाव्यं सटीकम्

टीकाकारस्य मंगलाचरणावि

श्रियं विदध्याद्विमलां सतां स श्रीपार्श्वनाथो नतसेन्द्रनाथः ।

यद्देहमावेष्ट्य रराज भोगी क्षणप्रभेषातितनीरवगते ॥१॥

जिनसेनमुनीशेन कृतस्य कवियेधसा ।

पार्श्वभ्युदयकाव्यस्य टीकां वक्ष्ये स्वशक्तितः ॥२॥

नामूलमाश्रयन्नोषन्नापि प्रस्तुतमुत्सृजम् ।

सर्वमन्वयरूपेण विवृणोमि मृदूक्तिभिः ॥३॥

अथ कथावतारः कथ्यते—

इहैव भरतक्षेत्रे सुरम्याविवये पौदनपुरे अरविन्दनृपतिः भुवं पूर्वं पालयति स्म । तदा विश्वभूतिनाम्नो द्विजन्मनोऽनुदय्यश्च तनयो कमठमरुभूतिसंज्ञको तद्भूपतेर्मन्त्रिपदं प्राप्नोति । तयोः क्रमेण वरुणा वसुन्धरा च भार्य्ये बभूवतुः । तयोः कनीयान् मरुभूतिः कदाचित् वज्रवीर्यरिपुराजविजयाय निजस्वामिनारविन्दभूषणामा^१ जगाम । तदा लब्धावसरो दुराचारो ज्यायान् कमठः स्वभार्य्यावरुणामुखेन वसुन्धरां भ्रातृपत्नीमङ्गीकारयामास किल । राजा विपक्षविजयाऽनन्तरं स्वपुरागमने तद्दुर्वृत्तिं ज्ञात्वा भ्रातृपत्नीमितस्य का वाजेति मरुभूतिं पृष्ट्वा (श्रुत्वा) तद्वचनानुसारेण पुरप्रवेशात्पूर्वमेव भृत्यमुखेन दुःसहामाज्ञां कारयित्वा अस्मच्चक्षुर्विषयो माभूदिति पुरात्कमठं निर्द्धारयामास^२ । सोऽपि भ्रातरि क्रुद्धो वनं गत्वा तापसवृत्तिं बभार । अथ मरुभूतिरागत्य भ्रातृवात्तामिकलब्ध पश्चात्तापाद्गत्वा तमन्त्रिण्य तत्कोपशमनाय पादयोरानमस्तेनैव क्रोधान्धेनमस्तकस्थ शिलापातेन मारितः । एवं भवान्तरेऽपि तेनैव मृतिम् मृत्वा कश्चिद्भवे तीर्थंकरनाम लब्ध्वाऽनैव काशी विषये वाराणसीनगर्यां विश्वसेन महाराजस्य आत्मादेव्याश्च सभुः पञ्चकल्याणाधिराजिः पार्श्वनाथनामा मरुभूतिचरस्तीर्थं करो बभूव । कमठचरस्तु चिरं संसारे भ्रमिन्ना शम्बर नामा ज्योतिरिन्द्रो भूत्वा स्वैरविहारसमये परिनिष्क्रमण कल्याणाऽनन्तरं प्रतिमायोगस्थितं तन्मुनीन्द्रं विलोक्य प्राक्तनविरोधेन घोरोपमर्गं चकारेत्यादि कथा सञ्जाति विस्तरेण तरपुराणेऽवगन्तव्या । अत्र ज्योतिरिन्द्रस्य शम्बरस्यास्य दैत्येन्द्रत्वं यक्षेन्द्रत्वं वा तस्यालकापुरवासित्वं वर्षमात्रानुभवनीय स्वभर्तृशापप्रभृति सर्वं च परकाव्यानुसरणमाश्रित्वात् काल्पनिकतयोपगम्य अतीतवर्तमानभवयोरभेदभावेन प्रबन्धोऽयं विरचितो बुद्धिमद्भिरवसेयः ॥

अथ भगवान् जिनसेनाचार्यः प्रथमं पादवेष्टितान्युपक्रमन् आशोर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा कृतेर्मुखम् इति वचनाद्वस्तुनिर्देशेन कथां प्रस्तौति—

१. अमा सहोदर्यः ।

२. निरकासयत् ॥

कथावतार

इसी भरतक्षेत्र के पोदनपुर नगर में राजा अरविन्द पृथ्वी का पालन करता था। उसके विश्वभूति नामक ब्राह्मण से उत्पन्न जिनका नाम क्रमशः कमठ और मरुभूति था, मंत्री थे। उन दोनों की क्रमशः वरुणा और वसुन्धरा पत्नी थीं। उनमें से छोटा भाई मरुभूति एकबार वज्रवीर्य नामक शत्रु राजा पर विजय प्राप्त करने के लिए अपने राजा अरविन्द के साथ गया। अवसर पाकर दुराचारी बड़े भाई कमठ ने अपनी पत्नी वरुणा से कहलाकर वसुन्धरा नामक भाई की पत्नी को अङ्गीकार कर लिया। राजा जब शत्रु पर विजय प्राप्त कर स्वदेश आया तो उसे कमठ का दुराचार मालूम हुआ। उसने मरुभूति से भाई की पत्नी को अङ्गीकार करने वाले का क्या दण्ड होता है, पूछकर मरुभूति के नगर में प्रवेश करने से पहले ही सेवक के मुख से दुःसह आज्ञा दिलाकर, हमारी आँखों से ओझल हो जाय, ऐसा कहकर कमठ को नगर से बाहर निकाल दिया। कमठ भी भाई पर क्रुद्ध हो वन में जाकर तापस का आचरण करने लगा। जब मरुभूति आया और उसे भाई का समाचार ज्ञात हुआ तो उसे बड़ा पश्चाताप हुआ। वह उसे खोजकर उसके क्रोध की शान्ति के लिए उसके दोनों वरणों में गिर पड़ा। कमठ ने क्रोधित होकर अपने मस्तक पर स्थित शिला उसके ऊपर गिरा दी, जिससे वह मर गया। इसी प्रकार दूसरे भवों में भी उसी के द्वारा मारा जाकर मरुभूति का जीव वाराणसी नगरी के विश्वसेन महाराज की पत्नी ब्राह्मी देवी के पार्श्वनाथ नामक तीर्थंकर पद का धारी, पञ्चकल्याणाधिपति पुत्र हुआ। कमठ का जीव चिरकाल तक संसार में भ्रमण कर शम्बर नामक ज्योतिषी देव हुआ। एक बार जब पार्श्व दीक्षा कल्याणक के अनन्तर इच्छानुसार विहार करते हुए प्रतिमायोग में स्थित हो गए तो उन मुनीन्द्र को देख कमठ के जीव ने उन पर घोर उपसर्ग किया, इस प्रकार सम्पूर्ण कथा पुराणों से विस्तारपूर्वक जानना चाहिए। यहाँ पर शम्बर नामक ज्योतिषी देव का दैत्येन्द्र अथवा यक्षेन्द्र होना, अलकापुरी में निवास करना, अपने स्वामी के द्वारा एक वर्ष के लिए शाप दिया जाना आदि दूसरे काव्य का अनुसरण मात्र होने से कल्पित हैं। अतीत और वर्तमान जन्म में अभेद की स्थापना करते हुए इस प्रबन्ध की रचना की गई है, ऐसा विद्वानों को जानना चाहिए।

शम्बरनामा देव इति भावः । निदध्यौ—प्रेक्षाञ्चक्रे । 'ध्वं स्मू' चिन्तायाम् । कर्तरि लिट् । अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तानि वृत्तानि । 'मन्दाक्रान्ता कृहमदीदू' इति रत्नमञ्जूषिकायामुक्तत्वात् ॥१॥

अन्वय—कान्ताविरहगुह्या बद्धवैरेणः दशः स्वाधिकारात् प्रमत्तः नभसि विहरन् कश्चित् दैत्यः मरकतमय स्तम्भलक्ष्मीं बहन्त्या योगैकाग्र्यस्तिमिततरया श्रीमन्मूर्त्या तस्थिरांसं पार्श्वं निदध्यौ ।

अर्थ—प्रिया के विरह से दुःखी, (पूर्वभव में जिसका विरह हुआ था, वह धर्मपत्नी नहीं, अपितु भाई की पत्नी थी, भार्या के रूप में अङ्गीकृत किए जाने पर उसका उसके साथ राजा की आज्ञा से वियोग हुआ था । राजा के द्वारा दण्डित होने पर उस व्यक्ति ने अपने भाई से वैर बाँधा) पूर्वजन्म में बाँधे हुए वैर से प्रज्ज्वलित कोपाग्नि वाले, अपने ऐश्वर्य या सामर्थ्य (देवमुलभ प्रभाव) के कारण उन्मत्त, आकाश में विहार करते हुए किसी (शम्बर नाम वाले) दैत्य ने मरकतमणि निर्मित स्तम्भ की शोभा (हरितवर्ण की कान्ति) को धारण करने वाले, ध्यान की एकाग्रता के कारण अत्यधिक स्थिर, शोभायमान शरीर से युक्त पार्श्वनाथ भगवान् को स्थित (कायोत्सर्ग मुद्रा में स्थित) देखा ॥१॥

व्याख्या—किसी एक दैत्य ने जो कि अपने पुराने वैर के कारण कोपाग्नि में जल रहा था (क्योंकि पूर्वजन्म की प्रेमिका से उसका विरह हो गया था) तथा जो वर्तमान देव पर्याय की सामर्थ्य के कारण उन्मत्त था, भगवान् पार्श्व को देखा । भगवान् पार्श्व ध्यान लगाए हुए कायोत्सर्ग मुद्रा में स्थित थे । उस समय उनकी शोभा मरकतमणिनिर्मित स्तम्भ की शोभा के समान हो रही थी । गहन-समाधि में मस्तिष्क की एकाग्रता के कारण वे अत्यधिक अचंचल थे । वज्रवृषभनाराचसंहनन, समचतुस्त-संस्थान और १०८ महालक्ष्णों आदि को धारण करने के कारण उनका शरीर अत्यधिक शोभित हो रहा था ॥१॥

तन्माहात्म्यात्स्थितवति सति स्वे धिमाने समानः,

प्रेक्षाञ्चक्रे भ्रुकुटिदिषमं लब्धसंज्ञो विभागात् ।

ज्यायान्भ्रातुर्वियुतपतिना प्राक्कलत्रेण योऽभू-

च्छापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ॥ २ ॥

तन्माहात्म्यादिति । तन्माहात्म्यात्—महाश्वासावात्मा च महात्मा तस्य भावो माहात्म्यम् । 'पतिराजान्तः' इति भावे ढ्यण् 'आरैषोऽथदेः' इति आकारः । तस्य पार्श्वनाथस्य माहात्म्यं तथोक्तं तस्मात् । तत्तपोमहिम्न इति भावः । स्वे

स्वकीये । स्वं त्रिष्वत्मीय इत्यमरः । विमाने—व्योमयाने 'व्योमयानं विमानो-
ज्ज्रो' इत्यमरः । स्थितवति सति—तिष्ठति स्मेति स्थितवान् । 'क्तक्तवतू'
इति क्तवतुप्रत्ययः । तस्मिन् । स्तम्भिते इत्यर्थः । अस्तीति सन् 'शतृत्य समस्तयोः'
इत्यलुक् । तस्मिन् प्राक् पूर्वभवे । विद्युत्पतिना विद्युतो विमुक्तः पतिर्भर्ता
यस्य तथेति वसः । तेन । भ्रातुः मरुभूतेः कलत्रेण भार्यया वसुधरया ।
'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । भर्तुः अरविन्दराजस्य । 'भर्ता धातरि पोष्टरि'
इत्यमरः । वर्षभोगेण वर्षं भोग्योवर्षभोग्यः । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया
समासः । तेन शापेन आज्ञया अस्तंगमितमहिमा अस्तं नाशं 'अस्तमदर्शने' इत्य-
मरः । गमितः प्रापितो महिमा माहात्म्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा । मानेन सह
वर्तते इति समानः 'वान्यार्थे' इति सहस्य सभावः । साहंकारः । गर्वोऽभिमानो-
ऽहंकारो मानविवृत्तसमुन्नतिः इत्यमरः । यो व्यायान् अप्रजः । 'वर्षीयान्दशमी-
व्यायान्' इत्यमरः । अभूत् अजनिष्ट । ७ दैत्यः विभागात् प्रियञ्जः विभागात्
स्मात् । विचारात् विभंगज्ञानादित्यर्थः । लब्धसंतः प्राप्तपूर्वभक्तरणः सन् ।
'लब्धं प्राप्तं वित्तम्' । 'सञ्ज्ञा स्याच्चेतना नाम' इत्युभयत्राप्यमरः । अकुटि-
विषमं अकुटयोः क्रोधोद्भूतभ्रूविकारयोः विषमं कुटिलं यथा भवति तथा ।
'अकुटिर्भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रेक्षाञ्चक्रे अद्राक्षीत् । ईक्ष दर्शने
इति घातुः । 'दयाय' इत्याम् । कुञ्जो मोने लिट् ॥२॥

अन्वय—तन्माहात्म्याम् स्वे विमाने स्थितवति सति विभागात् लब्धसंतः
समानः, प्राक् विद्युत्पतिना भ्रातुः कलत्रेण यः व्यायान् (शापः) अभूत् (तेन)
वर्षभोग्येण भर्तुः शापेन अस्तङ्गमितमहिमा अकुटिविषं प्रेक्षाञ्चक्रे ।

अर्थ—भगवान् पार्श्व के माहात्म्य से अपने विमान के स्थित हो जाने
पर उसने विचार कर (विभङ्गावधि ज्ञान से) उन्हें पहिचान लिया । पूर्व-
जन्म में जिसका पति विद्युक्त हो गया था था दूर चला गया था ऐसी भाई
मरुभूति की पत्नी (वसुधरा) के कारण जिसे बहुत बड़ा बहिर्निष्कासन
रूप दण्ड मिला था और अनेक वर्षों में भोगे जाने वाले राजा अरविन्द
के बहिर्निष्कासन रूप दण्ड से जिसका गौरव नष्ट हो गया था, ऐसे उस
अभिमानी दैत्य ने उन्हें भयजनक दृष्टि से (भीह चढ़ाकर) देखा ।

व्याख्या—मरुभूति जब युद्ध के लिए गया था तब उसकी पत्नी के
साथ उसके भाई ने सहवास किया था । जिसके कारण राजा ने उसे बाहर
निकलने का दण्ड दे दिया था । इस दण्ड के कारण दैत्य के जीव का
पूर्वजन्म में गौरव नष्ट हो गया था । अतः उस दैत्य ने जब अपने भाई को
पार्श्वनाथ के रूप में देखा तो क्रोधजन्य विकार के कारण उस पर भीहें
चढ़ा लीं । पार्श्वनाथ के माहात्म्य से उसका विमान आकाश में रुक गया

था । जिनकी आत्मा महान् होती है, वे महात्मा कहे जाते हैं । महात्मापने के भाव को माहात्म्य कहते हैं ।

यो निर्भत्सैः परमविषमैर्घाटितो भ्रातरि स्वे,
बद्ध्वा वैरं कपटमनसा हा तपस्वी तपस्याम् ।
सिन्धोस्तीरे कलुषहरणे पुण्यपण्येषु लुब्धो,
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानं पुण्योदकेषु ॥३॥

य इत्यादि । सः यक्षः भविष्यद्देवः कमठः । परमविषमैः परमाश्चते विषमाश्चतैः । निर्भत्सैः धिक्कारैः । घाटितः पुराग्निष्कासितः । स्वे स्वकीये । भ्रातरि सहोदरे । वैरं विद्वेषम् । बद्ध्वा बद्ध्वा । तपस्वी तापसोभूत्वा । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । 'तपस्स्त्रमाया-' विन् 'त्यः स्तमत्वर्थः' इति पदसंज्ञायां भावात् रीत्वोत्वाभावः । पुण्यपण्येषु पुण्यमेव पण्यमापण्ययोग्यवस्तु येषां तेषु । 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यम्' 'विक्रयं पणित्वं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु' इत्युभयवाच्यमरः । जनकतनयास्नानं पुण्योदकेषु जनकस्य राज्ञः तनया सीतादेवौ तस्याः स्नानमभिषेचनम् तस्य पुण्याणि पुण्यानीव पुण्यानि परमपवित्रतासंस्पर्शान् पुण्यरूपाणि उदकानि जलानि तथोक्तानि तेषु । अत्रोदक शब्दस्य बहुवचनं कूपसरोशीषिकादितोयंविशेषं सूचयति । लुब्धः अभिलाषुकः । स्नानपानाद्युपयोगमिच्छन्तित्यर्थः । 'लुब्धोऽभिलाषुकः' इत्यमरः । कलुषहरणे पापापसरणनिमित्ते । 'कलुषं वृजिनैर्नोषमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । सिन्धोः सिन्धुनामनद्याः । तीरे कूले । 'कूलं रोवणश्च तीरं च' इत्यमरः । कपटमनसा कपटेन युक्तं मनस्तथोक्तं तेन 'कपटोऽस्त्रो व्याज-दम्भोपधयः' इत्यमरः । तपस्यां 'नमोवरिकस्तपसः षधच्' इति क्यच् त्वः । तपस्यां तपश्चरणम् । चक्रे विदधे । हा हन्त । हा विषादशुभस्तिषु' इत्यमरः ॥३॥

अन्वय—यः परमविषमैः निर्भत्सैः घाटितः (सः अयं) यक्षः स्वभ्रातरि वैरं बद्ध्वा पुण्यपण्येषु जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु लुब्धः सिन्धोः तीरे कलुषहरणे तपस्वी हा ! कपटमनसा तपस्यां चक्रे ।

अर्थ—जो अत्यधिक विषम धिक्कारों से अत्यधिक दुःख को प्राप्त हुआ था अथवा बाहर निकाल दिया गया था, ऐसे उस यक्ष ने अपने भाई से वैर बांधकर लोभयुक्त हो (सकाम भावना से) पुण्यवानों के द्वारा क्य (ग्रहण) करने योग्य, सीता के स्नान करने से पवित्र जल का इच्छुक होकर सिन्धु नामक नदी के पार्श्वों का हरण करने वाले तीर पर खेद की की बात है, कपट मन से तपस्या की ।

भावार्थ—राजा द्वारा निकाले जाने पर दुःखी होकर उस यक्ष के जीक ने तपस्या की ।

तस्यास्तीरेमुद्गरुपलवान् ऊर्ध्वशोषं प्रशुष्यन्-
नुद्वाहूस्सत्पुरुषमननः पञ्चतापं तपो यः ।
कुर्वन्त स्म स्मरति जडधीस्तापसानां मनोज्ञां,
स्निग्धच्छायातरुषु वसन्ति रामगिर्याश्रमेषु ॥ ४ ॥

तस्या इत्यादि । कमठः जडधीः मन्दबुद्धिः । तस्याः सिन्धुनद्याः । तीरे
मूले । मुहुः पुनः पुनः । 'मुहुः शश्वदधीः १७. नसकृत्माः' इत्यमरः । उपलवान्
उपलोऽस्यास्तीति उपलवान् 'अस्यास्ति' इति मनुः । 'मान्तोदान्तः' इति वः ।
'उगिदः' इति नम् । 'न्यक्' इति शीघ्रः । दृगदं धरन् । ऊर्ध्वशोषं प्रशुष्यन् ।
ऊर्ध्वशोषं प्रशुष्यतीति ऊर्ध्वशोषं प्रशुष्यन् । 'वातृत्यः ।' 'ऊर्ध्वतयुः शुषः' इति
णम् । आतपेत् सन्तप्यमानमस्तकाद्यवयवः सन् । उद्वाहूः उद्गती बाहू यस्येति
बहुव्रीहिः । उद्धृतभुजः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । पुरुषमननः पुरुषं
कठिनं मननं चिन्तनं यस्येति बहुव्रीहिः । 'निष्ठुरं कठिनम्' इत्यमरः । पञ्चतापं
पञ्चतापाः यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तपः तपश्चरणम् । पञ्चाग्निमध्यस्थितिरूपं
कायमात्रगोषणमिति यावत् । कुर्वन् करोतीति कुर्वन् स । भवन् । 'वातृत्यः' ।
स्निग्धच्छायातरुषु स्निग्धाः सान्द्राः छायातरवः नमस्कृताः येषु तेषु । सुखवसति-
योग्योऽधित्यर्थः । 'स्निग्धं तु समृणो रान्द्रे' 'छायावृक्षो नमस्कृताः स्यात्' इत्युभयत्र
शब्दार्णवः । रामगिर्याश्रमेषु रागागिरिनामपर्वतस्थिततापसाश्रमेषु । तापसानां
तपसि निष्कृतास्तापसास्तेषाम् । मनोज्ञां रम्याम् । 'मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्'
इत्यमरः । वसन्ति स्थानम् । न स्मरति स्म न ध्यायति स्म । 'स्मे च लिट्'
इति भूतानथत्वेनेषु लिट् । मतसापि नास्मरदित्यभिप्रायः ॥४॥

अन्वय—यः जडधीः उपलवान् ऊर्ध्वशोषं प्रशुष्यन्, तस्याः तीरे उद्वाहूः
सन् पञ्चतापंतपः मुहुः कुर्वन् पुरुषमननः रामगिर्याश्रमेषु स्निग्धच्छायातरुषु ताप-
सानां मनोज्ञां वसन्ति न स्मरति स्म ।

अर्थ—जो जड़ (मन्द) बुद्धि वाला (मूर्ख) पत्थर को लिए हुए,
शरीर के लहारी भाग में स्थित मस्तक आदि अवयवों को आतप में सन्ता-
पित करता हुआ, उस सिन्धुनदी के किनारे दोनों भुजाओं को ऊपर कर
पञ्चाग्नि तप को बार बार धरता हुआ, कठोर चिन्तन करता हुआ

१. अत्र तापसानां मिथ्यातपस्वितां सम्बन्धि पञ्चाग्निमध्यस्थितिरूपं तपः कुर्वन्
मनोज्ञां सकलभोग्यद्रव्यजातभारितत्वेन रमणीयां वसन्ति सदनं "वसती रात्रि-
वेस्मनीः" इत्यमरः ॥ नास्मरदित्यपि भाति ।

धनी छाया वाले (नमेरु) वृक्षों से युक्त रामगिरि पर्वत पर स्थित आश्रमों में तपस्विनों के मनोहर निवास स्थान का स्मरण नहीं करता था ।

व्याख्या—वह मूर्ख यक्ष प्रायः हाथ में पत्थर को लेकर दोनों भुजाओं को ऊपर कर मस्तक आदि ऊपरी अङ्गों को सन्तापित करता हुआ पञ्चाग्नि तप करता था । रामगिरि पर्वत के आश्रम में स्थित, धनी छाया वाले वृक्षों से युक्त तपस्विनों के रमणीय निवास स्थान की याद नहीं करता था ।

रामगिरि पर्वत प्राचीन काल में तपस्विनों का मनोहर निवास स्थान था । रामगिरि की पहिचान लोगों ने रामटेक से की है, जो कि नागपुर के समीप है । अन्य लोगों के मतानुसार रामगढ़ पहाड़ी मध्यप्रदेश में है । तपः साधना करते हुए कमठ ध्यान में इतना लब्धलीन रहता था कि उसे अपने निवास स्थान की याद ही नहीं आती थी । वैदिक परम्परा के अनुसार अन्वाहार्य, पचन, गार्हपत्य, आहवनीय और आवसथ्य ये पाँच अग्नियाँ होती हैं । पञ्चाग्नि तप करने वाला भर्मी की ऋतु में अपने चारों ओर अग्नियाँ जला लेता है और ऊपर से सूर्य के ताप का सेवन करता है ।

यस्मिन्प्राचा स्थपुटिततलो दाववग्धाः प्रवेशाः,

शुष्का वृक्षा विविधवृतयो नोपभोग्या न गम्याः ।

यस्माद् ग्रैष्मान्नयति दिवसाऽशुष्कवैराग्यहेतो-

स्तस्मिन्नद्री कतिचिबलाविप्रयुक्तः स कामी ॥५॥

यस्मिन्निस्थति । यस्मिन् पर्वते । प्राचा उपलः । जात्येकवचनम् । 'प्राचाणी शैलपापाणी' इत्यमरः । स्थपुटिततलः स्थपुटितं निम्नोन्नतं तलमवः प्रदेशो यस्येति बहुव्रीहिः 'स्थपुटं विषमोन्नतम्' इति घनञ्जयः । 'अथः स्वरूपयोरस्त्री तर्लं स्यात्' इत्यमरः । प्रवेशाः अरण्यदेशाः । दाववग्धाः दावाग्निना भस्मिताः । 'दवदावो वनारण्ये' इत्यभिधानात् । वृक्षा स्तरवः । शुष्यन्ति स्म शुष्काः । कत्यः 'शुष्यचः क्वम्' इति तस्य कः । विविधवृतयः विविधाश्च ताः वृतयश्चेति बहुव्रीहिः । 'विविधः स्याद्बहुविधम्' इति । 'प्राचीनं प्राग्ततो वृतिः' इति च वचनात् प्रागतावरणानीत्यर्थः उपभोग्या न स्यात् युग्या न भवन्ति । गम्याश्च न विहारयोग्याश्च न भवन्ति । तस्मिन् अद्री तत्रामगिरी । यः अवलाविप्रयुक्तः स्त्रीविमुक्तः सन् । शुष्कवैराग्यहेतोः निष्कलविरक्तिनिमित्तम् । कतिचित् कियतः । ग्रैष्मान् इमे ग्रैष्मास्तान् । दिवसान् वासरान् । 'कलीवे दिवसवासरो' इत्यमरः । नयति स्म यापयति स्म । स कामी विषयाभिलाषुकः । कमठः सोसाविति नवमवृत्ते-नाकाङ्क्षानिवृत्तिः ॥५॥

अन्वय—वस्मिन् प्रावा स्थपुटिततलः, प्रदेशाः दावदग्धाः, वृक्षाः, शुष्काः न उपभोग्याः विविधवृत्तयः न गम्याः तस्मिन् अद्वी यः अवलाविप्रयुक्तः स कामी शुष्कवैराग्यहेतोः कतिचित् श्रेष्ठान् दिवसान् नयति स्म ।

अर्थ—जिसमें पत्थर ऊँचे नीचे तल भाग वाले थे, जिसके प्रदेश दावग्नि से दग्ध थे, जहाँ वृक्ष शुष्क होने के कारण उपभोग के योग्य नहीं थे, अनेक प्रकार के कर्मों से डेहिट होने के कारण गमन करने योग्य नहीं थे उस भूताचल पर्वत पर अपनी भाई की पत्नी इत्थरिकातुल्य वसुन्धरा से अलग हुए उस कामी ने शुष्क वैराग्य के कारण कुछ गर्मियों के दिन बिताये ।

व्याख्या—वह भूताचल पर्वत पत्थरों के पड़े रहने के कारण ऊँचा नीचा था । वहाँ गर्मी के कारण वृक्ष सूख गए थे । अतः उनसे फलादि की प्राप्ति नहीं हो सकती थी । उस प्रदेश में अनेक काँटे आदि पड़े हुए थे, अतः वहाँ गमन करना कठिन था । ऐसे स्थान पर कमठ तपस्या करता था, किन्तु उसके वैराग्य का कारण शुष्क था; क्योंकि वह काम और क्रोध से अभिभूत होकर तपस्या कर रहा था । अपने भाई की पत्नी के साथ सहवास करने के कारण वह कामी था और चूँकि राजा अरविन्द ने उसे देशनिकाला दे दिया था, इस कारण वह क्रोधित था । यहाँ वसुन्धरा के लिए अवला शब्द प्रयुक्त करने का कवि का तात्पर्य यह है कि कमठ ने उसके पति की अनुपस्थिति में उसके साथ सहवास किया था और वह उसकी योजना को असफल करने में असमर्थ थी, अतः अवला थी ।

यं चान्विष्यन्वनमथ नदीमुत्तरारोहशैला-

नित्युद्भ्रान्तश्चिरमनुशयाद्भ्रातृभक्तः कनीयान् ।

शोकाद्देहे कतिचिदवशादत्यनूचानवृत्त्या,

मीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ॥६॥

यं चेत्वादि । अथ अगन्तरे । 'मङ्गलान्तरारम्भप्रवणकात्स्न्येण्वधो अथ इत्यमरः । भ्रातृभक्तः ज्येष्ठभ्रातृवत्सलः । कनीयान् मरुभूतिः । 'कनीयांस्तु मुवाल्पयोः' इत्यमरः । देहे शरीरे । अवशात् अनधीनात् । अपरिमितादित्यर्थः । शोकात् दुःखात् । कनकवलय भ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः । कनकस्य वलय इति तत्पुरुषः । 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः तस्य । भ्रंशः पातः । 'भ्रंशो भ्रंशो यथोचितात्' इत्यमरः । तेन रिक्तो विकलः प्रकोष्ठः कूर्पराद्यः प्रदेशो यस्य स तथोक्तः सन् । 'कक्षान्तरं प्रकोष्ठः स्यात् । प्रकोष्ठः कूर्परः' इति शाश्वतः । 'स्यात्कफो-

णिस्तु कूर्परः । अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः' इत्यमरश्च । अत्रो-
पलक्षणभूतेन वलयश्रंशेन दुःखाधिक्यं विरामश्च व्यज्यते । अत्यनूचानवृत्त्या
अत्यन्तविनीतवर्तनेन । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्ग वेदविचक्षणे' इति विश्वः ।
'वृत्तिवर्तनजीवने' इत्यमरः । कतिचित् कियतः । मासान् नीत्वा यापयित्वा ।
अनुशयात् पश्चात्तापात् । 'अयाऽनुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । यं च
भातरम् । गच्छित्वन् अन्तेऽयम् । यं सादृशम् । शरीरम् आश्रयम् । उत्तरा-
रोहणैलान् उत्तरः आरोहो येषां शीलानां ते तथोक्तास्तान् उपरिभागप्रचारयोग्या-
नद्रीनित्यर्थः । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरं स्यादनुत्तरम्' इत्यमरः । अत्र शीलस्य
उत्तरारोहविशेषणं नरविहारोचितानाम-श्रीणां निरवशेषत्वं व्यक्रजयति । चिरं
बहुवासरान् । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः इत्यमरः । उद्युद्भ्रान्तः
परिभ्रमति स्म ॥६॥

अन्वय—यं च अनुशयात् अन्विष्यन् आतृभक्तः अवशात् लोकात् देहे अत्य-
नूचानवृत्त्या कनकवलय श्रंशरिक्त प्रकोष्ठः कनीयान् कतिचित् मासान् नीत्वा
वनं, नदीं अथ उत्तरारोहशीलान् चिरं अत्युद्भ्रान्तः ॥

अर्थ—पश्चात्ताप के कारण जिसकी खोज में भाई का भक्त छोटा भाई
अतधीन दुःख के कारण शरीर के प्रति तपस्वियों जैसे व्यवहार के कारण
सोने के कंकण के गिरने से रिक्त कलाई वाला हो कुछ माह बिताकर वन,
नदी और ऊँची चढ़ाई वाले पर्वतों में चिरकाल तक अत्यधिक भ्रमण
करता रहा ।

ध्यास्या—भाई के चले जाने पर छोटे भाई को अत्यधिक पश्चात्ताप
हुआ । दुःख को सहन न करने के कारण उसने शरीर के प्रति ममता त्याग
दी और केवल देह धारण के लिए ही (रसगृद्धि के लिए नहीं) अन्नपान
ग्रहण करने लगा । वह इतना दुर्बल हो गया था कि हाथ से सोने का कंकण
गिर जाने के कारण उसकी कलाई सूनी पड़ गई । ऐसी हालत में वह कुछ
मास तक तो घर पर ठहरा । अनन्तर अपने भाई की खोज में वन, नदी
और ऊँचे-ऊँचे पर्वतों पर भ्रमण करने लगा ।

यं चापश्यद्गिरिवननदीः पर्यटन्सोपि कुच्छ्रा-
दध्वभ्रान्तः कतिपयथर्कैर्वासरैरत्रिकुञ्जे ।

बूराद्धूमप्रतप्तवपुषं नीललेश्यं यथोत्तमै-

राषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुम् ॥ ७ ॥

यं चापश्यदिति । सोऽपि मरुभूतिरपि । गिरिवननदीः पर्वतकान्तारसरितः ।
कुच्छ्रात् कण्ठात् । 'स्यात्कण्ठं कुच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । पर्यटन् पर्यटतीति

पर्यटन् । अट् गताविति धातोः शतृत्यः । अश्वश्रान्तः मार्गयिस्तः । 'अयनं वत्स-
मार्गध्वपन्यातः पदवी सृतिः' इत्युक्तेः । आषाढस्य आषाढया चन्द्रोपेतया युक्ता
पौर्णमासी आषाढी 'चन्द्रोपेतात्काले' इत्यण । टिटठणि इति डी । आषाढी
पौर्णमासी अस्यास्तीत्याषाढी मासः । 'सास्य पौर्णमासी' इत्यण् । तस्य । प्रथम-
दिवसे' प्रतिपदिने । आश्लिष्टसानुम् आश्लिष्टम् आक्रान्तं सानुपर्वतसटं येन
स तथोक्तस्तम् । 'स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । उच्चैः अनल्पम् ।
'महत्पुष्पैः' इत्यमरः । मेघं वारिवाहम् । यथा येन प्रकारेण । यत्तदोत्तम-
सम्बन्धात्तथेति गम्यते । यत्तद्वदितिशेषः । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः ।
धूमप्रतप्तवपुषं धूमेन प्रतप्तम् आवृतं वपुः शरीरं यस्य स इति बहुपदो बहुव्रीहिः ।
विस्तृतं प्रतप्तमिति । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यभिधानात् । पट्वाग्निमध्यग-
तत्वादिति भावः । नीललेह्यं नीला लेह्या परिणामविशेषो यस्य तम् । पं च कमठं
च । अद्रिकुञ्जे पर्वततिकुञ्जे । अद्रिगोत्रगिरिप्रायाचलशैलशिलोष्पयाः । 'नि-
कुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे' इत्युभयश्राप्यमरः । कतिपयथकैः कियद्भिः 'पट्कति-
पयात् प्यट्' इति ष्यट्त्वः । कतिपयानां पूरणाः कतिपयथाः त एव कतिपय-
थकास्तैः । वासरैः दिवसैः । दूरात् दक्षिणप्रदेशात् । अपश्यत् ददर्श । दृशु प्रेक्षणे ।
इति घातोर्लङि "पाप्मावमा" इत्यादिना पद्यादेशः ॥७॥

अन्वयः—गिरिवननदीः कुञ्ज्यात् पर्यटन् अश्वश्रान्तः सः अपि आषाढस्य प्रथम-
दिवसे आश्लिष्टसानु मेघं यथा धूमप्रतप्तवपुषं नीललेह्यं यं च कतिपयथकैः वासरैः
अद्रिकुञ्जे दूरात् उच्चैः अपश्यत् ।

अर्थ—पर्वत, वन और नदियों में अत्यधिक कष्ट से भ्रमण करते हुए,
धूमे से थके हुए उस मरुभूति ने भी आषाढमास के प्रथम दिन पर्वत की
चोटी से सम्बद्ध मेघ के समान धूम से व्याप्त शरीर वाले, नीलवर्ण (दुष्ट
अभिप्राय वाले) जिस कमठ को कुछ दिनों के बाद पर्वतकुञ्ज में दूर से
ऊँचे स्थान पर देखा ।

व्याख्या—पहाड़ चढ़कर, नदियाँ पारकर और जंगलों में भ्रमण कर
मार्ग के अत्यधिक कष्ट को झेलते हुए उस मरुभूति ने कुछ दिनों बाद आषाढ
मास के पहले दिन कमठ को देखा । धुँये से व्याप्त शरीर वाला वह कमठ
पर्वत की चोटी से सम्बद्ध मेघ के समान लग रहा था । वह नील लेह्या
वाला था । कषाय के योग से अनुरञ्जित योग प्रवृत्ति को लेह्या कहते हैं ।
ये लेह्यार्ये छह प्रकार की होती हैं—कृष्ण, नील, कापोत, पीत, पद्म और
शुक्ल । इनमें पूर्व पूर्व की अपेक्षा आगे आने वाली लेह्यार्ये विशुद्ध होती

हैं। कमठ को यहाँ नील लेख्या वाला कहा गया है। वर्ण की अपेक्षा उसे नीलवर्ण भी कहा जा सकता है। कमठ पर्वत के लताकुञ्जों से दूर ऊँचे स्थान पर तपस्या कर रहा था।

इस श्लोक में आषाढस्य प्रथमदिवसे के स्थान पर कुछ टीकाकारों ने आषाढस्य प्रथमदिवसे पाठ माना है। आषाढस्य प्रथमदिवसे का अर्थ होगा—आषाढ के प्रथम दिन। आषाढस्य प्रथमदिवसे पाठ मानने वालों का कहना है कि आगे 'प्रत्यासन्ने नभसि' के रूप में श्रावण मास की समीपता मतलाई गई है, जो कि प्रथमदिवसे पाठ मानने पर ही उत्पन्न हो सकती है, अतः प्रथमदिवसे पाठ मानना चाहिए। प्रथमदिवसे मानने वालों का कहना है कि ऐसा मानने पर भी मास की प्रत्यासत्ति तो रहती ही है, क्योंकि आषाढ के बाद अव्यवहित रूप से श्रावण मास ही आता है।

यश्चावद्धभ्रकुटिकुटिलभ्रूतटो जिह्ववक्रः,
क्रोधावेशाज्ज्वलदपघनो भ्रातरं तं तदानीम् ।
स्नेहोद्रेकाच्चरणपतितं नापवृष्टिविरुधं,
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं दर्श ॥ ८ ॥

यश्चेत्यादि : तदानीं तदशनावसरे । 'सदैतल्लघुनेदानीतदानीं सद्यः' इति काले साधुः यः कमठः । आषाढभ्रकुटिकुटिलभ्रूतटः आबद्धा रचिता भ्रकुटिदर्शन-
विकारजो भ्रूभङ्गविशेषो यस्य तत् । 'भ्रूवोपष कुटिकुंस' इति ह्रस्वः । कुटिले च ते भ्रूवो च तथोक्ते तयोस्तटम् आबद्धं भ्रकुटिकुटिलभ्रूतटं यस्य स तथोक्तः । 'आबद्धं कुटिलं भुग्नं वेत्तितं वक्रमिरयपि' इत्यमरः । जिह्ववक्रः जिह्वं वक्रं वक्रं मुखं यस्येति बहुव्रीहिः । 'जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ।' वक्रास्ये वदनं तुण्डम्' इत्युभयत्राप्यमरः । क्रोधावेशात् क्रोधस्य कोपस्थावेशात् अवतारात् । 'कोप-
क्रोधामर्षरोष' इत्यमरः । ज्वलदपघनः ज्वलतीति ज्वलन् । 'शतृत्यः' ज्वलन्-
पघनोक्तं यस्य स तथोक्तः । 'अङ्ग' प्रतीकोज्ज्वयवोपघनः' इत्यमरः । अपवृष्टिः
विमुखधर्शनः सन् । स्नेहोद्रेकात् स्नेहस्य प्रेम्णः उद्रेकात् प्रादुर्भावात् । 'प्रेम
स्नेहः' इत्यमरः । चरणपतितं चरणयोः पतितं विनतम् । पवृष्टिचरणोस्त्रियाम्
इत्यमरः । वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः । उत्खातकेलिः
शृङ्गाक्षीवप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवः । तासु परिणतः तिर्यगन्तप्रहारस्तु गज-
परिणतो मतः इति हलायुधः । स चासौ गजधरोति कर्मधारयः । प्रेक्षितुं योग्यः
प्रेक्षणीयः वप्रक्रीडापरिणतगजध्वप्रेक्षणीयो दर्शनीयस्तम् । 'गोणस्तेन' इति
समासः तत्पुरुषः कर्मधारयो वा । तं ज्ञातरं मरुभूति । जिह्वाम् विनष्टोक्तः

अप्रेम यथा भवति तथा शब्दप्रद इत्यादिनाऽप्ययोभावाः । स्रक्षस्त्वप्रेम्यचिक्कणे' इत्यमरः । न ददर्श नाऽपश्यत् । विमुखोऽभवदिति तात्पर्यम् ॥८॥

अन्वय—यद्यपि आवद्धभ्रुकुटिकुटिलभ्रूतटः जित्वचक्रः क्रोधावेशात् ज्वलद-
पवनः अपदृष्टिः विरुद्धं स्नेहोद्वेकात् चरणपतिनं वप्रकीड़ापरिणत गजप्रेमणीयं तं
आतरे तदानीं न ददर्श ।

अर्थ—बँधी हुई भ्रुकुटि से कुटिल भ्रूतट वाले, कुटिलमुख, क्रोध के
आवेश से जलते हुए अङ्ग युक्त तथा अन्यत्र मुड़े हुए नेत्र वाले अथवा बुरी
दृष्टि वाले जिस कमठ ने प्रेमयुक्त स्नेह के उद्रेक से चरणों में पड़े हुए
वप्रकीड़ा में तिरछा दन्तप्रहार करने वाले हाथी के सदृश दर्शनीय उस भाई
मरुभूति को उस समय नहीं देखा ।

व्याख्या—जिस समय मरुभूति कमठ के निकट आया, उस समय
कमठ की भौंहें चढ़ गईं, मुख कुटिल हो गया, क्रोध के आवेश से शरीर
जलने लगा तथा उसने नेत्रों को दूसरी तरफ घुमा लिया । मरुभूति उसके
चरणों में पड़ गया । उस समय उसकी शोभा वप्रकीड़ा में तिरछा दन्तप्रहार
करने वाले हाथी के समान हो गई । कमठ ने ऐसी स्थिति में भी उसकी
ओर नहीं देखा । वप्रकीड़ा हाथी एवं साँड़ आदि पशुओं द्वारा को जाने
वाली उस कीड़ा को कहते हैं, जिसमें ये पशु दाँत या सींगों से टोले आदि
को मिट्टी को उखाड़ते हैं ।

सोऽसौ जाल्मः कपटहृदयो दैत्यपाशो हुताशः,

स्मृत्वा चैरं मुनिमपघृणो हन्तुकामो निकामम् ।

क्रोधात्स्फूर्जन्नवजलमुच्चः कालिमानं दधान,

स्तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः ॥ ९ ॥

सोऽसावित्यादि । सोऽसौ स एव कमठचरः । सोऽसावित्युभयप्रयोगो भूत-
वर्तमानभवेष्वात्मैकत्वं साधकः । जाल्मः गुणदोषविचारशून्यः । 'जाल्मोऽसमी-
प्यकारी स्यात्' इत्यमरः । कपटहृदयः कपटेन युक्तं हृदयं यस्येति बहुव्रीहिः ।
कुटिलचेताः । दैत्यपाशः निन्द्यदेवः । 'निन्द्ये पाशप्' इति पाशपत्यः । हुताशः
हुता दुष्टा आशा अभिलाषी यस्येति बहुव्रीहिः । 'आशा तृष्णापि चायता'
इत्यमरः । चैरं प्राग्भवविरोधम् । स्मृत्वा ध्यात्वा । अपघृणः अपमता घृणा
यस्य सः । कारुण्यं करुणा घृणा इत्यमरः । क्रोधात् कोपात् । मुनिं मन्यते केवल-
शमेन लोकालोकस्वरूपमिति मुनिस्तम् । भाविनि भूतवदुपचारः । पार्श्वनाथम् ।
निकामं यथेष्टम् 'निकामेष्टा यथेष्टितम्' इत्यमरः । हन्तुकामः हन्तुं कामयते

इति हन्तुकामः । 'तुमो मनस्कामः' इति मकारस्य लुक् । स्फूर्जन्मज्जलमुक्चः स्फूर्जतीति स्फूर्जन् । 'दुवोरफूर्ज्जविच्छनिर्घोषे' इति शतृत्यः । जलं मुञ्चतीति जलमुक् । मुञ्चद्भ् मोक्षणे विन्त्यः । नवश्चासी जलमुक् च नवजलमुक् । 'नूतने नवः' इत्यमरः । स्फूर्ज्जेश्चासी स चेति पुनः कर्मधारयः । तस्य प्रथमदभिनव-
मंघस्य कालिमानं कालस्य श्यामलस्य भावः कालिमानं श्यामलत्वम् । 'पृश्वादेर्व-
मन्' इति भावे इमन्त्यः । 'कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । वधानः घसे इति
दधानः दधत् । 'गच्छदीनि' आनशत्यः । कौतुकाधातहेतो हर्षोत्पादानकारणस्य ।
अथवा लासर्गकारणेन स्वमतोहर्षोत्पादनिमित्तमिति हेतो का । 'कौतुकं चाभिलाषे
स्यादुत्सवे घर्महर्षयोः' इति विश्वः । तस्य मुनेः । पुरः अग्रे । 'स्यात्पुरः पुरतो-
ऽग्रतः' इत्यमरः । कथमपि गरीयसाप्रयत्नेनेत्यर्थः । 'ज्ञानहेतुविवक्षायामधिकथ-
मित्यन्वयम् । 'कथमादितयाप्यन्तं यत्नभीरवबाधयोः' इत्यभिधानात् । स्थित्वा
आस्थाय ॥९॥

किञ्चित्पश्यन्मुनिपमनघं स्वात्मयोगे निविष्टं,

गाढासूयां मनसि निदधत्तद्वधोपायमिच्छन् ।

क्रूरो मृत्युः स्वयमिव बहन्स्वेदबिन्दून्सरोषा-

वन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ॥१०॥

किञ्चिदित्यादि । स्वात्मयोगे स्वस्यात्मा तस्य योगस्तथोक्ता तस्मिन् स्व-
स्वरूपे श्याने । 'आत्मा यत्नो धृतिबुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्मं च' इत्यमरः ।
निविष्टं निविशति स्म निविष्टस्तम् । अनघं न विद्यते अघं पापं यस्य सः तम् ।
'कलुषं वृजिनैनोवम्' इत्यमरः । अनेन निरपराधकत्वं सूच्यते । मुनिघं मुनी-
न्यासीति मुनिपस्तम् हितोपदेशेन परमपदं प्रापकमित्यर्थः । किञ्चित् ईषत् ।
'किञ्चिदीपन्मनागल्पे' इत्यमरः । पश्यन् अवलोकयन् । मनसि मानसे ।
गाढासूयां दृढाक्षान्तिम् । 'गाढाक्षदृढानि च ।' 'असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ।'
इत्युभयत्राप्यमरः । निदधत् निदधातीति निदधत् स्थापयन् । स्वयम् आत्मैव ।
'स्वयमात्मनि' इत्यमरः । अध्ययत्वात्मवैविभक्तिषु प्रयुज्यते । मृत्युरिव यमवत् ।
क्रूरः घातकः । 'नृशंसो घातकः क्रूरः' इत्यमरः । तद्वधोपायम् तस्य मुनेः बधस्य
हिंसनस्य उपायः चिकित्सा तथोक्तस्तम् । 'उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च
नवक्रिया' इत्यमरः । इच्छन् इच्छतीति इच्छन् । इषु इच्छायामिति घातोः ।
यंगमिषोः शिच्छः' इति शिच्छादेशः तस्मात् शतृत्यः । रोषात् क्रोधात् । स्वेद-
बिन्दून् घर्माद्बुलवान् । 'घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्' 'पृषन्ति बिन्दु पृषताः
पुमांसो विपृषः स्त्रियाम्' इत्युभयत्राप्यमरः । बहन् धरन् । अन्तर्वाष्पः अन्तस्त-
न्मिताधुः राजराजस्य राजानो यक्षाः । 'राजा प्रभो नृपे चन्द्रे यक्षे यक्षेशचन्द्रयोः'

इतिविषयः । राजां राजा राजराजः कुबेरः । 'राजराजो धमाधिपः' इत्यमरः । 'राजान्सखे' इत्यट् । तस्य अनुचरो यक्षः । सः कमठवरः । खिरं बहुकालम् । वध्यो चिन्तयामास । ध्यै स्मृ चिन्तायाम् । इति धानोः क्तिच् 'नो नोणमेकीशात इत्योकारः ।' पुनम् ॥१०॥

अन्वय—सः असौ जाल्मः कपटहृदयः वैश्यपाशः, हतशः, स्फूर्जन्नजलमुचः कालिमानं दधानः स्वात्मयोगे निविष्टं अनर्घं मुनिवं किञ्चित् पश्यन्, मनसि गाढासूयां निदधत्, रोषात् स्वेदविन्दून वहन् स्वयंक्रूरः मृत्युः इव अपघ्णुणः वैरं स्मृत्वा मुनिं निकामं हन्तुकामः क्रोधात् कौतुकाधानहेतोः तस्य पुरः कथमपि स्थित्वातद्वधोपायं हृच्छन् अन्तर्वाणः राजराजस्य अनुचरः ॥९-१०॥

अर्थ—क्रूर (गुण दोष के विचार से शून्य), कपट हृदय, निन्दितदेव, निर्दय, चिरंदध्य गर्जना करते हुए तए मेघ के समान कालिमा को धारण करते हुए उस कमठ के जीव यक्ष ने ध्यानयोग में निमग्न, निष्पाप उन पार्श्वनाथ मुनीश्वर को कुछ देखकर मन में गाढ़ असूया (असूया = दूसरे के गुणों में भी दोष देखना) को धारण करते हुए, रोष से पसीने को बिन्दुओं को धारण करते हुए, स्वयं क्रूर मृत्यु के समान निर्दय हो, वैर का स्मरण कर मुनि को प्रवेष्ट रूप से क्रोधपूर्वक मारने की इच्छा की पूर्ति के लिए उनके समीप में जिस किसी प्रकार (बड़े प्रयत्न से) ठहरकर उनके वध के उपाय की इच्छा करते हुए आँसुओं को अन्दर छिपाकर कुबेर के सेवक के समान अधिक समय तक विचार किया ।

व्याख्या—क्रूर और कपट हृदय वाले उस यक्ष ने पार्श्वनाथ मुनीश्वर को ध्यानयोग में निमग्न देखा । उनके प्रति वह गाढ़ असूया को धारण कर रहा था । क्रोध के कारण उसके वरीर पर पसीना उभर आया था । वह यक्ष उस समय मृत्यु के समान निर्दय हो गया था । उसने पूर्वजन्म के वैर का स्मरण कर मुनि को मारने की इच्छा से उन्हें बहुत देर तक देखा । विरहव्यथा के कारण उसने नेत्रों में आँसू भरे हुए थे । । किन्तु प्रकट न करने के उद्देश्य से उसने उन्हें अन्दर ही अन्दर छिपा लिया था । उस समय वह यक्ष गर्जना करते हुए नूतन मेघ के समान कालिमा को धारण कर रहा था । कमठ वास्तव में कुबेर का अनुचर नहीं था, किन्तु अपने व्यवहार से वह कुबेर का अनुचर लग रहा था ॥९-१०॥

मेघैस्तावत्स्तनितमुखरैर्विद्युदुद्योतहासै-

विघ्नतं क्षोभान्ध्रवसदृशैरस्य कुर्वे निकुर्वन् ।

पश्चाच्चैनं प्रचलित धृतिं ही हनिष्यामि चित्रं,

मेघालोके भवति सुखिनोप्यन्यथावृत्ति चेत् ॥ ११ ॥

मेघैरित्यादि । तावत् प्रथमतः । 'यावत्तावच्च साकल्येवषी मानेऽवधारणे' स्तनितमुखरैः स्तनितेन गर्जनेन मुखरैर्विचारैः । 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे' इति । दुर्मुखे मुखरावदमुखौ' इति चामरः । द्विरक्षतदृशैः गजसमानैः । मेघैः जलदैः । अस्य मनेः । चित्त क्षोभाम् स्वान्तवेपथून् । कुर्वे करोमि । पश्चाच्च तदनन्तरम् । 'प्रतीच्यां चरमे पश्चात्' इत्यमरः । एनं मुनिम् । प्रचलितधृतिं प्रचलिता प्रकम्पिता धृतिः धैर्यं यस्य सः तम् । 'चलितं कम्पितं धृते ।' धृति-धारण धैर्ययोः' इत्युभयवाच्यमरः । निकुर्वन् निकरोतीति निकुर्वन् निराकुर्वन्ति-त्यर्थः । चित्रम् अद्भुतं यथा भवति तथा । ही दुःखहेती 'ही दुःखहेताबुद्धिदष्टो ही विस्मय विषादयोः' इति विश्वः । हनिष्यामि घातयिष्यामि । अत्र समर्थन-माह । मेघालोके बारिवाहदर्जने सुखिनोपि मित्रजनसङ्गतस्यापि । किं पुनरेकाकिन इत्यपि शब्दार्थः । चेत् हृदयम् । 'चित्तं तु चेतो हृदयम्' इत्यमरः । अन्यथावृत्ति अन्येन प्रकारेणान्यथाअन्यथाभूतावृत्तिर्वर्तनं यस्य तत् अन्यथावृत्ति । 'वृत्तिर्वर्तन-जीवने' इत्यमरः । भवति जायते । प्रमाद्यत इत्यर्थः ॥११॥

अन्वय—(यतः) मेघालोके सुखिनः अपि चेत् अन्यथावृत्ति भवति (ततः) तावत् निकुर्वन् (अहं) स्तनितमुखरैः विद्युदुद्योतहासैः द्विरक्षतदृशैः मेघैः अस्य चित्तक्षोभान् कुर्वे, पश्चात् च प्रचलितधृति एनं ही चित्रं हनिष्यामि ।

अर्थ—चूँकि मेघ का दर्शन होने पर सुखी व्यक्ति का भी चित्त अन्य प्रकार की प्रवृत्ति वाला हो जाता है, अतः तिरस्कार करता हुआ मैं गर्जनाओं से भयङ्कर ध्वनि युक्त, विद्युत् के उद्योत से असमान शरीर वाले मेघों से इसके (भगवान् पार्व के) चित्त में क्षोभ उत्पन्न करूँगा । अनन्तर प्रकम्पित धैर्य वाले इसे (बड़े हर्ष की बात है) विचित्र उपाय से मार डालूँगा ।

व्याख्या—जब मेघ का दर्शन होने पर (प्रणयी जनसहित) सुखी व्यक्ति का चित्त भी विकृत हो जाता है तो एकाकी व्यक्ति का तो कहना ही क्या है ? अतः भयङ्कर गर्जनाओं तथा विजली से प्रकाशमान शरीर वाले मेघों से मैं (यक्ष) इस पार्वतीनाथ के मन को शुब्ध करूँगा, जिससे इसका धैर्य स्थिर नहीं रहेगा और तब मैं बड़ी सरलता से विचित्र उपाय से इसे मार डालूँगा ।

ध्यायन्नेवं मुनिपसभणोन्मिष्ठुरालाप शौण्डो,

भो भो भिक्षो भणतु स भवान्त्वान्तमन्तर्निर्गन्धन् ।

क्षीणक्लेशे सिषिधुषि मतिं किं निधत्तेऽङ्कितत्वे,

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ १२ ॥

ध्यायन्निस्पादि । एवं कथितरीत्या । ध्यायन् ध्यायतीति ध्यायन् चिन्तयन् । निष्ठुरालापशोण्डः निष्ठुरश्चासौ आलापश्च निष्ठुरालापस्तस्मिन् शोण्डः मत्तः । 'मत्ते शोण्डोत्फटक्षीवाः' इत्यमरः । कठोरवचनपर इत्यर्थः । मुनियं पाशर्वनायम् । अभणीत् अबोधत् । ओ ओ भिक्षो ! हे हे मुने ! 'भृशाभीक्ष्णाविच्छेदे प्राक् द्विः' इति ओ शब्दस्य द्विः प्रयोगः । 'अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग द्वे द्वे ओ' इति । 'भिक्षु' परिघाट्' इति चामरः । अथवा ओओ इत्येकं पदम् । 'अङ्गेत्यामन्त्रणे हे हे ओओ इति च कथ्यते' इति हलायुवः । स्वान्तमन्त-मिच्छन् स्वान्तं चित्तम् । अन्तनिच्छन् अन्तर्दधानः । भवान् पूज्यस्त्वम् । भणतु जल्पतु । ब्रूहीत्यर्थः । भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष इति वचनात् । 'सिषिधुषि सिषा-येतिसिषिधिवन् ।' लिटः क्वसु क्व स उस् इति उस् । तस्मिन् सिद्धे । क्षीणक्लेशे क्षीणो नष्टः 'किं क्षये' इति घातोः क्तः । 'भूत्वादेरिः' इति तस्य नः । 'क्षेरीतीकारः ।' क्षीणः क्लेशो यस्य तस्मिन् । अङ्कितत्वे अङ्गमस्यास्तीत्यङ्गी-जोवः स एव तत्त्वं पदार्थस्तस्मिन् आत्मद्रव्य इत्यर्थः । मतिं बुद्धिं । किं निधत्ते किमर्थं निदधातीति प्रश्नः । अत्रार्थान्तरन्यासः । जने बंधुलोके । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि ग्रीवालिङ्गनार्थिनि सति । पुनः पश्चादपि 'पुनरप्रथमे भेदे' इत्यमरः । दूरसंस्थे दूरे विप्रकृष्टप्रदेशे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन् वस्तुनि संस्थाचारे स्थितौ मृतौ इत्यभिधानात् । किं किमर्थमभिलषमिति जुगुप्सा । 'किं पृच्छायां जुगुप्सते' इत्यमरः । 'उक्तसिद्धयर्थमन्यार्थं न्यासोऽन्यार्थपुरः सरम् । कथ्यतेऽन्यन्तरन्यासः' इति वाग्भटः ॥१२॥

अन्वय—एवं ध्यायन् निष्ठुरालाप शोण्डः मुनियं अभणीत्—ओ ओ भिक्षो ! स्वान्तमन्तनिच्छन् सः भवान् भणतु । किं क्षीणक्लेशे सिषिधुषि अङ्कितत्वे मतिं निधत्ते, किं पुनः दूरसंस्थे कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने (मतिं निधत्ते) ?

अर्थ—उपर्युक्त रूप से सोचता हुआ निर्दय, आषण में प्रवीण वह यक्ष मुनिराज से बोला—हे हे मुनिराज ! मन को अपनी अन्तरात्मा में रखकर वह (ध्यानी रूप में प्रसिद्ध) आप कहिए । क्या आप दुःख देने वाले कर्मों के नष्ट हो जाने पर सिद्धावस्था को प्राप्त आत्मद्रव्य में मन को लगा रहे हैं अथवा (आपके) कण्ठ में आलिङ्गन की इच्छा रखने वाली दूरवर्ती प्रिया में मन को लगा रहे हैं ।

व्याख्या—यह सोचकर कि पहले मैं बिजली की गर्जनाओं से युक्त भयङ्कर आवाज करने वाले मेघों से इसका ध्यान भंग करूँगा, अनन्तर

विचित्र उपायो से मार डालूंगा, कठोर बात बोलने में निपुण वह यक्ष बोला—हे मिथु ! तुम कर्म से विमुक्त आत्मा का ध्यान कर रहे हो अथवा उस प्रिया का ध्यान कर रहे हो जो तुम्हारे कण्ठ में आलिङ्गन करने की इच्छा करती है, जरा अपने मन को टटोलकर यह तो बतलाओ ।

इत्युक्त्वाद्यो मुहुरप्यहन्निदिचितात्मोपसर्गोऽ,
बद्धक्रोधः सरभसमसौ भीमजीमूतमायाम् ।
स्नागन्नाक्षीन्मुनिपमभितो नो मनागध्यसूरिः,
प्रत्यासन्ने नभसि दयिता जीवितालम्बनार्थी ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वेत्यादि । इति प्रतिपादितप्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि-
समाप्तिषु' इत्यमरः । मुहुः पुनः । अबः अदसो नपुंसकलिङ्ग द्वितीयैकवचनम् ।
उक्त्वा एतदुच्यमानं स्वरूपम् । उपवहन् धरन् । निदिचितारमोपसर्गः आत्मना
क्रियमाण उपसर्गः आत्मोपसर्गः निदिचितः आत्मोपसर्गो येन स तथोक्तः । अजन्य
कलीवमुत्पात उपसर्गः समञ्जसम् इत्यमरः । बद्धक्रोधः बद्धः क्रोधो येन सः कृत-
क्रोधः । असौ दैत्यः । सरभसं रभसेन सह वर्तते यस्मिन्कर्मणि तथोक्तं सहर्षम् ।
सशीघ्रं वा 'रभसो वेगहर्षयोः' इत्यमरः । मुनिपं यमोक्षरम् । अभितः सर्वतः ।
'हाषिक्समया' इत्यादिना द्वितीया । भीमजीभूतमायां भीमञ्चासौ भीमूतएव ।
'घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । जीमूतोऽन्नं बलाहकः 'इति घनञ्जयः ।'
तस्य मायां कल्पनाम् । आक रभसेन । 'स्नागन्नाक्षीन्मुनिपमभितो नो मनागध्यसूरिः
हुते' इत्यमरः । अस्नाक्षीत् सृष्टिमकरोत् । सृज विसर्गो । लुङ् । अत्र समर्थन-
माह । नभसि आश्रयमासे । 'नभाः आश्रयिकश्च सः' इत्यमरः । प्रत्यासन्ने
सन्निहृष्टे । 'समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीभवत्' इत्यमरः । दयिताजीविता-
लम्बनार्थी दयितायाः प्रियायाः जीवितं जीवनं तस्यालम्बनम् आधारः तदर्थत
इत्येवं शीलः तथोक्तः । 'रमणो दयिता प्रिया' इति घनञ्जयः । विमुक्तकान्ता-
जीवमोपायाऽभिलाषी । स्नागपि ईषदपि । 'किञ्चिदधीषन्मनागत्ये' इत्यमरः ।
असूरिः न सूरिः असूरिः अपण्डितः 'पण्डितः सूरिराचार्यः' इति घनञ्जयः । नो
न भवति । 'अभावे नह्य नो नापि' इत्यमरः । नभसो मासस्य विरहदुःखोद्रेक-
हेतुत्वात्स्वाभिप्रेतसिद्धये क्षीतको न भवेदिति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

अन्वय—इति अबः उक्त्वा मुहुः उपवहन् असौ निदिचितात्मोपसर्गः बद्धक्रोधः
दयिताजीवितालम्बनार्थी नोमनाक् अपि असूरिः असौ प्रत्यासन्ने नभसि मुनिपं
अभितः सरभसं भीमजीभूतमायां आक अस्नाक्षीत् ।

अर्थ—ऐसा कहकर बार बार समीप में जाते हुए (युद्ध के लिए कटि-

बद्ध होते हुए) अत्यधिक मूर्ख उस कमठ के जीव यक्ष ने अपने द्वारा उप-सर्ग करने का निश्चय कर, क्रोध में बंधकर, दया से युक्त उन पार्श्वनाथ भगवान् के मरण के उपाय की इच्छा से श्रावणमास के निकट आ जाने पर मुनि के चारों ओर पौर्वापर्य का विभा विचार किए शीघ्र ही भयङ्कर मेघों की माया का सृजन किया ।

व्याख्या—अपनी कठिनाई की भी परवाह न कर उस यक्ष ने भगवान् पार्श्वनाथ को मार डालने की इच्छा से मेघमाया का सृजन किया । कुछ लोगों ने दयिताजीवितालम्बनार्थी का एक दूसरा अर्थ किया है । यक्ष अपनी प्रिया (वसुन्धरा) के जीवित रहने का इच्छुक था । प्रिये ने विपुक्त होने पर उसके मरण की सम्भावना से वह डर गया था और मुनि को मारकर शीघ्र ही अपना सन्देश भेजकर वह प्रिया के प्राणों की रक्षा करना चाहता था ।

विद्युन्मालास्फुरितरुचिरे मेघजाते नताशे,

स्फूर्जद्वज्रे क्षटिति कमठो वृष्टिपातं ससर्ज ।

कालेनासौ किल जलभृतां योगिनं तं वितन्वन्,

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ॥ १४ ॥

विद्युन्मालेत्यादि । विद्युन्मालास्फुरितरुचिरे विद्युतां सीदामनोनां । 'ताडि-
त्सीदामनो विद्युत्' इत्यमरः । माला पङ्क्तिः । 'माला पङ्क्तिः पुण्यादिशामान'
इति भास्करः । तस्याः स्फुरितेन प्रकाशेन रुचिरं मनोहरं तस्मिन् । 'सुन्दरं
रुचिरं चाह सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । स्फूर्जद्वज्रे स्फूर्जत् निर्घोषत् वज्र-
मर्शानिर्यस्य तस्मिन् । 'वज्रोऽखी हीरके पथी' इत्यमरः । मेघजाते मेघानां जातं
समूहस्तस्मिन् । 'उत्पन्नभूतयोर्जातं वृष्य जात्यो ह्यु न द्वयोः' इत्यनेकार्थरत्न-
माला । नताशे न ता व्याप्ता आशा दिशो येन तरिमन्वति । 'आशाश्च हरितश्च
ताः' इत्यमरः । असौ कमठः । कालेन कृष्णेन । 'कालस्यामल मेषकाः'
इत्यमरः । जीमूतेन मेघेन । 'जीमूती मेषपर्वती' इत्यमरः । तं मुनिम् । जलभृतां
बलाहकानाम् । योगिनं संसर्गिणम् । 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गति युक्तिषु'
इत्यमरः । वितन्वन् वितनोतीति वितन्वन् । तनोतेः शतृथः । स्वकुशलमयीं
स्वस्य कुशलमयीम् पुण्यमयीम् । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रवृत्ति
प्रवर्तनम् । प्रवृत्ति प्रकृष्टा वृत्तिमित्यर्थः । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । अथवा
प्रवृत्ति वृत्तान्तम् । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । 'वृत्तिर्वर्तने'
स्त्रियां क्तिन् स्यः । हारयिष्यन् हारयिष्यतीति हारयिष्यन् । 'द्विहरतेर्षातो-
स्तासौ कूलोरिति स्यथः । 'बलादेः' इतोऽ । 'संल्लङ्घयत्यल्लङ्घी' इति

शतुरथः । नाशयिष्यन् । उगसर्गविधानादिति यावत् । वृष्टिपातं वर्षपतनम् ।
 क्षटिति शीघ्रम् । 'साक्षादित्यञ्जसाह्वय' इत्यमरः । ससर्जं निमिमीते स्म । 'सृज
 विसर्ज' । लिट् । किल यातीयाम् । 'वार्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः ॥१४॥

अन्वयः—विद्युत्समूहा लघुवृत्तवर्षिणे समुत्पद्यन्ते । तेषां कर्तुं नशये एति जीमूतेन
 स्वकुशलमयी प्रवृत्तिं हारयिष्यन् स जलभृता कालेन किल योगिनं वितन्वन् असौ
 कमठः क्षटिति वृष्टिपातं ससर्जं ।

अर्थः—विद्युत् समूह के प्रकाश से दीप्तिमान् तथा वज्र जिसमें गर्जना
 कर रहे थे ऐसे मेघों के समूह द्वारा दिशायें व्याप्त कर लेने पर मेघ के
 द्वारा अपनी कुशलवार्ता भेजने की इच्छा से उन मुनि को मेघों के कृष्णवर्ण
 से सम्बन्धित करते हुए उस कमठ के जीवधारी दैत्य ने शीघ्र वृष्टिपात
 की सृष्टि की थी ।

व्याख्या—कमठ के जीवधारी दैत्य ने शीघ्र वर्षा प्रारम्भ की । उस
 समय विद्युत् समूह के चमकने से वज्र जिसमें गर्जना कर रहे थे, ऐसे
 मेघों से दिशायें व्याप्त हो गईं । अपना कुशल समाचार भेजने के लिए
 उन मुनि को मेघों के कृष्णवर्ण से सम्बन्धित करते हुए कमठ के जीवधारी
 दैत्य ने शीघ्र ही वृष्टिपात की, सृष्टि कर दी ।

'स्वकुशलमयी प्रवृत्तिं हारयिष्यन्' का दूसरा अर्थ होगा—अपना कल्याण
 करने वाले पार्श्व के प्रयत्न अथवा व्यापार को छुड़ाने का इच्छुक ।

एवं प्रायां निकृतिमधमः कर्तुमारब्ध भूयो,

मायाशोलक्षिस्वरपरिचिताद्वैरबन्धात्प्रकुप्यन् ।

सिद्धैस्तन्निष्क्रमणसमये योगिने भक्तिं नम्रैः,

स प्रत्यग्रेः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै ॥ १५ ॥

एवमित्यादि । भूयः पुनः । विरपरिचितात् विरं बहुकालं परिचित्यते स्मेति
 परिचितः तस्मात् । बहुकालमभ्यस्तात् । वैरबन्धात् विरोधानुबन्धात् । प्रकुप्यन्
 प्रकोपितः सन् । मायाशूलः मायया कपटेन युक्तं शूलं स्वभावो यस्य सः । 'शूलं
 स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः । अधमः निकृष्टः । 'निकृष्टे प्रतिकृष्टार्थरेफ याप्याव-
 माधमाः' इत्यमरः । स कमठः । तन्निष्क्रमणसमये तस्य मुनेः निष्क्रमणस्य
 परिनिष्क्रमणस्य समयं काले । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि' इत्यमरः ।
 भक्तिसमन्नेः नमन्तीत्येवं शीला नम्राः भक्त्या गुणानुरागेण नम्रास्तैः । सिद्धैः
 देवविद्यैर्बैः । 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नीदेवयोमयः' इत्यमरः । प्रत्यग्रेः
 तस्मैः 'प्रत्यग्रेऽभिनवो नम्यः' इत्यमरः । कुटजकुसुमैः कुटजानां वनमल्लिकानां

कुसुमीः पुष्पैः । 'कुटजो वनमल्लिका' इति हलायुधः । कल्पितार्घ्य कल्पते स्म कल्पितः अर्घः पूजाविधिरस्य तस्मै 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । तस्मै योगिने पार्श्वमुनये एषं वक्ष्यमाणरोत्या । प्रायां बहुलाम् । 'प्रायो बहुल्वे मृत्यौ च तुल्यानश्चनयोरपि' इत्यभिधानात् । प्रायो भूम्यन्तगमने इत्यमरः । यान्तपाठाच्चा-
नध्ययोऽयं शब्दः । निर्वृति निराकृतिम् 'कुसृतिर्निर्वृतिः शब्दयम्' इत्यमरः । 'निकृतिर्भरसंज्ञे क्षेपे वदन्ति शठशाब्दयोः' इति विषयः । कर्तुं विधातुम् । आरब्ध प्रारेमे । 'रभि राभस्ये' लुडात्मनेपदम् ॥१५॥

अन्वय—तन्निष्क्रमणसमये भक्तिनम्रैः सिद्धैः प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पिता-
र्घ्य तस्मै योगिने चिरपरिचितात् वैरबन्धात् प्रकुप्यन् स मायाशीलः अधमः एवं प्रायानिकृतिं कर्तुं भूयः आरब्धः ।

सर्थ—(जिन) भगवान् के दीक्षा कल्याणक के लिए निकलते समय भक्ति से तन्त्र सिद्ध नामक देव विशेषों ने नए मल्लिकापुष्पों से पूजा की थी । उन योगी भगवान् के प्रति चिरकाल के अभ्यस्त वैर के बन्ध से कोप करते हुए उस मायाशील अधम यक्ष ने इस प्रकार का तिरस्कार करना पुनः प्रारम्भ कर दिया ।

व्याख्या—प्राणी अपने चिरकाल के अभ्यास के वशीभूत होकर कार्य करता है । जिन भगवान् पार्श्व के दीक्षा कल्याणक के समय देवताओं ने भी गिरिमल्लिकापुष्पों से पूजा की थी, उन्हीं का कमठ का जीव यक्ष उपर्युक्त रीति से तिरस्कार करने लगा ।

पर्जन्यानां ध्वनिमनुसकः स्फावयन् सिंहनादा-

नाक्रोशैः स्वर्भुनिपरिसरात्तर्जयन्नाशवेत्यः ।

हा धिग्मूढं भगवति मुनौ पूर्वबन्धौ न चोच्चैः

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ १६ ॥

पर्जन्यानामिति । सकः कुत्सितः सः सकः कमठचरः । नाशवेत्यः नाशेन-
प्रेरितो दैत्यः तथोक्तः 'पृषोदरादित्वात्समासः' आत्मनाशाहोऽसुरः । मुनिपरि-
सरात् समीपभूमेः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः । पर्जन्यानां मेघानाम् ।
'पर्जन्यो रसदब्देन्द्री' इत्यमरः । ध्वनिमनु ध्वनिप्रतिभाशिनि च । 'प्रतिपर्यनुभि'
इति द्वितीया । सिंहनावान् सिंहध्वनीन् । स्फावयन् वर्धयन् । स्फावयतीति स्फाव-
यन् । 'स्फायेद् वृद्धी' इति धातोः 'कथातिपातिस्फायोभललावमीति' वमागमः ।
शतृत्यः । स्वैः स्वकीयैः । आक्रोशैः शपनध्वनिभिः । तर्जयन् तर्जयतीति तर्जयन्
भर्त्सयन्नित्यर्थः । पूर्वबन्धौ पूर्वभवानुजे । भगवति साहाय्यवति । 'भगः श्रीकाम

माहात्म्यवीर्ययलार्क कीर्तिपु' इत्यमरः । मुनी योगिनि उच्चैः अधिकम् । प्रीतः सन्तुष्टः सन् । प्रीतिप्रमुखवचनं प्रीतिमुखाणि प्रीतिपूर्वाणि वचनानि यस्मिन् तत् प्रीतिप्रमुखवचनं यथा भवति तथा । स्वागतं शोभनमागतं स्वागतं क्षेमागमनम् । न व्याजहार न श्रवीति स्म । व्याङ् पूर्वस्य हृत्तो धातोर्लिट् । मूर्धं मुखम् त्वाम् । हा धिक् । प्राग्भवन्धोः स्वामिनो दर्शने प्रोस्या कुशलोदन्तं न प्रपञ्च किन्तु सिंहनादप्रभृति तर्जनमेव चकारेति भावः ॥१६॥

अन्वय—एकः नाशदैत्यः पर्जन्यानां ध्वनिं अनु सिंहनादान् स्फावयन् मुनि-परिसरात् स्वैः आक्रोशीः तर्जयन् पूर्वबन्धो भगति मुनी उच्चैः प्रीतः सन् प्रीति-प्रमुखवचनं स्वागतं न व्याजहार (इति) मूर्धं हा धिक् ।

अर्थ—कुत्सित (तथा) नाश से प्रेरित उस दैत्य ने मेघों की ध्वनि के साथ सिंह के समान नाद की वृद्धि करते हुए मुनि के समीप से अपने आक्रोशों द्वारा भर्त्सना कर पूर्वजन्म के छांटे भाई, (अत्यधिक) माहात्म्य वाले मुनि पर अत्यधिक अनन्त ही प्रीतिपरे वचनों से स्वागत नहीं किया । हा, उस मूढ़ को धिक्कार है ।

व्याख्या—वह कमठ का जीव यक्ष कुत्सित था और विनाश को प्रिय मानता था, अतः उस मुनि के सामने उसने जोरों से सिंहनाद किया, मेघों की आवाज कराई, उनकी तरह-तरह से भर्त्सना की । अत्यधिक प्रसन्न होकर प्रीति से भरे वचनों द्वारा उनका स्वागत नहीं किया । हाय, उस मूढ़ को धिक्कार है ।

नाशदैत्यः का दूसरा अर्थ है—नाश है प्रिय जिसको ।

क्वायं योगी भुवनमहितो दुर्विलङ्घ्यस्वशक्तिः,

क्वासौ क्षुद्रः कमठदनुजः क्वेभराजः क्व दंशः ।

क्वा सद्ध्यानं चिरपरिचितध्येयमाकालिकोऽसौ,

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥ १७ ॥

क्वायमिति । भुवनमहितः भुवनेन लोकेन मह्यते स्म भुवनमहितः त्रिलोक-पूजित इत्यर्थः । दुर्विलङ्घ्यस्वशक्तिः दुर्विलङ्घ्या अनिवार्या स्वशक्तिर्यस्येति बहुपदो बहुव्रीहिः । अयं योगी एष मुनिः । क्व कुत्र । क्षुद्रः नीचः । असौ कमठदनुजः अयं कमठचरदैत्यः । क्व इमराजः गजेन्द्रः । क्व दंशः दंशनामा जन्तुः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । क्व असत् अशुभम् ध्यानं । क्व चिर-परिचितध्येयं चिरात् परिचितगम्यस्तं ध्येयं ध्यातव्यं वस्तु यस्य तत् चिरेणाभ्यस्त-

१. क्व इति महदन्तरे ।

विषयमित्यर्थः । ध्यानं शुभध्यानं क्व । आकाशिकः अकाले भवः आकाशिकः
अनवसरजः । धूमज्योतिः सलिलमरुतां धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुच्च
'ज्योतिः सद्योतदृष्टिषु' इत्यमरः । तेषां सन्निपातः सङ्घातः । असां शेषः
कालमेवः क्व ॥ १७ ॥

अन्वय—दुर्विलङ्घ्यस्वशक्तिः भुवनमहितः अयं योगी क्व, असी क्षुद्रः कमठ-
दनुजः क्व, क्व इभराजः, क्व दंशः, चिरपरिचितध्वेयं आसद्ध्यानं क्व असी
धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः आकाशिकः शेषः क्व ।

अर्थ—जिसकी आत्मशक्ति का उल्लंघन करना कठिन है, ऐसा
तीनों लोकों के द्वारा पूज्य यह योगी कहाँ और नीच कमठ का जीव दैत्य
कहाँ, कहाँ तो गजराज और कहाँ वन मक्खी, जिसका ध्वेय चिरपरिचित
है और पूर्णरूप से जिसका ध्यान शोभन है ऐसा यह योगी कहाँ और धुआँ,
अग्नि, जल तथा मरुतों का अनुदाय यह आत्मशक्ति (जो कि नष्ट हो जाने
वाला) शेष कहाँ ?

व्याख्या—जिसकी आत्मशक्ति का उल्लंघन नहीं किया जा सकता ऐसे
तीनों लोकों द्वारा पूज्य भगवान् पार्श्व के सामने यह दैत्य उसी प्रकार तुच्छ
है जैसे गजराज के सामने मक्खी अथवा उसका सामर्थ्य तुच्छ है । भगवान्
पार्श्वनाथ उत्तम ध्यानों से सुशोभित हैं, उनका ध्वेय (आत्मतत्त्व) चिर-
परिचित है, जबकि शेष धुआँ, अग्नि, जल तथा वायु से निर्मित एक
भौतिक पदार्थ है । भौतिक पदार्थ उद्वुद्ध चेतन आत्मा का कुछ भी
बिगाड़ नहीं कर सकता है ।

क्वायं देवो विलसदणिमाद्यष्टभेदस्थितिर्धिः,

क्वात्पर्धित्वाद् गुरुसुरपशुः क्वाद्विराट् क्वापलौघः ।

क्वास्योद्योगः क्व नु मुनिगुणा दुविभेदाः क्व मूकः,

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ॥ १८ ॥

क्वायं देव इति । विलसदणिमाद्यष्टभेदस्थितिर्धिः अणोर्भायः अणिमा ।
'पृथिव्यादे रिमन्' इति मन्त्यः । अणिमा आदिर्येषां ते तथोक्ताः । विलसन्त्यश्च ते
अणिमादयश्चेति कर्मधारयः । अष्ट च भेदाश्चाष्टभेदाः । विलसदणिमादयश्च ते
अष्टभेदाश्च तथोक्तास्तैः स्थितां नित्यतया वसन्त्यः ऋद्धयः तपः प्रभावोद्भूत-
गुणाः सस्येति बहुपदो बहुव्रीहिः । अर्थ शेषः स्वामी क्व । अल्पार्धित्वात् स्तोत्र-
स्वर्यत्वात् । गुरुसुरपशुः सुरः पशुरिवेति सुरपशुः गुरुमहोत्वासां सुरपशुश्च
तथोक्तः क्व । क्व अद्विराट् अद्वीपां राट् तथोक्तः 'राशि राट्' इत्यमरः ।
अगेन्द्रः । क्व उपलौघः उपलानामक्रमतामोघः समूहस्तथोक्तः । 'पाषाणप्रस्तरप्रावो-

पलायमानः शिल्पः कृषत्' इति स्तोत्रोपनिषत्कारणात्वारसङ्ख्यातसङ्ख्यायाः' इति चामरः । क्व अस्य कमठवरस्य । उद्योगो व्यापारः । क्व 'नु' बुविभेदाः सेतुम-
शक्त्याः । मुनिगुणाः बोधिगुणाः । क्व 'नु' पृच्छायां वितर्कं च' इत्यमरः । मूकः
अज्ञः । वक्तुं श्रोतुमशिक्षित इत्यर्थः । 'मुखोमूढोज्ज्वलेनोमूको मूर्खस्य
कटुदः' इति धनञ्जयः । क्व पटुकरणः पटूनि स्फुटानि करणानोन्मियाणि येषां
तैः विशदेन्द्रियैरित्यर्थः । 'करणं सावकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।' 'वक्षामंदा
गदेषु च । पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गो च' इत्युभयशाप्यमरः । प्राणिभिः प्राणाः सन्ति
येषां तेजीवैः । 'प्राणा नु चेतनो जन्मी' इत्यमरः । प्रापणीयाः प्रापयितव्याः ।
'आप्तं प्राप्ती' इति धातोरनौयत्यः । सम्देशार्थाः सन्दिश्यन्त इति सन्देशाः ।
'सन्देशः प्रियमोवर्ता' इति धनञ्जयः । तेषाम् अर्थास्ति क्व ॥१८॥

अन्वयः—विलसदाणिमद्यष्टभेदस्थिसिद्धिः अयं देवः क्व अल्पवृद्धत्वात् गुरुसुर-
पशुः क्व ? क्व अद्विराट् क्व उपलब्धः ? अस्य उद्योगः क्व बुविभेदाः मुनिगुणाः
नु क्व ? मूकः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः सन्देशार्थाः क्व ?

अर्थः—शोभायमान अणिमादि आठ प्रकार के ऋद्धि से जो युक्त है
ऐसा यह देव (भगवान् पार्श्व) कहाँ और अल्पवृद्धि वाला होने से महा
पशु के समान यह दैत्य कहाँ ? कहाँ तो सुमेरु और कहाँ पत्थरों (ओलों)
का समूह ? इसका उद्योग कहाँ और कष्ट से भेदन करने योग्य मुनियों के
गुण कहाँ ? कहाँ तो मौनी और कहाँ समर्थ इन्द्रियों वाले प्राणियों द्वारा
प्राप्त करने योग्य सन्देश के वचन ?

व्याख्या—अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व
और वशित्व ये आठ ऋद्धियाँ कही गई हैं । ये किसी श्रेष्ठतम योगी को
उपलब्ध होती हैं । भगवान् पार्श्वनाथ इन ऋद्धियों से युक्त थे । कमठ
के पास ऋद्धियाँ अल्पमात्रा में थीं; क्योंकि देवताओं में ये आंशिक रूप से
होती हैं । कमठ देवताओं में भी अत्यधिक नीची श्रेणी के देव के तुल्य था ।
जिनसेन ने इसीलिए उसे गुरुसुरपशुः कहा है । यहाँ पर गुरु शब्द से कमठ
में पशुता का आधिक्य व्यंजित होता है । भगवान् पार्श्व के सामने कमठ
वैसा ही था जैसे मेरु के सामने छोटे-छोटे पत्थरों का समूह होता है । मूक
पद देने का अभिप्राय यह है कि भगवान् चूँकि ध्यानमग्न थे, अतः उनकी
इन्द्रियाँ अपना कार्य करने में असमर्थ थीं । यद्यपि दैत्य जोर से बोल रहा
था, किन्तु भगवान् के कान उन शब्दों को ग्रहण नहीं कर रहे थे, दैत्य के
सन्देश का पार्श्व द्वारा ग्रहण सम्भव न था ।

सत्यप्येयं परिभवपथे योजयन्स्व दुरात्मा,

मत्यौद्धत्यास्थयमुपवहन्वारिषाहच्छलेन ।

मायायुद्धं मुनिपमुपमाक्षीणको दुर्जयोऽय-

मित्यौत्सुक्याद् परिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे ॥ १९ ॥

सत्यप्येवमिति । एवं सत्यपि । दुरात्मा दुष्टस्वरूपः कमठः । स्वम् आत्मा-
नम् । परिभवपथे परिभवस्यानादरस्य पन्थाः गागंस्तथोक्तस्तस्मिन् । 'ऋक्पू-
ष्यपात्' इति अत्यः । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः ।
योजयन् योजयतीति योजयन् । युज्यु योगे' इति शतृत्यः । सम्बन्धयन् । मत्स्यो-
द्धत्यात् उद्धृतस्य भावः औद्धत्यं मत्तैरौद्धत्यं तस्मात् । बुद्धयर्हकारादित्यर्थः ।
'सोन्मादस्तून्मविष्णुः स्याद्विनीतः समुद्धतः' इत्यमरः । स्वयम् आत्मा ।
वारिवाहच्छलेन मेघ व्याजेन । 'अपदेशं निभं व्याजं पदं व्यतिकरं छलम् । छप
इति घनञ्जयः । मायायुद्धं मायारूपं विग्रहम् । उपग्रहन् धरन् । औत्सुक्यात्
उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यं तस्मात् स्वेष्टारसत्वात् । 'इष्टार्थोवुक्त उत्सुकः'
इत्यमरः । अयं मुनिः । उपमाक्षीणकः तुलारहितः । दुर्जयः दुःसाध्यः । इति
एवम् । अपरिगणयन् अविचारयन् । गुह्यकः कमठचरः । 'गुह्यताः सिद्धोभूतः'
इत्यमरः । तं मुनिपं । ययाचे याचति स्म ॥१९॥

अन्वय—एवं सति दुरात्मा स्वं परिभवपथे योजयन् मत्स्योद्धत्यात् स्वयं वारि-
वाहच्छलेन उपग्रहन् अयं उपमाक्षीणकः दुर्जयः इति औत्सुक्यात् अपरिगणयन्
गुह्यकः तं मुनिपं मायायुद्धं ययाचे ।

वार्थ—ऐसा होने पर भी उस दुरात्मा यक्ष ने अपने आपको विनाश के
पथ में लगाते हुए बुद्धि के प्रक्षोभ से स्वयं मेघ के बहाने समीप जाकर यह
भगवान् अनुपमेय हैं, दुर्जेय हैं, इस बात का युद्ध के लिए उद्यत होने के
कारण विचार न कर उन मुनिराज से मायायुद्ध की याचना की ।

व्याख्या—विनाशकाल में प्राणियों की बुद्धि विपरीत हो जाती है ।
इसी विपरीत बुद्धि में प्रेरित हो यक्ष ने इस बात का विचार नहीं किया
कि भगवान् पार्श्व अनुपमेय तथा दुर्जेय हैं । परिणामस्वरूप उसने उनसे
मायायुद्ध की याचना की ।

जाता रम्या सपदि विरलैरिन्द्रगोपैस्तदा भूः,

सेव्याः केकिध्वनितमुखरा भूभृतां कुञ्जवेशाः ।

योगिस्तस्मिञ्जलवसमये प्रस्रवलेर्नात्मधैर्यात्,

कामार्ता हि प्रकृतिक्वणान्चेतनाचेतनेषु ॥२०॥

जातेति । तदा तदावन समये । भूः भूमिः । विरलैः विलंबैः 'विलंबं विरलं
तनु' इत्यमरः । इन्द्रगोपैः रक्तवर्णकुमिविक्षेपैः । सपदि सद्यः । 'सद्यः सपदि

तत्क्षणे' इत्यमरः । रम्या मनोहरा । 'रम्यं सौम्यं च सुन्दरम्' इति धनञ्जयः ।
जाता जायते स्म । 'भूभृद्भूमिधरे नृपे' इत्यमरः । कुञ्जदेशः निकुञ्जप्रदेशः ।
'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । केकिध्वनितमुखराः
केकिनां मयूराणां ध्वनितेन ध्वनिना मुखराः शब्दयुताः 'दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ'
इत्यमरः । सेव्याः सेवितुं योग्याः । जाताः जायन्ते स्म । अर्थवशाद्विभक्त्या
विपरिणाम इत्युभयत्राप्यन्वयः । योगिन् मो मुने त्वं तस्मिन् जलदसमये तद्दृशे
वर्षाकाले आत्मधैर्यात् स्वमनोबलात् । 'धैर्यं जीर्यं च पौरुषम्' इति धनञ्जयः ।
न प्रस्थलेः न चलेः । तथा हि । कामार्ता हि वाञ्छितार्थपोडिता हि चेतनाचेतनेषु
चेतनाश्चाचेतनाश्च चेतनाचेतना इति द्वन्द्वः । तेषु चिदचिद्रूपपदार्थेषु । प्रकृतिरूपणाः
स्वभावदीनाः । स्वभावः प्रकृतिः शीलं निसर्गो विलक्षणनिजम् ।' कौनाशः कृपणो
कुब्धो गुञ्जुर्दीनोऽभिलाषुकः ।' इत्युभयत्रापि धनञ्जयः । हि स्फुटम् । 'हि हेतावव-
धारणे' इत्यमरः । कामार्तानामेव जलदसमये चेतनाचेतनद्वयेषु दैन्यं गमिते
कामादेरिति तात्पर्यम् ॥२०॥

अन्वयः—तदा भूः विरलीः इन्द्रगोपैः सपदिरम्या जाता । भूभृतां केकिध्वनित-
मुखराः कुञ्जदेशाः सेव्याः (जाता) । तस्मिन् जलदसमये आत्मधैर्यात् योगी न
प्रास्थलत् । प्रकृतिरूपणा हि चेतनाचेतनेषु कामार्ताः ।

अर्थः—उस समय पृथ्वी सुकुमार इन्द्रगोपों से शीघ्र ही रमणीय हो
गई । मोरों की ध्वनि से वाञ्छालित (शब्दयुक्त) पर्वतों के कुञ्जप्रदेश सेवन
करने योग्य हो गए । उस मायानिर्मित वर्षाकाल में योगी आत्मधैर्य से
स्थलित नहीं हुआ । स्वभाव से दीन अथवा कायर वर्णित चेतन और अचेतन
पदार्थों में विकार को प्राप्त होते हैं ।

व्याख्या—मायानिर्मित मेघों के आगमन के फलस्वरूप पृथ्वी पर इन्द्र-
गोप (लाल रंग के एक प्रकार के कीड़े) उत्पन्न हो गए । पर्वतों के कुञ्जों
में मोरों की ध्वनि होने लगी । ऐसे समय भी योगी अपने धैर्य से विचलित
नहीं हुआ । जो स्वभाव से धीर होते हैं, उनका मन चेतन और अचेतन
वस्तुओं में विकृति को प्राप्त नहीं होता है । जो स्वभावतः धैर्य से व्युत्
हो जाते हैं, उनके ही मन में विकृति का प्रादुर्भाव होता है । भगवान् चूँकि
स्वभाव से धीरोदात्त प्रकृति के थे अतः उनके मन में विकृति नहीं हो
सकती थी । इसी कारण वे आत्मध्यान में लवलीन रहे ।

ऊर्ध्वजं तं मुनिमतिघनैः कालमेघैः प्रयुक्तो,
धारासारो भुवि नमयितुं नाशकद्दुःसहोऽपि ।

जात्याश्वानामिव बहुगुणे भूभृतामुग्रनाम्नां,

जातं वंशे भुवनविहिते पुष्कलावर्तकानाम् ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वजुमिति । अतिघनः पद्मसान्द्रः । घनं निरन्तरं सान्द्रम् 'प्रकर्षे लङ्घनेप्यति' इत्युभयत्राप्यमरः । कालमेघः कृष्णघनः । प्रयुक्तः विहितः । धारासारः धाराणामासारस्तथोक्तः । प्रकृष्टवृष्टिरित्यर्थः । 'धारास्त्रुताने चोत्कर्षो' 'आगारो वेगवद्वर्षम्' इत्युभयत्राप्यमरः । भुवि भुवने । दुःसहोऽपि दुःसहः अश्वोऽपि पुष्कलावर्तकानां पुष्कलः शुद्धः आवर्तो गेयां तेषां देवमण्यादि-योग्यावर्तकानाम् । जात्याश्वानां जाती भवाः जात्याः । 'जातः कुलजगन्तयोः' इत्यमरः । जात्याश्वते अश्ववाच्ये जात्याश्वान्तेषाम् । भुवनविहिते लोकप्रसिद्धे विशिष्टे वा । 'बुद्धे' बुधितं विदितं ममितं प्रविपन्नमथ गतावसितम्' इत्यमरः । बहुगुणे बहवो गुणा अश्वयोग्या यस्मिन् तस्मिन् । वंशे अन्वये । 'वंशोज्ज्वलायः सन्तानः' इत्यमरः । जातमिव सम्भूतमिव विशिष्टवाजिनमिवेत्यर्थः । पुष्कलावर्तकानां पुष्कलः विशुद्धः आवर्तः लक्षणविशेषो येषां तेषाम् । 'विवादे पुष्कलामलम्' इति वनञ्जयः । उग्रनाम्नाम् उग्रवंशाभिधानानाम् भूभृतां राजां । बहुगुणे औदार्यादिबहुलगुणयुक्ते । भुवनविहिते त्रिजगद्विख्याते । वंशे गोत्रे । जातं उत्पन्नं । ऊर्ध्वजु ऊर्ध्वं जानुनो यस्येति ऊर्ध्वजस्तम् ऊर्ध्वजानुम् । 'वोष्वति' इति जानुनो जुष्ठावादेशो । 'ऊर्ध्वशुरूर्ध्वजानुः स्यात्' इत्यमरः । कायोत्सर्गस्थितमित्यर्थः । तं मुनिं पार्श्वयतीन्द्रम् । नमयितुं नञ्शोक्तुं नाशकत् न शक्नोति स्म । तद्ध्यानवृत्तिं चलयितुं समर्थो नाभक्तित्वात् तत्पर्यम् ॥ २१ ॥

अन्यथ—अतिघनः कालमेघः प्रयुक्तः धारासारः दुःसहः अपि पुष्कलावर्तकानां जात्याश्वानां भुवनविहिते बहुगुणे वंशे जातं ऊर्ध्वजु इव पुष्कलावर्तकानां भुवनविहिते बहुगुणे वंशे जातं तं ऊर्ध्वजु मुनिं भुवि नमयितुं न शक्नोति ।

अर्थ—अत्यन्त घने काले रंग के मेघों से को गई वेगवती वर्षा कठिनाई से सहन करने योग्य होने पर भी निर्दोष आवर्त (लक्षण विशेष) वाले कुलीन अश्वों के सारे संसार में विदित बहुत गुण वाले वंश में उत्पन्न ऊर्ध्वजानु वाले अश्व के समान बुद्धात्मा का चिंतन करने वाले उग्र नामक लोक प्रसिद्ध अनेक गुणों वाले वंश में उत्पन्न उन ऊर्ध्वजानु मुनि को भूमि पर नमाने में समर्थ नहीं हो सकी ।

भूयः क्षोभं गमयितुमनाः स्वान्तर्धृतिमुनीन्दो-

वन्निटत्वं प्रचिकटयिषुर्धोरमेवं ज जृम्भे ।

भो भो वीर स्फुटमिति भवान् मय्यगाबल्यमृत्युं,

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ॥ २२ ॥

भूय इति । भूयः पुनः । मुनीन्धोः इन्दुरिव इन्दुः मुनीनामिन्दु तस्य मुनि-
चन्द्रस्येत्यर्थः । स्वान्तर्वृत्ति चित्तवर्तनम् । 'वृत्तिवर्तनजीवने' इत्यमरः । क्षोभं
सञ्चलम् । गमयितुमनाः प्रापयितुमिच्छन् 'तुमो मनस्वामः' इति तुमो मकारस्य
लोपः । वाचाटत्वं बहुगह्यवाक्त्वम् । 'वागा लाटौ' इत्याटत्यः । 'स्याज्जल्पाकस्तु
वाचालो वाचाटो बहुगह्यवाक्' इत्यमरः । प्रचिकटयिषुः प्रकटयितुमिच्छुः
'सन्मिक्षाशंस्विच्छिच्छादुः' इत्युत्पत्यः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण धीरं धीरत्वम् यथा
तथा जजृम्भे जज्भते स्म बभाणेत्यर्थः । 'ज'भृल्लाज्जिनामे' लिट् । भो भो धीर
हे हे धूर । भवान् त्वम् । मयि कमठचरे । अल्पमृत्युम् अल्पश्चाक्षी मृत्युश्चतम् ।
स्फुटं व्यक्तम् । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुख्यणम्' इत्यमरः । अगात् 'इणु गतो' इति धातोः
लुङि गैत्योरिगादेशः । अगमयित्वर्थः । इति एवम् । त्वां मुनिम् । मघोनः
इन्द्रस्य । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । कामरूपं इच्छादानविग्रहम् । 'इच्छा
मनोभवो कामो' इत्यमरः । दुर्गादिसञ्चारक्षमसित्यर्थः । प्रकृतिपुरुषं प्रधान पुरुषम् ।
'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्वः । जानामि मन्ये ॥२२॥

अन्वय—मुनीन्धोः स्वान्तर्वृत्ति भूयः क्षोभं गमयितुमनाः वाचाटत्वं प्रचिकट-
यिषुः भो भो धीर ! (यः) भवान् मयि अल्पमृत्युं स्फुटं अगात् (तं) त्वां
मघोनः कामरूपं प्रकृतिपुरुषं स्फुटं जानामि इति एवं धीरं जजृम्भे ।

अर्थ—चन्द्रमा के समान मुनि का मन की प्रवृत्ति को पुनः विकृति
को प्राप्त कराने की इच्छा से अपनी वाचालता (बकवादोपन) को प्रकट
करने की इच्छा करते हुए (यक्ष ने) हे हे धीर ! जो आप मेरे द्वारा
अकाल मृत्यु को पहुँचाये गए थे, ऐसे तुम्हें इन्द्रतुल्य महाराज अरविन्द
अथवा लोगों के द्वारा आदर को प्राप्त महाराज अरविन्द के कामदेव के
समान रूपवाले प्रधान पुरुष के रूप में स्पष्टतया पहचानता हूँ । इस प्रकार
धीरतापूर्वक कहने के लिए मुँह खोला ।

व्याख्या—मुनि के मन को क्षुब्ध करने के लिए यक्ष ने पूर्वजन्म की
स्मृति दिलाई कि तुम मेरे द्वारा पूर्व जन्म में असमय में ही मारे गए थे ।
तुम्हें राजा अरविन्द प्रधानपुरुष मानते थे । उस समय तुम्हारा रूप काम-
देव के समान सुन्दर था ।

येनाऽमुष्मिन्भवजलनिधौ पर्यटनैकधा मां,
स्त्रयर्थेऽस्त्रयर्थे परिभवपदं प्रापिपस्त्वं प्रसत्तम् ।
कृच्छ्राल्लब्धे पुनरिति चिराद्वैरनिर्यातनायां,
तेनार्थित्वं स्वयि विधिवज्ञाद्वूरबन्धुर्गतोऽहम् ॥ २३ ॥

येनेति । येन कारणेन । अमुष्मिन् भवजलनिधौ जलानि तिथीयन्तेऽस्मिन्निति जलनिधिः । भवः संसारः 'भावो भवश्च संसारः सरण्यं चैव संसृतिः' इति घनञ्जयः । स एव जलनिधिस्तस्मिन् । पर्यटन् भ्रमन् । त्वं भवान् । स्थ्यर्थे स्थ्यर्थे । आभीक्ष्ण्ये द्विः । स्त्रीनिमित्तम् । प्रमत्तं प्रमाद्यति स्म प्रमत्तः तं प्रमाद-
वन्तम् । मां कमठचरम् । नैकथा अनेकप्रकारेण । न एकथा अनेकमेत्यलुप्तमासः । परिभवपदं परिभवस्य पदं तथोक्तम् । उत तिरस्कृतिस्थानम् । 'पदं व्यवसिनवाण-
स्थानलक्षमाङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । प्रापिपः प्रापयसि स्मां 'आप्लव्याप्ती' इति घातोः णिचि लुङ् । तेन कारणेन । पुनः चिरात् बहुकालात् । इति एवम् । कृच्छ्रात् कष्टात् । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । लब्धे प्राप्ते । त्वयि भवति । विधिवशात् कर्मवशात् । 'निधतिविधिः' इत्यमरः । दूरबन्धुः दूरो विप्रकृष्टो बन्धुर्वान्धवो यस्येति बहुव्रीहिः । वियुक्तस्वजन इत्यर्थः । 'बन्धुः स्व-
स्वजनाः समाः' इत्यमरः । अहम् वैरनियतिनायां वैरविघ्नादितिमित्तम् । 'वैरशुद्धिः प्रसीकारो वैरनियतिर्न च सा' इत्यमरः । अर्थित्वं याचकत्वम् । गतः प्राप्तो-
स्मि ॥२३॥

अन्वय—येन अमुष्मिन् भवजलनिधौ पर्यटन् त्वं स्थ्यर्थे स्थ्यर्थे प्रमत्तं मां परिभवपदं एकथा न प्रापिपः । तेन इति पुनः विधिवशात् कृच्छ्रात् चिरात् लब्धे त्वयि दूरबन्धुः अहं वैरनियतिनायां अर्थित्वं गतः ।

अर्थ—चूँकि इस प्रकार संसारसमुद्र में भ्रमण करते हुए तुमने स्त्री के लिए अत्यधिक उन्मत्त मुझे अपमान की अवस्था को एक ही प्रकार से प्राप्त नहीं कराया । उस कारण इस प्रकार पुनः दैववश अत्यधिक कष्ट से चिर-
काल में प्राप्त होने पर तुम्हारा पूर्वभव का भाई मैं कमठ का जीव यक्ष वैर की शुद्धि के लिए याचकपने को प्राप्त हुआ हूँ ॥२३॥

भावार्थ—यक्ष याद दिलाता है कि पूर्वजन्म में स्त्री के कारण उन्मत्त हुए मेरा तुमने अनेक प्रकार से अपमान किया था अतः उस वैर का बदला लेने के लिए मैं तुमसे कुछ याचना कर रहा हूँ ।

तस्माद्वैरप्रथमगणनामाप्तुकामस्त्वकं चे,

त्पूर्वप्रोत्या सुभट सफलां प्रार्थनां मे विधत्स्व ।

कालाद्याचे परमपुरुषं त्वाभियायाद्य युद्धं,

याञ्च्वा मोघा वरसधिगुणे नाथमे लब्धकामा ॥ २४ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । परमपुरुषं उत्कृष्टपुरुषं । त्वं भवन्तम् । 'त्वामी द्वितीयायाः' । इति युष्मदस्त्वदिशः । कालात् कालवशात् । अभियाय

अभिगम्य । अथ इदानीम् । 'अथात्राह्नि' इत्यमरः । युद्धं सङ्ग्रामम् । याचे प्रार्थये । सुभट हे महावीर । त्वत्वं त्वमेव त्वत्वं भवान् । वीरप्रथमगणनाम् वीरेषु वीरेषु प्रथमामाशाम् गणनां सङ्ग्रहाम् । आप्तुकामः आप्तुमिच्छन् । चेत् यदि भवेः । 'पक्षान्तरे चेद्यदि च' इत्यमरः । पूर्वप्रोत्था कमठमरुभूतिसवप्रेम्णा । मे मम । 'ते मयावेकत्वे' इति अस्मदो मे इत्यादेशः । प्रार्थनी याचनाम् । सफलां फलसहिताम् । विधत्स्व कुरुष्व । 'हुवाञ् धारणे' च लेट् । तथाहि । अधिगुणे अधिकगुणे पुरुषे याञ्चा प्रार्थना मोघो निरर्थकापि । 'मोघं निरर्थकम्' इत्यमरः । वरं सम्यक् । 'वलीवे तु कुंकुमे श्रेष्ठेऽत्रिवेतेष्वव्ययं वरम्' इति भास्करः । अधमे निकृष्टे । लब्धकामा प्राप्ताभिलाषापि । 'कामोऽभिलाषस्तर्पयच' इत्यमरः । न वरं न सधम् ॥२४॥

अन्वय—तस्मात् (हे) सुभट ! त्वत्वं वीरप्रथमगणनां आप्तुकामः चेत् पूर्वप्रोत्था मे प्रार्थनां सफलां विधत्स्व । त्वं परमपुरुषं अथ अभिप्राय कालात् युद्धं याचे । अधिगुणे याञ्चा मोघा न, अधमे लब्धकामा न । यद्वा अधिगुणे मोघा याञ्चा वरं, अधमे लब्धकामा वरं न ।

अर्थ—अतः हे सुभट ! दयालु यदि तुम यदि वीरों में प्रथम गणना प्राप्त करना चाहते हो तो पूर्वभव की प्रीति से मेरी प्रार्थना को सफल करो । तुम्हें महापुरुष जानकर आज समय पाकर युद्ध की प्रार्थना करता हूँ । अधिक गुण वाले व्यक्ति से की गई प्रार्थना विफल नहीं होती है, नीच व्यक्ति से की गई प्रार्थना सफल नहीं होती है । अथवा अधिक गुण वाले व्यक्ति से की गई प्रार्थना विफल हो जाय तो भी अच्छा है, किन्तु नीच व्यक्ति के प्रति की गई प्रार्थना सफल भी हो जाय तो भी ठीक नहीं है ।

व्याख्या—यदि वास्तव में तुम वीरवीर हो तो मेरी युद्ध की प्रार्थना को स्वीकार करो । मैं यक्ष तुम्हें बड़ा मानकर ही तुमसे याचना कर रहा हूँ; क्योंकि अधिक गुण वाले के प्रति की गई प्रार्थना विफल नहीं होती है । अथवा विफल हो जाय तो भी अच्छा है । नीच व्यक्ति के प्रति की गई प्रार्थना सफल नहीं होती है और सफल हो जाय तो भी ठीक नहीं है ।

जेतुं शक्तो यदि च समरे मामभीक प्रहृत्य,

स्वर्गस्त्रोणातभयसुभगं भावुकत्वं निरस्यन् ।

पृथ्व्या भक्त्या चिरमिह बहन् राजयुध्वेतिर्हृदि,

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोदप्रियायाः ॥ २५ ॥

जेतुमिति । अभीक न विद्यते भीमं यस्येत्यभीकः तस्य सम्बोधनं हे सप्तभय-
विप्रयुक्त । 'अभीकः कामुके कूरे कवी च भयवर्जिते' इति विश्वः । समरे रणे ।
'अस्त्रियां पयोदप्रियाया' इत्यमरः । मां पश्यन् । गृह्यते वातविरक्तः । जेतुं
जयनाय । यवि च शक्तः त्वं समर्थोऽसि चेत् । 'यत्तद्यतस्तनो हेतौ' इत्यमरः । इह
अस्मिन् जगति । राजयुद्धा राजानं योधितवानिति राजयुद्धा राजसहा 'कृष्या-
विभ्यामिति वचनिप् । कवी युगे मृगाङ्गे च शक्ते राजाविभाषितः' इत्यभिधानात् ।
'यक्षबोधकः' इत्यमरः । इति एवम् । रुढि प्रसिद्धिम् । वहन् धरन् । सन्तप्तानां
विरहसंज्वलितानाम् । 'सन्तापः सकृज्वरः समौ' इत्यमरः । स्वर्गस्त्रीणां देव-
स्त्रीणाम् । अभयसुभगम् अभयेन त्वप्रापणधैर्येण मनोरमं । भावुकत्वं क्षेमत्वम् ।
'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । निरस्यन् निराकुर्वन् ।
पयोदप्रियायाः पयोदस्य प्रिया तथोक्ता तस्याः पयोदनाम्नः स्वस्यासुरस्य-
कान्तायाः । 'रमणोदयिता प्रिया' इति वनञ्जयः । पृथ्वा महत्या । भक्त्या भजनं
भक्तिः तया अनुरागेण । चिरं बहुकालम् । त्वं भवान् शरणं रक्षकः । 'शरणं
गृह्हरक्षित्रोः' इत्यमरः । अस्ति भवसि । मुनेर्जये भरणाभावादेव स्त्रीणामक्षेमता ।
यक्षस्य हतौ तत्प्रियायामुनीन्द्रशरण्यता च भवतीति भावः ॥२५॥

अन्वय—(हे) अभीक समरे (मां) प्रहृत्य सन्तप्तानां स्वर्गस्त्रीणां अभय-
सुभगं भावुकत्वं निरस्यन् पृथ्वाभक्त्या राजयुद्धा इति रुढि इह चिरं वहन् मां
जेतुं यदि शक्तः तत् पयोदप्रियाया त्वं शरणं अस्ति ।

अर्थ—हे कामुक ! युद्ध में मुझे अस्त्र से मार कर तुम्हारे विरह से जिन्हें
दुःख उत्पन्न हुआ है ऐसी देवाङ्गनाओं से तुम्हारे समागम में किसी प्रकार
का भय न होने से प्रीतिमुखीपने का परिहार करते हुए अत्यधिक प्रेम से
'यक्ष के साथ युद्ध किया' इस प्रकार की प्रसिद्धि को इस पृथ्वी पर चिरकाल
तक धारण करने हुए यदि मुझे जीतने में समर्थ होते हों तो भगवान् पर
उपसर्ग करने के लिए मेघ के आकार को धारण करने वाले मुझ यक्ष की
प्रिया के आप रक्षक हो जायेंगे ।

व्याख्या—दिग्गम्बर त्रेय की धारण करने पर तुम मेरे ऊपर तलवार
आदि का प्रहार नहीं कर सकते हो अतः तुम्हारा मरण अवश्यभावी है ।
और मरकर देवाङ्गनाओं का सुख प्राप्त करोगे । किन्तु यदि तुम मुझे मारोगे
और अपने रक्षा करोगे तो तुम्हारे साथ समागम होने में किसी प्रकार का
भय न होने से जिन्हें सुख उत्पन्न हुआ है ऐसी देवाङ्गनाओं के सुख का
समागम तुम्हें प्राप्त नहीं होगा । यदि ऐसी स्थिति हो गई तो स्त्री की
प्राप्ति न होने से तुम्हें दुःख ही होगा ।

याचे देवं मदसिंहतिभिः प्राप्य मृत्युं निकारान्-
मुक्तो वीरश्रियमनुभव स्वर्गलोकेऽप्सरोभिः ।
नैवं दाक्ष्यं यदि तव ततः प्रेष्यतामेत्य तूष्णीं,
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ॥२६॥

याच इति । देवं त्वाम् । याचे प्रार्थये । मदसिंहतिभिः मम चन्द्रहासघातैः ।
'चन्द्रहासाग्निरिष्टवः' इत्यमरः । मृत्युं मरणम् । प्राप्य गत्वा । निकारात् तिरस्का-
रात् । 'निकारो विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः । मुक्तः त्यक्तस्तन् । स्वर्गलोके देव-
लोके । अप्सरोभिर्देवस्त्रीभिः सह । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः । वीरश्रियं
वीरलक्ष्मीम् । अनुभवः अनुभूयां निर्विहीयार्थः । अथवा तव ते । एवम् इति । दाक्ष्यं
समर्थता । यदि न न भवति चेत् । ततः तस्मात् धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य धनपतेः
कुबेरस्य क्रोधेन कोपेन विश्लेषितस्य वनितया वियोजितस्य । मे मम । प्रेष्यतां
मृत्युत्वम् । 'नियोज्यक्रिष्टूरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकः' इत्यमरः । तूष्णीं जोषम् ।
एष्य प्राप्य । सन्देशं वार्ताम् । हर नय । प्रियां प्रतिप्रापयेत्यर्थः ॥२६॥

अन्वय—मदसिंहतिभिः मृत्युं प्राप्य निकारात् मुक्तः (त्वं) स्वर्गलोके अप्स-
रोभिः वीरश्रियं अनुभव (इति) देवं याचे । यदि तव एव दाक्ष्यं न ततः तूष्णीं
प्रेष्यतां एष्य धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य मे सन्देशं हर ।

अर्थ—मेरी तलवार के आघातों से मृत्यु को प्राप्त कर तिरस्कार से
मुक्त हुए तुम स्वर्गलोक में अप्सराओं के साथ वीर लक्ष्मी का अनुभव करो,
ऐसी मैं आपसे प्रार्थना करता हूँ । यदि तुममें इस प्रकार की सामर्थ्य नहीं
है तो चुपचाप सेवकपने को प्राप्त होकर कुबेर सदृश अरविन्द महाराज
के क्रोध से वियोग को प्राप्त मूल यक्ष के सन्देश को (मेरी प्रिया के पास)
ले जाओ ।

व्याख्या—दुमरे मत वाले यह मानते हैं कि युद्धस्थल में मरने पर
मुक्ति होती है । यक्ष को सम्यक्त्व उत्पन्न नहीं था, अतः पार्श्वनाथ भगवान्
को प्रलोभन देता हुआ वह कह रहा है कि मेरी तलवार के प्रहार से मृत्यु
हो जाने पर अप्सराओं के साथ वीरलक्ष्मी का उपभोग करोगे । यदि इस
प्रकार मृत्यु को प्राप्त करने की तुम्हारे अन्दर सामर्थ्य नहीं है तो मेरे
सेवकपने को प्राप्त होओ, ताकि कुबेर के समान अरविन्द महाराज के क्रोध
के कारण अलग हुआ मैं अपनी प्रिया के पास सन्देश भेज सकूँ ।

आद्यः कल्पः सव न सुकरो दुर्घटस्थान्नचान्त्यः,
इलाध्यो दैन्यान्मुनिमत ततो मध्यकल्पाश्रयस्ते ।

श्रेयांस्तस्मिन्सुखमनुभवेरप्सरोभिस्तनुचर्चै-

रन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम् ॥२७॥

प्राक् कलोकत्रयेण विकल्पत्रयं प्रतिपाद्य तदेव क्रमेण विवृणोति-आद्य इति । मुनिमत मुनिभिः स्तुत । तत्र ते । आद्यः आदौ भवः आद्यः प्रथमः । कल्पः विकल्पः । 'कल्पः स्यात्प्रसवे न्याये शास्त्रे ब्रह्मदिने विधी' इति विवक्षः । दुर्धर्षात् दुःसाध्य-त्वात् । सुकरः सुलभकार्यो न न भवति । अस्यश्च चरमविकल्पपक्षः । वैष्णात् वीन-त्वात् । वल्लभ्यः पूज्यः न न भवति । ततः तस्मात्कारणात् । ते नव । 'ते मया-वेकत्वे' इति युष्मदस्ते इत्यादेशः । मध्यकल्पाध्ययः मध्यकल्पाश्रयणं । श्रेयान् योग्यः । 'श्रेयाश्चोष्ठपुष्कलः स्यात्सप्तमस्त्वातिशोभते' इत्यमरः । तस्मिन् मध्यविकल्पे । अप्सरोभिः देवस्त्रीभिः । उच्येः सुखं महासुखं । अनुभवैः अनुभूयाः । तत् तस्मात् कारणात् । यक्षेश्वराणाम् धनदेवताणाम् । अलका नाम अलकेति प्रसिद्धा । अलका-पुरीति 'नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधीपगमकुत्सने' इत्यमरः । वसतिः स्थानम् । 'वसती रात्रिवेदमनाः' इत्यमरः । तत्र ते । गन्तव्या यातव्या त्वया प्रापणीयेत्यर्थः ॥२७॥

यस्यां रात्रेरपि च विगमे दम्पतीनां विद्यते,

प्रीतिं प्राप्तस्तननिधुवनरत्नानिमुच्यैर्हरन्ती ।

वृष्टा साखं सततविरहोत्कण्ठितैश्चक्रवार्कै,

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिका धीतहर्म्या ॥२८॥

यस्यामिति । यस्यामलकायां पुर्याम् । सततविरहोत्कण्ठितैः सततमनवर्त-विरहेण वियोगेन उत्कण्ठितैः उत्कलितैः । 'सततानारताश्रान्तसन्तताऽविरताऽनिशम्' । 'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्युभयत्राप्यमरः । 'वियोगो मदनावस्था विरहोत्कलकं विदुः' इति धनञ्जयः । चक्रवार्कैः रथाङ्ग पक्षिभिः । 'कोकश्चक्रश्चक्र वाकोरथाङ्गाङ्ग-नामकः ।' इत्यमरः । साखम् अश्रुवातेन सह । 'रोदनं वासमधु च' इत्यमरः । वृष्टा लक्षिता । धीतहर्म्या धीनानि विमलीकृतानि हर्म्याणि यया सा तथोक्ता । 'हर्म्यादि धनिना वासः' इत्यमरः । बाह्योद्यानस्थित हरशिरश्चन्द्रिका बहिर्भवं-बाह्यं तच्च तदुद्यान चेति कर्मधारयः । बाह्योद्याने तिष्ठति स्म बाह्योद्यानस्थितः स चासौ हरश्च तस्य ईशानदिगिन्द्रस्य शिरो मस्तकं तस्मिन् स्थिता चन्द्रिका ज्योत्स्ना । 'चन्द्रिका कोपदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । रात्रेः निशायाः । विगमेपि विरामेति । किं पुनः रात्रावित्यपि जब्धार्यः । दम्पतीनां जायापतीनाम् । 'दम्पती अप्यतो जायापती भार्यापती च ती' इत्यमरः । प्राप्तस्तननिधुवनरत्नानि प्राप्तर्भवा-प्रातस्तना । 'सायं चिरं प्राह्णे प्रवेऽभ्यात्' इति तनद् । निधुवनस्य रतस्य ग्लानि-रायासः तथोक्तः । 'निधुवनं रतम्' इत्यमरः । प्राप्तस्तना चासौ निधुवनग्लानि-श्चेति कर्मधारयः । ताम् । उच्येः परं हरन्ती मोचयन्ती । प्रीतिं प्रमोदम् । 'सुप्रीतिः

प्रमदो हर्षः प्रमोदामोद सम्मदाः' इत्यमरः । विधत्ते करोति । धनस्य श्रम्यकस्त-
त्वात् चैत्ररथनामवाह्योद्यानस्यातिरमणीयत्वेन क्रीडाहेतोरानतस्य शशिशेखरस्य
चरमदिवपालकस्य तत्र वसतिरूपपन्नैव तल्लाच्छनात्मकस्य चन्द्रस्य चन्द्रिकया
कीकदम्पतीविरहादिरुच्यते ॥२८॥

अन्वय—दुर्घटत्वात् आद्यः कल्पः तव सुकरः न, देव्यात् च अन्वयः प्लाव्यः
न । ततः हे मुनिमत ! मध्यकल्पाश्रयः ते श्रेयान् । तस्मिन् अप्सरोभिः उच्चैः सुखं
अनुभवैः । तत् यस्यां (या) रात्रेः विगमे अपि दम्पतीनां प्रातस्तननिधुवनग्लानि
उच्चैः हरन्तो प्रीतिं विधत्ते सा धौतहर्म्या वाह्योद्यानस्थितहरशिरस्चन्द्रिका सतत-
विरहोत्कण्ठितैः चक्रवाकैः साक्षं दृष्टा यक्षेश्वराणां अलका नाम वसतिः ते गन्तव्या ।

अर्थ—कठिनाई से सम्पन्न होने के कारण पहला प्रस्ताव तुम्हारे लिए
आसानी से करने योग्य नहीं है । दीनता के कारण अन्त का प्रस्ताव भी
प्रशंसनीय नहीं है । अतः हे मुनियों के द्वारा माने गए ! तुम्हारे लिए मध्य
के प्रस्ताव का आश्रय लेना कल्याणकर है । मध्य के प्रस्ताव को
स्वीकार कर लेने पर अप्सराओं के साथ अत्यधिक सुख का अनुभव करोगे ।
अतः जिस अलका नगरी में रात्रि के व्यतीत होने पर भी दम्पतियों की
प्रातःकालीन सुरत क्रीड़ा के परिश्रम को अत्यधिक रूप से हरती हुई प्रीति
उत्पन्न की जाती है, वह प्रासादों की धवल करने वाली और बाहरी उद्यान
में स्थित शिव के सिर की चाँदनी निरन्तर विरह से उत्कण्ठित चक्रवाकों
के द्वारा अश्रुपूर्ण नयनों से देखी गई है । ऐसी उस यक्षेश्वरों की उस अलका
नामक वसति (निवास स्थान) को तुम्हें जाना चाहिए ।

व्याख्या—हे पाशर्व ! तुम मुझे भार सको यह कार्य तो कठिनाई से
सम्पन्न हो सकने के कारण तुम्हारे लिए सुगम नहीं है । आप हमारे सेवक
भी नहीं बन सकते हैं; क्योंकि उसमें आपको दीन होना पड़ेगा अतः मेरी
तलवार से मृत्यु का वरण करने रूप जो मध्यवर्ती प्रस्ताव है वह आपके
लिए श्रेयस्कर है; क्योंकि इससे तुम अलका नामक नगरी में देवाङ्गनाओं
के साथ अत्यधिक सुख का अनुभव करोगे । अलका के बाहरी उद्यान में
स्थित शिव के सिर के चन्द्रमा की चाँदनी जब प्रातःकालीन सुरतक्रीड़ा
से थक हुये दम्पतियों पर पड़ती है तो वह उनके सम्भोगजन्य परिश्रम को
नष्ट कर प्रीति को उत्पन्न करती है । रात्रि भर चक्रवियों से बिछुड़े हुए
चक्रवाक आँखों में आँसू भरकर उस चाँदनी को देखते रहते हैं ।

मत्तोमृत्युं समधिगतवान्यास्यसोऽष्टां गतिं तां,
यस्मिन्काले विधुतसकलोपप्लवस्त्वं सुखेन ।

दृष्टारोऽधोनियमितदृशो दिव्ययोषास्ततोषा-
स्त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गुहीतालकान्ताः ॥२९॥

मत्त इति । यस्मिन् काले समये । त्वं भवान् । मत्तः मत्सकाशात् । मृत्युं
मरणम् । समधिगतवान् प्राप्तवान् । विधुतसकलोपप्लवः विधुतो निराकृतः सकल
उपप्लव उपद्रवो धेन स सयोक्तः । मुखेन आनन्देन । 'शर्मशातसुखानि च' इत्य-
मरः । इष्टाम् नभोष्टाम् । इष्टं क्षेमाशुभाभावे' इत्यमरः । तां गतिम् उत्तरगतिम् ।
यास्यसि प्राप्स्यसि । 'या प्रापण' लृट् । पवनपदवी पवनस्य धारोः पदवी मार्गम्
आकाशम् 'पन्यातः पदवी सुतिः' इत्यमरः । आरूढम् आक्रान्तम् । त्वाम् भवन्तम् ।
दिव्ययोषाः देवस्त्रियः । 'स्त्री योषिदबला योषा' इत्यमरः । सतोषाः सन्तोषेण
सहिताः उद्गुहीतालकान्ताः उद्धृतकुन्तलायाः । अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः ।
अधोनियमितदृशः अधः अधोभागे नियमिते निश्चलीकृते दृशौ याभिस्ताः तथोक्ताः
सत्यः द्रष्टारः । दृशेर्लृट् प्रेक्षभाणाः भविष्यन्ति । त्वां लब्धुमुत्सुकां द्रक्ष्यन्ती-
त्यर्थः ॥२९॥

अन्वय—मत्तः मृत्युं समधिगतवान् विधुतसकलोपप्लवः त्वं यस्मिन् काले तां
इष्टां गतिं सुखेनयास्यसि (तस्मिन् काले) पवनपदवीं आरूढं त्वां उद्गुहीतालकान्ताः
सन्तोषाः दिव्ययोषाः अधोनियमितदृशः (सत्यः) दृष्टारः ।

अर्थ—मुझसे मृत्यु को प्राप्त समस्त उपद्रवों का विनाश करने वाले
तुम जिस समय उस इष्टगति को आनन्दपूर्वक जाओगे । (उस समय) पवन
के मार्ग (आकाश) में आरूढ तुम्हें वालों के अग्रभाग को ऊँचाकर, सन्तोष
से युक्त देवाङ्गनायें नीचे किए हुए निश्चल नेत्रों से अवश्य ही देखेंगी ।

व्याख्या—मेरे द्वारा मृत्यु को प्राप्त करने पर तुम्हारे सारे उपद्रव
समाप्त हो जायेंगे और तुम स्वर्ग में जाओगे । उस समय आकाश में जाते
हुए तुम्हें देवाङ्गनायें नीचे की ओर दृष्टि कर देखेंगी । अपने मुँह पर बिखरे
हुए बालों के छोर को वे ऊपर करेंगी ।

दिव्ये याने त्रिदिवघनितालिङ्गितं व्योममार्गं,
सन्माणिष्याभरणाकिरणद्योतिताङ्गं तदानीम् ।
गां गच्छन्तं नवजलधराशङ्कयाऽधः स्थितास्त्वां,
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययावाश्वसन्त्यः ॥३०॥

दिव्य इति । तदानीं गमनावसरे । 'तदा तदानीम्' इत्यमरः । व्योममार्गं
नभोवर्त्मनि । 'व्योम पुष्करसम्बरम्' इत्यमरः । दिव्ये दिवि स्वर्गे भवं दिव्यं तस्मिन् ।
याने विमाने । त्रिदिवघनितालिङ्गितं देवस्त्रीभिरालिङ्गितम् । सन्माणिष्याभरणा-

किरणद्योतितान्' इत्युभयत्राप्यमरः । 'सत्ये साधो विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हितेऽपि सन्' 'अलङ्कार-
स्त्वाभरणम्' इत्युभयत्राप्यमरः । तेषां किरणैः मयूखैः द्योतितानि प्रकाशितान्यङ्गान्य-
वयवा यस्य तम् । गां दिवम् । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्तेषु घृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या
स्त्रियां पुंलिङ्गां गीः' इत्यमरः । गच्छन्तं प्रस्थितं त्वाम् । नवजलधराशङ्कया नूतनजल-
धरसन्वेहेन । अधः स्थिताः भूमिष्ठाः । पथिकवनिताः पन्थानं गच्छन्तः पथिकास्तेषां
वनिताः । 'पदच्छट्' इति छट् । 'पान्थः पथिक इत्यपि' 'वनिता महिला तथा' इत्यु-
भयत्राप्यमरः । प्रत्ययात् प्रियागमनविक्षासात् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु'
इत्यमरः । आश्वसन्त्यः आङ्पूर्वकस्य श्वसधातोः शतृत्यः । प्रीणन्त्यः सत्यः ।
प्रेक्षिष्यन्ते द्रक्ष्यन्ति ॥३०॥

अन्वय—तदानीं व्योममार्गे दिव्ये याने त्रिदिवकनितालिङ्गितं सन्माणिक्या-
भरणकिरणद्योतितान्, गां गच्छन्तं अधः स्थिताः पथिकवनिताः नवजलधराशङ्कया
प्रत्ययात् आश्वसन्त्यः त्वां प्रेक्षिष्यन्ते ।

अर्थ—तुम्हारे गमन के समय आकाशमार्ग में दिव्य यान पर देवाङ्ग-
नाओं द्वारा आलिङ्गित, सुन्दर माणिक्यों के आभूषणों की किरणों से
द्योतित अङ्ग वाले स्वर्ग भूमि को जाते हुए तुम्हें, भूमिप्रदेश पर स्थित
पथिकों की स्त्रियां नए मेघ की आशङ्का से उत्पन्न प्रिया गमन के विश्वास
से आनन्दित होती हुई अवश्य देखेंगी ।

ध्याय्या—जब आप आकाशमार्ग में दिव्य यान पर सवार हो देवाङ्ग-
नाओं से आलिङ्गित होकर जा रहे होंगे, उस समय तुम्हारा अङ्ग नए
आभूषणों की किरणों से द्योतित हो रहा होगा । ऐसी अवस्था वाले आपको
पथिकवनितायें नया मेघ समझेंगी । नए मेघ के आने पर प्रियागमन अवश्य
होगा, ऐसा सोचकर आनन्दित होनेवाली पथिकवनितायें आपको अवश्य
देखेंगी ।

स्यादाकूतं मम न पूरतः स्वस्थवीराग्रणीर्य-

स्तिष्ठेदेकं क्षणमिति न तं साम्प्रतं हन्तुमीशः ।

नन्वेषोऽहं ब्रह्म भट्टमतः कीर्तिलक्ष्मीप्रियो वा,

कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत् आयाम् ॥३१॥

स्यादाकूतमिति । मम यक्षस्य । पूरतः अग्रतः । यः कश्चन पुरुषः । स्वस्थ-
वीराग्रणीः वीराणामग्रणीस्तथोक्तः भटाग्रेसरः । स्वस्थः परानपेक्षी स चासीं वीरा-
ग्रणीइवेति कर्मधारयः । सङ्ग्रामरसिकः सन् । एकं क्षणम् एकक्षणपर्यन्तम् ।

न तिष्ठेत् न वसेत् । तं तं पृथक् । साम्प्रतम् इदानीम् । 'एतहि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः । हन्तुं हननाय । नेशः अहं कमठचरः न समर्थः । इत्याकूतं एतावानभिप्रायः । 'आकूतं स्यादभिप्रायः' इति व्याङ्गिः । स्यात् तहि । एषोऽहं प्रत्यक्षभूतो यक्षः । भटमत्तः भटैर्मन्यते स्म भटमतः वीरवर्धः । वा अथवा । 'उपमायां विकल्पे वा' इत्यमरः । कीर्तिलक्ष्मीप्रियः कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च तयोः प्रियो बल्लभः तथोक्तः । ननु न किम् । 'प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । क्व त्वं ब्रूहि । त्वयि भवति । सन्नद्धे सज्जीकृते सति । 'सन्नद्धो वसितः सज्जः' इत्यमरः । विरहविधुरां विहरेण विधुरां विवशाम् । 'विधुरं तु प्रविश्लेखे' इत्यमरः । जायां कान्ताम् । 'भार्यां जाया' इत्यमरः । कः उपेक्षेत काकुः । न कोप्युपेक्षां कुर्यादित्यर्थः ॥३१॥

अन्वय—यः स्वस्थवीराग्रणीः सम पुरतः एकः क्षणं तिष्ठेत् तं साम्प्रतं हन्तुं ईशः न इति न (इति) आकूतं (ते) स्यात् (चेत्) एषः अहं ननु ! कः वा भटमतः कीर्तिलक्ष्मीप्रियः विरहविधुरां जायां त्वयि सन्नद्धे (सति) उपेक्षेत ?

अर्थ—जो धैर्यवान् (दूसरों की अपेक्षा न रखने वाला) शूरों में अग्रणी मेरे सामने एक क्षण ठहरे उसे शीघ्र ही मारने में मैं समर्थ नहीं हूँ, ऐसा नहीं है (अर्थात् मैं अवश्य ही उसे मारने में समर्थ हूँ) । यदि आपका यह अभिप्राय हो तो यह मैं आपके सामने प्रत्यक्ष खड़ा हूँ । श्रेष्ठ योद्धाओं के द्वारा आदर को प्राप्त कौन कीर्ति और लक्ष्मी को प्रिय मानने वाला व्यक्ति विरह से दुःखी कान्ता की तुम्हारे सज्जित (युद्ध के लिए तैयार) रहने पर उपेक्षा करेगा ।

व्याख्या—मैं (पार्श्व) श्रेष्ठ शूर को भी शीघ्र ही मारने में समर्थ हूँ, यदि आपका यह अभिप्राय हो तो मैं आपके सामने खड़ा हूँ । आप जैसे लोगों के युद्ध के लिए सज्जित रहने पर कीर्ति और लक्ष्मी को प्रिय मानने वाला मैं विरह से दुःखी अपनी कान्ता की उपेक्षा नहीं कर सकता हूँ ।

श्रुत्वाप्येवं बहुनिगदितं जोषमेवायमास्ते,
योगी योगान्न चलतितरां पश्य धीरत्वमस्य ।

स्त्रीमन्यो वा भयपरवशः सोऽयमास्ते धिगस्तु,

न स्यादत्योऽयमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥३२॥

श्रुत्वापीति । एवम् उक्त प्रकारेण । बहुनिगदितं बहुना भाषितम् श्रुत्वापि श्रुतिविषयं कृत्वापि । अर्थ योगी एष मुनिः । जोषं तूष्णीम् 'तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्' इत्यमरः । आस्ते वर्तते । योगात् ध्यानात् । न चलतितराम न कम्पततराम् ।

‘द्वयोर्विभज्ये च तरप्’ इति तरप्स्यः । ‘आद्ययोरिकित्तिजोसत्त्वेतमार्जाम्’ इति अन्त्य-
स्त्वं । अन्त्य मुनेः । धीरत्वं धैर्यम् । पश्य प्रेक्षस्व । वा अथवा । सोऽयं स एव
मुनिः । स्त्रीभग्न्यः आत्मानं स्त्रियं मन्यते इति स्त्रीभग्न्यः । भयपरवक्षः भयाधीनः ।
आस्ते वर्तते । शिगस्तु निन्द्योऽस्तु । ‘कुं धिङ्निर्भर्त्सनं निन्दयोः’ इत्यमरः । यः
जनः यः कदचन पुरुषः । पराधीनवृत्तिः परेषामधीना वृत्तिर्वर्तनं यस्य तथोक्तः ।
‘परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि । ‘वृत्तिर्वर्तनं जीवने’ इत्युभयत्राप्यमरः ।
सः अन्योऽपि जनः इतरोऽपि पुरुषः । अयमिव एतन्मुनिरिव । न स्यात् न भवेत् ।
पराधीनजीवितेषु अयमत्यन्तपराधीन इति तात्पर्यम् ।

अन्वयः—एवं बहुनिगदितं श्रुत्वा अपि अयं योगी जोषमेव आस्ते; योगात्
न चलतितरां, अस्य धीरत्वं पश्य । स्त्रीभग्न्यः वा अयं । शिगस्तु । यः अयं इव
पराधीनवृत्तिः सः अन्यः जनः भयपरवक्षः स्त्रीभग्न्यः वा आस्ते । शिगस्तु । यः
अन्यः जनः पराधीनवृत्तिः अपि अयं इव न स्यात् ।

अर्थः—इस प्रकार अनेक प्रकार का कथन सुनकर भी यह योगी चुप
ही है, ध्यान से किञ्चित्मात्र भी च्युत नहीं हुआ है, इसकी धीरता को
देखो । अथवा यह अपने आपको स्त्री मानता है । धिक्कार हो । जो इसके
समान पराधीनवृत्ति है, वह अन्य मनुष्य (क्या) भयाधीन नहीं होता है ?
अथवा वह यह भयाधीन अथवा अपने आपको स्त्री (के समान) मानने
वाला है । उस अन्य व्यक्ति को धिक्कार हो जो पराधीन होते हुए भी
इसके समान नहीं है ।

व्याख्या—यक्ष द्वारा विस्तार से दिए गए भाषण को सुनकर भी
भगवान् पार्श्वनाथ चुप ही रहे, योग से रंचमात्र भी विचलित नहीं हुए ।
यक्ष कहता है कि इसकी धीरता को तो देखो । संसार में जो व्यक्ति दूसरे
के अधीन होता है, वह भयाधीन होता है । चूँकि यह ऐसा नहीं है अतः
पराधीन व्यक्तियों को इसका अनुसरण करना चाहिए । पराधीन होने पर
भी उन्हें भयाधीन नहीं होना चाहिए । अथवा यह पार्श्व भयाधीन होकर
अपने आपको स्त्री के समान निर्बल मानता है । उस व्यक्ति को धिक्कार
हो जो पराधीन होते हुए भी इसके समान नहीं है ।

वित्तानिघ्नः स्मरपरवक्षां वल्लभां कांचिदेकां,

ध्यानव्याजात्स्मरति रमणीं कामुको नूनमेषः ।

अज्ञातं वा स्मरति सुवर्ती या मया दूषिताऽस्ती-

तां चावश्यं दिवसगणनात्पराभेकपत्नीम् ॥ ३३ ॥

वित्तानिघ्न इति । एषः अयं मुनिः । वित्तानिघ्नः आसन्नतात् निघ्नः

जानिष्णः वित्तेषु द्व्येष्वानिष्णस्तथोक्तः । 'द्वयं वित्तं स्वापतेयम्' 'अधीनो निष्ण आयत्तः' इत्युभयत्राप्यमरः । 'आङ्गीषदर्शेऽभिग्याप्तौ' इति च । कामुकः विषया-
मिलापुकः सन् । 'कामुके कमितानुकः' इत्यमरः । ध्यानव्याजात् ध्यानच्छलात् ।
'व्याजोपदेशः' इत्यमरः । स्मरणवशां कामात्तम् । बल्लभां प्रियाम् 'बल्लभा
प्रेयसी प्रेक्षा' इति धनञ्जयः । रमणीं सुन्दराङ्गीम् । 'सुन्दरी रमणी रामा'
इत्यमरः । काञ्चिदेकां कामप्येकां स्त्रियम् । नूनं निश्चयेन । 'नूनं तर्केऽर्थनिश्चये'
इत्यमरः । स्मरति चिन्तयति । वा अथवा । मया कमठेन । या सुवती शोभना
वन्ता यस्या इति सुवती । 'स्त्रियां नाम्नि' इति दन्तस्य दत्तादेशः । 'नृङ्गु' इति
ह्री । वसुन्धराभिधा कान्ता । दूषिता निन्दिता आसीत् अभवत् । तां च प्रियां
दिवसगणनात्स्वराम् अवशिष्ट दिवसानां गणनायां सङ्ख्याने तत्परामासक्ताम् ।
'तत्परे प्रसितासक्ता' इत्यमरः । अरविन्दकृतशापकलिते वत्सरे अवशिष्ट दिना-
नामप्ये पतिरागमिष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । एकपरनीम् एक पतियस्याः सा
तथोक्ता तां पतिव्रताम् । 'सती पतिव्रता साध्वी पतिवत्येकपत्न्यपि' इति
धनञ्जयः । अवश्यं निश्चयेन । 'अवश्यं निश्चये द्वयम्' इत्यमरः । अज्ञातं परैरबुद्धं
यथा भवति तथा । स्मरति व्यापति ॥३३॥

अन्वय—नूनं एषः वित्तानिष्णः ध्यानव्याजात् कामुकः स्मरणवशां काञ्चित्
एकां बल्लभां रमणीं स्मरति । वा या सुवती मया दूषिता आसीत् तां दिवसगणना-
त्स्वराम् एकपरनीं अज्ञातं अवश्यं स्मरति ।

अर्थ—निश्चित रूप से यह पादवं सम्पत्ति के अधीन नहीं है और
कामुक होकर ध्यान के बहाने काम के अधीन किसी विशिष्ट स्त्री
को स्मरण करता है । अथवा सुन्दर दाँतों वाली जो मेरे द्वारा दूषित की
गई थी, उस शाप के शेष दिनों की गणना करने में तत्पर पतिव्रता स्त्री के
समान (अपने को) प्रकट करती हुई दूसरे को ज्ञात न हो, इस प्रकार
निश्चित रूप से स्मरण करता है ।

भावार्थ—तमस्त परिग्रह को छोड़ने पर भी ध्यान के बहाने यह पादवं
किसी विशिष्ट प्रिया का स्मरण करता है अथवा पूर्वजन्म में जो स्त्री मेरे
द्वारा दूषित की गई थी उसे अपने पतिव्रता के समान प्रकट करती हुई
का ध्यान यह दूसरों से छिपाकर करता है ।

जानासि त्वं प्रथमवयसि स्वीकृतां तां नवोढां,

त्यक्त्वा यास्यस्यवनिपतिना साकमेकाकिनीं यत् ।

प्रत्यावृत्तः कथमपि सती जीवितं धारयन्ती-

मयापन्नामविहतगतिर्द्वयसि

भ्रातृजायाम् ॥ ३४ ॥

जानातीति । अन् यस्मान् कारणात् त्वं भवान् प्रथमवयसि बाल्यावस्थायाम् ।
 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । स्वीकृता प्रागस्वा इदानीं स्वा कृता स्वीकृता तां
 नवोढाम् । तद्व्यक्ते स्म ऊढा नवावासी ऊढा च तयोक्ता ताम् । एकाकिनीम् अस-
 हायाम् । 'एकाकी त्वयैक एककः' इत्यमरः । तां वसुन्धराम् । त्यक्त्वा मुक्त्वा । अव-
 निपतिना अरविन्दभूपतिना । साकं सह । 'साकं सञ्चा समं सह' इत्यमरः । यास्यसि
 अगमः । अविहतगतिः सफलगमनः सन् । साक्षितवज्रवीर्यं रिपुनृपस्तन् इत्यर्थः ।
 प्रत्यावृत्तः पुनरागतः । कथमपि केनापि प्रकारेण । जोवितम् आयुष्यम् । 'आयुर्जोवित-
 कालो ना' इत्यमरः । धारयन्ती धारयतीति धारयन्तीताम् शतृत्यः । 'उगिदत्तः' इति
 नम् । 'नृदुगिति' डी । प्रियायमनप्रत्यावाया जीवन्तीमित्यर्थः । अब्यापन्नाम् अप्राप्त-
 विषयम् । 'आयन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' इत्यमरः । अप्राप्तमूर्च्छाद्यवस्थामित्यर्थः ।
 सतीं पतिव्रताम् । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । भ्रातृजायां भ्रातृ-
 संस जाया प्रिया कमठस्याप्यनुकुलेत्याशयः । ताम् । अथवा—भ्रातृजायां पुत्रवतीम् ।
 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तां वसुन्धराम् । द्रक्ष्यसि अपश्यः । जानासि
 मन्थसे । तत्पुरुषंभवप्रपञ्चं स्मरेत्यर्थः । अथ यास्यसि द्रक्ष्यसीति धातुद्वयस्य स्मृत्यर्थे
 'यदि वृद्ध' इति भूतार्थस्मरणविषये स्मृत्यर्थधातोर्जानातेरूपपदत्वेन वृद्ध ॥३४॥

अन्वय—जानामि त्वं प्रथमवयसि स्वीकृतां नवोढां एकाकिनीं त्यक्त्वा
 अवनिपतिना साकं यत् यास्यसि अविहतगतिः प्रत्यावृत्तः कथमपि जीवनं धारयन्तीं
 (अतएव) अब्यापन्नां सतीं भ्रातृजायाम् द्रक्ष्यसि ?

अर्थ—क्या तुम्हें स्मरण है ? बाल्यावस्था में स्वीकृत उस नवोढा
 (जिसका विवाह हुए अधिक दिन नहीं हुए) को अकेला छोड़कर राजा
 अरविन्द के साथ तुम चले गए थे । सफल यमन वाले तुमने लौटकर किसी
 प्रकार प्राणों को धारण करने वाली, मृत्यु को न प्राप्त हुई, भाई के द्वारा
 पत्नी के समान स्वीकार की गई स्त्री को देखा था ।

व्याख्या—कमठ याद दिला रहा है कि अपनी नवोढा परनी को, जिसकी
 बाल्यावस्था थी, छोड़कर तुम (युद्धादि कार्य के लिए) महाराज अरविन्द
 के साथ चले गए थे । तुमने लौटकर बड़ी कठिनाई से प्राणों को धारण
 करने वाली उस स्त्री को देखा था, जिसे भाई ने पत्नी के रूप में स्वीकार
 कर लिया था ।

चित्रं तन्मे यदुपयमनानन्तरं विप्रयुक्ता,

त्वत्तः साध्वी सुरतरसिका सा तदा जीवति स्म ।

मन्थे रक्षत्यसुनिरसनाद्वातुमापद्गताना-

-माशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम् ॥ ३५ ॥

चित्रमिति । यत् । तदा तद्भवे । उपपन्नानन्तरं विवाहानन्तरम् । 'विवाहोप
यमौ समौ' इत्यमरः । त्वसः भवतः । विप्रयुक्ता वियुक्ता । सुरतरसिका निधुवन-
प्रीता । साध्वी पतिव्रता । सा वसुन्धरा । जीवति स्म अजीवत् । तत् तदेतत् । मे
मम । चित्रम् आश्चर्यम् । 'विस्मयोद्भूतमाश्चर्यं चित्रम्' इत्यमरः । अवभासते इति
शेषः । तथाहि । आपद्गतानाम् आपदं गच्छन्ति स्म तथोक्तास्तेषाम् । 'विपत्त्यां
विपदापदौ' इत्यमरः । अङ्गनानां नारोणाम् । आशाबन्धः बध्यते अनेनेतिबन्धः
बन्धनमिति यावत् । आशेवबन्धस्तथोक्तः प्रायशः प्रायेण । प्रायशो बहुशः परम् ।
कुसुमसदृशमपि कुसुममूकुमारमपि अतिकोमलमित्यर्थः । घातुं प्राणघातुम् । 'शब्दादौ
हरितालादौ वातश्लेष्मादिकेऽपि च । मनःशिला हिरण्यादौ श्रोताद्ये भूतपञ्चके ।
भूवादिशब्द योनौ । स्याद्घातु रक्तरसादिके' इत्यभिधानात् । असुनिरसनात् असूनां
प्राणानां निरसनं त्यजनं तस्मात् । 'पुंलिङ्गस्य सजः गणाः' 'प्रत्ययस्य निरसः'
प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्युभयत्राप्यमरः । रक्षति पालयति । 'अपायेऽवधौ' इति
पञ्चमो । प्राणान् गन्तुं न त्यजतीत्यर्थः । मय्ये गृहमहं वेदमीति यावत् ।

अन्वय—उपपन्नानन्तरं त्वसः विप्रयुक्ता सा सुरतरसिका तदा साध्वी सति
यत् जीवति स्म तत् मे चित्रं । आपद्गतानां अङ्गनानां हि कुसुमसदृशं घातुं
असुनिरसनात् प्रायशः आशाबन्धः रक्षति इति मन्ये ।

अर्थ—विवाह के पश्चात् तुमसे वियुक्त वह सुरत में रसिक उस
वियोगावस्था में सदाचारी होकर जीवित रही थी, वह मेरे लिए विस्मया-
वह है । आपत्ति को प्राप्त स्त्रियों के फूल सदृश मन की प्राण परित्याग
से रक्षा प्रायः आशा का बन्धन हो करता है, ऐसा मैं मानता हूँ ।

व्याख्या—विवाह के अनन्तर सम्भोग की अभिलाषा होने पर भी वह
वसुन्धरा तुम्हारा विरह होने पर भी दुराचार का आचरण न कर जो जीवित
रही, वह मेरे लिए विस्मय की बात है । विवाह के पश्चात् विरहकाल में
काम से सन्तप्त होने पर भी वह मरण को प्राप्त नहीं हुई, यह बड़ा आश्चर्य
है । उसी समय उसे दुराचारी हो जाना चाहिए था, किन्तु वह सदाचारी
ही रही । अनन्तर कामाग्नि के दाह को महन में असमर्थ हो तुम्हारे निर-
न्तर वियोग के कारण उसने दुराचार का सेवन किया ।

तच्चचाश्चर्यं यदहमभजं त्वद्वियोगेपि कामान्,
प्राणैरार्तः किमनुकुरुते जीवलोको हताशः ।
पुंसां धैर्यं किमुत सुहृदां किं पुनः सङ्गमाशा,
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणद्धि ॥ ३६ ॥

तच्चेति । यत् अहम् । स्वद्विद्योगेऽपि भवद्विरहेऽपि । कामान् अभिलाषान् ।
 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । अभजं सेवे स्म । तच्च आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
 प्राणैः असुभिः । आर्तः दुःखितः । हताशः नष्टाभिलाषः । 'आशातृष्णापि जायते'
 इत्यमरः । जीवलोकः संसारिजनः । किमनुकुर्वते किं कार्यमनुकूलं विदधाति न
 किमपीत्यर्थः । प्राणभयात्कामानमभजदिति भावः । किमुत अथवा । 'आहो उताहो
 किमुत विकल्पे किं किमुत च' इत्यमरः । पुंसां पुरुषाणाम् । 'स्युः पुमांसः पञ्च-
 जनाः' इत्यमरः । धैर्यं धीरत्वम् । स्यादिति शेषः । तथाहि । सुहृदां मित्राणाम् ।
 'अथ मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः । विप्रयोगे विरहे । 'विप्रलम्भो विप्रयोगः' इत्य-
 मरः । सङ्गमाशा संसर्गाभिलाषा । सद्यः पाति सद्यः पतति इत्येवंशीलं तथोक्तम् ।
 सद्यः प्रेमयुक्तम् । 'प्रदाव प्रणवां सद्यः' इत्यमरः । हृदयं जीवितम् । 'हृदयं जीविते
 चित्ते बाह्यस्याकूतजीवयोः' इति शब्दार्णवः । किं पुनः रुणद्धि पुनः कथं स्तम्भय-
 तीति प्रश्नः । 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यमरः । मित्रविद्योगे कामं विषयानु भवनं
 जीवितधारणं च धैर्यदिवेति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

अन्वय—यच्च अहं स्वद्विद्योगेऽपि कामान् अभजं तत् आश्चर्यम् । प्राणैः आर्तः
 हताशः जीवलोकः पुंसां धैर्यं किं अनुकुर्वते ? किमुत सुहृदां ? विप्रयोगे पुनः सङ्ग-
 माशा पाति प्राणिहृदयं सद्यः रुणद्धि किम् ।

अर्थ—जो मैंने तुम्हारे वियोग में भी काम का सेवन किया वह
 आश्चर्य है । मनोबल से दुःखी और जिसकी आशा विफल हो गई है ऐसा
 संसारी जन क्या सामान्य पुरुषों के धैर्य का अनुकरण करता है ? अर्थात्
 नहीं करता है, ऐसा व्यक्ति जब सामान्य पुरुषों के भी धैर्य का अनुसरण
 नहीं करता है, तब अच्छे मन वाले महापुरुषों के अनुसरण की तो बात
 ही क्या है ? वियोग में पुनः मिलने की आशा पतनशील प्रेमी के हृदय को
 क्या जीघ्र रोक सकती है ? अर्थात् नहीं रोक सकती ।

व्याख्या—आपसे मिलने की आशा यद्यपि मेरे हृदय में उत्पन्न हुई
 थी, किन्तु वह भी मेरे मन के अधःपात को रोकने में समर्थ न हो सकी ।
 इस प्रकार कमठ का जीव यक्ष अपने दुराचार का समर्थन करने का प्रयत्न
 कर रहा है ।

इत्युक्त्वाऽथो पुनरपि सुरः सामभेदो ध्यतानी-
 द्योन्तः स्नेहस्त्वयि धिरमभूत्पूर्वबन्धोस्तदा मे ।
 धिक्कारस्तं तिरयतितरां त्वत्कृतोऽस्मान्स हन्तुं,
 मन्वं मन्वं नुवति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम् ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वेति । इत्युक्त्वा एवमभिधाय । अथो अनन्तरम् । पुनरपि भूमौपि ।
 'सुरः देवः सामभेदौ सामभेदवचने । 'सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम्' इत्यमरः ।
 व्यतानीत् विस्तारमकरोत् । पूर्वबन्धोः प्राग्भवभ्रातुः । मे मम । तदा तज्जन्मनि ।
 त्वयि भवति । यः अन्तः स्नेहः अन्तरङ्गे भवः स्नेहस्तथोक्तः । अन्तःप्रीतिः ।
 चिरं स्थिरम् । अभूत् अभवत् । तं स्नेहम् । त्वत्कृतः भवता विहितः । धिक्कारः
 तिरस्कारः । तिरयतितराम् अत्यन्तं तिरस्करोति । पुनः अनुकूलः अनुरूपः । पवनः
 वायुः । 'नभस्वद्धातपवन' इत्यमरः । मेघमित्याशयः । यथा च नुबति यद्वज्रेरयति ।
 यत्तदोर्नित्यसम्बद्धत्वात् । तद्वत्तः त्वत्कृतधिक्कारः । त्वां भवन्तम् । हन्तुं हननाय ।
 मन्दं मन्दं शनैः शनैः अतिमन्दमित्यर्थः । अथ कथंचिद्वीप्सायां द्विवक्तिः । अस्मान्
 नः । नुबति प्रेरयति । प्राग्भवस्नेहसद्भावेपिस्वरथाऽऽरविन्दनृपमुखेन कारितधिक्कार-
 वशात् त्वं हन्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वय—इति उक्त्वा सुरः पुनः अपि सामभेदौ व्यतानीत् अथो पूर्वबन्धो मे
 अन्तः यः स्नेहः त्वयि तदा चिरं अभूत् तं त्वत्कृतः धिक्कारः तिरयतितरां । स
 (च) अनुकूलः पवनः यथा त्वां हन्तुं अस्मान् मन्दं मन्दं नुदति ।

अर्थ—ऐसा कहकर शम्बरसुर ने पुनः साम और भेद का विस्तार
 किया । पूर्वभव के भाई मेरे मन में जो स्नेह आपके प्रति उस समय दीर्घ-
 काल तक हुआ था उस स्नेह का तुम्हारा किया हुआ धिक्कार अत्यन्त
 तिरस्कार कर रहा है और वह अनुकूल पवन मन्द-मन्द गति से चल रहा
 है, मानों तुम्हें मारने के लिए हमें प्रेरित कर रहा है ।

व्याख्या—तिरस्कार करने वाले तुम्हें शीघ्र ही मारना चाहिए, किन्तु
 पूर्वजन्म का स्नेह ऐसा करने से रोक रहा है । तुम्हें मारने के लिए यह
 वायु भी धीरे-धीरे चलकर प्रेरित कर रहा है ।

तस्माद्योगं शिथिलय मुने देहि युद्धक्षणं मे,

वानादन्यन्न खलु सुकृतं देहिनां श्लाघ्यमस्ति ।

शंसन्तीदं ननु वनगजा दानशीलास्तथाब्दा,

वामश्चायं नुवति मधुरं क्षातकस्ते सगन्धः ॥ ३८ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । मुने भो योगिन् । योगं ध्यानं शिथिलय
 शिथिलं कुह । मे मम । युद्धक्षणं सङ्ग्रामोत्सवम् 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव
 उत्सवः' इत्यमरः । देहि वितर । देहिनां जीवानाम् । दानात् त्यागात् । अन्यत्
 भिन्नत् । श्लाघ्यं पूज्यम् । सुकृतं पुण्यम् । न खलु नास्ति हि । तथाहि । दान-

शीलाः । 'दानं गजमदे त्यागे शुद्धिखण्डनयोरपि' इति नानार्थमालायाम् । दानं गजजलं त्यागोवा तदेव शीलं स्वभावो येषामिति बहुब्रीहिः । 'शीलं स्वभावे सद्बुद्धे' इत्यमरः । वनगजाः दानशीलाः । ननु वनगजवत् । अन्वा अपो नदति इत्यन्वाः मेघादयः । एवं दानमेव श्लाघ्यमित्येतत् । शंसन्ति ननु स्तुवन्ति खलु । ते तव । सगन्धः सवन्धुरिति केचित् । 'गन्धो गन्धक आमोदे देहे सम्बन्धमवयोः' इति विश्वः । वामः दामभागस्थः । 'वामस्तु रुचके रम्ये सव्ये वामस्थितेऽपि च' इति शाकटायनः । अयं चातकवध पक्षिविशेषोऽपि । 'अथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः । मधुरं श्राव्यं यथा तथा । नुवति प्रेरयति । दामभागे चातकध्वनिः शुभनिमित्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—तस्मात् (हे) मुने ! योगं शिथिल्य, मे युद्धक्षणं देहि । दानात् अन्यत् देहिनां श्लाघ्यं सुकृतं नास्ति खलु । इदं ममु दानशीलाः वनगजाः तथा (तावृथाः) अन्वाः शंसन्ति । (यः) मधुरं नदति (सः) अयं ते वामः सगन्धः चातकः च (इदं शंसति) ।

अर्थः—अतः हे मुनि ! ध्यान को शिथिल करो, मुझे युद्ध का उत्सव (आनन्द) दो । निश्चित रूप से प्राणियों का दान से भिन्न कोई प्रशंसनीय पुण्यकर्म नहीं है । इस बात को दानशील जंगली हाथी तथा दानशील मेघ प्रकट कर रहे हैं । जो मधुर शब्द करता है, वह यह तुम्हारी बायीं ओर स्थित आमोदयुक्त अथवा गर्वभरा चातक यही बात प्रकट कर रहा है ।

युद्धे शौण्डो यदि च भगवान्वीरशय्यां धितः स्याः,
स्वर्गस्त्रोणामहमहमिकां संविधास्यंस्तदा त्वाम् ।
विद्याधर्यो नभसि वृणते पुण्यपाकाद्विनङ्क्ष्य-
द्गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनाबद्धमालाः ॥ ३९ ॥

युद्धे चेति । यदि च यथा । भगवान् महात्मा त्वम् । युद्धे साम्पराये । शौण्डः आसक्तः । 'मत्सं शौण्डोत्कटक्षीवाः' इत्यमरः । स्वर्गस्त्रोणां त्रिदिवकनितानाम् । अहमहमिकाम् अहमधिकाऽहमधिकेत्यहंकारोऽवास्ति तथोक्ता ताम् परस्परानुद्धारम् । 'अहं महमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । संविधास्यन् सम्यक् करिष्यन् सन् । वीरशय्यां वीरशयनीयं धितः आधितः । 'धितादिभिः' इति द्वितीयातत्पुरुषः । स्याः भवेः । तदा तत्समये । नभसि आकाशे । आबद्धमालाः विरचितपङ्क्तयः । विद्याधर्यः खेचरसीमन्तिभ्यः । पुण्यपाकात् सुकर्मपाकात् । विनङ्क्ष्यत् गर्भाधानक्षणपरिचयात् गर्भः कुक्षिस्थजन्तुः । 'गर्भे पञ्चकके नग्ने सुते पवनसङ्कुटे । कुक्षौ कुक्षिस्थजन्ती च' इति यादवः । विनक्ष्यंश्चासौ गर्भश्च तथोक्तः तस्याधानमुपादानं तदेव क्षणः उत्सवः । 'निर्व्यापारस्थिती कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः ।

तस्मिन्परिचयावस्थासात् । 'पुण्यपाकाविनङ्क्ष्यद्गर्भाधानक्षणपरिचयात्' इति पाठः सम्यक् । तत्पक्षे विनङ्क्ष्यतीति विनङ्क्ष्यन् । 'नवा अवर्तने' लुट् । 'तास्यो लुप्तोः' इति स्यः । 'नस्मरणसोर्लम्' इति नम् । न विनङ्क्ष्यन्नविनङ्क्ष्यन् पुण्यपाकेनाविनङ्क्ष्यन् पुण्यपाकाविनङ्क्ष्यन् । अन्यत्र पूर्वक्षेत्रे स्थिरतरंगमस्वीकारादित्यर्थः । नूनं निश्चयेन । त्वां भवन्तम् । वृणते मेवमे ॥ ३९ ॥

अन्यथ—यदि च युद्धे क्षोण्डः, स्वर्गस्त्रीणां अहमहमिकां संविधास्यन् भगवान् वीरशय्यां श्रितः स्याः तदा पुण्यपाकात् विनङ्क्ष्यद्गर्भाधानक्षणपरिचयात् नभसि आवष्टमाळाः विद्याधर्यः त्वां वृणते ।

वर्थ—यदि युद्ध में प्रवीण हो तो स्वर्ग की स्त्रियों में मैं पहले, मैं पहले इस प्रकार की स्पर्धा कराते हुए है भगवान् यदि आप वीरशय्या का आश्रय प्राप्त करोगे तो आपके पुण्य के उदय में नष्ट होते हुए गर्भाधान के उत्सव में परिचय में आकाश में पवित्र बाँधे हुए विद्याधरियां तुम्हारी सेवा करेंगी ।

व्याख्या—यदि आप युद्ध में प्रवीण हैं तो देवांगनाओं में आपको पहले पाने की स्पर्धा होगी । यदि युद्ध करते हुए मरण को प्राप्त होंगे तो आकाश में विद्याधरियां आपकी सेवा करेंगी । उनसे सेवित होने पर आपकी सुख होगा, जो कि आपकी तपस्या का उद्देश्य है । अतः समाधिभंग होने पर युद्ध भूमि में मरण होने पर सुख उत्पन्न नहीं होगा, ऐसा मत मानो, अपितु नमाधि के द्वारा जिस सुख को पाना चाहते हो, रण क्षेत्र में मरने पर वैसा ही सुख तुम्हें प्राप्त होगा ।

योगिराट् पण्डिताचार्य ने पुण्यपाकाविनङ्क्ष्यद्गर्भाधानक्षणपरिचयात् पाठ को ठीक माना है । ऐसा मानने पर अर्थ होगा—(तुम्हारे) पुण्य के परिणामस्वरूप नष्ट न होते हुए गर्भ के आधान का उत्सव मनाने की अभ्यासी विद्याधरियां आकाश में पवित्रियां बाँध बाँधकर तुम्हारी सेवा करेंगी । तात्पर्य यह है कि गर्भाधान के बाद गर्भ का पहले पतन हो जाता था, किन्तु अब पार्श्व के दर्शन से गर्भ स्थिर हो गया है । अतः विद्याधरियों के आनन्द की वृद्धि हो रही है तथा आनन्दित होकर विद्याधरियां सेवा कर रही हैं । यह सब पार्श्व के पुण्य की ही महिमा है ।

मूर्च्छासुप्तं त्रिदशनिहिताम्लानमन्वारमालं,
तूर्यध्वानस्तनितमुखरं दिव्ययानाधिरुढम् ।

द्यामुद्यन्तं सजलजलदाशङ्कयाऽऽवद्धमालाः,
सेविष्यन्ते नयनसुभां ले भवन्तं बलाकाः ॥ ४० ॥

मूच्छेति । मूच्छीमुत्तं मूच्छया शयितम् । त्रिदशनिहिताम्लानमन्दारमालं त्रिदशनिर्जरेः निहिता निक्षिप्ता तथोक्ता मन्दारस्य कल्पवृक्षस्य माला सक् तथोक्त । 'मन्दारः परिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च' इति 'मात्स्यं मालासजी' इति चामरः । अम्लाना चासौ मन्दारमाला च तथोक्ता त्रिदशनिहिता अम्लान-मन्दारमाला यस्य सः तम् । तूर्यध्वानस्तनितमुखरं तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानाम् 'तूर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं तादृयमिदं त्रयम्' इत्यमरः । स्तनितं पयोधरस्वनः । 'स्तनितं गजितं मेषनिर्घाषे' इत्यमरः । नन मुखरः आवद्धमुखः तथोक्तस्तम् । 'दुर्मुखे मुखरावद्धमुखी' इत्यमरः । तं दिव्ययानाधिरूढम् दिव्यं च तत् यानं च दिव्ययानं तदधिरूढम् । शीं दिवम् । शोदिवौ द्वे स्थियाम्' इत्यमरः । उद्यन्तम् उद्गच्छन्तम् । नयनसुभगं नयनानां नेत्राणाम् । 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । प्रीतिसुभगम् आनन्दकरं । भवन्तं त्वाम् । खे आकाशे । 'अनन्तं गुरवत्सं खं' इत्यमरः । आवद्ध-मालाः विहितश्रेणयः । बलाकाः पक्षिविशेषाः । 'बलाकाविसर्काण्डिका' इत्यमरः । सजलजलदाशङ्कया जलसहितमेवाशङ्कया । सेविष्यन्ते भजिष्यन्ते ॥ ४० ॥

अन्वय—मूच्छीमुत्तं त्रिदशनिहिताम्लानमन्दारमालं दिव्ययानाधिरूढं नयन-सुभगं तूर्यध्वानस्तनितमुखरं द्यामुद्यन्तं भवन्तं सजलजलदाशङ्कया आवद्धमालाः बलाकाः खे सेविष्यन्ते ।

अर्थ—मूच्छी से सोए हुए, देवताओं ने जिसके गले में नवीन कल्पवृक्ष के फूलों की माला रखी है । दिव्ययान पर आरूढ़, नेत्रों के लिए सुन्दर लगाने वाले, दुन्दुभितुल्य आनन्दवाद्य की गर्जना से वाचालित, आकाश मार्ग में ऊपर की ओर जाते हुए आपकी जलसहित मेघ की आशंका से पंकित बाँधे हुए बगुलियाँ सेवा करेंगी ।

व्याख्या—यक्ष कह रहा है कि हे पार्श्व ! मेरे प्रहार से उत्पन्न मूच्छी के कारण सोए हुए, युद्ध भूमि में मृत्यु को प्राप्त करने के कारण देवों ने जिसके गले में माला पहिनाई है, नेत्रों को सुन्दर लगाने वाले, दिव्य विमान पर आरूढ़, आकाश में ऊपर की ओर जाते हुए आपको जलयुक्त मेघ समझकर बगुलियाँ पंकित बाँधकर सेवा करेंगी ।

योगिन्यदयंस्त्ववसुलधृतेर्भङ्गहेतून्पयोदा-

स्तद्गम्भीरध्वनितमपि च श्रोतुमर्हस्यकाले ।

केकोद्ग्रोवाडिशखरिषु चिरं नर्तयेद्यन्मयूरान्,

कतुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलोन्नामवन्ध्याम् ॥४१॥

योगिन्निति । योगिन् भो मते । अकाले अनवसरे । त्ववसुलधृतेः त्वं असुला असमाना धृतिर्धोरता तथोक्ता तस्याः । 'धृतिर्धारणवैद्ययोः' इत्यमरः । भङ्गहेतून्

पराजयकारणभूतान् । पयोषान् स्तनयित्नुन् । पश्यन् प्रेक्षमाणः सन् । शिखरिषु भूधरेषु । 'महीध्रे शिखरिष्वभाभूत्' इत्यमरः । केकोक्षीवान् केकया स्वकोयवाभ्या 'केकाक्षीः' मयूरस्य' इत्यमरः । 'उन्मूल' गीवा येषां ते तथोक्ताः 'अथ श्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः । तान् मयूरान् नीलकण्ठान् । चिरं नर्तयेत् नाटयेत् । यच्च मही भुवम् । अर्धन्ध्यां सफलाम् । 'वन्धयोफलो वक्त्रो च' इत्यमरः । उच्छिलीन्ध्रा 'कन्दल्यामुच्छिलीन्ध्रा स्मात्' इति शब्दार्णवः । उद्गताः शिलीन्ध्राः अङ्कुरविशेषाः यस्याः सा तथोक्ता ताम् । उत्तन्नसस्वाङ्कुरामित्यर्थः । कर्तुं विधातुम् । प्रभवति समर्थ भवति । तच्च गम्भीरस्तनितमपि श्रोतुं ध्वनाय अर्हसि योग्यो भवसि । इदं गर्जितं शृण्वित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अन्वय—अपि च योगिन् ! त्वदतुलघूतेः अङ्गहेतुन् पयोषान् पश्यन् यत् केकाक्षीवान् मयूरान् शिखरिषु चिरं नर्तयेत् च मही उच्छिलीन्ध्रां अवन्ध्यां कर्तुं प्रभवति तत् गम्भीरध्वनितं अकाले श्रोतुमर्हसि ।

अर्थ—दूसरी बात यह है कि हे योगी ! तुम्हारे अतुल धैर्य के नाश के कारण मेघों को देखते हुए जो ध्वनि करते हुए ऊँची गर्दन किए हुए मोरों को पर्वतों पर चिरकाल तक नचाएंगे एवं पृथ्वी को शिलीन्ध्र पुष्पों में युक्त और सफल करने में समर्थ होगी उस गम्भीर ध्वनि को वर्षाकाल से भिन्न समय में सुनने योग्य होंगे अर्थात् सुनोगे ।

व्याख्या—तुम्हारे धैर्य को नष्ट करने में जो समर्थ है ऐसे मेघ को देखकर पर्वतों पर मार नाच उठेंगे । पृथ्वी शिलीन्ध्र पुष्पों से युक्त होकर धन-धान्य में समृद्ध हो जायगी और मेघ की गम्भीर गर्जना को आप वर्षा-काल से भिन्न काल में सुनोगे ।

पश्योत्प्रस्ता धवलितदिशो मन्दमन्दं प्रयान्तो,

दृश्यन्तेऽभी गगनमभितो मन्दसानाः स्वतन्तः ।

बद्धोत्कण्ठोद्विगलितमदाः प्रावृषेण्याम्बुदानां,

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ॥ ४२ ॥

पश्येति । प्रावृषेण्याम्बुदानां प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्याः 'प्रावृषेण्यः' इति साधुः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिं वर्गाः' इत्यमरः । वर्षाकालोद्भूता इत्यर्थः । ते च ते अम्बुदाश्च तेषाम् । श्रवणसुभगं श्रोत्रप्रियम् । तत् गर्जितं स्तनितं श्रुत्वा उत्प्रस्ताः भोताः । बद्धोत्कण्ठोद्विगलितमदाः बद्धा उत्कण्ठा वियोगदुःखम् 'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः । तथा उद्विगलितः सिधिलितो मदो हर्षो येषां ते तथोक्ताः । स्वतन्तः स्वतन्तः । मानसोत्काः मानसे मानसाभिधाने उत्तरदिक्स्थिते सरसि उरकाः उन्म-

नसः । प्राप्तुमिच्छन्त इत्यर्थः । 'स्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः । धवलितदिशः शुभ्रो-
कृतककुम्भः । 'धवलशो धवलोज्ज्वलः' । 'दिशस्तु कुम्भः काष्ठाः' इत्युभयत्राप्यमरः ।
धवलवर्णा इत्यर्थः । गगनं व्योम । अभितः समस्तात् । मन्दमन्दं शनैः शनैः । प्रयान्तः
गच्छन्तः । तेऽमी मन्दसानाः । ते एते हंसाः वृश्यन्ते प्रेक्षन्ते । पश्य अवलोकय ।

अन्वय-—प्रावृषेभ्याम्बुदानां श्रवणमुभयं तत् गर्जितं श्रुत्वा मानसरोवराः बद्धो-
त्कण्ठोद्विगलितमवाः उत्पन्ताः मन्दमन्दं प्रयान्तः धवलितदिशः अमी मन्दसानाः
गगन अभितः स्वनन्तः दृश्यन्ते पश्य ।

अर्थ—वर्षाकालीन मेघों की कानों को सुन्दर लगने वाली उस गर्जना
को सुनकर मानसरोवर की जाने के लिए उत्कण्ठित, उत्कण्ठा के कारण
नष्ट हुए आनन्द वाले, भयाकुल, मन्द मन्द गति से जाते हुए, दिशाओं को
धवलित करते हुए ये हंसविशेष आकाश में चारों ओर ध्वनि करते हुए
दिखाई दे रहे हैं (इन्हें) देखो ।

भावार्थ—वर्षाकाल होने पर हंस मानसरोवर की ओर जाने लगते हैं ।
कृत्रिम मेघ को देखकर वर्षाकालीन समय जानकर हंस मानसरोवर की
ओर जाने लगे ।

ते चावश्यं नवजलधरैरुन्मनीभूय हंसा,
सत्प्रामाण्यात्तथ जिगमिषोर्धाम यक्षेश्वराणाम् ।
सङ्गच्छन्ते पथिजलमुचामापतन्तः समन्ता-
दाकैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः ॥४३॥

ते चेति । सत्प्रामाण्यात् प्रमाणस्थभावः प्रामाण्यं 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रे
यत्ताप्रमातृषु' इत्यमरः । समेक प्रामाण्यं सत्प्रामाण्यं तस्मात् । मनुचनप्राधान्यात् ।
यक्षेश्वराणाम् गुह्यकानाम् । धाम स्थानम् । 'गृहदेहत्विद्प्रभावा धामानि' इत्य-
मरः । जिगमिषोः गमसुमिच्छतीति जिगमिषुः तस्य । तथ ते । जलमुचां तद्वि-
त्वताम् । पथि वरमनि व्योम्नीत्यर्थः । आकैलासात् 'मर्यादायामाहुः' इति पञ्चमी ।
'आङ्गीरदर्शेऽभिभ्याप्तौ सीमार्थं चातुयोगजे' इत्यमरः । कैलासनामनवतपर्यन्तम् ।
समन्तात् सर्वतः । आपतन्तः गच्छन्तः । विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः विसकिसल-
यानां मृणालाग्राणाम् 'नालो नालमथा स्त्रियाम् । मृणालं विमम्' इति पल्लवोऽर्था
किसलयम्' इत्यप्यमरः । छेदः शकलं स एव पथि साधु पाथेयम् । 'पथ्यादेर्हण्'
इति इत्यः । तदस्त्येषामिति विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः । ते च हंसाः मरालाः ।
नवजलधरे नूतनाम्बुधरे । उन्मनीभूय प्रागनुमनसः हृदानीम् उन्मनसो भवनम्
उन्मनीभवनम् तत्पूर्वं पश्चात्किञ्चिदित्युन्मनीभूय क्लेशिनो भूत्वेत्यर्थः । अवश्यं
निश्चयेन् । सङ्गच्छन्ते सङ्गता भवन्ति । 'संविप्रावात्' इति तङ् ॥४३॥

अन्वय—मन्त्रामाण्यात् यथेश्वराणां धाम जिगमिषोः तव आसमस्तात् जल-
मुचां पथि आसतस्तः त्रिमक्सिलयच्छेदपाथेयवन्तः ते च हंसाः नवजलधरैः सन्मती-
भूय आकेशासात् सङ्गच्छन्ते ।

अर्थ—मेरे प्रति विश्वास के कारण कुबेर के निवास स्थान को जाने
के इच्छुक तुम्हारे चारों ओर मेघों के रास्ते में आ पड़ने पर मार्ग में खाने
के लिए मृगाल के अग्रभाग के टुकड़ों को मार्ग के भोजन के रूप में लिए
हुए वे हम नए मेघों से उन्कण्ठित होकर कैलाश पर्वत तक आपके साथी
हो जायेंगे ।

स्फीतोत्कण्ठा विगलितमदा मन्दमन्दायमाना,

मूकीभूताः स्खलितगतयोऽनुन्मुखास्सन्तताशाः ।

स्वामन्येते पवनपदवीमाश्रयन्तोऽनुरूपाः,

सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजर्हसाः सहायाः ॥४४॥

स्फीतेति । स्फीतोत्कण्ठाः प्रवृद्धकलेशाः । विगलितमदाः कुशीभूततोषाः । मन्व-
मन्दायमानाः मन्दमन्दमावरन्तीति तथोक्ताः । मूकीभूताः प्रागमूकाः इदानीं मूका
भवन्ति स्मेति तथोक्ताः । 'अवाचि मूकः' इत्यमरः । स्खलितगतयः कम्पितगमनाः ।
अनुन्मुखाः उदगतं मुखं येषां ते अनुमुखाः न उन्मुखाः अनुन्मुखाः अधोमुखा इत्यर्थः ।
सन्तताशाः सन्तता विस्तृता आशा अभिलाषो दिग्वा येषां यैवेति बहुव्रीहिः ।
'विस्तृतम् ततम्' । आशा तृष्णापि चायता इत्युभयवाच्यमरः । भवतः तव ।
अनुरूपाः अनुकूलाः । एते राजर्हसाः हंस विशेषाः । राजर्हमास्तुते चक्रचरणलौ-
हितैः मितः' इत्यमरः । स्वामनु भवन्तं परि । 'भागिनी च प्रतिपर्यनुभिः' इति
द्वितीया । 'पञ्चभसादृश्ययोसु' इत्यमरः । पवनपदवीम् अम्बरम् । आश्रयन्तः
प्राप्नुवन्तः । नभसि खे । भवतः ते सहायाः सयात्राः । 'सहायस्तु सयात्रे स्यात्'
इति शब्दार्णवे । सम्पत्स्यन्ते लप्स्यन्ते ॥४४॥

अन्वय—स्फीतोत्कण्ठाविगलितमदाः मन्वमन्दायमानाः मूकीभूताः स्खलित-
गतयः अनुन्मुखाः सन्तताशाः एवां अनु पवनपदवीं आश्रयन्तः अनुरूपाः एते राज-
र्हसाः भवतः सहायाः सम्पत्स्यन्ते ।

अर्थ—वृद्धि को प्राप्त उत्कण्ठाओं से नष्ट मदवाले, मन्द मन्द गति
वाले, मौन हुए, स्खलित गति वाले, ऊपर की ओर मुख न किए हुए (नीचे
की ओर मुख किए हुए) सब ओर से दिशाओं को व्याप्त करने वाले, तुम्हारे
साथ आकाशमार्ग का आश्रय लेने वाले, तुम्हारे अनुरूप ये राजर्हंस आकाश
में आपके साथी हो जायेंगे ।

व्याख्या—इस समय पार्श्व और हंसों की स्थिति एक सी है। हंस वृद्धि को प्राप्त उत्कण्ठाओं से नष्ट आनन्द वाले हैं और भगवान् पार्श्व भी मोक्ष की प्राप्ति हेतु उत्कण्ठित होने के कारण काम क्रोधादि मदों को नष्ट कर चुके हैं। भगवान् ने मोक्ष के लिए मुनिव्रत धारण कर रखा है अतः वे सांसारिक क्रियाओं के प्रति अत्यधिक मन्द उद्यम वाले हैं। हंस भी कामोन्माद के कारण मन्द मन्द गति वाले हैं। ध्याननिमग्न होने के कारण भगवान् वचनव्यापार से विरत हो चुके हैं अथवा उन्होंने इन्द्रियव्यापार का त्याग कर दिया है और राजहंस काम सन्तप्त होने के कारण शब्दों को व्यक्त नहीं कर रहे हैं। भगवान् मोक्षसमीप होने के कारण नारकादि गतियों को नष्ट कर चुके हैं, उसी प्रकार राजहंस कामोन्माद के कारण स्खलित गति वाले हैं। भगवान् ध्यान में लवलीन होने के कारण ऊपर की ओर मुख नहीं किए हैं। राजहंस हतवीर्य होने के कारण नीचे की ओर मुख किए हुए हैं। भगवान् ने परिग्रह को छोड़ दिया है। अतः उन्होंने आशा तृष्णा का त्याग कर दिया है। इस राजहंसों ने दिङ्मण्डल को व्याप्त कर दिया है। जैसे भगवान् ने रत्नत्रयरूप शुद्ध मोक्षमार्ग का आश्रय लिया है, उसी प्रकार इन राजहंसों ने भी आकाश का आश्रय लिया है। इस प्रकार कवि ने श्लेष के माध्यम से राजहंस और भगवान् में समता दिखलाई है। तुल्यगुणवाले होने के कारण अनुरूप राजहंस आकाश में भगवान् के सहायक हो जायेंगे, यक्ष के कहने का यह अभिप्राय है।

भोक्तुं दिव्यश्रियमभिमतां यातुकामो ह्युलोकं,

कालक्षेपावुपरम रणे मङ्क्षु सन्नह्य भिक्षोः ।

येनामुत्र स्पृह्यसि दिवे यच्च संरक्षति त्वा,

मापृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम् ॥४५॥

भोक्तुमिति । भिक्षो हे वाच्यम् । अभिमताम् अभिलषिताम् । दिव्यश्रियं देव-सम्पत्तिम् । 'सम्पत्तिः श्रीवचलक्ष्मीश्च' इत्यमरः । भोक्तुम् अनुभवनाय । ह्युलोकं विदिकम् । यातुकामः यातुं गन्तुं कामयते इति तद्विधेयः सन् । येन अमुत्र भवान्-स्तरे । 'येत्यामुत्र भवान्तरे' इत्यमरः । दिवे स्वर्गाय । 'सुरलोको ज्योतिर्वी द्वे' इत्यमरः । स्पृह्यसि वाञ्छसि । यत्तदोन्नित्यसम्भ्रन्वाविति । तस्मिन् रणे । संधामनिमित्तं हेतोः । 'हेत्वर्थे सर्वाः प्रायः' इति सप्तमी । मङ्क्षु शीघ्रेण । सन्नह्य सञ्जीकृत्य । कालक्षेपात् समययापनात् । उपरम अपेहि कालविलम्बनं मा कुर्वित्यर्थः । यः त्वा भवन्तम् । संरक्षति पालयति आश्रयो भवतीत्यर्थः । तं तुङ्गम् उन्नतम् । प्रियसखं प्रियमित्रम् । 'राजन् सखेः' इत्यद् समासान्तः । अमुं शैलम् एतच्चित्रकूटाख्यं पर्वतम् ।

आलिङ्ग्य आलिल्य । आपृच्छस्व साधयामिन् वेति । सभाजय 'अथ द्वे आनन्दन-
सभाजने आपृच्छन्तम्' इत्यमरः । 'नृदाञ् प्रच्छ' इत्यात्मनेपदम् ॥४५॥

अन्वय—हे भिक्षो ! दिव्यश्रियं शीघ्रं धुलोर्कं यादुजयाः रणे मङ्गलं सन्निह्य
कालक्षेपात् उपरम । येन अमुत्र दिवे स्पृहयसि यश्च त्वां संरक्षति (तं) अम् प्रिय-
सखं सुङ्गं शैलं आलिङ्ग्य आपृच्छस्व ।

अर्थ—हे भिक्षु ! दिव्य लक्ष्मी का भोग करने के लिए स्वर्गलोक को
जाने के इच्छुक (तुम) युद्ध के लिए शीघ्र ही तैयार होकर विलम्ब से
विरत होओ अर्थात् विलम्ब मत करो । जिसके द्वारा तुम अगले जन्म में
स्वर्ग की अभिलाषा करते हो और जो तुम्हारा संरक्षण करता है उस
हम प्रियमित्र ऊँचे चित्रकूट नामक पर्वत से गले मिलकर जाने के लिए पूछो
या विदा लो ।

भाषार्थ—हे पार्श्व ! जिस पर्वत का आश्रय लेकर तुम स्वर्ग में जाने
के लिए तपस्या कर रहे हो और जो पर्वत निवास देकर मनुष्यों की भीड़
से उत्पन्न कोलाहल से प्रादुर्भूत मन के क्षोभ से तुम्हारी रक्षा करता है,
उसका आलिङ्गन कर स्वर्गगमन की आज्ञा लो ।

भूयश्चानुस्मर सिबिधुषः कार्यसिद्ध्यै प्रयत्य,

प्रायेणेष्टा महति विधुरे देवतानुस्मृतिर्नः ।

सिद्धिक्षेत्रं शरणमथवा गच्छतं रामशैलं,

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ॥ ४६ ॥

भूयश्चेति । कार्यसिद्ध्यै संग्रामविजयं निष्पत्तये । प्रयत्य प्रयत्नं कृत्वा ।
सिबिधुषः सिद्धा देवताविशेषाः । भूयश्च मङ्गुरपि । अनुस्मर अनुचिन्तय । नः
अस्माकं । महति विधुरे महाविपदि । देवतानुस्मृतिः त्रिनेन्द्रस्मरणम् । प्रायेण
वाङ्मत्येन । इष्टा अभिमता । स्यादिति शेषः । अथवा नो चेत् । पुंसां वन्द्यैः ।
'वानाकः' इति षष्ठी । सत्पुरुषस्तुत्यैरित्यर्थः । रघुपतिपदैः रामस्य पादभ्यासैः ।
मेखलासु कटकेषु । 'मेखला श्रेणिकटके कटिबन्धनिबन्धने' इति यादवः । अङ्कितम्
सिद्धिक्षेत्रं श्रेयः स्यात् । तं रामशैलम् । राममियं पराभिधानं चित्रकूटम् । शरणं
शरण्यम् । गच्छ याहि । संशामभोरुश्चेत्तत्पृष्ठगतो भवेत्यर्थः ॥४६॥

स्नातो धौताम्बरनिवसनो दिव्यगन्धानुलिप्तः,

स्वग्वी दन्तच्छदविरचितारक्षतताम्बूलरागः ।

खड्गो युद्धे कृतपरिकरः क्षालितागः परागः,

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य ॥ ४७ ॥

स्नान इति । यस्य युद्धस्य । संयोगं सम्बन्धम् । एतत् प्राप्य । काले काले समये समये । भक्तः तव । कृतपरिकरः कृतः परिकरः प्राप्तिम् येन सः । 'वृद्धं प्राभवयोश्चैव पर्यङ्क परिकारयोः । आग्ने च परिस्तारे भवेत्परिकरस्तथा' इत्यभिधानात् । गुणगण इति वा पाठः । गुणगणः गुणसमूहः । क्षालितागः परागः आगः दोषः । 'आगोऽपराधः' इत्यमरः । तदेव परागः रजः । 'वन्दने पुष्परजसि धूलिस्तानीजवूर्णयोः । उपरागेऽस्त शैले च परागः परिकल्पते' इत्यभिधानात् । क्षालितः परिशोधितः आगः परागो यस्यासौ तथोक्तः । भवति । तस्मिन् युद्धे संधाम-
निमित्तम् । स्नातः कृतमङ्गलमञ्जनः । धौलाम्बरनिवसनः परिशुद्धवस्त्राच्छादनः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कापीसे च सुगन्धके ।' 'वसनं छादनेषुके' इत्युभयत्रापि विश्वः । दिव्यगन्धानुलिप्तः मलयजकल्केनानुचचितः । स्रग्धी स्रगस्यास्तीति स्रग्धी मालावान् । 'माल्यं मालास्रजौ' इत्यमरः । दन्तच्छद विरचितारक्तताम्बूलरागः दन्तच्छदयोरोष्ठाधरयोः 'ओष्ठाधरो तु रवनच्छदो' इत्यमरः । विरचितः विहितः आरक्तः ताम्बूलस्य रागो यस्यासौ तथोक्तः । खड्गी खड्गोऽस्यास्तीति । भवत्वम् युद्धसन्निधौ भवेत्यर्थः ॥४७॥

अन्वय—भूयश्च कार्यसिद्ध्यं प्रयत्य सिसिधुषः अनुस्मर । तः महति विधुरे । प्रायेण देवतानुस्मृतिः इष्टा अथवा काले काले भवतः यस्य संयोगं एतत् युद्धे कृत-
परिकरः खड्गी क्षालितागः परागः स्नातः धौलाम्बरनिवसनः दिव्यगन्धानुलिप्तः स्रग्धी दन्तच्छदविरचितारक्तताम्बूलरागः भवति तं पुंसां वक्षीः रघुपतिपदैः मेखलासु अङ्कितं सिद्धिक्षेत्रं तं रामशैलं शरणं गच्छ ।

अर्थ—पुनः कार्य की सिद्धि के लिए प्रयत्न कर सिद्धों का ध्यान करो । महान् विपत्ति आने पर हम लोगों को प्रायः तुम्हारे लिए देवताओं का अनुस्मरण इष्ट है अथवा समय समय पर जिसके संयोग को पाकर मनुष्य युद्ध में ब्रह्मपरिकर खड्ग धारण करने वाला, पाप रूप पराग का उपशम, क्षयोपशम अथवा क्षय करने वाला, स्नान किया हुआ, धोए हुआ (स्वच्छ) वस्त्रों को पहिने हुए, दिव्य गन्धों से अनुलिप्त अङ्गों वाला, मालाधारी तथा अधरोष्ठ में लगे हुए कुछ लाल रंग से सुशोभित हो जाता है, उस लोगों के वन्दनीय, राम के चरणों के द्वारा छलानों पर चिह्नित सिद्धिक्षेत्र रामगिरिपर्वत की शरण में जाओ ।

पश्चात्तापाद्ध्युपरतिमहो मय्यपि प्रीतिमेहि,

भ्रातः प्रौढ प्रणयपुलको मां निगूह स्वदौर्भ्याम् ।

तत्ते स्निग्धे मयकि जनिता श्लाघनीया जनैः स्तात्,

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ ४८ ॥

पश्चात्तापादिति । अहो भोः । भ्रातः सहोदर । पश्चात्तापात् व्युपरति
विरामम् । अपादाने पञ्चमी । मयि भ्रातरि । प्रीतिमपि स्नेहं च । एहि गच्छ ।
प्रौढप्रणयपुलकः प्रौढेन प्रणयेन जातः पुलकः रोमाञ्चो यस्याऽसौ तथोक्तः सन् ।
स्वदोभ्यां निजभुजाम्बाम् । मां ज्येष्ठभ्रातरं निगूह 'गृह संवर्णे' लटि 'गोहोचेतूषू'
आश्लेषय । तत् तस्माद्धोः । चिरविरहजं बहुकालवियोगसम्भवम् । उष्णम्
ऊष्माणम् । बाष्पं तेजजलम् । 'बाष्पं तेजजलोष्मणोः' इत्यभिधानात् । मुञ्चतः
पातयतः । ते तव । स्निग्धे विश्वस्ते यन्धो मयिकि । 'तिङ् सञ्चिरेष्टन्त्यात्पूर्वो-
गित्यक्त्यः ।' जनिता उत्तरभा । स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावः । जनैः लोकैः । इलाघ-
नीया इलाघितुं योग्या कीर्तनीयेत्यर्थः । स्तात् अस्तु । स्निग्धानां हि चिरविरहा-
त्सङ्गतानां बाष्पपाताविर्भवतीति भावः ॥४८॥

अन्वय—अहो भ्रातः पश्चात्तापात् व्युपरति एहि, मयि अपि प्रीति (एहि)
प्रौढप्रणयपुलकः (स्व) स्वदोभ्यां मां निगूह । तत् चिरविरहिजं उष्णं बाष्पं मुञ्चतः
ते स्निग्धे मयिकि जनता स्नेहव्यक्तिः जनैः इलाघनीया स्यात् ।

अर्थ—हे भाई ! पश्चात्ताप से विराम लो अर्थात् पश्चात्ताप मत करो ।
(तुम्हारी पत्नी के साथ समागम करने को अप्कार से गृहित) मेरे प्रति
भी प्रीति को धारण करो । उत्कृष्ट रूप से वृद्धिगत प्रणय से उत्पन्न
रोमाञ्च वाले तुम अपनी दोनों भुजाओं से मेरा आलिङ्गन करो । चिर-
काल के विरह से उत्पन्न, गर्म श्वास छोड़ते हुए, तुम्हारा स्नेहो मेरे प्रति
उत्पन्न हुआ स्नेह का प्रादुर्भाव लोगों के द्वारा प्रशंसनीय हो ।

सम्प्रति तस्य गन्तव्यपदानि वक्तुमुपक्रमते—

किं वा वैरीन्धनदहि मयि प्रौढमानस्त्वमेत,
न्ताभिप्रेयाः किमपरमहो नो विलम्बेन तिष्ठ ।
त्वामद्यैवान्तकमुखबिलं प्रापयामि त्वकं मे,
मार्गं मत्तः शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपम् ॥ ४९ ॥

किं वेति । वैरीन्धनदहि वैरिण एव इन्धनानि काष्ठानि 'काष्ठं दाविन्धनम्'
इत्यमरः । तद्वहतीति वैरीन्धनधक् तस्मिन् । मयि यज्ञेन्द्रे । त्वं भवान् प्रौढमानः
प्रवृद्धपर्वः सन् । मानश्चित्तममुञ्चति' इत्यमरः । एतत् एतावदुचितं सर्वम् । किं वा
न्ताभिप्रेयाः किमिति नाभिजानीयाः । अहो भो मुने । अपरं किम् अन्यत् किम्
वक्तव्यमस्ति । विलम्बेन कालहरणेन नो तिष्ठ न वस । त्वां भवन्तम् । अद्यैव
इदानीमेव । अन्तकमुखबिलं कृतास्तस्य वक्र विश्वरम् प्रापयामि नयामि । त्वत्प्रया-
णानुरूपं तव गमनानुकूलम् यथा तथा कथयतः कुवतः । मत्तः मत्सकाशात् । त्वकं

निन्दितस्त्वं त्वकम् । मे मार्गं मम पन्थानम् । 'मार्गो मृगवधे मासे सोम्यर्से-
ज्ज्वेदणेऽध्वनि' इति यादवः । शृणु श्रुतिविषयं विवेहि ॥४९॥

अन्वय—वा प्रौढमानः मयि वैरीन्धनइहि एतत् न अभिप्रेयाः किं ? किं
अपरं ? नो विलम्बेन तिष्ठ । त्वां अद्य एव अन्तकमुखबिलं प्रापयामि । मे कथयतः
त्वत्प्रयाणानुरूपं मार्गं मत्तः त्वकं शृणु ।

अर्थ—अथवा वृद्धिगत मान वाले आपको वैरी रूपी ईधन को जलाने
वाले मुझमें क्या इष्ट नहीं है ? और क्या ? विलम्ब मत करो । तुम्हें आज
ही यम के मुख रूपी बिल में पहुँचाता हूँ । मेरे कहे हुए तुम्हारे प्रयाण के
अनुरूप मार्ग को तुम मुझसे सुनो ।

श्रेयोमार्गान्निहि जिनमताद्भ्रंशितस्यैक एव,
मार्गोऽसह्यादमुखविषधेन्तरिकात्तारको यः ।
तं मुक्त्वा ते श्रुतिसुखपदं वच्मि यत्र प्रियायाः,
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रव्यबन्धम् ॥ ५० ॥

श्रेय इति । जलद भो पयोद योगित् । जिनमतात् मन्यते स्म मत्तः जिनेन
अर्हता मत्तः जिनमतस्तस्मात् । श्रेयोमार्गात् रत्नत्रयात्मकात् मोक्षमार्गात् । भ्रंशि-
तस्य भ्रंशितस्य । मिथ्यादृष्टेरित्यर्थः । मार्गः स्वाभिप्रेतप्रदेशाप्तेरुपायः । एक एव
नहि न भवति हि । यः मार्गः । असह्यात् दुःसह्यात् । तारकात् नरकस्यायं तार-
कस्तस्मात् । अमुखविषधेः न मुखम् असुखम् दुःखविषाणि जलानि 'नीरं जीवन-
मन्त्रिषम्' इति घनञ्जयः । तानि घोयन्तेऽस्मिन्निति विषधिः विषधिरिव विषधिः
असुखमेवविषधिस्तस्मात् । तारकः उत्तरणहेतुः भवेदेति शेषः । तं मार्गं मुक्त्वा
विमुच्य । ते तव । श्रुतिसुखपदं श्रोत्रानन्दारूपदम् । यथा तथा । वच्मि ब्रवीमि ।
तदनु पश्चात् । यत्र मन्मार्गं । मे मम । प्रियायाः कान्तायाः । श्रव्यबन्धं श्रव्यः
श्रवणीयो बन्धः शब्दरचना यस्येति तथोक्तस्तम् । सन्देशं वाचिकम् । 'सन्देश-
वाग्वाचिकं स्मात्' इत्यमरः । श्रोष्यसि श्रवणविषयं करिष्यसि । स्वस्य मिथ्या-
दृष्टत्वात् स्वयोरयं भुवन्त्रयमार्गं ब्रवातीति तात्पर्यम् ॥५०॥

अन्वय—हे जलद । जिनमतात् श्रेयोमार्गात् भ्रंशितस्य यः असह्यात्
नारकात् असुखविषधेः तारकः (सः) मार्गः एकः एव न हि । तं मुक्त्वा ते
श्रुतिसुखपदं (मार्गं) वच्मि, यत्र तदनु मे प्रियायाः श्रव्यबन्धं सन्देशं श्रोष्यसि ।

अर्थ—हे मेघ ! तीर्थंकर भगवान् के द्वारा अभिमत श्रेयोमार्ग से पतित

व्यक्ति के असह्य नरक जन्य दुःख रूपी विष सागर से पार उतारने वाला वह मार्ग एक (अद्वितीय) ही नहीं है । उसे छोड़कर (उसे भिन्न) तुम्हारे कानों के सुख के कारणभूत मार्ग को कहता हूँ, जिस मार्ग में प्रस्थान के अनन्तर मेरी प्रेयसी के सुनने योग्य शब्दविव्यास से युक्त सन्देश को सुनोगे ।

व्याख्या—यक्ष का विश्वास है कि भगवान् पार्श्व मरकर अवश्य ही सेवाकार को धारण करेंगे । इस कारण नैगम नय अथवा द्रव्य निभेय की अपेक्षा भगवान् के लिए जलद (मेघ) विशेषण लगाया है । जिनोक्त मार्ग से भिन्न जैनेतरों के कल्याण भागं जहुत हैं । असाह्य गरका के दुःख से तारने वाले उनमें से किसी एक धर्ममार्ग का उपदेश देता हूँ । जिनोक्त मार्ग को छोड़कर मेरे कहे हुए मार्ग से चलने पर तुम्हारे दुःख का परिहार अथवा सुख की प्राप्ति होगी । तूम जिनोक्त मार्ग को छोड़कर युद्ध के लिए सन्नद्ध होओ । तुम्हें युद्ध में मरने पर भी कल्याण की प्राप्ति होगी, यह शम्बरासुर का अभिप्राय है ।

तत्राप्येकोऽनृजुर्ऋजुरतः कोपि पन्थास्तयोर्वी,
वक्रोऽपि त्वा नयति सुखतस्तं शृणु प्रोच्यमानम् ।
नानापुष्पद्रुमसुमनसां सौरभेणातलेषु,
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तानि यत्र ॥ ५१ ॥

तत्रापीति । तत्रापि सम्मार्गेऽपि । एकः पन्थाः । अनृजुः वक्रः । कोपि पन्थाः । अतः अस्मात् । ऋजुः सरलः । भवतीतिशेषः । तयोः तदध्वनोः । यः मार्गः । वक्रोपि अस्तरलोपि । त्वा त्वाम् । 'त्वामी द्वितीयायाः' इति त्वादेशः । सुखतः खनायासेन । नयति प्रापयति । प्रोच्यमानं वक्तुमुपक्रान्तम् । तं पन्थानं शृणु । यत्र नानापुष्पद्रुमसुमनसां नानाविधानि पुष्पाणि येषां द्रुमाणां तथोक्तास्तेषाम् । सुमनसः कुसुमानि । स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । तासां सौरभेण सुरभिरेव सौरभं 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः' इत्यमरः । तेन आतलेषु निचिनेषु । शिखरिषु पर्वतेषु । खिन्नः खिन्नः क्षीणबलः सन् क्षीणबलः नन् । त्रोप्तयां द्विगविः । पदं पादम् । न्यस्य निक्षिप्य । गन्तानि गमिष्यमि । 'तास्यौलुक्षोः' इति लुटि तास् ॥५१॥

यस्मिन् रम्याः कृतकगिरयः सेव्यसानुप्रदेशा,
नानावीरुद्विततिसुभगाः पुष्पशय्याचिदान्ताः ।
तेन व्रज्या तत्र सुखकरी तत्र यायाः सुखेन,
क्षीणः क्षीणः परिलघुपथः क्षीतसां चोपभुज्य ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन्मार्ग । सेव्यसानुप्रवेशाः सेव्याः सेवितुं योग्याः सानूनां तदानीं प्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । नानावीर्यद्वितितिसुभगाः विविधाः कीरधः मूलमाः 'लता प्रतानिनी वीर्यगुहिसन्वुलप इत्यपि' इत्यमरः । तासां विततिः सङ्घातः 'सङ्घातः समितिस्ततिः' इति धनञ्जयः । तथा सुभगाः रुचिराः तथोक्ताः । पुष्पशय्याचिन्ताः पुष्पैः कृताः शय्याः शयनतस्यानि ताभिराचिताः प्रसारिताः अन्ताः अन्तर्भागाः येषां ते तथोक्ताः । 'मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्ते' इति शब्दार्णवे । 'अन्तौ व्यवसिते मृत्यौ स्वरूपेनिश्चयेन्तके' इति त्रैजयन्ती । रम्याः रन्तुं योग्याः मनोहरा इत्यर्थः । कृतकगिरयः क्रीडाद्रयः । सन्तीति शेषः । तेन पथा । वयस्य गतिः । 'ब्रजवाराह्यापर्यटनम्' इत्यमरः । तवते सुखकरी सौख्य-कारिणी स्यात् । स्रोतसां प्रवाहाणाम् । 'स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः' इत्यमरः । परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फालनकेलित्वात् पथ्यमित्यर्थः । पथः पानीयम् । उपभुज्य उपयोगं कृत्वा । सुखेन अश्रमेण । यायाः गच्छेः । 'या प्रापणे' लिङ् ॥५२॥

अन्वय—तत्र अपि एकः पन्थाः अनृजुः । कः अपि अतः ऋजुः । तयोः वक्रः अपि यः त्वा सुखतः नयति । यस्मिन् सेव्यसानुप्रवेशाः नानावीर्यद्वितितिसुभगाः पुष्पशय्याचिन्ताः रम्याः कृतकगिरयः यत्र च खिन्नः खिन्नः नानापुष्पद्रुम-सुमनसां सौरभेण आलतेषु शिखरिणु पदं न्यस्य गन्तासि, तं प्रोष्यमानं शृणु । तेन तत्र ब्रज्या सुखकरी (स्यात्) तत्र क्षीणः क्षीणः (त्वं) स्रोतसां परिलघु पथः उपभुज्य सुखेन यायाः ।

अर्थ—जिनोक्त मार्ग से भिन्न मार्ग यद्यपि अनेक हैं; किन्तु उनमें एक मार्ग कुटिल है । कोई एक दूसरा मार्ग इस कुटिल मार्ग से सरल है । उन दोनों मार्गों में से एक मार्ग वक्र होने पर भी तुम्हें सुखपूर्वक अभीष्ट स्थान में पहुँचायेगा । जिस मार्ग में सेवन करने योग्य शिखरों के प्रदेश अनेक प्रकार की लताओं की पंक्तियों से मनोहर पुष्पों से बनाई हुई शय्याओं से ढके हुए प्रान्त प्रदेश वाले मनोहर कीड़ा के लिए बनाए गए पर्वत हैं और जहाँ अत्यधिक थककर अनेक प्रकार के पुष्पपादों के फूलों की सुगन्ध से चारों ओर व्याप्त पर्वत प्रदेश में चरण रखकर जाओगे । उस कहे हुए कठिन मार्ग के विषय में सुनो । कुटिल उस मार्ग से तुम्हारा (पार्श्व का) गमन सुखकर होगा । उस कुटिल मार्ग में अत्यधिक क्षीण क्षरतों के जल का उपभोगकर (तुम) सुखपूर्वक जाओ ।

कामं यायाः पथि निगदिते कामगत्या विमानं,

प्रीत्यारूढः प्रथितमहिमा वारिवाहीव बन्धो ।

वृष्टोद्योगो नभसि विहरन् खेचरोऽनित्यमुज्ज्वलः

रत्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्वित्पुङ्गुमुखीभिः ॥ ५३ ॥

काममिति । बन्धो बन्धो भ्रातः । पवनः त्वत्सहचरो वायुः । अत्रे चित्रकूटस्य । उच्चैः तुङ्गम् । शृङ्गम् शिखरम् । 'कूटोऽग्रे शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । हरति किंस्वित् उत्पाप्यति किम् । 'किं पुच्छामां जुगुप्सने ।' स्वित्प्रश्ने च वितर्के च' इत्युभयत्राप्यमरः । इति एवम् । शृङ्गयेति शेषः । उन्मुखीभिः उद्गतं मुखं यासां तास्तथोक्ता स्ताभिः उन्नमितवक्राभिः । खेचरीभिः विद्याधरवनिताभिः । दृष्टोद्योगः ईक्षितन्यापारः । नभसि आकाशे विहरन् । विमानं व्योमयानम् । प्रीत्या प्रमोदेन । आरूढः आरूढवान् । प्रथितमहिमा प्रसिद्ध सामर्थ्यः । त्वम् । 'प्रतीते प्रथितव्याता-वित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । वारिवाहीव मेघवत् । निगदिते मया कथिते । पथि मार्गे । कामगत्या अभीष्ट गमनेन । 'इच्छामनोभवौ कामौ' इत्यमरः । कामं स्वैरम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्' इत्यमरः । यायाः गच्छेः ॥ ५३ ॥

अन्वय — बन्धो ! पवनः अत्रेः शृङ्गं हरति किंस्वित् ? इति उन्मुखीभिः खेचरीभिः दृष्टोद्योगः त्वं कामगत्या विमानं आरूढः प्रथितमहिमा वारिवाही इव नभसि विहरन् निगदिते पथि कामं मायाः ।

अर्थ—हे बन्धु ! वायु पर्वत के शिखर को क्या उड़ा ले जा रहा है ? इस प्रकार ऊपर की ओर मुख की हुई विद्याधरियों के द्वारा जिसका ऊर्ध्व-गमन देखा गया है ऐसे तुम इच्छानुसार गति से विमान पर आरूढ़ होकर प्रसिद्ध महिमा वाले होकर मेघ के समान आकाश में विहार करते हुए पूर्वप्रतिपादित मार्ग में इच्छानुसार जाओ ।

भावार्थ—तुम्हें आते देखकर विद्याधरियाँ यह सोचकर कि क्या पवन पर्वत की चोटी को उड़ा ले जा रहा है ? तुम्हारी ओर देखेंगी । इस प्रकार प्रसिद्ध कीर्तिवाले आप आकाश में अपनी इच्छा के अनुसार विहार करना ।

मय्यामुक्तस्फुरितकवचे नीलमेघायमाने,

सन्धे युक्तं मदनुकृतये वारिवाहायितं ते ।

मेघीभूतो व्रज लघु ततः पातशङ्काकुलाभिः,

वृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥ ५४ ॥

मयीति । आमुक्त स्फुरितकवचे आमुक्तः सन्नद्धः स्फुरितः प्रस्फुरम् कवचो यस्य तस्मिन् । 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनदश्चापिनदवत्' इत्यमरः । 'उरच्छवः

कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । मयि यत्ने । नीलमेघा यमाने नील-
 व्चासौ मेघश्च स इवाचरतीति नीलमेघायमानस्तस्मिन्सति । मदनुकृतये मम
 स्वरूपानुसरणाय । ते तव । वारिवाहायितं वारिवाह इवाचरतीति वारिवाहायते
 वारिवाहायते स्म तथोक्तम् । युक्तं योग्यम् । मग्ये जाने । ततः तस्मात् । मेघीभूतः
 पयोधरूपं वहन् । पातशङ्का कुलाभिः पतनसन्देहव्याकुलितात्मभिः । मुग्धसिद्धाङ्ग-
 नाभिः मुग्धाः मूढाः सिद्धानां देवविशेषाणाम् अङ्गनास्ताभिः । 'मुग्धः सुन्दरमुखोः'
 इत्यभिधानात् । चकितचकितं भयचकितप्रकारं यथा तथा 'रिदुगुणः सदृशः' इति
 द्विर्भावः । दृष्टोत्साहः अवलोकितस्वारम्भः सन् दृष्टोद्योग इति वा । 'उत्साहो-
 ऽश्रवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक्' इत्यमरः । लघु शीघ्रम् । स्रज गच्छ ॥५४॥

अन्वय—आमुक्त स्फुरितकवचे मयि नीलमेघायमाने (सति) मदनुकृतये
 ते वारिवाहायितं युक्तं मग्ये । ततः मेघीभूतः पातशङ्काकुलाभिः मुग्धसिद्धाङ्ग-
 नाभि चकितचकितं दृष्टोत्साहः स्रज ।

अर्थ—बँधे हुए चमकदार कवच वाले मेरे नील मेघ के समान आचरण
 करने पर मेरा अनुकरण करने के लिए तुम्हें मेघ होने के योग्य मानता
 हूँ । इस कारण मेघ होकर तुम्हारे गिरने की आशङ्का से व्याकुल भोली-
 भाली सिद्ध स्त्रियों के द्वारा आश्चर्यपूर्वक देखे गए उत्साह वाले तुम शीघ्र
 ही जाओ ।

तस्माद्विद्युत्प्रसवसमये प्राप्यसिद्धिं बधूनां,
 सद्यः कृत्वा समुचितमदो दिव्यजीमूतरूपम् ।
 दिव्यान्भोगान्समनुभवितुं कामुकः कामचारे,
 स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोवङ्मुखः खम् ॥ ५५ ॥

तस्मादिति । तस्मात् ततः । विद्युत्प्रसवसमये तद्विद्युत्प्रसवसरे । बधूनां
 योषिताम् । सिद्धिं साधनं सिद्धिर्हस्तं मनोजिजयम् । प्राप्य लब्ध्वा । विद्युत्प्रसेयो-
 षिन्मनोजिकारहेतुत्वादित्यर्थः । अबः एतत् । समुचितं सुयोग्यम् । दिव्यजीमूतरूपं
 दिव्यमेघाकृतिम् । सद्यः तदैव । 'सद्यः संप्रतिक्षणम्' इत्यमरः । कृत्वा विधाय ।
 दिव्यान् दिविभवान् । भोगान् विषयान् । 'भोगः सुखं स्व्यादिभूतावहेष्य फणका-
 ग्रयोः' इत्यमरः । खं व्योम । उत्पत्त उद्गच्छ । अलकापूर्या उदीक्यत्वादुत्तरमुखो
 भूत्वा गच्छेति भावः ॥५५॥

अन्वय—तस्मात् अबः समुचितं दिव्यजीमूतरूपं कृत्वा विद्युत्प्रसवसमये
 बधूनां सिद्धिं प्राप्य दिव्यान् भोगान् समनुभवितुं कामुकः कामचारे
 तस्मात् स्थानात् उद्गच्छुः (सन्) खं सद्यः उत्पत्त ।

अर्थ—अतः प्रोक्त सुयोग्य दिव्य मेघरूप आकार बनाकर बिजली की उत्पत्ति के समय (कान्ता की इच्छुक) वधुओं के सञ्ज्ञेताभिप्रायण रूप कार्य को निष्पत्ति कराकर दिव्यभोगों का भोग करने के लिए इच्छानुसार विहार के अभिलषा तुम जहाँ बैठ के हरे पेड़ वाले इस स्थान से उत्तर की ओर मुख करके आकाश में शीघ्र हो उड़ जाओ ।

भावार्थ—दिव्यरूप मेघ बनकर तुम बिजली के द्वारा आभसारिकाओं को उनके प्रेमियों के मिलने का स्थान दिखलाओ । पश्चात् दिव्यभोगों का भोग करने के लिए अपनी इच्छानुसार विहार करने की अभिलाषा वाले तुम उत्तर दिशा की ओर आकाश में उड़ जाओ ।

दिग्भ्योऽविभ्यत्कथमिध पुमान्भीलुकस्तत्र गच्छे-

दुल्लङ्घ्याद्गोन्विषमसरितो दुर्गमांश्च प्रवेशान् ।

तन्मारोदीर्घज सुनिपुणं व्योममार्गानुसारी,

विङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ ५६ ॥

दिग्भ्य इति । तत्र मार्गे । भीलुकः 'भ्यः क्रुकुक्कलुकत्यः 'भीरुभीरुकभीलुकाः इत्यमरः । पुमान् पुरुषः । दिग्भ्यः क्रुकुक्कलुकत्यः । विभ्यत् भीतिमगच्छत् । अग्नीन् पर्वतान् । विषमसरितः वैषम्ययुक्ता नदीः । दुर्गमान् भन्तुमशक्यान् । प्रवेशान् कान्तारादिस्थानान्वपि । दुल्लङ्घ्य अतीत्य । कथमिव केन प्रकारेण । इव शब्दो वाक्याऽलङ्कारः । गच्छेत् व्रजेत् । तत् तस्मात्कारणात् । मा रोदीः रोदनं मा कुरु । पथि मार्गे । विङ्नागानां दिग्गजानाम् । स्थूलहस्तावलेपान् पीवरणां बाण्डानां दर्पान् । 'अवलेपस्तु गर्वः स्वात्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । परिहरन् दूरी-कुर्वन् । व्योममार्गानुसारी आकाशमार्गानुवायी सन् । सुनिपुणं सुष्ठुचसुरो यदा भवति तथा । ब्रज गच्छ । तन्मार्गे पुमान्भीरुदचेद्गन्तुं न समर्थः । तस्माद्दूरी-भवन् मुक्त्या व्रजेति तात्पर्यम् ॥ ५६ ॥

अन्वय—दिग्भ्यः विभ्यत् भीलुकः पुमान् अग्नीन् विषमसरितः दुर्गमान् च प्रवेशान् दुल्लङ्घ्य तत्र कथमिव गच्छेत् । तत् मा रोदीः । व्योममार्गानुसारी (त्वं) पथि विङ्नागानां स्थूलहस्तावलेपान् परिहरन् सुनिपुणं ब्रज ।

अर्थ—दिशाओं से डरता हुआ भीरु मनुष्य पर्वतीय विषम नदियों और दुर्गम प्रदेशों का दुल्लङ्घन कर वहाँ जाने में किसी प्रकार समर्थ होता है ? अर्थात् किसी भी प्रकार समर्थ नहीं होता है अतः मत रोओ । आकाश मार्ग का अनुसरण करते हुए तुम रास्ते में दिग्गजों की बड़ी-बड़ी सूड़ों के आक्रमण से बचते हुए निपुणता पूर्वक गमन करो ।

व्याख्या—यद्यपि डरपोक होने के कारण उस दुर्गम मार्ग में चलने में आप असमर्थ हैं, तथापि आप आकाशगामी हैं अतः किसी भी प्रकार से उस मार्ग में भय नहीं हो सकता । केवल इतना प्रयत्न करना कि दिग्गजों की बड़ी-बड़ी सूड़ों के आक्रमण से अपने आपको बचाना और जिस प्रकार से कल्याण हो उसी प्रकार जाना ।

प्रस्थाने ते विरचितमितस्तोरणं नूनमुच्चैः,
काञ्चीदाम इलथितमथवा स्वर्गलक्ष्म्याः किमेतत् ।
वर्णोपधनं धनुरुत समाविर्भवत्यत्युदग्रं,
रत्नच्छायव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्तात् ॥ ५७ ॥
नूनं भूम्यान्तरितविसरं भोगिमूर्खन्यरत्न-
ज्योतिश्चक्रं विधति किमिदं दृश्यते भूमिरध्वात् ।
प्रायेणेदं दिनकरकराद्दिल्लष्टमेघाश्रितं यद्-
वल्मीकाणां प्रभवति घनः खण्डमाखण्डलस्य ॥ ५८ ॥

प्रस्थान इति । वल्मीकाणां वामलूरविवरात् । वामलूरश्च नाकुक्ष्य वल्मीकं पुनपुंसकम् इत्यमरः । प्रायेण बाहुल्येन । 'प्रायो भूम्यन्त गमने' इत्यमरः । विल-
करकराद्दिल्लष्टमेघाश्रितं सूर्यकिरणसमाक्रान्तवारिवाहाश्रितम् । यविर्धं यदेतत् ।
आखण्डलस्य इन्द्रस्य घनः खण्डं चापद्रुणम् । प्रभवति आविर्भवति । एतत् इन्द्र-
घनः खण्डम् । ते तत्र । प्रस्थाने प्रयाणे । 'प्रस्थानं गमनं गमः' इत्यमरः । इतः
पुरः । विरचितम् आरचितम् । उच्चैः महत् । नूनं निश्चयेन । तोरणं भवतीति
शेषः । अथवा न चेत् । स्वर्गलक्ष्म्याः स्वः धियः । इलथितम् आलस्यम् । काञ्ची-
दाम रक्षणा । किं भवेत् किमिति प्रश्नः । उल अथवा । 'विकल्पे किं किमुत च'
इत्यमरः । एतत् इन्द्रघनः । रत्नच्छायव्यतिकरे रत्नानां छायाः रत्नछायाः 'अनञ्
तत्पुण्यं सेनाछायाशाला मुरानिशा' इति वैयास्ये स्त्री तपुंसक शेषः । रत्न-
छायाणां पद्मरागादिकिरणानाम् । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमन्तात्पे'
इत्यमरः । व्यतिकरो मिश्रणं तस्मात् । अत्युदग्रम् अत्युन्नतम् । 'उच्चप्रांशुन्नतोद-
ग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । वर्णोपधनं 'स्यादुपधनोन्तिकश्रयः' इत्यमरः । घनः
चापः । समाविर्भवतीति प्रादुर्भवतीति । पुरस्तात् पुरोभागे । 'प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे'
इत्यमरः । प्रेक्ष्य दर्शनोयं स्यात् । इतः सङ्गः । भूमिरध्वात् तस्माद्भूमिदिशा ।

१. स्वर्गलक्ष्मीः तवागमनमालक्ष्य त्वदीयपरिरम्भणाव्यवहितोत्तरक्षण एवासमक्षर-
केलिरारंभणीयेति काञ्चीदाम इलथित्वा धर्तत इव भाति अतस्त्वया लघु-
गन्तव्यमिति प्रेरणाकृतेत्याशयः ।

भूम्या भूतलेन । अन्तरितविसरम् अन्तरितः व्यवहितः विसरः प्रसारणं यस्य तत् । भोगिमूर्धन्यरत्नज्योतिश्चक्रम् नागेन्द्रस्य मस्तकस्थरत्नानां कान्तिवृन्दम् । मूर्द्धनि भवानि मूर्द्धन्यानि । 'शिगाद्यंशाद्यः' इति यत्नः । ज्योतिस्ताराग्निभाज्वाला-
दृशुशार्थाध्वरात्मसु 'चक्रं सैन्ये बलावर्त्ते रथाङ्गे चयराष्ट्रयोः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । वियति व्योम्नि । दूरं निदधन्ना दृश्यते (कम् अवलोक्यते किंनिष्ठुमंशा ।
॥ ५७-५८ ॥ युग्मम् ।

अन्वय—(यत्) एतत् पुरस्तात् रत्नच्छाया व्यतिकर इव समाविर्भवति तत्
ते प्रस्थानं उच्चैः विरचितं नूनं तोरणम् ? अथवा एतद् स्वर्गलक्ष्म्याः श्लीयतम्
काञ्चीदाम किम् ? उत (एतत्) अत्युदग्रं वर्णोपपन्नं धनुः नूनं (यत्) इतः
भूमिरन्धात् वियति दृश्यते (तत्) भूम्या अन्तरितविसरं भोगिमूर्धन्यरत्नज्योति-
श्चक्रं किम् ? यत् इदं बलमीकाप्रात् प्रभवति तत् प्रायेण दिनकरकराद्विलोढमेवाश्रितं
आखण्डलस्य धनुः खण्डम् ।

अर्थ—यह आगे मणियों की कान्तियों के मिश्रण के समान जो प्रकट
हो रहा है, वह तुम्हारे प्रस्थान के समय ऊँचा बनाया गया क्या तोरण है ?
अथवा यह स्वर्ग लक्ष्मी की शिथिलीभूत माला के समान मेखला है अथवा
यह अत्यन्त ऊँचा अनेक प्रकार के रंगों वाला धनुष है । निश्चित रूप से
जो यहाँ भूमि के बिल से आकाश में दिखाई देता है क्या वह भूमि के द्वारा
रोका गया है प्रसार जिसका ऐसा फणीन्द्र के मस्तक के रत्नों के तेज का
समूह है ? जो यह बाँजी के अग्रभाग से उत्पन्न हो रहा है । वह बाहुल्य से
सूर्य की किरणों से आक्रान्त मेघ पर आश्रित इन्द्र का धनुषखण्ड है ।

भाषार्थ—रत्नों की कान्तियों के सम्मिश्रण के समान दर्शनीय वस्तु
दिखाई देने पर जिसे संशय उत्पन्न हो गया है, ऐसे जिज्ञासु के ये प्रश्न हैं ।

खड्गस्यैकं कथमपि दृढं मे सहस्र प्रहारं,

वक्षोभागे कुलिशकठिने प्रोच्छलद्रवतधारम् ।

विद्युद्दण्डस्फुरितरुचिना वारिवस्येव भूयो,

येन श्यामं अपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते ॥ ५९ ॥

खड्गस्येति । विद्युद्दण्डस्फुरितरुचिना विद्युद्यष्टिवत् प्रज्वलितकान्तिना । येन
खड्गेन । वारिवस्येव मेघस्येव । ते तत्र । श्यामं नीलहरितम् । वपुः तनुः । भूयः
पुनरपि । अतितराम् प्रकृष्टाम् । कान्ति शोभाम् । 'शोभाकान्तिर्द्युतिश्छविः'
इत्यमरः । आपत्स्यते प्राप्स्यति । मे मम । खड्गस्य करवालस्य । दृढं निष्ठुरम् ।
'कठोरं निष्ठुरं दृढम्' इत्यमरः । एकं प्रहारं घातम् । कुलिशकठिने वक्त्रकर्णशे ।
'ह्लादिनीवज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं बिदुरं पविः' इत्यमरः । वक्षोभागे वक्षः स्थले ।

‘उरो वरसं च वक्षस्व’ इत्यमरः । प्रोचलद्रक्तधारं प्रोचलन्ती रक्तस्य धारा यथा भवति तथा । कथमपि महता कष्टेनापि सहस्व क्षमस्व ॥ ५९ ॥

अन्वय—कुलिशकठिने वक्षोभागे प्रोचलद्रक्तधारं मे सङ्गमस्य एकं दृढं प्रहारं कथं अपि सहस्व, येन ते श्यामं वपुः विशुद्धस्फुरितरुचिना वारिदस्य वपुः इव अतिसरां कान्तिम् आवत्स्यते ।

अर्थ—वज्र के समान कठिन वक्षःस्थल पर निकल रही है रक्त की धारा जिससे ऐसी मेरी तलवार के एक प्रहार को किसी प्रकार सहन करो, जिससे तुम्हारा श्यामल शरीर दण्डाकार बिजली के प्रज्वलित तेज के कारण मेघ के शरीर के समान अत्यधिक शोभा प्राप्त कर लेगा ।

शङ्कोरेवं प्रहृतमथवा धत्स्व शूराग्रणोर्मे,
पिच्छोपाग्रप्रततिरुचिरं येन शोभाऽधिका ते ।
क्रीडाहेतोर्विरचिततनोर्द्विन्द्वनीलत्विषः स्यात्,
बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ ६० ॥

शङ्कोरिति । अथवा । क्रीडाहेतोः लीलानिमित्तम् । विरचिततनोः निर्मित-शरीरस्य । द्विन्द्वनीलत्विषः द्विन्द्वनीलरत्नस्येव त्विदं कान्तिर्यस्य तस्य । गोपवेषस्य गोपालवेषवतः । विष्णोः कृष्णस्य । स्फुरितरुचिना प्रोचलद्रुतिना । बर्हेणैव पिच्छेनेव ‘पिच्छबर्हे नपुंसके’ इत्यमरः । येन शङ्कुना । ते तव । अधिका उत्कृष्टा । शोभा कान्तिः । स्यात् भवेत् । शूराग्रणीः भो वीराग्रसर । त्वं मे मम शङ्को नारा-चस्य । ‘वा पुंसि शस्यं शङ्कुनी’ इत्यमरः । प्रहृतं प्रहारम् । पिच्छोपाग्रप्रततिरुचिरं पिच्छस्य शल्याग्रस्थितबर्हस्य अग्रस्य समीपमुपाग्रं तस्याः प्रततिः प्रतानम् ‘प्रतति-विस्तृता बल्ल्याम्’ इति विष्णुः । तथा रुचिरं सुषमं यथा भवति तथा । एवं दर्शमानप्रकारेण । धत्स्व धेहि ॥ ६० ॥

अन्वय—अथवा शूराग्रणीः पिच्छोपाग्रप्रतीतरुचिरं मे शङ्कोः एकं प्रहृतं धत्स्व, येन स्फुरितरुचिना बर्हेण क्रीडाहेतोः विरचिततनोः द्विन्द्वनीलत्विषः गोपवेषस्य विष्णोः इव ते अधिका शोभा स्यात् ।

अर्थ—अथवा हे शूराग्रणी ! पिच्छों के अगले भाग के समीपवर्ती प्रदेश के समान विशिष्ट रचना से शोभायमान मेरे बाग के एक प्रहार को धारण (सहन) करो; जिससे उज्ज्वल कान्ति युक्त मयूर पंख से क्रीड़ा के लिए जिनका शरीर बनाया गया है और जिनकी कान्ति द्विन्द्वनीलमणि के समान है ऐसे गोपवेषधारी विष्णु के समान आपकी अधिक शोभा हो जायगी ।

आस्तां तावत्प्रहरणकथा स्वर्ययाऽज्यं तवाऽयं,
मार्गः स्वर्जो वियदभिपतेः प्रागमुष्मात्प्रदेशात् ।
जीवमूतत्वं दधदनुगतः क्षेत्रिणां दृष्टिपातै-
स्त्वध्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः ॥ ६१ ॥

आस्तामिति । यथा कथया स्वः स्वर्गः 'स्वर्गे परे च लोके स्वः' इत्यमरः ।
अज्यं सम्पदं भवति सा प्रहरणकथा प्रघातोक्तिः । अथवा प्रहरणकथा आयुध-
वार्ता । 'आयुधं तु प्रहरणम्' इत्यमरः । तावदास्तां तदा तिष्ठतु । तव ते । अयं
दृश्यमानः । स्वर्जः स्वर् स्वर्गे जायते इति तथोक्तः । स्वर्गप्रापक इत्यर्थः । मार्गः
पन्थाः भवति । जीमूतत्वं भेषस्वरूपम् । दधत् वहन् । कुर्वहेलकर्मणः फलं सस्यम्
त्वयि भवति । अभिकरणाविवक्षायां सप्तमो । आयत्तं 'अधीनो निष्पन्न आयत्तः'
इत्यमरः । इति अस्मात् हेतोः । 'इति हेतु प्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।
क्षेत्रिणां कृषोवलानाम् । भ्रूविलासानभिज्ञैः भ्रूविकाराणां भ्रूवोविलासानाम् अन-
भिज्ञैः प्रज्ञाविकलैः । पामरत्वादिति यावत् । दृष्टिपातैः दृग्ध्यापारैः । अनुगतः
अनुयातः सन् । अमुष्मात् प्रदेशात् एतत्स्थानात् । प्राक् पूर्वम् । वियत् व्योम ।
अभिपतेः अभिगच्छेः ॥ ६१ ॥

अन्वय—यथा स्वः तत्र अज्यं सा प्रहरणकथा तावत् आस्तां । अयं स्वर्जः
मार्गः । कृषिकलं त्वयि आयत्तं इति भ्रूविलासानभिज्ञैः क्षेत्रिणां दृष्टिपातैः अनु-
गतः जीमूतत्वं दधत् अमुष्मात् प्रदेशात् वियत् अभिपतेः ।

अर्थ—जिसके द्वारा तुम्हें स्वर्ग का अर्जन होगा, वह युद्ध की कथा
इस समय रहने दो । यह तुम्हें स्वर्ग पहुँचाने वाला मार्ग है । 'कृषि का
फल तुम्हारे आधीन है' इस प्रकार भीहों के विलास से अनभिज्ञ कृषक
स्त्रियों के दृष्टिपातों से अनुसरण किए गए वीर मेघपने को धारण करते
हुए इस प्रदेश से पहले आकाश प्रदेश की ओर अभिमुख होकर जाओ ।

विद्युन्मालाकृतपरिकरो भास्वदिन्द्रायुधश्रो-
रुह्यन्मन्द्रस्तनितसुभगः स्निग्धनीलाञ्जनाभः ।
शीघ्रं यायाः कृतकजलदं त्वत्पथोबिन्दुपात-
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधू लोचनैः पोयमानः ॥ ६२ ॥

विद्युन्मालेति । कृतकजलदं भी विकल्पितमेघ । त्वं विद्युन्मालाकृतपरिकरः
सौदामिनीभिः कृतपरिवारः । 'तद्विलसौदामिनोविद्युत्' परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः'
इत्युभयव्याप्यमरः । भास्वदिन्द्रायुधश्रोः भास्वन्तो इन्द्रायुधस्य श्रीयस्य सः । 'इन्द्रा-

युष्मन्मन्त्रः' उद्यमग्रस्तमितसुभगः मन्त्रं च तत्स्तनितं च उद्यद्भुवच्च तत् मन्त्र-
स्तनितं च तेन सुभगः रुचिरः । स्निग्धनीलाञ्जनाभः स्निग्धं मसृणं तच्च नीला-
ञ्जनं च तद्विष आभा यस्येति तथोक्तः । 'विष्करणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यमरः ।
स्वत्पयोविन्दुपातप्रीतिस्निग्धः तव जलविन्दुपतनेन जात प्रमोदेन विषयस्तः । जनपद-
वधूलोचनः देशस्त्रीणां नेत्रैः पीयमानः पीयते इति पीयमानः अतिदृष्टव्यया निरीक्ष्य-
माणः सन्तित्यर्थः । शीघ्रं स्वरितम् । यायाः गच्छेः ॥ ६२ ॥

अन्वय—हे कृतकजलद ! विद्युन्मालाकृतपरिकरः स्निग्धनीलाञ्जनाभः,
स्वत्पयोविन्दुपातप्रीतिस्निग्धः जनपदवधूलोचनैः पीयमानः (स्व) शीघ्रं यायाः ।

अर्थ—हे कृत्रिम मेघ ! विद्युत् की माला से अपने शरीर का सम्बन्ध
करने वाले दैदीप्यमान इन्द्र धनुष की शोभा के समान शोभा से युक्त, प्रकट
होती हुई गम्भीर गर्जना से मनोहर, तैल से आर्द्रोक्त अञ्जन के समान
कृष्णवर्ण की प्रभा वाले तुम्हारे जल की वर्षा से उत्पन्न प्रीति के कारण
जिनमें प्रेम उत्पन्न हो गया है ऐसे गाँव की स्त्रियों के नेत्रों से आदरपूर्वक
देखे जाते हुए (तुम) शीघ्र ही जाओ ।

भावार्थ—हे कृत्रिम मेघ ! चूँकि गाँव की स्त्रियाँ अपने लोचनों से
तुम्हारा आतिथ्य करेंगी, अतः तुम वहाँ पर अधिक समय न बिताकर शीघ्र
ही आगे बढ़ना ।

दृश्यान्देशाञ्जलद सकलात्प्रेक्ष्य सिंहावल्लोका-

तत्रत्यानां जनपदभुवां तापमाहृत्य पश्चात् ।

प्रत्यासन्नं जनपदमिमं लङ्घ्यालं विलम्ब्य,

सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्यमालम् ॥ ६३ ॥

दृश्यानीति । जलद मेघ । दृश्यान् द्रष्टुं योग्यान् । सकलान् देशान् सर्वविष-
यान् । सिंहावल्लोकात् सिंहादवल्लोकनात् । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । तत्रत्यानां तत्र-
भवास्तत्रत्यास्तेषाम् । 'क्वेहामुतस्ताप्यन्' । जनपदभुवां जनपदे भवन्तीति जनपद-
भुवस्तेषां जनानाम् । तापं सन्तापम् । आहृत्य परिहृत्य । पश्चात् अनन्तरे ।
विलम्ब्य कालमापनं कृत्वा । अलं पर्याप्तम् । 'अलं भूषणार्थापिशक्तिवारण-
वाचकम्' इत्यमरः । कालक्षेपो मा भूदित्यर्थः । मालं शैलवदुन्नतस्थलम् । 'माल-
मुन्नत क्षेत्रम्' इत्युत्पलः । 'मालमुन्नतभूः' इति नानार्थरत्नमालायाम् । क्षेत्रं
भूप्रदेशः । 'क्षेत्रं शरीरेकेदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विद्वः । सद्यः तत्क्षण एव ।
सीरोत्कषणसुरभि सीरर्हलैरुत्कषणेन सुरभि घ्राणतर्पणः यथा भवति तथा । ईषद्व-
वृष्टि वितर्पयन्ति भावः । आरुह्य उत्कृत्य । प्रोत्या प्रमोदेन आसन्नं समोप-

गतम् । इमं जनपदम् एतद्देशम् । 'नीवृषजनपदो देशविषयी' इत्यमरः । लक्ष्य
अस्येहि ॥ ६३ ॥

अन्वय—हे जलद ! सकलान् दृश्यान् देशान् सिंहावल्लोकात् प्रेक्ष्य तत्रत्यानां
जनपदं भुवां तापं आहृत्य पश्चात् सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि क्षेत्रं मालं आदृष्टुं इमं
आसन्नं जनपदं गीत्वा लघुगतिं विलम्ब्य अस्यम् ।

अर्थ—हे मेघ ! देखने योग्य समस्त देशों (प्रदेशों) का सिंहावल्लोकन
कर तथा उन स्थानों के देशवासियों के आतप का निवारण करने के बाद
तत्क्षण हल चलाये जाने से खुशबूदार माल नामक क्षेत्र पर आरोहण
कर इस समीपवर्ती देश (प्रदेश) को प्रीतिपूर्वक पार करो, इसमें विलम्ब
मत करना ।

यद्यौत्सुक्यं तव जनपदप्रेक्षणे दीर्घकालं,
प्रत्यावृत्तस्वविषयरतेरस्ति भिक्षा कदाचित् ।
तत्पेपीयस्व परिसरितं दक्षिणाशां भ्रमित्वा,
किञ्चित्पश्चाद्वज्रं लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ ६४ ॥

यदिति । तव भवतः । दीर्घकालं बहुकालपर्यन्तम् । जनपदप्रेक्षणे देशदर्शने ।
यौत्सुक्यं लाल्पदम् । यवि भवति चेत्तहि । प्रत्यावृत्तस्वविषयरतेः प्रत्यावृत्ता
पुनरागता स्वविषयरतिश्चक्षुरादीन्द्रियासक्तिस्तस्या इति कर्मधारयः । सारतिर्यस्ये-
ति बहुव्रीहिर्वा । कदाचित् कश्चित्काले । भिक्षा प्राप्तिः अस्ति । तत् तस्मात् ।
पश्चात् पुनः । किञ्चित् कियत् । दक्षिणाशाम् अवाचोदिशम् । भ्रमित्वा चलित्वा ।
परिसरितं सर्गितं सर्गितं परि तथोक्तम् । पेपीयस्व अत्यर्थं पानं विधेहि । 'पीव्
पाने' इति धातोः यङिङेड् । भूयः पुनश्च । उत्तरेणैव उत्तरमार्गेणैव । लघुगतिः
प्राक् तत्र निर्बृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । वज्र
गच्छ ॥ ६४ ॥

अन्वय—भिक्षा, यदि दीर्घकालं प्रत्यावृत्तस्वविषयरतेः तव जनपदप्रेक्षणे
कदाचित् यौत्सुक्यं अस्ति तत् परिसरितं किञ्चित् भ्रमित्वा दक्षिणाशां पेपीयस्व ।
पश्चात् लघुगतिः भूयः उत्तरेण एव वज्र ।

अर्थ—हे भिक्षु ! यदि अधिक समय तक विषयाकांक्षा वितण्ट होने से
तुम्हारी जनपद को देखने की कदाचित् उत्सुकता है तो नदी को छोड़कर
कुछ भ्रमण कर दक्षिण दिशा का चक्षु के द्वारा पुनः पुनः पान करो
(देखो) । पश्चात् गीघ्रगामी होकर पुनः उत्तर दिशा की ओर ही जाओ ।

१. भिक्षो ।

वक्ष्यत्युच्चैः पथगतपरिश्रान्तितान्तं नितान्तं,
 तुङ्गोऽग्निः स्वैर्बहुविलसितैर्निर्झरैरात्तकान्तिः ।
 प्रत्युद्यातो धृततटवनोपान्तदेशैर्मरुद्भिः,
 त्वामासारप्रशमितवनोपद्रवं साधुः भूधर्मा ॥ ६५ ॥

वक्ष्यतीति । उच्चैः पथगतिपरिश्रान्तितान्तम् उच्चैः पथगत्या व्योमगमनेन
 जाता परिश्रान्तिः परिश्रमः तथा तान्तः खिन्नस्तम् । आसारप्रशमितवनोपद्रवम्
 आसारेण वेगवद्वर्षणेन 'आसारो वेगवद्वर्षम्' इत्यमरः । प्रशमितो वनोपद्रवो वना-
 नियन्त्रेण तं कृतोपकारमित्यर्थः । त्वां भवन्तम् । तुङ्गः उन्नतः । अग्निः भूभृत् । कोप्य-
 ग्निरिति वा पाठः । स्वैः स्वकीयैः । बहु विलसितैः बहुधा निमित्तैः निर्झरैः जलप्रवाहैः ।
 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । आत्तकान्तिः धृतधृतिः । धृततटवनोपान्तदेशैः
 घृताः कम्पिताः सटवनस्य उपान्तदेशा यैस्तैः । मरुद्भिः वायुभिः । प्रायुद्यातः प्रत्युद्-
 गतः सन् नितान्तं गाढम् । 'तीक्ष्णकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च' इत्यमरः ।
 साधु सम्यक् । भूधर्मा शिरसा । वक्ष्यति उद्घरिष्यति । 'बहि प्रापणे' लृट् । दत्तपाशः
 कृताऽभ्यागतप्रतिपत्तिः सन् मानयिष्यतीति सात्ययम् ॥ ६५ ॥

अन्वय—बहुविलसितैः स्वैः निर्झरैः आत्तकान्तिः धृततटवनोपान्तदेशैः मरुद्भिः
 प्रत्युद्यातः नितान्तं तुङ्गः अग्निः आसारप्रशमितवनोपद्रवं पथगतिपरिश्रान्तितान्तं
 त्वां भूधर्मा उच्चैः साधु वक्ष्यति ।

अर्थ—अनेक प्रकार की शोभाओं से युक्त अपने जल प्रवाहों से प्राप्त
 कान्ति वाला, किनारे के वन के समीपवर्ती प्रदेशों को कँपाने वाली वायुओं
 के द्वारा आदर सत्कार के लिए उठा हुआ, अत्यधिक ऊँचा (कोई) पर्वत
 दावान्न से उत्पन्न दुःख को (अपनी) धाराप्रवाह जल वर्षा से दूर करने
 वाले तथा मार्ग में गमन करने से उत्पन्न परिश्रम के कारण थके हुए तुम्हें
 शिर से ऊँचाई पर भली प्रकार धारण कर लेगा ।

भाषा—सज्जन लोग किए हुए उपकार को नहीं भूलते हैं । किसी
 पर्वत पर दावानल जल रही थी । उसे मेघ अपनी धाराप्रवाह जल वर्षा
 से बुझा देगा । इस कारण कृतज्ञ पर्वत अवश्य ही उस मेघ की भलीभाँति
 अगवानी करेगा और उपकारी को जिस प्रकार लोग अपने सिर पर उठा
 लेते हैं, उसी प्रकार जो पर्वत भी मेघ को (जो मार्ग में चलने को थकान
 के कारण दुःखी है) भलीभाँति अपने ऊपर धारण कर लेगा ।

त्वय्यासन्ने विरलविरलान्प्रावृषेभ्योदबिन्दून्,
 वस्त्रकनोपं विसृजति तथाऽप्यश्मवेष्टमोदरीषु ।

सिद्धद्वन्द्वं सुरतरसिकं प्रान्तपर्यस्तवीणं,
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाञ्चकूटः ॥ ६६ ॥

त्वगीति । आसन्ने समीपगते । त्वयि भवति । विरलविरलान् मान्तरसास्तरान् । वीणायां द्विः । प्राबुध्योदबिन्दून् प्रावृत्कालभजजलकणान् । वस्त्रकनोपं यावता वस्त्रं कनोपितमार्गं भवति तावत् विसृजति वर्षति सति । 'चिन्तार्थात् कनोपीः' इति विकल्पितो णम् । तथापि आञ्चकूटः आञ्चादृच्छताः कूटेषु शिखरेषु षरय मः । आञ्च-कूटो नाम सानुमानवर्ततः । अध्वश्रमोदरीषु शिलासदमध्येषु गुहास्त्रित्यर्थः । सुरतरसिकं निघुवनप्रीतम् । प्रान्तपर्यस्तवीणम् प्रान्ते समीपे पर्यस्ता विसृष्टा वीणा यस्य तत् । अध्वश्रमपरिगतं प्राप्तम् सिद्धद्वन्द्वं देवविशेषमिश्रणम् । वक्ष्यति भणिष्यति । मेघाशमनस्य रतिहेतुत्वात् सुरतप्रियं सिद्ध मिथुनं सूचयतीति भावः ॥६६॥

अन्वय—तथा अपि आसन्ने त्वयि विरलविरलान् प्राबुध्योदबिन्दून् वस्त्र-कनोपं विसृजति सति आञ्चकूटः सानुमान् अध्वश्रमपरिगतं प्रान्तपर्यस्तवीणं सुरत-रसिकं सिद्धद्वन्द्वं अध्वश्रमोदरीषु वक्ष्यति ।

अर्थ—उसी प्रकार तुम्हारे समीप में जाने पर तथा अत्यधिक विरल वर्षाकाल के समान जलविन्दुओं को वस्त्र को गीला करने मात्र वर्षा पर आञ्चकूट पर्वत मार्ग के परिश्रम से व्याप्त (अर्थात् मार्ग के परिश्रम से सिन्न), समीपवर्ती प्रदेश में वीणा नामक वाद्य को स्थापित किए हुए, सुरत के रसिक सिद्धों के जोड़े को शिलागृह के मध्य धारण कर लेगा ।

त्वामुत्तुङ्गे शिखरतरुभिः सङ्ग्रहीष्यत्यवश्यं,
विश्रान्त्यर्थं प्रियमुपगतं सोऽञ्चलस्तुङ्ग वृत्तिः ।
प्राप्तं काले प्रणयितमहो कर्तुमर्हत्यपाशं,
न क्षुब्धोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाथ ॥ ६७ ॥

त्वामिति । तुङ्गवृत्तिः तुङ्गावृत्तिरस्य सोऽञ्चलः स आञ्चकूटः । विश्रान्त्यर्थं विश्रमणाय । उपगतं समीपगतम् । प्रियं मिवम् । त्वो भवत्तम् । उत्तुङ्गेः उन्नतैः । शिखरतरुभिः कूटस्थवृक्षैः । अवश्यं निश्चयेन । सङ्ग्रहीष्यति मन्मानं करिष्यति । तथाहि । काले समये । संश्रयाथ आश्रयाय । प्राप्तम् आगतम् । प्रणयितं विव-स्तम् । क्षुब्धोऽपि कृष्णोऽपि 'क्षुब्धो दरिद्रे कृष्णे नृशो' इति यादवः । किं पुनरुदार इत्यपि शब्दार्थः । प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया । अपाशं तिष्कला-भिलाषम् । कर्तुं विधातुम् । नर्हत्यहो योग्यो न भवति हि । किन्तु मन्मानयत्ये-वेति तात्पर्यम् ॥६७॥

अन्वय—विश्रान्तप्रथं उपगतं त्वां प्रियं सः तुङ्गवृत्तिः अचलः उत्तुङ्गं शिखरतरुभिः अवश्यं सङ्गमहीष्यति । काले संश्रयाम प्राप्तं प्रणयिनं अहो ! क्षुद्रः अपि प्रथमं सुकृतापेक्षया अपाशं कर्तुं न अर्हति ।

अर्थ—विश्राम के लिए प्रियमित्र आपको पाने पर उन्नतावस्था को प्राप्त (महापुरुषों के आचार के समान जिसका आचार है) वह आस्रकूट पर्वत ऊँचे अपने शिखर पर उगे वृक्षों द्वारा अवश्य ही स्वागत करेगा । योग्य समय में आश्रय हेतु प्राप्त मित्र को अहो ! क्षुद्र व्यक्ति भी अपने उपकारी को समय पड़ने पर कभी निराश नहीं करता है, उन्नतावस्था को प्राप्त आस्रकूट पर्वत की तो बात ही क्या है ? महापुरुषों के समान आचार वाला वह अवश्य ही मेघ का स्वागत कर आशान्वित करेगा ।

व्याख्या—मेघ ने दावानल वृक्षाकर आस्रकूट पर्वत का उपकार किया है । इस पूर्व उपकार को याद कर आस्रकूट पर्वत अवश्य ही मेघ को अपनी चोटी के ऊपर स्थित वृक्षों पर जगह देकर अगवाणी करेगा । क्षुद्र व्यक्ति भी अपने उपकारी को समय पड़ने पर कभी निराश नहीं करता है, उन्नतावस्था को प्राप्त आस्रकूट पर्वत की तो बात ही क्या है ? महापुरुषों के समान आचार वाला वह अवश्य ही मेघ का स्वागत कर आशान्वित करेगा ।

मन्ये मैत्रीं गुरुभिरचलैर्वारिदानामहायां,

यं प्रत्येते विदधति धृतिं तस्य ते बन्धुकृत्यम् ।

कुर्यादद्रिर्भूशमसुहृदोऽप्युत्तमस्निग्धवृत्तिः,

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ ६८ ॥

मन्ये इति । वारिदानां मेघानाम् । गुरुभिः महद्भिः । अचलैः गिरिभिः । आहायार्थम् अतिस्निग्धाम् । मैत्रीं मित्रत्वम् । मन्ये जाने । तथाहि । एते वारिदाः । यं प्रति यमुद्दिश्य । धृतिं सन्तोषम् । 'योगान्तरं धारणे च सन्ततन्तौ सुखे पि च । वैर्यसन्तोषयोश्चैव धृतिशब्द उदाहृतः ।' इत्यभिधानात् । विदधति कुर्वन्ति । ते अचलाः । तस्य वारिदैः सन्तोषितस्यैव । बन्धुकृत्यम् । भूशम् अत्यन्तम् । 'अति-बेलभूशात्यर्थीतिमात्रोद्गात निर्भरम्' इत्यमरः । कुर्यात् विदध्यात् । तत्र तेन प्रकारेण । उच्चैः महति । मित्रे सुहृदि । प्राप्ते आश्रिते सति । यः पुनः यः कश्चन । विमुखो भवति किम् पराङ्मुखो न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्वय—वारिदानां गुरुभिः अचलैः मैत्रीं आहायार्थं मन्ये । यं प्रति एते धृतिं विदधति, तस्य ते असुहृदः अपि उत्तमस्निग्धवृत्तिः अद्रिः भूशं बन्धुकृत्यं कुर्यात् । यः पुनः तथा उच्चैः (सः) मित्रे भवति प्राप्ते विमुखः किम् ?

अर्थ—मैं मानता हूँ कि मेघों की बड़े-बड़े पर्वतों के साथ जो मित्रता है, उसका परिहार करना शक्य नहीं है अर्थात् वह अत्यन्त स्नेहमयी है ।

जिस आपके प्रति ये पर्वत सन्तोष को धारण करते हैं, मित्रभाव को अप्राप्त उस आपका महापुरुषों के समान स्नेहाचरण करने वाला आम्रकूट पर्वत अत्यधिक रूप से बन्धु के द्वारा करने योग्य स्वागत-सत्कारादि के कार्य को करेगा । जो आम्रकूट पर्वत पुनः पूर्वोक्त प्रकार से उन्नत है, वह मित्र के रूप में आपको पाकर क्या विमुख होगा ?

भाषार्थ—चूँकि मेघों की उन्नतकाय वाले पर्वतों के साथ मित्रता है, अतः वे पर्वत मेघ जैसे व्यक्तियों का अवश्य ही स्वागत करेंगे । आम्रकूट पर्वत जो शत्रुओं के प्रति भी महापुरुषों के समान व्यवहार करता है, मित्र के रूप में आपको पाकर अवश्य ही स्वागत करेगा । तात्पर्य यह कि आम्रकूट पर्वत यदि आप मित्र न भी होते तो भी आपका स्वागत करता, मित्र होने पर तो करेगा ही ।

सेव्यः सोऽग्निः खचरवनिताध्यासितोवग्रशृङ्ग-

स्त्वा विश्रान्त्यै त्वरयति पुरा रम्यसानुप्रवेशः ।

सिद्धोपास्यः कुसुमितलतावीरुधां सन्निवेश्यः,

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्नैः ॥ ६९ ॥

सेव्य इति । खचरवनिताध्यासितोवग्रशृङ्ग विद्याधरस्त्रीभिरधिष्ठितमुन्नत-
शिखरं यस्य सः । रम्यसानुप्रवेशः रम्यः सानुनां प्रदेशो यस्य सः । सिद्धोपास्यः
सिद्धदेवैराराध्यः । कुसुमितलतावीरुधां पुष्पितलतागुल्मानाम् । द्राक्षादयो लताभेदाः ।
धुन्ताकादयो गुल्मभेदा इति यावत् । सन्निवेश्यः आश्रयणीयः । परिणतफलद्योतिभिः
परिणतैः परिपक्वैः फलैः द्योतन्त इति द्योतिनस्तैः । आगान्ते च वनमृताः फलन्ति
पच्यन्ते च मेघवातेनेस्थाबायः । काननाम्नैः वनचूतैः । छन्नोपान्तः समावृत पाद्वैः ।
सेव्यः सेवितुं योग्यः । सोऽग्निः आम्रकूटाचलः । पुरा अग्रतः । 'निकटागामिके पुरा'
इत्यमरः । विश्रान्त्यै विश्रमणाय । त्वा भवन्तम् । त्वरयति सम्भ्रमयति ॥ ६९ ॥

अन्वय—खचरवनिताध्यासितोवग्रशृङ्ग रम्यसानुप्रवेशः सिद्धोपास्यः कुसुमित-
लता वीरुधां सन्निवेश्यः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्नैः छन्नोपान्तः सेव्यः स
अग्निः पुरा त्वा विश्रान्त्यै त्वरयति ।

अर्थ—विद्याधरियाँ जिसके ऊँचे शिखर पर बैठा करती हैं, सुन्दर शिखरों के अग्रभाग से युक्त सिद्धों के द्वारा सेवन करने योग्य, फूली हुई लताओं और गुल्मों के आश्रय के योग्य, पके हुए फलों के द्वारा द्योतित वन के आसों द्वारा जिसका समीपवर्ती प्रदेश ढका हुआ है (इस प्रकार) सेवन करने योग्य वह पर्वत तुम्हें निकट भविष्य में विश्राम करने के लिए जल्दी कराएगा ।

कुण्ठाहिः किं क्लयिततनुर्मध्यमस्याभिधोते,
किं वा नीलोत्पलविरचितं शेखरं भूभूतः स्यात् ।
इत्याशङ्कां जनयतिपुरा मुग्धविद्याधरीणां,
त्वय्याकूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणी सवर्णे ॥ ७० ॥

कुण्ठाहिरिति । स्निग्धवेणीसवर्णे मल्लिकेशवन्धनसङ्ग्रामे श्यामवर्ण इत्यर्थः ।
'वेणी तु केशवन्धने । जलसूती' इति यादवः । त्वयि भवति । शिखरं शृङ्गम् ।
आकूढे सति । 'यद्भावो भावलक्षणम्' इति सप्तमी । अचलः सोढिः । मुग्धविद्या-
धरीणां मुग्धानां विद्याधरीणां धिरो । क्लयिततनुः मण्डलितकायः । कुण्ठाहिः कुण्ठ-
सर्पः । अस्य पर्वतस्य । मध्यमस्याभिधोते किं मध्ये निष्ठति किम् । 'बीडस्थासोषेरा-
धारः' इत्याधारे द्वितीया । अथवा भूभूतः गिरेः । नीलोत्पलविरचितं कुवलय-
घटितम् । शेखरं माल्यम् । 'शिखास्वापीड शेखराः' इत्यमरः । स्यात्किम् । इत्या-
शङ्का एवम् आशङ्काम् । पुरा अग्रे । जनयति उत्पादयति ॥ ७० ॥

अन्वय—स्निग्धवेणी सवर्णे त्वयि शिखरं आकूढे (सति) अचलः क्लयित-
तनुः कुण्ठाहिः अस्य मध्यं अभिधोते किम् ? वा भूभूतः नीलोत्पलविरचितं शेखरं
स्यात् किम् ? इति आशङ्कां मुग्धविद्याधरीणां पुरा जनयति ।

अर्थ—तेल से आर्द्रीकृत केशवन्ध के सदृश वर्ण वाले तुम जब (आम्न-
कूट पर्वत के) शिखर पर चढ़ोगे तो आम्नकूट पर्वत क्या अपने शरीर को
मण्डलाकार परिणमित करने वाला काला सर्प इस पर्वत के मध्य में बैठा
है अथवा यह पर्वत का नीलकमल से बनाया गया शेखर है ? इस प्रकार
की आशंका को भोली भाली विद्याधरियों के सामने उत्पन्न करता है ।

भावार्थ—जब मेघ पर्वत के मध्य विराजमान हो जाता है तो तेल
युक्त केशवन्ध के समान काले वर्ण वाले मेघ को देखकर भोली भाली
विद्याधरियों के मन में यह शङ्का हो जाती है कि क्या यह कुण्डली मारे
हुए काला सर्प पर्वत के मध्य में बैठा है अथवा नीलकमल से बनाया गया
यह पर्वत का हार है ?

अध्यासीनः क्षणमिव भवानस्य शैलस्य कुञ्जं,
लक्ष्मीं रम्यां मुहुरुपहरन्निन्द्रनीलोपलस्य ।
खेनोन्मुक्तो भुवमिव गतः श्लक्ष्णनिर्मोकखण्डो,
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थाम् ॥ ७१ ॥

अध्यासीन इति । भवान् त्वम् । अस्य शीलस्य आज्ञाकूटस्थ । कुञ्जं निकुञ्जं । क्षणमिव । इव शब्दो वाक्याऽलङ्कारे । अध्यासीनः । 'श्रीङ्स्थामोः' इति द्वितीया । निकुञ्जनिविष्टः सन् इत्यर्थः । मुहुः पुनः । इन्द्रनीलोपलस्य इन्द्रनीलमणेः । रम्या लक्ष्मी । शोभा तुलामित्यर्थः । उपहरन् उपवहन् । खेन गगनेन 'अनन्तं सुरवर्म खम्' इत्यमरः । उन्मुक्तः त्यक्तः सन् । भुवं भूमिम् । गतः प्राप्तः । इलक्षणनिर्मोकखण्ड इव दम्भकञ्चुकलेशवत् । 'इलक्षणं दम्भं कुक्षं तनु' 'समी कञ्चुर्कान्तमोकी' इत्यमरः । अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवमिथुनैर्दक्षिणीयां । अवस्थां दशाम् । नूनम् अवश्यम् । यास्यति गमिष्यति । भवच्छब्दप्रयोगात् प्रथमपुरुषः ॥७१॥

अन्वयः—इन्द्रनीलोपलस्य रम्यां लक्ष्मीं मुहुः उपहरन् अस्य शीलस्य कुञ्जं क्षणं इव अध्यासीनः भवान् खेन उन्मुक्तः भुवं गतः इलक्षणनिर्मोकखण्डः इव अमरमिथुनप्रेक्षणीयां अवस्थां नूनं यास्यति ।

अर्थ—पुनः इन्द्रनीलमणि की रमणीय लक्ष्मी (कान्ति) को बार बार धारण करते हुए इस पर्वत निकुञ्ज में क्षण भर बैठकर स्वर्ग से परित्यक्त होकर पृथ्वी में आए हुए सूक्ष्म आकाश-खण्ड के समान आप देव युगलों के द्वारा देखने योग्य अवस्था को अवश्य प्राप्त करोगे ।

त्वय्यानीलत्विषि गिरिरसौ शोखरत्वं वधाने,
शोभामेध्यत्यमरमिथुनश्लाघनीयां तदानीम् ।
नानापुष्पद्रुमशबलितोपत्यकः सोऽतिमात्रं,
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ ७२ ॥

त्वयीति । तवानीं तत्समये । आनीलत्विषि नीलद्युती । त्वयि भवति । शोखरत्वं शोखरताम् । 'शिखास्वापांश्शोखरो' इत्यमरः । वधाने वहमाने सति पर्वतस्य शिखरोपमे सतीत्यर्थः । नानापुष्पद्रुमशबलितोपत्यकः नानाविधानि पुष्पाणि येषां ते ते च ते द्रुमाश्चर्यः शबलिता मिश्रिता 'चित्रं किमोरकत्माप शबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । उपत्यकान्तासन्नभूमिर्यस्य सः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । मध्ये श्यामः मध्ये शिखरे श्यामः कुण्डवर्णः । 'अलुकमभासः' । शेषविस्तारपाण्डुः मध्यादन्यत्रविस्तारे परितः प्रदेशो 'विस्तारो विग्रहो व्यासः' इत्यमरः । असौ गिरिः एव आज्ञाकूटः । भुवः वसुधरादेव्याः । स्तन इव पयोधर इव । अमरमिथुनश्लाघनीयां निर्जरहन्तैः स्तुत्याम् । शोभां छविम् । 'शोभाकान्ति-

१. भूतपूर्वभवेन-
मुक्तायाः मदीयपत्न्याः स्तन इवाञ्जकूटगिरिरयं भासते कीलेति मर्मतोदकवचनम् ।

द्युतिवृद्धिः' इत्यमरः । अतिमात्रं निर्भरम् । 'अतिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः ।
एष्यति यास्यति ।

अन्वय—मध्ये श्यामः नानापुष्पद्रुमशबलितोपत्यक्तः शेषविरागरपाण्डुः आनी-
लस्त्रिवि त्वयि शेखरत्वं दधाने भुवः स्तनः इव सः असौ गिरिः तदानीं अमरमिथुन-
श्लाघनीयां शोभां अतिमात्रं एष्यति ।

अर्थ—मध्यभाग में कृष्णवर्ण, अनेक प्रकार के पुष्प वृक्षों से चित्रित
(मिश्रित) पर्यन्त प्रदेश वाले अवशिष्ट भूक्यास में पाण्डुवर्ण वह पर्वत
चारों ओर से नीलवर्ण (मेघाकार परिणत) तुम्हारे शेखरपने (माल्या-
वस्था) को धारण करने पर पृथ्वी के स्तन के समान प्रतीत होता हुआ
वह आम्रकूट पर्वत उस समय देव युगलों के द्वारा प्रशंसा के योग्य शोभा
को अत्यधिक रूप से प्राप्त कर लेगा ।

भावार्थ—पर्वत के मध्यभाग में मेघ होने के कारण उसका वह भाग
काला काला दिखाई देगा । अनेक प्रकार के पुष्पों से चित्रित निचले भाग
में पाण्डुवर्ण होगा । इस प्रकार उसकी शोभा देवयुगलों के द्वारा भी प्रशंसा
करने योग्य हो जायगी ।

रम्यश्रोणीर्विकटदशनाः प्रोथिनीर्बोर्धघोणाः,

पीनोत्तुङ्गस्तनतटभरान्मन्दमन्दं प्रयान्तीः ।

प्राक्क्षुण्णप्रशिथिलनखा वाजिवक्राः प्रपश्ये-

स्तस्मिन्स्थित्वा वनघरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तम् ॥ ७३ ॥

रम्यश्रोणीति । वनघरवधूभुक्तकुञ्जे वने चरतीति वनघरास्ते वधूभिः भुक्तः
अनुभूतः कुञ्जः लतालयो यत्र तस्मिन् । एतेन तत्र विनोदोस्तीत्यर्थः । तस्मिन्नाम्र-
कूटे । मुहूर्तं स्वल्पकालम् । न तु चिरकालं स्वकार्यविरोधादिति भावः । 'मुहूर्तः स्व-
ल्पकाले स्याद्धटिका द्वितयेऽपि च' इति शब्दार्णवे । स्थित्वा विश्रम्य । रम्यश्रोणीः
रम्या मनोहरा श्रोणिः कटिर्यासां ताः । 'कटिर्नितम्बः श्रोणिश्च जघनम्' इति
धनञ्जयः । विकटदशनाः विकटाः असदृशाः दशनारदना यासां ताः । 'रदना
दशना दन्ताः' इत्यमरः । प्रोथिनीः प्रोथोस्त्यासामिति तथोक्तास्ताः लम्बोष्ठीः ।
बोर्धघोणाः दीर्घनासाः । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः । पीनोत्तुङ्गस्तनतट-
भरात् उत्तुङ्गो च तौ स्तनौ च तथोक्ता पीनी च तावुत्तुङ्गस्तनौ च तथोक्तौ
'पीन पीनी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः । 'उच्चैरुच्चैव च तुङ्गमुच्चमुन्नतमुच्चितम्'
इति धनञ्जयः । तयोस्तटं प्रदेशस्तस्य भरो भारस्तस्मात् 'भरोऽतिशयभारयोः'
इति भास्करः । मन्दमन्दं शनैः शनैः । प्रयान्तीः गच्छन्तीः । प्राक्क्षुण्णप्रशिथिल-

नखाः प्राण्या शिलया क्षुण्णाः कर्षिता अतएव प्रशिथिलाः अक्षुद्धाः नखाः नखरा
यासां ताः । वाजिवक्त्राः वाजिन इव वक्त्रं यासां ताः मुरविशेषकान्ताः । प्रपश्येः
प्रेक्षस्व ॥ ७३ ॥

अन्वय—वनचरवधुभुक्तकुञ्जं तस्मिन् सुहृन् स्थित्वा रम्य श्रोणीः विकट-
दशनाः प्रोथिनी दीर्घबोणाः पीनोत्प्लुङ्गस्तनतटभरात् मन्दमन्दं प्रयान्तीः प्रावस्रुण-
प्रशिथिलनखाः वाजिवक्त्राः प्रपश्येः ।

अर्थ—वनचर वधुओं के द्वारा भोगे गए कुञ्ज वाले उन आस्रकूट
पर्वत पर क्षणमात्र ठहरकर मनोहर नितम्बों से युक्त, विशाल दाँतों वाली,
घोड़े की नाक के समान लम्बी नाक वाली पुष्ट और उन्नत स्तनतटों के
भार से मन्द मन्द जाती हुई, पत्थर से कुचले जाने के कारण शिथिल
नखों वाली अश्वमुखी किन्नरियों को देखोगे ।

तस्मादद्रेः कथमपि भवान्सुक्तकुञ्जः प्रयाथाद्,
रम्यस्थानं त्यजति न मनो दुर्विधानं प्रतीहि ।
कालक्षेपं विसृज गरिमालम्बनं याहि सद्य-
स्तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । तस्मादद्रेः आस्रकूटात् । भवान् स्वम् । कथमपि कष्टेनापि ।
भुक्तकुञ्जः भुक्तः कुञ्जो येन सः सन् । प्रयाथात् गच्छेत् । मनः चित्रम् ।
दुर्विधानं कर्तुमशक्यम् । लब्धुमशक्यमित्यर्थः । रम्यस्थानं मनोहर प्रदेशम् । न
त्यजति न जहाति । इति प्रतीहि जानीहि । 'इण् गतो' लेट् । कालक्षेपं वेला-
विलम्बनम् । विसृज त्यज । तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः जलमोचनेन शीघ्रगमनः सन्
लब्धुभूत इति भावः । तत्परः आस्रकूटादुत्तरम् । वर्त्म अश्वानम् । तीर्णः प्रस्थितः ।
गरिमालम्बनं गुरोर्भावी गरिमा । 'पृथ्व्यावेविमन्' इति भावे श्मन् । 'प्रियस्थिर'
इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः । गरिम्णः आलम्बनम् आश्रयो यथा तथा । तोयो-
त्सर्गेण लघुत्वेऽपि माहारम्यमनुत्सर्गं नोयमित्याशयः । सद्यः तत्क्षण एव । याहि
गच्छ ॥ ७४ ॥

अन्वय—भुक्तकुञ्जः भवान् तस्मात् अद्रेः कथं अपि प्रयाथात् । दुर्विधानं मतः
रम्यस्थानं त्यजति (इति) प्रतीहि । तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः तत्परं वर्त्म तीर्णः
गरिमालम्बनं कालक्षेपं विसृज । सद्यः याहि ।

अर्थ—(आस्रकूट पर्वत के) कुञ्जों को छोड़कर आप उस पर्वत से
जिस किसी उपाय से आगे बढ़ना । जो दुःख से बच में किया जाता है
ऐसा मन रमणीय स्थान को नहीं छोड़ता है, ऐसा जानो । जल की वृष्टि

से अतिशीघ्र गति वाले होकर आस्रकूट के अनन्तरवर्ती मार्ग को पार करते हुए अपने भारीपन के कारण विलम्ब को छोड़कर शीघ्र ही जाना ।

गत्वोदीचीं भुव इव पृथुं हारयाष्टि विभक्तां,
वन्धेभानां रदनहृतिभिर्भिन्नपर्यन्तवप्राम् ।
वीनां वृन्दैर्मधुरविरुतैरात्ततीरोपसेवां,
रेवां प्रक्षरपुष्पलक्षितैः स्निग्धपादैः विशीर्णाम् ॥ ७५ ॥

गत्वैति । उदीचीं कीबरीं दिशम् । 'उत्तरा दिगुदीची स्यात्' इत्यमरः । गत्वा । भुवः भूदेव्याः । विभक्तां विद्विषिताम् ? पृथुं महतीम् । हारयाष्टिमिव हारलतावत् । उपलविषमे उपलं: पाषाणैः 'पाषाणप्रस्तरश्चावोपलाहमानः' इत्यमरः । विषमे विकटे । विन्ध्यपादे विन्ध्यनाम्नोऽदेः पादे प्रत्यन्तपर्वते । 'पादाः प्रत्यन्त पर्वताः' इत्यमरः । विशीर्णां समस्ततो विस्तृताम् । एते न कस्यापि चत् कामुक्याः प्रियतमचरणे पातोऽपि क्ष्वन्यते । वन्धेभानां कान्तात्मतज्जानाम् । रदनहृतिभिः दन्तावातैः । भिन्नपर्यन्तवप्रो स्फुटित समीपकूलाम् । मधुरविरुतैः श्रुतिसुभगध्वनियुतैः वीनां पक्षिणाम् । 'विपक्षिपरमात्मनोः' इत्यभिधानात् । वृन्दैः निकरैः । 'स्त्रियां तु संहतिवृन्दम्' इत्यमरः । आसतीरोपसेवां व्याप्ततीरप्रदेशाम् । रेवां नर्मदां नदीम् । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । प्रक्षयिष्यते ॥ ७५ ॥

अन्वय—उदीचीं गत्वा वन्धेभानां रदनहृतिभिः भिन्नपर्यन्तवप्राम् वीनां मधुरविरुतैः वृन्दैः आसतीरोपसेवां उपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां रेवां भुवः विभक्तां पृथुं हारयाष्टि इव ब्रूयसि ।

अर्थ—उत्तर दिशा की ओर जाकर जंगली हाथियों के दाँतों के प्रहारों से फटे हुए समीपवर्ती किनारे वाली, जिसके किनारों पर मधुर ध्वनि करने वाले पक्षियों ने निवास बना लिया है, पथरों से ऊँच-नीच विन्ध्याचल के चरणों में फैली हुई रेवा नदी को भूदेवी की विशिष्ट रचना स्वरूप (भूदेवी के द्वारा विशेष रूप से रचे गये) विशाल हार के समान देखोगे ।

तां तस्याद्रेरुपतदवनं विप्रकीर्णप्रवाहां,
तीरोपान्तस्खलनविषमोद्वृत्तफेनां समीनाम् ।
पश्य प्रीत्या गिरितटगजक्षोर्भाभन्तोर्मिमालां,
भक्तिच्छेदैरिष विरचितां भूतिमङ्गे गजस्यः ॥ ७६ ॥

तामिति । तस्याद्रेः विन्ध्यस्याचलस्य उपतदवनं तदवनस्य समीपम् उपतट-

वनम् तस्मिन् । 'अदस्ताव्ययीभावत्वात्सप्तम्याः' इति अम् । तटवननिकटे
इत्यर्थः । विप्रकीर्णप्रवाहाम् अतिविस्तृतनिर्झराम् । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः ।
समीनां सीमैर्मन्त्र्यैः सह वसंत इति ताम् । गिरितटगजस्रोभभिन्नोर्मिमालाम्
गिरेः नगस्य तटस्य गजानां च क्षरेणेण सङ्घहनेन भिन्ना विदारिता ऊर्मिमाला
तरङ्ग पवितर्यस्यास्ताम् । तां नर्मदा । गजस्य नागस्य । अङ्गं शरीरे । भक्तिच्छेदैः
भक्तयो रचना रेखा इति यावत् 'भक्तिनिषङ्गो भागे रचनायाम्' इति शब्दार्णवे ।
तासां छेदैः भङ्गिभिः । विरचितं भूतिमिव शृंगारमिव भस्मेव वा । 'भूतिमतिङ्ग-
शृङ्गारे जाती सम्मति सम्पत्ति' इति विश्वः । प्रोत्सा तोषेण । पश्य प्रेक्षस्व ॥७६॥

अन्वय—तस्य अद्वेः उपतटवनं विप्रकीर्णप्रवाहा तीरोनास्तस्खलनविषमोद्-
वृत्तकेतां, सीमानां गिरितटगजस्रोभभिन्नोर्मिमालां भवितच्छेदैः गजस्य अङ्गे
विरचितं भूति इव (लक्ष्यमाणां) तां प्रीत्या पश्य ।

अर्थ—विन्ध्याचल के तट के वन के समीप अतिविशाल प्रवाह वाली,
किनारे के समीपवर्ती भाग में (पत्थर आदि की रुकावट से उत्पन्न)
खलन से ऊपरी भाग में प्राप्त विषम फेन वाली, मछलियों से युक्त पर्वत
के किनारे अथवा हाथियों (अथवा पर्वतीय तट पर उत्पन्न हाथियों) के
क्षोभ से विरचित तरङ्गों की परम्परा वाली, रंगों से निर्मित मनोहर
चित्राकृतियों के विभागों से हाथी के शरीर पर विनिर्मित शृंगार के
समान उस नर्मदा नदी को प्रीतिपूर्वक देखोगे ।

व्याख्या—मुझे आशा है कि तुम प्रीतिपूर्वक उस नर्मदा नदी को
अवश्य देखोगे, जिसका प्रवाह विन्ध्यापर्वत के किनारे अत्यन्त विशाल है,
पत्थर आदि की रुकावट के कारण जिसके ऊपरी भागों में फेन उत्पन्न
होते रहते हैं, जिसमें मछलियाँ रहती हैं, जो पर्वतीय किनारे और हाथियों
(अथवा पर्वतीय किनारे पर उत्पन्न हाथियों) द्वारा किए गए क्षोभ से
तरङ्गों को उत्पन्न करती है तथा जो अनेक प्रकार के मनोहर रंगों से
ऐसी मालूम पड़ती है जैसे हाथी के शरीर पर शृंगार किया गया हो ।

दत्तं वन्यैरिव कलभकैः पुष्करेणोत्क्षिपद्भिः,

प्रायोग्यं ते मुनिमतचिरं वासनावासितस्य ।

प्रायक्षुण्णोच्चलितमथवा त्वं हरेर्वार्यवार्यं,

तस्यास्तिवर्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टिः ॥७७॥

दत्तमिति । मुनिमत भी मुनिभिः सम्मत । चिरं बहुकालेन । वासनावासितस्य
वासनया संस्कारेण साम्प्रतमेति यावत् । वासितस्य संस्कृतस्य । ते तव । प्रायोग्य-

मिव प्रयोगयोग्यमिव । पुष्करेण पुष्कराग्रेण । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाष्ये
मखे जले' इत्यमरः । उत्क्षिपद्भिः उपरिसेचयद्भिः । जलमित्यभिज्ञायते । वन्यैः
वन्ये जातैः । कलभकैः कलभा एव कलभकास्तैः । स्वार्थकः । हस्तियो तैः । 'कलभः
करिशावकः' इत्यमरः । वत्तं विलीणम् । अथवा न चेत् । प्रावक्षुण्णोच्चलितं
प्राव्णिजपलेक्षुण्णम् आस्फालितं तच्च तदुच्चलितमुद्गतं च तथोक्तम् । तिक्तैः
सुगन्धिभिः तिक्ततरसवद्भिर्भक्ष्य 'तिक्तो रसे सुगन्धी च' इति विश्वः । वनगजमदैः
वन्यैर्ममदजलैः । वासितं मुरभीकृतम् । 'भावितं वासितं त्रिषु' इत्यमरः । अवार्यं
परिरहायम् । तस्याः नर्मदानद्याः । वारि अम्भः । त्वं भवान् । वान्तवृष्टिः उद्-
गीर्णवर्षः सन् । प्रावक्षनं जलं परिहरन्तित्यर्थः । अनेन भ्रमो व्यज्यते । हरेः स्वीकृतः ।
लिङ् । प्रकारान्तरेणाप्यन्वयक्रियते—मुनिमत भो यतीन्द्र । चिरं बहुकालम् ।
वासनावासितस्य संस्कारेण संस्कृतस्य । ते तव । प्रायोग्यं प्रयोगोचितम् । पुष्करेण
निजकराग्रेण । उत्क्षिपद्भिः उत्सेचयद्भिः । वन्यैः कलभकैः वनकरिशावकैः । वत्त-
मिव विलीणवत् । प्रावक्षुण्णोच्चलितं क्षिला स्फालितोद्गतम् । अथ साम्यं लक्ष्यते ।
अथवा न चेत् । तिक्तैः सुगन्धिभिः तिक्ततरसवद्भिर्भक्ष्यः । वनगजमदैः विविधकरि-
मदजलैः । वासितं भावितम् । अवार्यं निरुपद्रवम् । तस्याः नर्मदायाः । वारि उदकं ।
त्वं भवान् । वान्तवृष्टिः उद्गीर्णवर्षः सन् । हरेः गृहाण । उभयत्रापि प्रासुकत्वं
व्यज्यते ॥ ७७ ॥

अन्वय—भो मुनिमत ! तिक्तैः वनगजमदैः वासितं पुष्करेण उत्क्षिपद्भिः
वन्यैः कलभकैः वत्तं इव (वारि) चिरं वासनावासितस्य ते प्रायोग्यं । अथवा
प्रावक्षुण्णोच्चलितं अवार्यं तस्याः वारिः वान्तवृष्टिः त्वं हरेः ।

अर्थ—हे मुनि के रूप में माने गए अथवा हे मुनियों के द्वारा माने
गए । सुगन्धित वन्य हाथियों के मदों से उत्पन्न सुगन्ध वाला (सुगन्धित)
तथा सूँड़ों के अग्रभाग से जल ऊपर की ओर उछालने वाले वन्य हाथियों
के बच्चों द्वारा मानों दिया गया (जल) चिरकाल से वासना को दूर
किए हुए (अथवा चिरकाल से जल की अमिलापा किए हुए) तुम्हारे
योग्य है अथवा (वह भी ग्राह्य न हो तो) पत्थरों द्वारा विमर्दित किए
जाने से ऊपर की ओर उछलता हुआ निरुपद्रव उस नर्मदा नदी का निर्दोष
जल ग्राह्य है अतः उसके जल को वर्षा किए हुए तुम ग्रहण करो ।

भावार्थ—हे माने हुए मुनि ! चूँकि (मेघ के रूप में) वर्षा करने के
कारण तुम खाली हो गए होगे । अतः जंगली हाथियों के मद से सुगन्धित
और हाथियों के बच्चों द्वारा सूँड़ से उछाले गए जल को उन्हीं के द्वारा
दिया गया मानकर ग्रहण कर लेना । चूँकि बिना दी हुई वस्तु का लेना

आपके लिए निधिद्ध है अतः हाथों के बन्धों द्वारा दिए गए नर्मदा के इस जल को लेने में कोई दोष नहीं है । यदि यह जल भी न लेना चाहो तो चट्टानों से टकराने के कारण ऊपर उछले हुए जल को अवश्य ही ग्रहण कर लेना ।

तत्स्वादीयः सुरभि शिशिरं प्रार्थनीयं मुनीनां,
निजंस्तुत्वादुपलनिपतन्निर्झराम्भः प्रकाशम् ।
तस्याः क्षुण्णं वनकरिकराघट्टनैरप्यजस्रं,
जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमावाय गच्छेः ॥ ७८ ॥

तदिति । स्वादीयः प्रकृष्टं स्वादु । 'शिविष्टं मधुरं स्वादु' इत्यमरः । सुरभि सुगन्धि । शिशिरं शीतलम् । 'सुषीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । उपलनिपतन्निर्झराम्भः प्रकाशम् उपले दृषदि निपततीति निपतत् निर्झरस्य प्रवाहस्याम्भः जलम् उपलनिपतच्च तत् निर्झराम्भश्च तस्य प्रकाशो व्यक्तिर्यस्य तत् । वनकरिकराघट्टनैः विपिनद्विरदकरा स्फालनैः । अजस्रम् अनवरतम् । 'नित्यानवरताजस्रम्' इत्यमरः । क्षुण्णं मर्दितम् । जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं जम्बूनां जम्बूवृक्षाणां कुञ्जैः प्रतिहतः प्रतिबद्धो रयो वेगो यस्य तत् । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यवः' इत्यमरः । मुखवेगमित्यर्थः । अनेन लघुत्वं कषाय भावना च व्यज्यते । निजंस्तुत्वात् निर्गता जन्तवः प्राणिनो यस्मात् तत् तथोक्तम् । तस्यभावो निजंस्तुत्वं तस्मात् प्राप्नुकत्वात् । मुनीनां यतीनाम् । प्रार्थनीयं प्रार्थितुं योग्यम् । तस्याः नर्मदानद्याः । तत्तोयं नीरम् । 'अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरसोराम्बु शम्बरम्' इत्यमरः । आवाय गृहीत्वा । गच्छेः यायाः ॥ ७८ ॥

अन्वय—वनकरिकराघट्टनैः अजस्रं क्षुण्णं अपि जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं उपल-
निपतन्निर्झराम्भः प्रकाशं निजंस्तुत्वात् मुनीनां प्रार्थनीयं तस्याः तत् स्वादीयः
सुरभिः शिशिरं तोयं आवाय गच्छेः ।

अर्थ—जंगली हाथियों की सूँडों के प्रताड़नों से निरन्तर मर्दित,
जामुन के कुञ्जों से उपरुद्ध वेग वाले, पत्थर पर गिरते हुए झरने के जल के
तुल्य, जन्तु रहित होने से मुनिजनों के द्वारा प्रार्थनीय उस नर्मदा नदी के
स्वादयुक्त (मधुर), सुगन्धित, शीतल जल को लेकर जाना ।

हृत्वा तस्या रसमपहृताशेषमार्गश्रमस्त्वं,
वयोमन्नज्यां पुनरविहतप्रक्रमां संवधीथाः ।
प्राप्तस्थैर्यं सपदि जलवानप्यसौ यद्गरीयान्,
वन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्यति स्वाम् ॥ ७९ ॥

हृत्वेदि । धन हे मेघ । यत् यस्मात् । असावनिलः एष पवनः गरीयान् बलवानपि बलिष्ठोपि । प्राप्तस्थैर्यं प्राप्तं स्थैर्यं स्थिरत्वं येन तम् । अन्तःसारं अन्तःसारं बलं यस्य तम् । तत्रां भवन्तम् । तुल्यितुं चलयितुम् । सपदि शीघ्रेण । 'द्रागमंक्षु सनदि द्रुते' इत्यमरः । न शक्यति शक्तो न भविष्यति । 'शकलु शक्तौ' कृद् । तस्मात् कारणात् । तस्या रेखायाः । रसं तोयम् । 'शृङ्गारादी विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । हृत्वा स्वीकृत्य । अपहृताशेषमार्गश्रमः मार्गं जातः श्रमस्तथोक्तः । अपहृतोऽप्राकृतः अशेषो मार्गश्रमो येन सः । त्वं भवान् । पुनः पश्चात् । अविहत प्रक्रमाम् अविहतः अप्रतिबद्धः प्रक्रमः आरम्भो यस्यास्ताम् । 'प्रक्रमः स्यादुपक्रमः' इत्यमरः । व्योमव्रज्याम् अम्बरगतिम् । 'व्रज्याटद्या पर्यटनम्' इत्यमरः । संबन्धीयाः सम्पक् चत्स्व । अयमव्रजवनिः—आदौ वसन-शोधितस्य नरस्य पश्चात् विशेषणः शोधितस्य न्युतिवत् आदात्तुदात्तस्त्वन्त्वत्स्य वातप्रकोपोपि न स्यादिति भावः । यदाह वारभटः । 'कषायाः । स्नेहमास्तस्य विशुद्धेः हलेष्मणोः हिताः । किमु तिक्ताः कषाया वा येन संगाः कषावहाः' इति । 'कृतशुद्धेः क्रमाद्विहितपेयादेः पथ्यभोजनः । वातादिभिर्निषिद्धः स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः' इति ॥ ७९ ॥

अन्वय—हे धन ! अपहृताशेषमार्गश्रमः त्वं तस्याः रसं हृत्वा अविहत प्रक्रमां व्योमव्रज्यां पुनः संबन्धीयाः, यत् जलवान् गरीयान् अपि असौ अनिलः अन्तःसारं प्राप्तस्थैर्यं तत्रां सपदि तुल्यितुं न शक्यति ।

अर्थ—हे मेघ ! मार्ग की समस्त थकान को नष्ट कर तुम उस नर्मदा नदी के जल को लेकर (पीकर) निरन्तर शीघ्रगमन वाली आकाशगति को पुनः भली प्रकार धारण करो; क्योंकि जल से युक्त भारी (बलवान्) भी वह वायु भीतर सार (बल) वाले (जल युक्त) तथा स्थिरता को प्राप्त तुम्हें शीघ्र ले जाने में समर्थ नहीं होगी ।

मार्गे मार्गे पुनरपि जलान्घ्राहरेस्त्वं धुनीनां,
येन स्थेमा भवति भवतो वीर दूरं प्रयातः ।
उत्सृज्यालं लघिमघटितां रिक्ततामेधि पूर्णो,
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ ८० ॥

मार्गे इति । वीर भो गूर । दूरं प्रकृष्टदेशम् । प्रयातः प्रयातीति प्रयान् तस्य प्रयातः । भवत स्तव । येन स्थेमा । 'प्रियस्थिर इत्यादिना स्थिरशब्दस्य स्यादेशः । 'पृथ्यादेर्विमन्' इति त्रिमत्यः । स्थिरत्वमित्यर्थः । भवति । तेन प्रकारेण । मार्गे मार्गे पथि पथि । 'वीप्तायां विः' पुनरपि मुहुः । धुनीनाम् नदी-

नाम् । 'तटिति ह्लादिनीधुनी' इत्यमरः । जलानि अपः । त्वम् । आहुरेः स्वीकृत्याः । लघिमघटितां लघोभक्तिः लघिमा तेन घटितां रचिताम् । रिक्ततां वरिद्रत्वम् । उत्सृज्य त्यक्त्वा । अलं शक्यत्वा । 'अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । पूर्णः पुष्टः । एधि भव । 'अस भुवि' इति वातोल्लेखः । 'साध्ये-चिजहि' इति निपातनादेधिभावः । मध्यमपुरुषेकवचनम् । रिक्तः अन्तःसारशून्यः । सर्वः । लघुः अगुरुः । भवति । प्रकम्प्योः भवतीत्यर्थः । पूर्णता सारवत्ता । गौरवाय अप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अन्वय—वीर ! मार्गे मार्गे त्वं पुनः अपि धुनीनां जलानि आहुरेः, लघिम-घटितां रिक्ततां अलं उत्सृज्य पूर्णः एधि, येन दूरं प्रयातः भवतः स्थेमा भवति । सर्वः रिक्तः हि लघु भवति, पूर्णता गौरवाय भवति ।

अर्थ—हे वीर ! एतेक मार्ग में तुम पुनः नदियों के जल को गड़गड़ करना, लघुता से रचित रिक्तता को पर्याप्त रूप से छोड़कर परिपूर्ण जल वाले होओ; जिससे दूर किए जाने वाले आपकी स्थिरता होगी; क्योंकि सभी रिक्त पदार्थ (साररहित पदार्थ) हलका (गौरव शून्य) होता है और पूर्णता (सारवत्ता) गौरव के लिए होती है ।

कार्याल्लिङ्गास्त्वयमधिगतात्कारणस्याऽनुमानं,

रुद्धं येषां तदियमभिमा युक्तरूपेति मन्ये ।

त्वत्सान्निध्यं यवनुमिमते योषितः प्रोषितानां,

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरधंरुद्धैः ॥ ८१ ॥

कार्यादिति । यत् यस्मात् । अधंरुद्धैः एकदेशोद्धूतैः । केसरैः किञ्जल्कैः । 'किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । हरितकपिशं हरितं हरितवर्णं श्यावम् अरुणमिति भावः । 'पाश्याशो हरितो हरित्' 'श्यावः श्यालकपिशः' इति चामरः । हरितं च तत्कपिशं च हरितकपिशम् । 'वर्णवर्णः' इति समासः । नीपं स्थलकदम्ब कुमुमम् । 'अथ स्थलकदम्बके । नीपः स्थात्पुलकः श्रीमान्प्रा-वृत्तेष्वो हरिप्रियः' इति शब्दार्णवे । दृष्ट्वा खादिन्वा । प्रोषितानां योषितः नार्यः त्वत्सान्निध्यं त्वत्सामोप्यम् । अनुमिमते अनुमानयन्ति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः । कारणस्य कारणरूपस्य साध्यस्य । अनुमानं परिशानम् । रुद्धं प्रसिद्धम् । येषां तात्त्विकानां स्वयं स्वेन अधिगतात् निश्चितात् कार्यलिङ्गात् कार्यरूपाल्लिङ्गात् कार्यहेतो-रित्यर्थः । भवतीति शेषः । तत् तस्मात् । इयमभिमा अयमभिमानः । युक्तरूपेति विशिष्टेति । मन्ये जाने ।

अन्वय—यत् प्रोषितानां योषितः अधंरुद्धैः केसरैः हरितकपिशं नीपं दृष्ट्वा

स्वत्साग्निध्यं अनुमिमते, तत् स्वयं अधिगतात् कार्यात् लिङ्गात् कारणस्य अनुमानं
येषां रुद्धं तेषां इयं अभिमा युक्तत्वा इति मन्ये ।

अर्थ—चूँकि देशान्तर में गए हुए लोगों की स्त्रियाँ अर्धविकसित
किञ्जल्कों से हरे और कृष्णलोहित वर्ण से युक्त स्थलकदम्बपुष्प को
देखकर तुम्हारी समीपता का अनुमान करती हैं, अतः स्वयं (दूसरे हेतु
के आश्रय के बिना अर्थात् प्रत्यक्ष हेतु से साध्य के अविनाभाव का स्वयं
निश्चय करके) प्रत्यक्ष से निश्चित कार्य रूप हेतु से कारण का (कार्य
की उत्पत्ति के हेतु का) अनुमान होता है, इस प्रकार का मत जिनके
यहाँ प्रसिद्ध है, न्यायशास्त्रविदों का यह अभिप्राय अत्यधिक युक्त है,
ऐसा मैं मानता हूँ ।

मध्येविन्ध्यं वनभूमिमया यत्र दृष्ट्वा शिलीन्द्रा-

नध्यारूढानऽनुवनममो पर्वतीया मनुष्याः ।

त्वामायातं कलयितुमलं त्वत्पयोविन्दुपातै-

राविभूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ॥ ८२ ॥

मध्येविन्ध्यमिति । यत्र पर्वते । अमो एते । पर्वतीयाः पर्वते भवास्तथोक्ताः ।
'पर्वतादन्तरः' इति वक्ष्यः । मनुष्याः मानुषाः 'मनोर्याणक् च' इति पद्मागम-
युक्तो यप्रत्ययः । त्वत्पयोविन्दुपातैः तव सोयविन्दूनां पतनैः । अनुवनम् वनं वनमनु
तथोक्तम् । 'भागिनीय प्रतिपर्यनुभिः' इति वीक्षायां द्वितीया । अध्यारूढान्
उत्पन्नान् । शिलीन्द्रान् अङ्कुरविशेषान् । 'कन्दल्यामृच्छिलीन्द्रस्यात्' इति
शब्दार्णवे । अनुकच्छम् कच्छेष्वनूपेष्वनु अनुकच्छम् । 'दीर्घेनुः' इत्यव्ययीभावः ।
'जल प्रायमनूर्प स्वात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । आविभूतप्रथममुकुलाः
आविभूताः प्रादुर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नताः मुकुला यासां ताः । कुङ्कुलो मुकुलो-
ऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कन्दलीः भूकन्दलीरपि । 'द्रोणिपर्णीस्निग्धकन्धी कन्दली
भूकक्षत्यपि' इति शब्दार्णवे । दृष्ट्वा प्रेक्ष्य । आयातमागतम् । त्वां कलयितुं
निश्चेतुम् । कल इति धातुः कवीनां कामधेनुरिति वचनात् प्रकृतार्थप्रदः । अलं
समर्था भवन्ति । तत्र मध्येविन्ध्यं विन्ध्यस्यमध्यं तथोक्तम् । 'पारे मध्येन्तः
षष्ठ्याः' इत्यव्ययीभावे एरुनिपातः । वनभूमं वनभूमिम् । इयाः यायाः ॥ ८२ ॥

अन्वय—यत्र अनुवनं अध्यारूढान् शिलीन्द्रान् अनुकच्छं च त्वत्पयोविन्दुपातैः
आविभूतप्रथममुकुलाः कन्दलीः दृष्ट्वा अमो पर्वतीयाः मनुष्याः त्वां आयातं
कलयितुं अलं (तां) मध्येविन्ध्यं वनभूमं इयाः ।

अर्थ—जिस विन्ध्याचल पर्वत पर वन में उत्पन्न शिलीन्ध्र पुष्पों को और जलप्राय प्रदेश में तुम्हारे जल बिन्दु गिरने से जिनमें कलियाँ पहले पहले प्रकट हुई हैं ऐसी भूकदली को देखकर वे पर्वतीय मनुष्य तुम्हारे आगमन का अनुमान करने में समर्थ होते हैं (तुम्हें) उस विन्ध्यपर्वत के मध्य में स्थित वनभूमि को जाना चाहिए।

त्वामासन्नं सपदि पथिका ज्ञातुमर्हन्त्यकाले,
श्रुत्वा केकाध्वनिमनुवनं केकिनामुन्मदानाम् ।
बर्हक्षेपं नटितमपि च प्रेक्ष्य तेषां सलीलं,
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्ध्वाः ॥ ८३ ॥

त्वामिति ॥ अनुवनम् अनुवनान्यनुवनम् अनुवनेषु । उन्मदानां सक्तुष्टानाम् । केकिनां मयूराणाम् । केकाध्वनिं केका इति ध्वनिस्तं केकारवम् । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । श्रुत्वा तेषां मयूराणाम् । सलीलं लीलया सह घर्तत इति तथोक्तं सत् । बर्हक्षेपं बर्हणांक्षेपः प्रसारणं यस्मिन् सत् । नटितमपि नर्तनमपि । प्रेक्ष्य च दृष्ट्वा च । दग्धारण्येषु दग्धानि च तान्यरण्यानि च तेषु । उर्ध्वाः 'पुनः' । अधिकसुरभिम् अधिक आगन्धनिम् । गन्धं परिग्रहम् । आघ्राय च गृहीत्वा च । पथिकाः पान्थाः । 'पान्थः पथिक' इत्यमरः । अकाले अनवसरे । आसन्नं समीपगतम् । त्वां भवन्तम् । सपदि मञ्जु । ज्ञातुम् अर्हन्ति योग्या भवन्ति जानन्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अन्वय—अनुवनं उन्मदानां केकिनां केकाध्वनिं श्रुत्वा अपि च तेषां सलीलं बर्हक्षेपं नटितं प्रेक्ष्य दग्धारण्येषु च उर्ध्वाः अधिक सुरभिं गन्धं आघ्राय त्वां अकाले आसन्नं सपदि ज्ञातुं पथिकाः अर्हन्ति ।

अर्थ—वनों में उन्मत्त मयूरो की वाणी सुनकर तथा उनके लीलापूर्वक पिच्छों के फैलाने से युक्त नृत्य को देखकर और दग्ध जंगलों में पृथ्वी की अधिक सुगन्धित गन्ध को सूँघकर असमय में ही आए हुए तुम्हें (मेघ को) पथिक शीघ्र ही जानने के योग्य होंगे ।

पुष्पामोदैरविरलममी सम्पतन्तो वनान्ते,
बद्धौत्सुक्यात्सरसविलत्कन्दलैश्चानुकुञ्जम् ।
दग्धारण्यस्थलपरिमलैश्चानुकृष्टा यथास्व,
सारङ्गास्ते जललघुमुखः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ ८४ ॥

पुष्पामोदैरिति । पुष्पामोदैः पुष्पाणामामोदैः परिमलैः । 'आमोदः सोति-निर्हारी' इत्यमरः । सरसविलत्कन्दलैश्च सरसीः विलत्त्रिः कन्दलंश्चरुविशेषः ।

‘कन्दलीवृक्षमदयोः कन्दलस्तु नवाङ्कुरे’ इति नानार्थमालायाम् । दग्धारण्यस्थल-
परिमलैः दग्धकाननं प्रदेशगन्धैश्च । यथास्वं यथास्वरूपम् । अनुकृष्टाः आकृष्टाः ।
बद्धोत्सुक्यात् संबद्धलाम्पद्यात् । वनाग्रे वनमध्ये । ‘अन्तोऽश्नीनिश्चये नाशे
स्वरूपेऽर्धेऽन्तिकेन्द्रे’ इति भास्करः । अनुकुञ्जं कुञ्जान्तु अनुकुञ्जम् तेषु
‘दैर्घ्यानिः’ इति समासः । ‘सप्तम्याः’ इति वाम् अविरलं निबिडम् । पेलवं
विरलं तनुं इत्यमरः । सम्पतन्तः गच्छन्तः । अमी सारङ्गाः मातङ्गा कुरङ्गा
वा । ‘सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे’ इति विश्वः । जललवमुषः
जलस्य लवान् कणान् मुरुचतीति जललवमुक्तस्य । ते तव । मार्गं पदक्षीम् ।
सूचयिष्यन्ति द्योतयिष्यन्ति । यत्र यत्र वृष्टिकार्यं तीपकुसुमादिकं सत्र तत्र वृष्टिरिति
विष्टिविद्भिः समीयत इति तात्पर्यम् ॥८४॥

अन्वय—बद्धोत्सुक्यात् पुष्पामोदैः (अनुकृष्टाः) वनान्तं अविरलं सम्पतन्तः
अमी सारङ्गाः बद्धोत्सुक्यात् सरसयिदलत्कन्दलैः (अनुकृष्टाः) अनुकुञ्जं (अविरलं
सम्पतन्तः अमी सारङ्गाः), बद्धोत्सुक्यात् दग्धारण्यस्थलपरिमलैः (अनुकृष्टाः
दग्धारण्यस्थलेषु अविरलं सम्पतन्तः अमी सारङ्गाः) जललवमुषं तं मार्गं यथास्वं
सूचयिष्यन्ति ।

अर्थ—औत्सुक्य उत्पन्न होने के कारण फूलों की गन्ध से आकृष्ट वन
के मध्य प्रदेश में निरन्तर उड़कर जाते हुए ये भ्रमर, सरस (तथा)
प्रादुर्भूत हुए नए अंकुरों से आकृष्ट ये मृग, दावानल से जले हुए वन के
स्थलों की सुगन्धि से आकृष्ट होकर जले हुए अरण्यस्थलों में निरन्तर
उड़कर जाते हुए ये पपीहे जलकणों की वर्षा करने वाले तुम्हारे मार्ग को
यथोचित रूप से सूचित करेंगे ।

गम्भीरत्वं यदिदमधुना लक्ष्यते ध्यानहेतोः,

संक्षोभाणां विरचनशतैरप्यदृश्यं मदीयैः ।

तद्वृष्ट्याऽहं तव घनतया मान्द्यमेवातिष्येयं-

वृत्तश्यामि वृत्तमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः ॥८५॥

गम्भीरत्वमिति । सखे भो मित्र । अधुना इदानीम् । मदीयैः मया कृतैः ।
ध्यानहेतोः योगनिमित्तस्य । संक्षोभाणाम् संवलनानाम् । विरचनशतैः विरचनानां
करणानां शतैरपि अनेकैरपि । अदृश्यम् अयोचरम् । यद्विषं गम्भीरत्वं गम्भीर्यम् ।
लक्ष्यते दृश्यते । तत् गम्भीरत्वम् । वृष्ट्या । मत्प्रियार्थं मदनितानिमित्तम् । वृत्तं
शोच्यम् यियासोरपि यातुमिच्छोरपि । तव ते । अतिथोरात् बहुधीरत्वात् । घनतया

जडतया । 'वनो मेधे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे' इत्यमरः । मान्द्यमेव मन्द-
त्यमेव । अहम् उत्पश्यामि अहं तर्कयामि ॥८५॥

अन्वय—सखे ! ध्यानहेतोः यत् इदं सम्भारत्वं अदुना लभ्यते तत् जडत्वैः
संक्षोभाणां विरचनशतैः अपि अधृष्टं दृष्ट्वा सतिप्रमार्थं घनतया अतिधैर्यात् द्रुतं
अपि विद्यासोः तव मान्द्यं एव अहं उत्पश्यामि ।

अर्थ—हे मित्र ध्यान के लिए जो यह गम्भीरता इस समय लक्षित
हो रही है, वह मेरे विचलित करने के सैकड़ों प्रयोजन के द्वारा भी
तिरस्कार न होने योग्य देखकर मेरी प्रेयसी के लिए मेघरूप धारण करने
से अत्यन्त धैर्यपूर्वक शीघ्र जाने के इच्छुक होने पर भी आपकी जडता
(मन्दता) ही है, ऐसी मैं सम्भावना करता हूँ ।

भावार्थ—हे मित्र ! आपकी विचलित करने के सैकड़ों प्रयोजन हैं,
इनका तिरस्कार नहीं किया जा सकता है । यह जानकर मेरी प्रेयसी के
पास मेघरूप धारण कर अत्यन्त धैर्यपूर्वक शीघ्र जाने के इच्छुक भी आप
देरी कर रहे हैं, यह आपकी ध्यान की गम्भीरता से पता चल रहा है ।

भूयश्चाहं नवजलधराधीतसानुप्रदेशे,
नृत्यत्केकिध्वनिमुखरिते स्वागतं तन्वतीव' ।
पाद्यं चोच्चैर्वहति शिरसा निर्झराम्भोऽभिशङ्के,
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ॥८६॥

भूय इति । भूयश्च पुनरपि । नवजलधराधीतसानुप्रदेशे नवधारिवाह्येणाधीतः
सानोर्वप्रस्य प्रदेशो यस्य तस्मिन् । नृत्यत्केकिध्वनिमुखरिते नृत्यन्मधुरारवेण मुख-
रिते वाचादिते । निर्झराम्भः प्रवाहोदकम् । पाद्यं च पादोदकम् । 'पाद्यं पादाय
वारिणि' इत्यमरः । शिरसा मस्तकेन । उच्चैः परम् । वहति वहतीति वहन्
तस्मिन् । ककुभसुरभौ अङ्गुलवृक्षपरिमले । 'रुद्रदुः ककुभोऽङ्गुना' इत्यमरः ।
स्वागतम् अभ्यागत प्रतिपत्तिम् । तन्वति तनोतीति तन्वन् तस्मिन् । इव यथा
तथा । पर्वते पर्वते गिरी गिरी । ते तव । कालक्षेपं कालविलम्बनम् । अहम्
अभिशङ्के आशङ्कां करोमि ॥ ८६ ॥

अन्वय—भूयः च नवजलधराधीत सानुप्रदेशे नृत्यत्केकि ध्वनिमुखरिते
स्वागतं तन्वति इव शिरसा च पाद्यं निर्झराम्भः उच्चैः वहति ककुभसुरभौ पर्वते
पर्वते ते कालक्षेपं अभिशङ्के ।

अर्थ—पुनश्च नवीन मेघ के द्वारा जिसके शिखर का भूभाग धोया गया है, नाचते हुए मोरों की ध्वनि से वाचालित मानों स्वागत करते हुए, पैर धोने के लिए झरने के जल को शिर पर धारण किए हुए, अर्जुन के फूलों से सुगन्धित ऐसे प्रत्येक पर्वत पर आप समय बितायेंगे, इस प्रकार की मैं शंका करता हूँ।

भावार्थ—हे मेघ ! जब नए-नए जलधरों के द्वारा पर्वतों के शिखर धोए जायेंगे तब तुम्हारे पहुँचने पर प्रत्येक पर्वत पर आपका स्वागत होगा। पर्वत मोरों की ध्वनि से स्वागत करेंगे। पैर धोने के लिए झरने के जल को मानों शिर पर धारण कर पर्वत तुम्हारा स्वागत करेंगे। इस प्रकार अर्जुन के फूलों से सुगन्धित प्रत्येक पर्वत पर आप कुछ न कुछ देर अवश्य करेंगे, ऐसी मैं सम्भावना करता हूँ।

निःसङ्गोऽपि व्रजितुमनलं तत्र तत्र क्षितिध्रे,

लब्धातिथ्यः प्रिय इव भवानुह्यमानः शिरोभिः ।

अभ्युद्यातैस्त्वदुपगमनादुन्मनीभूय भूयः,

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतोक्त्य केकाः ॥ ८७ ॥

निःसङ्ग इति । भूयः पुनरपि । त्वदुपगमनात् तव समीपगतात् । अभ्युद्यातैः प्रत्यागतैः । सजलनयनैः वाष्पोदक सहित लोचनैः शुक्लापाङ्गैः शुक्लोऽपाङ्ग कटाक्षो येषां तैः मयूरैः । केकाः तद्दम्पतीन स्वागतोक्त्य सुखेमागमन प्रवर्त्त कृत्वा । उन्मनीभूय उत्कीभूय । 'स्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः । शिरोभिः मस्तकैः । उह्यमानः उह्यत इति उह्यमानः वह्नेरानश् । ध्रियमाणः । भवान् त्वम् । निः-सङ्गोऽपि निष्परिग्रहोऽपि । प्रिय इव सुहृदिव । तत्र तत्र क्षितिध्रे क्षितिं व्रतीति क्षितिधस्तस्मिन् पर्वते । 'महीध्रः शिखरिश्चमाभूत्' इत्यमरः । लब्धातिथ्यः आतिथ्यार्थमातिथ्यं लब्धमातिथ्यं येन सः 'ध्यौ तिथेः' इति व्यः । प्राप्तातिथि-कार्यः सन् । 'अतिथिर्ना गृहागते' 'क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि' इत्यमरः । व्रजितुं गन्तुम् । अनलम् असमर्थः । लब्धोपचारत्वात् तत्र तत्र कालक्षेपो भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ८७ ॥

अन्वय—भूयः तत्र तत्र क्षितिध्रे लब्धातिथ्यः त्वदुपगमनात् उन्मनीभूय केकाः स्वागतोक्त्य अभ्युद्यातैः सजलनयनैः शुक्लापाङ्गैः प्रियः इव शिरोभिः उह्यमानः भवान् निःसङ्ग सन् व्रजितुं अनलम् ।

अर्थ—पुनः प्रत्येक पर्वत पर आतिथ्य प्राप्त कर तुम्हारे समीप में आने से उत्कण्ठित होकर जिनकी आँखों से अश्रु निकल रहे हैं ऐसे मोरों द्वारा

प्रियमित्र के समान मस्तक पर धारण किए हुए आप (बाह्य और आन्ध्य-
न्तर परिग्रह का त्याग करने के कारण) निरासक्त होने पर भी आगे बढ़ने
में समर्थ नहीं होंगे ।

तस्योत्कण्ठाविरुतिमुखरस्योत्पतिष्णोः कथञ्चित्,
प्रत्यासन्नत्वदुपगमनस्याऽन्तरार्द्रस्वभावे ।

स्नेहव्यक्ति त्वयि घनयतः केकिवृन्दस्य मन्ये,
प्रत्युच्चातः कथमपि भवान्माशु व्यवस्येत् ॥ ८८ ॥

तस्येति । अन्तरार्द्रस्वभावे अन्तर्भावस्वभावे । अन्तर्भावेति हति वा
त्वयि भवति । स्नेहव्यक्ति प्रेमव्यक्तिम् । घनयतः घनं करोतीति घनयन् तस्य
दृढयतः । सार्द्रभावं वद्धयत इत्यर्थः । उत्कण्ठाविरुतिमुखरस्य दुःस्वारवेण वाचाट-
स्य । उत्पतिष्णोः उत्पतितु मिच्छुः उत्पतिष्णुः उत्पन्नशीलस्य । कथञ्चित् केन-
चित्प्रकारेण । प्रत्यासन्नत्वदुपगमनस्य तव उपगमनं तथोक्तम् । प्रत्यासन्नं समीपं
त्वदुपगमनं यस्य तस्य । केकिवृन्दस्य मयूरनिकायस्य । प्रत्युच्चातः प्रत्यागतः ।
भवान् त्वम् । कथमपि केनापि प्रयुक्तेन । आशु शीघ्रेण । 'अविलम्बितमाशु च'
इत्यमरः । गन्तुं गमनाय । व्यवस्येत् निश्चिनुयात् । भवच्छब्दप्रयोगात् प्रथमपुरुष
इति । मन्ये जाने ।

अन्वय—उत्कण्ठाविरुतिमुखरस्य कथञ्चित् उत्पतिष्णोः प्रत्यासन्न त्वदुप-
गमनस्य तस्य केकिवृन्दस्य आर्द्रस्वभावे त्वयि स्नेहव्यक्ति घनयतः प्रत्युच्चातः
(सतः) अपि भवान् आशु गन्तुं व्यवस्येत् (इति) कथं मन्ये ।

अर्थ—उत्सुकता से उत्पन्न ध्वनि से वाचालित जिस किसी प्रकार
ऊपर उड़ने का इच्छुक मोरों का समूह तुम्हारे समीप में पहुँचने पर मृदु-
स्वभाव वाले तुम्हारे प्रति प्रेम के आविर्भाव को घना करता हुआ स्वागत
के लिए जब तुम्हारे समीप में आयगा, उस समय भी आप शीघ्र ही जाने
का निश्चय करेंगे, यह मैं कैसे मान लूँ ?

व्याख्या—हे मेव ! जब तुम समीप में पहुँचोगे तो मोरों का समूह
ध्वनि करता हुआ कोमल स्वभाव वाले तुम्हारे प्रति प्रेम को गढ़ करता
हुआ स्वागत के लिए आयगा । उसका अनादर करके तुम शीघ्र ही जाने
का निश्चय करोगे, यह मैं नहीं मान सकता हूँ ।

विन्ध्योपान्तास्रव गतवतो नाऽतिदूरे दशार्णाः,
रम्यारामा नयनविषये संपतिष्यन्ति सद्यः ।

त्वत्सामिध्यात्कलुषितपयः पूर्णशालेय वप्राः,

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः ॥ ८९ ॥

विन्ध्योपान्तादिति । विन्ध्योपान्तात् विन्ध्याचलसमीपात् । गतवतः यातवतः । तव भवतः । सूचिभिन्नैः सूच्या भिन्नान्ते स्म सूचिभिन्नानि तैः निविष्टभूतैरित्यर्थः । केतकैः केतककुसुमैः । पाण्डुच्छायोपवनवृतयः उपवनानां वृतयस्तथोक्ताः 'प्रान्तती वृतिः' इत्यमरः । पाण्डुच्छाया कान्तिः यासां तास्तथोक्ताः पाण्डुच्छाया उपवन-वृतयो येषां ते तथोक्ताः । त्वत्सामिध्यात् तव मेघस्य सामीप्यात् । कलुषितपयः पूर्णशालेय वप्राः कलुषितपयसा पक्क्याविलोदकेन पूर्णाः शालीनामुद्भवोचिताः शालेयाः 'श्रीहि शालेर्दण्' ते च ते वप्राः केदारराजं तथोक्तास्ते येषां ते कलुषित-पयः पूर्णशालेयवप्राः । 'कल्पोऽनच्छ आविलः' 'क्षेत्रं ब्रह्मेयशालेयं श्रीहिशाल्यु-द्भवोचितम् ।' पुनपुंसकयोर्वप्रः क्षेत्रं केदार इत्यपि' इत्यमरः । रम्यारामाः रम्या आरामा उपवनानि येषां ते तथोक्ताः । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । दशार्णाः दशाणस्थिया देशाः । नातिदूरे समीपे । अलुक्समाप्तः । नयनविषये नेत्र-गोचरे । सद्यः तदैव । सम्पतिष्यन्ति संग्राह्यन्ति ॥ ८९ ॥

अन्वय—सूचिभिन्नैः केतकैः पाण्डुच्छायोपवनवृतयः त्वत्सामिध्यात् कलु-षितपयः पूर्णशालेयवप्राः रम्यारामाः दशार्णाः विन्ध्योपान्तात् अतिदूरे न गतवतः तव नयनविषये सद्यः सम्पतिष्यन्ति ।

अर्थ—अग्रभाग में विकसित केतको के फूलों के द्वारा पोले प्राचीरों से युक्त उपवन वाले तुम्हारी निकटता के कारण कलुषित जल से भरे हुए शालिधान्य के उत्पत्ति क्षेत्र तथा रमणीय उद्यानों वाले दशार्ण नामक जन-पद विन्ध्याचल के समीपवर्ती प्रदेश से अत्यन्त दूर न गए हुए तुम्हारे नयन विषय को शीघ्र ही प्राप्त होंगे (तुम्हें दृष्टिगोचर होंगे) ।

तेषामाविष्कृतजललवे त्वय्युपासन्नवृत्तौ,

सीमोद्देशा नयनसुभगाः सामिसंरुद्धसस्याः ।

सज्जायेरन्नवपरिकरा मूकपुंस्कोकिलाश्च,

नीडारम्भैर्गृह्णन्तिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ॥ ९० ॥

तेषामिति । तेषां दशाणानाम् । आविष्कृतजललवे प्रकटीकृतजलकणयुक्ते । त्वयि भवति । उपासन्नवृत्तौ उपासन्ना वृत्तिर्यस्य तस्मिन् अत्यासन्नवृत्ते सति । सीमोद्देशाः सीम्नां प्रदेशाः । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्थियामुभे' इत्यमरः । नयनसुभगाः नेत्र गोचराः । सामिसंरुद्धसस्याः ईदृशमुत्पन्नसस्याङ्कुराः । मूकपुंस्कोकिलाः पुमाश्चते कोकिलाश्च तथोक्ताः । 'अवाचि मूकः' इत्यमरः ।

मूकाः पुंस्कोकिलाः येषां ते तथोक्ताः । वर्षाकाले कोकिलानां मूकभाक्त्वादि-
त्यर्थः । गृहबलिभुजां गृहकाकानाम् 'बलिभुग्वायसा अपि' इत्यमरः । नीडारम्भैः
कुलायप्रारम्भैः 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः । आकुलग्रामचैत्याः आकुलाः
आकीर्णाः ग्रामाणां चैत्याः रक्ष्यावृक्षाः येषु ते तथोक्ताः 'चैत्यमायतने जैनविधे
चोद्देशपादये' इति विश्वः । नवपरिकराः नवः परिकरः प्रोक्तरूपः परिवारो
येषां ते तथोक्ताः । नवीनो नूतनो नवः । परिकरः । 'पर्यङ्कुपरिवारयोः' इत्यु-
भयत्राप्यमरः । संजायेरन् सम्भवेयुः ॥ ९० ॥

अन्वय—उप सन्नधुत्ती त्वयि आयेषुलजकलव तेषां लोनेदेहः तस्मि-
संखदसस्याः मूकपुंस्कोकिलाः गृहबलिभुजां नीडारम्भैः आकुलग्रामचैत्याः च
नयनमुभगाः नवपरिकराः नवजायेरन् ।

अर्थ—तुम्हारे दशार्ण प्रदेश के निकट पहुँचने पर तथा जलकणों की
वर्षा करने पर दशार्ण देश के सीमान्तप्रदेश किञ्चित् उत्पन्न धान्याङ्कुरों
से युक्त, मूक कोयलों वाले, काक आदि ग्राम पक्षियों के घोंसलों की रचना
से सङ्कीर्ण वृक्ष वाले, नेशों को आकर्षित करने वाले और नए परिवार
वाले हो जायेंगे ।

भूयस्तेषामुपवनभुवस्तुङ्गशाखाग्रघृष्ट-

व्योमोत्सङ्गैर्निजतरुवरैरात्तशोभाः फलाढ्याः ।

सम्पद्येरन्विविधविहगैराकुला नीडकृद्भिः,

त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः ॥ ९१ ॥

भूय इति । भूयः पुनः । तेषां दशार्णदेशानाम् । त्वयि भवति । आसन्ने समीप
गते सति 'समीपेनिकटासन्ने' इत्यमरः । तुङ्गशाखाग्रघृष्टव्योमोत्सङ्गैः उन्नत
शाखाग्रैः घृष्टः व्योमोत्सङ्गो गगनतलं येषां तैः । निजतरुवरैः स्वकीयवृक्षोत्तमैः ।
'दैवाद्वृत्ते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक् प्रिये' इत्यमरः । आत्तशोभाः प्राप्त-
द्युतयः । फलाढ्याः फलभरिताः । उपवनभुवः आरामभूमयः । आरामः स्यादुप-
वनम्' इत्यमरः । नीडकृद्भिः नीडं कुर्वन्तीति नीडकृतस्तैः । विविधविहगैः नाना-
पक्षिभिः । 'खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहगसः' इत्यमरः । आकुलाः सङ्कीर्णाः ।
परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः परिणतैः परिपक्वैः फलैः श्यामानि यानि जम्बू-
वनानि तैरन्तारम्याः । 'मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्ते' इति शब्दार्णवे ।
सम्पद्येरन् भवेयुः ॥ ९१ ॥

अन्वय—भूयः त्वयि आसन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः, तुङ्गशाखाग्र
घृष्टव्योमोत्सङ्गैर्निजतरुवरैः आत्तशोभाः, फलाढ्याः तेषां उपवनभुवः नीडकृद्भिः
विविधविहगैः आकुलाः सम्पद्येरन् ।

अर्थ—पुनः तुम्हारे समीप में पहुँचने पर पके हुए फलों के कारण श्यामवर्ण वाले जामुनों के वृक्षों से रमणीय, ऊँची शाखाओं के अग्रभाग से आकाश के तल प्रदेश को छूने वाले अपने श्रेष्ठ वृक्षों से प्राप्त शोभा वाली दशार्ण देश की उद्यानभूमियाँ चोंसला बनाने वाले अनेक प्रकार के पक्षियों से व्याप्त हो जायँगी।

इत्यभ्यर्णे भवति विलसद्विद्युदुद्दामहासे,
मुक्तासारप्रकटितरवे केकिनामुन्मदानाम् ।

नृत्यारम्भं घटयति मुहुर्नूनमुद्भूतपङ्काः,

सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥९२॥

इतीति । विलसद्विद्युदुद्दामहासे विलसद्विद्युदेव उद्दामः उत्कटो हासो यस्य तस्मिन् । मुक्तासारप्रकटितरवे मुक्तः पातितः आसारो धारावृष्टिः तेन प्रकटितो रवो ध्वनिर्यस्य तस्मिन् । 'आसारो वेगवद्वर्षम् ।' 'ध्वनिध्यानरवस्वनाः' इत्यप्यमरः । उन्मदानां सन्तुष्टानां । केकिनां मयूराणां । नृत्यारम्भम् नर्तनव्यापारम् । 'स्यादम्यादानमुद्धात आरम्भः' इत्यमरः । मुहुः असङ्कृतं । घटयति घटयतीति घटयन् तस्मिन् सम्पत्स्यं कुर्वति । भवति त्वयि । इति एवं प्रकारेण । अभ्यर्णं समीपगते । दशार्णाः देशाः । उद्भूतपङ्काः उत्पन्नकर्दमाः । 'पङ्कोऽस्त्री शादककर्मो' इत्यमरः । कतिपय दिनस्थायिहंसाः कतिपयेष्विव दिनेषु स्थायिनो वर्तनशीलाः हंसाः येषां ते तथोक्ताः । 'पोंटायुवतिस्तोककतिपय' इत्यादिना कतिपय-शब्दस्योत्तरत्वेऽपि दिनशब्दस्योत्तरत्वमत्र शास्त्रस्य प्रायिकत्वात् । नूनं सत्यम् । सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥९२॥

अन्वय—इति विलसद्विद्युदुद्दामहासे मुक्तासारप्रकटितरवे उन्मदानां केकिनां नृत्यारम्भं मुहुः घटयति भवति अभ्यर्णे (सति) उद्भूतपङ्काः दशार्णाः नूनं कतिपयदिनस्थायिहंसा सम्पत्स्यन्ते ।

अर्थ—इस प्रकार शोभायमान बिजली ही जिसका हास्य है, वेगवती वर्षा को छोड़ने के कारण जिसके द्वारा ध्वनि प्रकट की जा रही है तथा जिसने सन्तुष्ट मयूरों के नृत्यकार्य को बार बार सम्पन्न कराया है, ऐसे आपके (मेघ के) समीपवर्ती होने पर कीचड़ युक्त दशार्ण देश में हंस निश्चय ही (वर्षा के प्रारम्भ को देखकर) कुछ ही दिनों तक उहरेँगे ।

गत्वा पश्येः पवनविचलत्केतुं हस्तैरभोक्षणं,

दूरादुच्चैर्भवतशिखरैराह्वयन्तीमिव त्वाम् ।

१. केतुहस्तैरित्यत्र रूपकं । २. उत्प्रेषालंकारः आह्वयतीमिवेत्यत्र, श्रियमिवेत्यत्रापि च ।

सालोदयां श्रियमिव भुवो रूपिणीं नाभिभूतां,
तेषां विष्णु प्रथितविविशालक्षणां राजधानीम् ॥९३॥

गत्वेति । पवनविचलत्केतुहस्तैः वायुना विचलत्केतव एव हस्ता येषां तैः ।
'ग्रहभेदे ध्वजेकेतुः' इत्यमरः । उच्चैर्भवनशिखरैः उन्नतागारशृङ्गैः । अभीक्षणम्
अनवरतम् । दूरात् दविष्ठदेशतः । त्वां भवन्तम् । आह्वयन्तीमिव आकारयन्तीमिव ।
ह्वे अ स्पर्धायाम्, 'वाचि धातोः' णतृत्यः । 'नृदुग्' इति डी । णप्तात् इति
नम् । सालोदयां प्राकारोन्नतां । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । रूपिणीं
रूपमस्यास्तीति रूपिणीं तां । मत्वर्थं हम् । 'नृदुग्' इति डी । भुवः भूमेः ।
रूपिणीं मूर्ती । श्रियमिव सम्पत्तिमिव । 'सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः ।
तेषां दशार्णानाम् । नाभिभूतां नाभिर्भवति स्येति तथोक्ता ताम् मध्यगतामिदमर्थः ।
विष्णु आशासु । प्रथितविविशालक्षणां प्रथितं प्रसिद्धं विविशालक्षणं नामधेयं यस्या-
स्ताम् । 'लक्षणं नाम्नि चित्ते च' इति विश्वः । राजधानीं धीयतेस्म धानी
राज्ञां धानी तथोक्ता । करणाधारे जानद् । 'टिट्ठण्ठे' इति डी । कुद्योगाच्च
षष्ठी । तां प्रधाननगरीम् । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति
शब्दार्णवे । गत्वा प्राप्य । पश्येः अवलोक्येः ॥९३॥

अन्वय—पवनविचलत्केतुहस्तैः भवनशिखरैः त्वां दूरात् अभीक्षणं उच्चैः
आह्वयन्ती इव, भुवः रूपिणीं इव सालोदयां श्रियं, नाभिभूतां विष्णु प्रथितविविशा-
लक्षणां तेषां (दशार्णानां) राजधानीं गत्वा पश्येः ।

अर्थ—(जो) वायु के द्वारा हिलाए हुए ध्वजा रूप हाथों से युक्त भवन
के शिखरों द्वारा तुम्हें दूर से निरन्तर मानों ऊँचे स्वर से बुला रही है,
जो पृथ्वी की प्रशस्त आकृति के समान प्राकार से उन्नति को प्राप्त शोभा
अथवा लक्ष्मी है, शरीर स्थनाभिकमल के समान दशार्ण देश के मध्य में
स्थित सभी दिशाओं में विदिशा नाम से प्रसिद्ध (उस) दशार्णों की
राजधानी में जाकर उसे देखना ।

सौधोत्सङ्गे क्षणमुपनिषत्तृष्ण तूष्णीं निषण्णो,
जालोद्गोर्णैः सुरभिततनुर्धूपधूमैर्मनोजैः ।
वारस्त्रीणां निधुवनरतिं प्रेक्षमाणस्त्वमेनां,
गत्वा सद्यः फलमपि महत्कामुकत्वस्य लब्ध्वा ॥ ९४ ॥

१. राजधानी शब्दस्य काकाक्षिगोलकभ्यायेन गत्वेति स्वाप्रत्यये 'पश्येः' इत्यत्र
च कर्मत्वेनात्ययः ।

सौधोत्सङ्ग इति । उपनिषत्तृष्ण उपनिषन्ती तृष्णा यस्यासी तस्य सम्बोधनम् हे सम्भव मनोरथ । कौतुकाथलोकनाभिलाषिन्नित्यर्थः । त्वं भवान् । एनां विदिशापुरीम् । गत्वा प्राप्य । सौधोत्सङ्गे राजभवनप्रदेशे । 'सौधोत्सृज्य राज-सदनम्' इत्यमरः । क्षणं क्षणपर्यन्तम् । 'कालाध्वनोऽर्वाप्ती' इति द्वितीया । तृष्णीं जोषम् । निषण्णः निषीदति स्म निषण्णः उपविष्टः सन् । जालोद्गीर्णैः जालात् गवाक्षात् 'जालं समूह आनायो गवाक्ष क्षारकेष्वपि' इत्यमरः । उद्गीर्णैः निर्गतेः । मनोर्ज्ञः मनोहरैः । धूपधूपैः यक्ष तर्दमधूपैः । सुरभिततनुः परिमलित-शरीरः । 'संजातं तारकादिभ्यः' इति इतस्त्यः । वारस्त्रीणां गणिकानाम् । वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । निधुवनरतिं सुरतक्रीडाम् । प्रेक्षमाणः पश्यन् । कामुकत्वस्य विलासितत्वस्य । 'विलासी कामुकः कामी स्त्री परो रति लम्पटः ।' इति शब्दार्णवे । महत् फलमपि उच्चैः प्रयोजनमपि । सद्यः तत्काल एव । लब्धा प्राप्स्यसि । 'हुलभिष् प्राप्ती' लुट् ॥ ९४ ॥

अन्वय—उपनिषत्तृष्ण त्वं एनां गत्वा सौधोत्सङ्गे क्षणं तृष्णीं निषण्णः जालोद्गीर्णैः मनोर्ज्ञैः धूपधूपैः सुरभिततनुः वारस्त्रीणां निधुवनरतिं प्रेक्षमाणः कामुकत्वस्य महत् अपि फलं सद्यः लब्धा ।

अर्थ—समुत्पन्न अभिलाषा वाले आप विदिशा नामक राजधानी में जाकर भवनों के ऊपरी भाग में थोड़े समय मौन बैठकर खिड़की से निकलते हुए मनोहर धूप के धूपों से जिसका शरीर सुगन्धित है ऐसी वेश्याओं को सुरतक्रीड़ा को देखते हुए कामुकपने के बहुत बड़े भी फल को शीघ्र ही प्राप्त कर लीगे ।

विश्रान्तिस्ते सुभग विपुला तत्र यातस्य मन्ये,

कल्लाराङ्कं सुरभि शिशिरं स्वच्छमुत्फुल्लपद्मम् ।

वाताकीर्णः कुबलयदलैर्वासितं दीर्घिकाम्भ-

स्तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्र ॥ ९५ ॥

विश्रान्तिरिति । सुभग भो मनोहराङ्ग । यत्र पुरुषम् । कल्लाराङ्कं कल्लारा-ण्डेव अङ्कं चिह्नं यस्य तत् । 'सौगन्धिकं तु कल्लारं हल्लकं रक्तमन्वयकम् ।' 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क' इत्युभयवाच्यमरः । सुरभि धानतर्पणम् । शिशिरं शीतलम् । 'सुधीमः शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः' इत्यमरः । स्वच्छं सुष्ठु अच्छं निर्मलम् । 'त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः' इत्यमरः । उत्फुल्लपद्मम् उत्फुल्लानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् तत् । वाताकीर्णः मास्ता-कुलितः । कुबलयदलैः । 'दलं पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः । वासितं परिमलितम् ।

‘भाषितं वासितं त्रिषु’ इत्यमरः । स्वादु मधुरम् । दीर्घिकाग्भः क्रीडा सरः खलिलम् । ‘वापी तु दीर्घिका’ इत्यमरः । तीरोपान्तस्तनितसुभगं कूलसमीपे स्तनितेन गजितेन सुभगं मनोहरं यथा भवति तथा । पास्यसि पानं करिष्यसि । तत्र विदिशापुर्व्याम् । यातस्य गतस्य । ते तत्र । विपुला महती । विश्रान्तिः विश्रामः । स्यादिति शेषः । मन्ये एवमहं जाने ॥ ९५ ॥

अन्वय—(हे) सुभग ! यत्र कङ्काराङ्कं सुरभिःशिखिरं स्वच्छं उत्फुल्लपद्मं वाताकीर्णैः कुवलयदलैः वासितं स्वादुदीर्घिकाग्भः तीरोपान्तस्तनित सुभगं पास्यसि तत्र यातस्य ते विपुला विश्रान्तिः (इति) मन्ये ।

अर्थ—हे सुन्दर यश अथवा माहात्म्य वाले ! जिस विशालनगरी में सफेद कमलों से चिह्नित, सुगन्धित, शीतल, स्वच्छ, विकसित पद्मकमलों से युक्त, वायु से व्याप्त, नीलकमलों के समूह से सुगन्धित (एवं) स्वादुयुक्त बावड़ी के जल की किनारे के समीपवर्ती प्रदेश में गरजने में सुन्दर लगते हुए पियोगे । वहाँ (विदिशा नगरी में) जाने पर तुम्हें बहुत विश्राम मिलेगा, ऐसा मैं सोचता हूँ ।

यातव्यं ते रसिक सुरसं प्राणयात्रानिमित्तं,

तस्यां लीलास्फुरितशफराघट्टनैरात्तपङ्कम् ।

रोधः प्रान्ते विहगकलभैर्बद्धडिण्डीरपिण्डं,

सभ्रभङ्गं मुखमिव पयो वेधवत्याश्चलोम्याः ॥ ९६ ॥

यातव्यमिति । रसिक भो सरस । तस्यां राजधान्याम् । चलोम्याः चला ऊर्मयो वीचयो यस्याः सा तथोक्ता तस्याः । ‘भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिकां स्त्रियां वीचिः’ इत्यमरः । वेधवत्याः वेधवतीनाम् नद्याः । रोधःप्रान्ते तीरनिकटे । लीलास्फुरितशफराघट्टनैः लीलया स्फुरितैः प्रवृद्धैः शफराणां मत्स्यानामाघट्टनैः सङ्घर्षणैः । ‘शफरो निमिषः स्तिमिः’ इति धनञ्जयः । आत्तपङ्कं प्राप्तकर्दमम् । विहगकलभैः पक्षिपोतैः । बद्धडिण्डीरपिण्डं बद्धो रचितः डिण्डीराणां फेनानां पिण्डः यस्य तत् । ‘डिण्डीरोऽञ्जिकफः फेनः’ इत्यमरः । सुरसं सुशोभनो रसः स्वादु शृङ्गारादिर्वा यस्य तत् । पयः तोयम् । ‘पयः क्षीरं पयाम्बु च’ इत्यमरः । सभ्रभङ्गं भ्रुवोर्भङ्गेन रचनया सहितम् । मुखमिव आत्तपङ्कः । ते तत्र । प्राणयात्रानिमित्तं प्राणरक्षार्थम् । यातव्यं पानार्हि भवतीति शेषः । कामिनाम् घरास्वादनं सुरतादतिरिच्यत इति तात्पर्यम् ॥ ९६ ॥

अन्वय—(भो) रसिक ! सुरसं लीलास्फुरितशफराघट्टनैः आत्तपङ्कं,

विहगकलभैः रोधःप्रान्ते बह्विण्डीरपिण्डं वेत्रवत्याः सभ्रुभर्जं मुखं इव चलोमिः
पयः तस्यां प्राणमात्रानिमित्तं ते पासव्यम् ।

अर्थ—हे रसिक ! अच्छे आस्वाद वाले, क्रीड़ा करने के लिए उत्पन्न
चंचलपने वाली मछलियों के संघर्ष से कीचड़ युक्त, पक्षियों के बच्चों से
किनारे के समीपवर्ती प्रदेश में विरचित फेन समूह वाले, वेत्रवती (नदी) के
अकुटी वाली नायिका के मुख के समान चंचल तरंगों वाले जल को उस
वेत्रवती नदी में अपनी प्राण-रक्षा के लिए तुम्हें पीना चाहिए ।

पीत्वा तस्यां सलिलममलं जीविकांकृत्य किञ्चि,
नोत्वाऽहस्त्वं क्वचिदनुमते हर्म्यपृष्ठे निषण्णः ।

दृष्ट्वा दृश्यं विलसितमदो नागराणां दिनान्ते,
नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोः ॥ २७ ॥

पीत्वेति । तस्यां वेत्रवत्याम् । अमलं निर्मलम् । 'मनोऽश्रोणपङ्क्तयोः'
इत्यमरः । सलिलं जलम् । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । पीत्वा गानं कृत्वा ।
किञ्चित् ईपत् । जीविकां कृत्य जीवनं कृत्वा । 'जीविकोपनिषदिव' इति ति
सञ्ज्ञा । 'क्तां नमः प्यः' इति प्यादेशः । अनुमते सम्मते । क्वचित् कस्मिंश्चित् ।
हर्म्यपृष्ठे धनिनामावासपृष्ठभागे । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । निषण्णः
उपविष्टः । अहः दिनम् । 'दिवाहृदिवसे' इति वनञ्जयः । नोत्वा यापयित्वा ।
नागराणां नगरे भवाः नागरास्तेषां नागरजनानाम् । दृश्यं दृष्टुं योग्यम् । अदः
एतत् । विलसितं वर्तनम् । दृष्ट्वा प्रेक्ष्य । दिनान्ते सायाह्ने । तत्र विदिशानगरी
समीपे । विश्रामहेतोः विश्रान्तिनिमित्तम् । 'विश्रमो वञ्' इति वा दीर्घः ।
पञ्चमपनयनार्थमित्यर्थः । नीचैराख्यं नीचैरिति आख्या यस्य तम् । गिरि
अद्रिम् । त्वं भवान् । अधिवसेः 'वसोनूपाध्याङ्' इति आधारे कर्म । गिरौ
वसेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अन्वय—त्वं तस्यां अमलं सलिलं जीविकांकृत्य किञ्चित् पीत्वा क्वचित्
अनुमते हर्म्यपृष्ठे निषण्णः अहः नोत्वा नागराणां अदः दृश्यं विलसितं दृष्ट्वा
दिनान्ते विश्रान्ति हेतोः नीचैराख्यं गिरि अधिवसेः ।

अर्थ—तुम उस वेत्रवती नदी में निर्मल जल को जीवन के साधन के
समान मानकर कुछ पीकर अपनी इच्छानुसार किसी धनी के निवास के
ऊपरी भाग में बैठकर दिन बिताकर नागरिकों के उस देखने योग्य विलास
को देखकर दिन की समाप्ति के समय विश्राम के लिए नीच नामक पर्वत
पर निवास करो ।

त्वं सेवेयाः शिखरिणममुं तां निशां मुक्तशङ्को,

विद्युद्दामस्फुरितरुचिमद्दीपिकाद्योतिताशः ।

सिद्धस्त्रीणां रतिपरिमलैर्वासिताधित्यकान्तं,

त्वत्सम्पर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ॥ ९८ ॥

त्वमिति । विद्युद्दामस्फुरितरुचिमद्दीपिकाद्योतिताशः स्फुरिता चासी रुचिश्च तथोक्ता सास्पास्तीति स्फुरित रुचिमती सा चासी दीपिका च तथोक्ता विद्युतां तद्धितां दाम माला विद्युद्दामैव स्फुरितरुचिमद्दीपिकेति कर्मधारयः । तयो द्योतिताः प्रकाशिताः आशाः दिशो यस्येति बहुव्रीहिः । मुक्तशङ्क मुक्ता त्यक्ता शङ्का आशङ्का येना साविति बहुव्रीहिः । त्वं भवान् । त्वत्सम्पर्कात् भवत्सङ्गमात् । प्रौढपुष्पैः प्रवृद्धं कुसुमैः । 'प्रवृद्धं प्रौढमेधितम्' इत्यमरः । कदम्बैः नीपकुसुमैः । 'नीपप्रियक कदम्बास्तु हरिप्रियः' इत्यमरः । पुलकितमिव पुलकानि अस्य सम्पातानोक्ति पुलकितमिव सम्पातपुलकवत् । सिद्धस्त्रीणां मुरयोपिताम् । रतिपरिमलैः भोगोचितगन्धद्रव्यवासनाभिः । 'विमर्दोत्प्रे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः । वासिताधित्यकान्तम् अधित्यकायाः पर्वतोर्ध्वभूमेः अस्तीवसानस्तथोक्तः । 'भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे स्वरूपेऽप्रेन्तिकेऽन्तके' इति नानार्थमालायाम् । वासितोऽधित्यकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः । अमुं शिखरिणम् । नीचैरभिधं भूधरम् । तां निशां रात्रिम् । 'निशा निशोयिनी रात्रिः' इत्यमरः । सेवेयाः भजस्व ॥ ९८ ॥

अन्वयः—सिद्धस्त्रीणां रतिपरिमलैः वासिताधित्यकान्तं प्रौढपुष्पैः कदम्बैः त्वत्सम्पर्कात् पुलकितं इव अमुं शिखरिणं विद्युद्दामस्फुरितरुचिमद्दीपिका द्योतिताशः मुक्तशङ्क त्वं तां निशां सेवेयाः ।

अर्थ—सिद्ध स्त्रियों की रति कीड़ा के समय उत्पन्न मालादि के गन्धों से सुगन्धित पर्वत के ऊपरी भाग से युक्त प्रदेश वाले, प्रौढ पुष्पों वाले कदम्बों द्वारा मानों तुम्हारे सम्पर्क से पुलकित इस पर्वत को विद्युन्माला के चमकाने से कान्तियुक्त दीप से दिङ्मण्डल को प्रकाशित करने वाले तुम निःशङ्क होकर उस रात्रि का (पूरी तरह) सेवन करो ।

नोट—इस पर्वत को उस रात सेवन करो ।

सोऽसावद्रिर्भवतु नितरां प्रीतये ते समग्र-

प्राधोपाग्रैर्ग्रहगणमिषोपगृहीतुं खमुद्यन् ।

भोगोद्रेकं कथयति लतावेदमकैः सोपहारै-

र्धैः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नगराणाम् ॥ ९९ ॥

सोसाविति । यः नोचैरभिख्यो गिरिः । पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः पण्यस्त्रि यो वेद्याः 'पण्यस्त्री शणिका वेद्या पण्यस्त्री रूपजोविनी' इति शब्दार्णवे । तासां रतिपरिमलो गन्धविशेषस्तं 'विमर्दोत्थे परिमलः' इत्यमरः । उद्गारन्त्या-
विर्भवन्तीति रतिपरिमलोद्गारोणि तैः । सोपहारैः पुष्पोपहारादिपुलैः । लतावेक्षकैः
लताप्रयानि वेक्ष्मानि तथोक्तानि लतावेक्षमान्येव लतावेक्ष्म कानि तैः लतागृहैः ।
नागराणां नगर जमानाम् । भोगोद्रेकं भोगोत्फटत्वम् । कथयति ब्रवीति । सोऽसा-
वद्रिः स एष नोचैरद्रिः । समग्रप्राचोपार्श्वः सम्पूर्णशैलाग्र भागैः । 'समग्र' सकल
पूर्णम्' इत्यमरः । ग्रहणं नवग्रहनिकायम् । उपग्रहीतुं स्वीकरणाय । एवं व्योम ।
उद्यन् उद्यगच्छन्निव । ते तव । प्रीतये प्रेम्णे । नितराम् अधिकम् । भवतु अप्युन्नत-
त्वात् प्रेमकरोस्तिवति तात्पर्यम् । अत्रोद्गारिशब्दस्य गीणार्थत्वात् न जुगुप्साव-
हत्वं प्रसुप्त काव्यस्मार्थं बोधाकरण एव । सदुक्तं दण्डिना 'निष्कृतोद्गोर्णवा-
न्तादि गीणवृत्तिव्यग्राश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यां कक्षां विगाहते' इति ॥९९॥

अन्वय — यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः सोपहारैः लतावेक्षकैः नागराणां
भोगोद्रेकं कथयति सः समग्रप्राचोपार्श्वः ग्रहणं उपग्रहीतुं इव खं उद्यन् असौ अद्रिः
ते नितरां प्रीतये भवतु ।

अर्थ—जो नीच नामके पर्वत वेद्याओं से रतिक्रीड़ा में विमर्दित पुष्प
आदि की सुगन्धि को प्रकट करने वाले (पुष्प आदि) उपहारों से युक्त
लताओं से निर्मित वेद्याकार मण्डपों (लता गृहों) से नागरिकों के भोगों
की अधिकता को कहता है, समस्त पत्थरों के अग्रभागों से मानों तारा-
गणों को बन्दी बनाने के लिए ही आकाश में ऊपर की ओर जाता हुआ यह
पर्वत तुम्हारे अत्यधिक आनन्द के लिए होगा अर्थात् तुम्हें अत्यधिक
आनन्द देगा ।

प्रेमाऽमुष्मिस्तव समुचितं विद्धि शैले शिलाप्रे,

व्योमोत्सङ्गं परिमृजति वा पुष्पशय्याक्षितान्तैः ।

लस्तस्त्रिभिर्निषुवनविधौ क्रीडतां दम्पतीना-

मुद्गमानि प्रथयति शिलावेक्षमभिर्विधनानि ॥१००॥

प्रेमेति । शिलाप्रेः पाषाणाग्रः । व्योमोत्सङ्गम् आकाश प्रदेशम् । परिमृजति
परिमाष्टीति परिमृजन् तस्मिन् । 'मृजी शुद्धी' शतृथः वा अमवा । क्रीडतां
विहरताम् । दम्पतीनां स्त्रीपुरुषमिष्टानाम् । 'दम्पती जम्पती जायापती'
इत्यमरः । निषुवनविधौ सुरतविधाने । 'निषुवनं रतम्' इति 'विधिविधाने देवे च'
इत्यप्यमरः । लस्तस्त्रिभिः लस्ताः क्षिथिलिताः स्रजो मालायेषु तानि लस्त
क्षिज्य तैः । 'लस्तं ल्वस्तं भ्रष्टं स्कलं पल्लं च्युतं गलितम्' इत्यमरः । पुष्पशय्या-

चित्तान्तैः पुष्पशय्याभिषिक्तो निषितोत्तो मध्यप्रदेशो येषां तानीति बहुश्रोहिः । तैः
शिलावेदमभिः गुहाभिः । उद्दामानि उत्कटानि । 'गृहमेदत्विदप्रभावाग्रामनि'
इत्यमरः । यौवनानि यूनां भावान् । प्रथयति प्रथयतीति प्रथयन् तस्मिन् प्रकटयति ।
अमुष्मिन् शैले नीचैरगे । सद्यः भवतः । प्रेम स्नेहः । समुचितं सुयोग्यमिवेति ।
विद्धि त्वं जानीहि । उत्कटयौवनाः क्वचिदनुरवता वाराङ्गना विश्वंभव्यवहार-
काङ्क्षिण्यो मात्रादिभयात् निशीथसमये विविक्त समय देशमाश्रित्य रमत इति
बहुलमस्ति प्रसिद्धिः ॥१००॥

अन्वय—शिलाग्रैः व्योमोत्सङ्गं परित्यजति क्रीडतां दम्पतीनां निषुवनविधौ
सस्तस्त्रिभिः पुष्पशय्याचितान्तैः शिलावेदमभिः उद्दामानि यौवनानि प्रथयति वा
अमुष्मिन् शैले तत्र समुचितं प्रेम विद्धि ।

अर्थ—पाषाणों के अग्रभाग द्वारा आकाश प्रदेश को छूने वाले, अथवा
क्रीडा करते हुए दम्पतियों की मैथुनोत्पन्न विधि में शिले हुए पाषाणों
वाले तथा जिनके मध्यभाग फूलों की शय्या से व्याप्त हैं ऐसे शिलागृहों
के द्वारा (पर्वत की शिलाओं में उकेरे गए गृह) उत्कट (अमर्यादित)
यौवन को प्रकट करने वाले इस पर्वत पर तुम्हें समुचित प्रेम का अनुभव
हो अर्थात् इस पर्वत पर तुम्हारे लिए प्रेम प्रकट करने का अवसर है ।

अथार्धवेष्टितानि—

रम्योत्सङ्गे शिखरनिपतन्निर्झरारावहृद्ये,

पर्यारुढद्रुमपरिगतोपत्यके तत्र शैले ।

विश्वान्तः सन्त्रज वननदीसीरजानां निषिञ्च-

न्मुद्यानानां नवजलकणैर्मुषिकाजालकानि ॥१०१॥

रम्योत्सङ्ग इति । शिखरनिपतन्निर्झरारावहृद्ये शिखरान्निपतन्निति कासः^१ ।
सचासो निर्झरश्चेति कर्मधारयः । तस्यारात्रो ज्वनिरिति तत्पुरुषः । हृदयस्य प्रियो
हृद्यः 'वदपपथ्य' इत्यादिना यत्यः । 'हृदयस्य हृद्याण्लासः' इति हृदादेशः । तेन
हृद्य इति भासः^२ । तस्मिन् । पर्यारुढद्रुमपरिगतोपत्यके परितः आरुढाः प्रवृद्धास्ते
च ते द्रुमाश्च कर्मधारयः । तैः परिगता परिवृता उपत्यका उपरिभूमिर्यस्येति
बहुश्रोहिः । तस्मिन् । रम्योत्सङ्गे रम्य उत्सङ्ग पार्श्वो यस्येति बहुश्रोहिः । तस्मिन् ।
तत्र शैले नीचैरचले । विश्वान्तः सन् अन्धश्रमरहितः सन् । वननदीसीरजानां वने
वरण्ये या नद्यः तासां तीरेषु जातानि रुढानि अतिक्रमेणेत्यर्थः । उद्यानानाम्

१. कास इति तृतीया तत्पुरुषस्य संज्ञा ।

२. भास इति तृतीया तत्पुरुषस्य संज्ञा ।

आशामाणाम् । मूषिकाजालकानि मगधीमुकुलानि । 'अथ मगधी । गणिकाः
मूषिकावष्टा' इत्यमरः । 'कोरकवृक्षककलिका कुङ्कुममुकुलानि तुलानि' इति
हलायुधः । नवशलकणैः नूतनजलविन्दुभिः । निषिञ्चन् आर्द्रोऽकुर्वन् । व्रज गच्छ ।

अन्वयः—रम्योत्सङ्गे शिखरनिपतन्निर्झरारावद्दृष्टे पर्याकुलद्रुमपरिमतोपत्यके
तव शैले विश्रान्तः सन् वननदीतीरजानां उद्यानानां मूषिकाजालकानि नवशलकणैः
सिञ्चन् व्रज ।

अर्थ—रमणीय उपरितन प्रदेश वाले, शिखर से गिरते हुए झरनों
की ध्वनि से मनोहर, सब ओर से उगे हुए वृक्षों द्वारा सब ओर से व्याप्त
पर्णस्त भूमि वाले उस नीच नामक पर्वत पर विश्राम करके वन की
नदियों के तटों में उत्पन्न बगीचों के जुहू के मुकुलों को नए जल के
विन्दुओं से सेचन करते हुए जाओ ।

अध्याकृष्टे तपति तपने पुष्पगुल्मावकीर्णां,

तस्यास्तीरक्षितिमतिपतेर्नातिवेगाद् बालुः ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां,

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलाबीमुखानाम् ॥१०२॥

अध्याकृष्ट इति । अध्याकृष्टे उपर्माकृष्टे । तपने सूर्ये । तपतीति तपन् तस्मिन् ।
इति शतृत्यः । गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम् गण्डयोः कपोलयोः
स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन रुजा पीडा तथा क्लान्तानि म्लानानि कर्णोत्पलानि
येषां तेषाम् । पुष्पलाबीमुखानां पुष्पाणि लुप्तंतीति पुष्पलाब्धः पुष्पावधायिकाः
स्त्रियः 'कर्मणोऽण्' 'टिड्ढण्डे' इत्यादिना डी । तासां मुक्ताणि तेषाम् । छाया-
दानात् अनातपस्य दानात् । कान्तिदानाच्चेति ध्वन्यते । 'छाया त्वनाप्तये कान्ती'
इत्यमरः । कामुकदर्शनात्कामिनां मुखविकासो भवतीति भावः । क्षणपरिचितः
क्षणं संस्पृष्टः । बालुः कारुण्यशीलः सन् । 'निद्रासन्धा' इत्यादिना दयाशब्दा-
दालुत्यः । तस्याः नद्याः । नद्या इत्येव वा पाठः पुष्पगुल्मावकीर्णां पुष्पयुक्तं गुल्मास्तीः
लतासङ्घातैः अवकीर्णां विकीर्णम् । तीरक्षितिं तटभुवम् । नातिवेगात् मन्द-
गमनात् । अतिपतेः गच्छ ॥१०२॥

अन्वयः—अध्याकृष्टे तपने तपति (सति) गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णो-
त्पलानां पुष्पलाबीमुखानां छायादानात् क्षणपरिचितः बालुः (त्वं) तस्या
पुष्पगुल्मावकीर्णां तीरक्षितिं नातिवेगात् अतिपतेः ।

अर्थ—गगनमण्डल के मध्य में स्थित सूर्य के तपने पर (प्रखर किरणों
से युक्त होने पर) गालों पर पसीना हटाने से उत्पन्न पीड़ा से जिनके

कर्णभूषण—कमल मुरझा गए हैं ऐसे फूलों को तोड़ने वाली उन स्त्रियों के मुखों को छाया देने से कुछ समय तक परिचित एवं पगाले होते हुए कुछ उस वन नदी की पुष्प, लता, तृणादि से आच्छादित तटभूमि पर अत्यन्त वेग से नहीं जाना ।

वक्रोऽप्यध्वा जगति स मतो यत्र लाभोऽस्यपूर्वो,

यातुं शक्यं ननु वनपथात्कासिकाग्राजुनान्तात् ।

वक्रः पन्था यद्यपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां,

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरज्जयिन्याः ॥१०३॥

वक्र इति । यत्र मार्गः । अपूर्वः अलङ्घ्यपूर्वः । लाभः प्राप्तिः । अस्ति वर्तते । सः अध्वा मार्गः । वक्रोऽपि आजंवरहितोऽपि । जगति लोके । मतः अङ्गीकृतो भवति । कासिकाग्राजुनान्तात् कासिका एव अग्रम् आदिर्यस्य कासिकाग्रः अजुन एव अन्तो यस्य अजुनान्तः कासिकाग्रश्चासावजुनान्तरश्च तथोक्तस्तस्मात् मार्ग-विशेषात् । वनपथात् वनस्य पन्थाः वनपथस्तस्मात् 'कृष्णपुष्पध्वजोदित्यरसमासान्तः' कान्तारमार्गात् । यातुं गन्तुम् । ननु अवश्यम् । अलं भवतीति शेषः । उत्तराशां कौबेरीदिशम् । प्रस्थितस्य गन्तुमुद्यतस्य । भवतः तव । पन्थाः उज्जयिनी मार्गः । वक्रः अनूजः । यद्यपि यद्यपि । भवति चेदनीत्यर्थः । उज्जयिन्याः विशालानगरस्य 'विशालोज्जयिनी समे' इत्यमरः । सौधोत्सङ्ग प्रणयविमुखः सौधानामुत्सङ्गेषु परिभागेषु प्रणयः परिचयः तस्य विमुखः पराङ्मुखः । मा स्म भूः न भवेत्यर्थः । 'लट् च स्मेन' इति धातोर्मस्मयोगेन लुङ् । 'लङ् लुङ् च' इत्यादिना माङ्गीत्यङ्गमनिषेधः । अलकां प्रस्थितस्य उज्जयिनोऽगमने मार्गो वक्रोऽपि उज्जयिन्यां प्रेक्षाकौतुक सम्भवादवश्यं गन्तव्यमेवेति भावः ॥१०३॥

अन्वयः—यत्र अपूर्वः लाभः अस्ति स अध्वा वक्रः अपि जगति मतः । उत्तराशां प्रस्थितस्य भवतः पन्थाः यद्यपि वक्रः (तद्यपि) कासिकाग्राजुनान्तात् वनपथात् ननु यातुं शक्यम् । (ततः) उज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखः मा स्म भूः ।

अर्थ—जिस मार्ग में अपूर्व लाभ है वह मार्ग टेढ़ा होने पर भी संसार में आदर को प्राप्त है । उत्तर दिशा की ओर जाते हुए यद्यपि तुम्हारा मार्ग टेढ़ा होगा, फिर भी कासों का अग्रभाग जिसका प्रारम्भ है तथा अजुन वृक्ष जिसके अंत में हैं ऐसे जंगल के रास्ते से जाना सम्भव है । (जंगल पार करने के) अन्तर उज्जयिनी के प्रासादों के ऊर्ध्व भागों से परिचय करने में (तुम्हें) पराङ्मुख न होना ।

जैत्रैर्बाणैः कुसुमधनुषो दूरपातैरमोघै-

र्मर्माविद्भिर्दृढपरिचितभ्रूधनुर्यष्टिमुक्तैः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्र पौराङ्गनानां,

लोलाऽपाङ्गं यद्वि न रमसे लोचनैर्वञ्चितः स्याः ॥ १०४ ॥

जैत्रैरिति । यत्र उज्जयिन्याम् । कुसुमधनुषः कुसुमान्वय धनुसस्य तस्य मन्मथ-
स्य । 'पुष्पधन्वा रतिपति' इत्यमरः । जैत्रैः जयनशीलैर्बाणैः । दूरपातैः दूरेपातः
पतनं येषां तैः । अमोघैः न मोघाः अमोघास्तैः । 'मोघं निरर्थकम्' इत्यमरः ।
सफलैरित्यर्थः । मर्मविद्भिः मर्मस्थानम् आसमन्ताद्भेदयद्भिः । दृढपरिचितभ्रूधनु-
र्यष्टिमुक्तैः दृढं गाढं परिचितगम्यस्तं भ्रुवावेवधनुः दृढपरिचितं च तत् धनुश्च
तथोक्तं । तदेव वा यद्विद्वद्दृढस्तस्या मुक्ता नैः मदनान्वस्योद्वेकैरित्यर्थः । विद्यु-
द्दामस्फुरितचकितैः विद्युद्दाम्नो विद्युश्मालायाः स्फुरितं स्फुरणं तेन चकितैः
कम्पितैः । लोलापाङ्गं लोलश्चञ्चलोऽपाङ्गो येषां यैः 'लोलश्चलसतृष्णयोः'
अपाङ्गो नेत्रयोरङ्गो' इत्युभयत्राप्यमरः । पौराङ्गनानां पुरे भवाः पौराः पौराणा-
मङ्गानास्तथोक्ताः । पौराश्च ताः अङ्गनाश्चेति वा तासां । लोचनैः नयनैः । यद्वि
न रमसे न क्रीडयति । चेत्तर्हि । वञ्चितः प्रतारितः । स्याः भवेः । तदपाङ्ग-
निरीक्षणाभावे जन्मवैफल्यं भवेदेति तात्पर्यम् ॥ १०४ ॥

अन्वय—यत्र पौराङ्गनानां विद्युद्दामस्फुरितचकितैः लोलापाङ्गं कुसुम-
धनुषः दृढपरिचितभ्रूधनुर्यष्टिमुक्तैः मर्मविद्भिः अमोघैः दूरपातैः जैत्रैः बाणैः यद्वि
न रमसे (तदा) लोचनैः वञ्चितः स्याः ।

अर्थ—जिस उज्जयिनी नगरी में नागरिकों की सुन्दर स्त्रियों के
बिजली के चमकने से प्रदीप्त चंचल नेत्रान्त वाले, कामदेव के अत्यन्त
परिचित अकुटि रूप धनुर्यष्टियों से छोड़े गए, मर्म का छेदन करने वाले,
अचक, दूर गिरने वाले और जयनशील बाणों से यदि रमण नहीं
करते हो तो नेत्रों से वञ्चित हो जाओगे अर्थात् दोनों नेत्रों के होने का
फल तुम्हें प्राप्त नहीं होगा ।

भावार्थ—यहाँ बाणों का अर्थ स्त्रियों के नेत्रों से है ।

इदानीमुज्जयिनीं गच्छतस्तस्मान्तरे निर्विन्ध्यासरितः सम्बन्धमाह—

स्रोतः पश्यन्ध्रज पथि लुठन्मोनलोला यताक्ष्याः,

निर्विन्ध्यायाः किमपि किमपि व्यञ्जिताकूतवृत्तिः ।

बोधिबोधस्तनितबिहगधेणिकाञ्चीगुणायाः,

संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं वशिस्तावर्तनाभेः ॥ १०५ ॥

स्रोत इति । पथि विशालापुरीमार्गे । लुठन्मीनलोत्सापताक्ष्याः लुठन्तः स्फुरन्तः
मीना एव लोले चञ्चले आयते दीर्घे अक्षिणी यस्याः सा तस्याः । वीचिक्षोभस्त-
नितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः वीचिक्षोभेन तरङ्गचलनेन जातं स्तनितं घोषणं
विहगानां पक्षिणां श्रेणिः पंक्तिः 'श्रेणी रेखास्तु राजयः' इत्यमरः । वीचि क्षोभ-
स्तनितेन सहिता विहगश्रेणिस्तथोक्ता सैव काञ्चीगुणो रसनादाम यस्यास्तस्याः ।
'स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकीरसना तथा' इत्यमरः । स्खलितसुभगं गमन-
स्खलनेन सुभगं यथा तथा । संसर्पन्त्याः गच्छन्त्याः । दर्शितावर्तनाभेः दर्शितः
आवर्तोभोभ्रमः स एव नाभिर्यस्याः सा तस्या 'स्यादावर्तो भसां भ्रमः' इत्यमरः ।
निर्विन्ध्यायाः विन्ध्यादचलात् निष्क्रान्ता निर्विन्ध्या नाम नदी । 'गतादिषु प्रादयः'
इति समासः । तस्याः स्रोतः । 'स्रोतोम्बुसरणं स्वतः इत्यमरः । प्रवाहमित्यर्थः ।
किमपि किमपि वीक्षायां द्विः । यत्किमपि । व्यञ्जिताकूतवृत्तिः व्यञ्जिता प्रकटिता
आकूतस्ये अभिप्रायस्य वृत्तिवर्तनं यस्य तथोक्तः सन् । 'आकूतं स्यादभिप्रायः'
इति व्यालिः । पश्यन् अवलोकयन् । ब्रज गच्छ ।

अन्वय—पथि लुठन्मीनलोत्सापताक्ष्याः वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्ची-
गुणायाः दर्शितावर्तनाभेः स्खलितसुभगं संसर्पन्त्याः निर्विन्ध्यायाः किमपि किमपि
व्यञ्जिताकूतवृत्तिः स्रोतः पश्यन् ब्रज ।

वर्थ—(आप) रास्ते में लोटती हुई मछलियाँ ही हैं नेत्र जिसके,
तरङ्गों के चलने से शब्द करने वाले पक्षियों की पंक्ति ही है करघनी
जिसकी, दिखलाई है आवर्त रूपी नाभि जिसने तथा जो स्खलित गति से
मनोहर रूप से जा रही है ऐसे निर्विन्ध्या नदी के प्रवाह को देखते हुए,
कुछ अपने अभिप्राय को भी प्रकट करते हुए जाओ ।

त्वय्यौत्सुक्यं स्फुटमिव विनाप्यक्षरैर्ध्यञ्जयन्त्याः,

किञ्चिद्वलज्जावलितमिव संवशिताप्रागमायाः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाम्पन्तरः सन्निपत्य,

स्त्रीणामाद्य' प्रणयवचनं विश्रमो हि प्रियेषु ॥ १०६ ॥

त्वयीति । पथि उज्जयिनीमार्गे । त्वयि भवति । औत्सुक्यं लाम्पदम् । अक्षरैः
विना वर्णैः उच्चारणमन्तरेणापीत्यर्थः । 'पुणरिवान्तरेणर्ते हि वङ्गानां च वर्जने'
इत्यमरः । स्फुटं व्यक्तम् 'स्फुटं प्रव्यक्तमुत्तवणम्' इत्यमरः । व्यञ्जयन्त्या इव
व्यक्तीकुर्वन्त्या इव । किञ्चिद्वलज्जावलितं किञ्चिदीषत् लज्जया ह्रिया आवलितं
वक्रतनुत्वं यथा भवति तथा । संवशिताप्रागमायाः संवशितः व्यञ्जितः आप्तस्य
प्रियस्य आगमः आगमनं ययेति बहुव्रीहिः । तस्या इव । एवं भासमानायः
निर्विन्ध्यायाः अनिताया इति ध्वन्यते । सन्निपत्य समीपं गत्वा । रसाम्पन्तरः रसो

जलं शृङ्गारादिषु अभ्यन्तरे यस्य सः । 'शृङ्गारादौ जले वीर्यं सुवर्णं विष-
लुक्लयोः । आस्वादे रसने अहः' इति शब्दार्णवे । भव सम्मक् तद्रसमनुभवेत्यर्थः ।
अत्रार्थान्तरन्यासमाह । स्त्रीणां प्रियेषु वल्लभेषु । विभ्रमो विलासः । 'स्त्रीणां
विलासविश्वोक्विभ्रमाललितम्' इत्यमरः । स एवाद्यमादिमम् । प्रणयवचनं प्रिय-
वाक्यम् । हि स्फुटम् । स्वादिति निर्देवाः । विभ्रमैरेव रतिप्रकाशनं न तु वचनतः ।
विभ्रमश्चात्र नाभिसन्दर्शनादिरेवेति तात्पर्यम् ॥१०६॥

अन्वय—पथि सन्निपत्य अक्षरैः बिना अपि स्फुटं इव त्वयि औत्सुक्यं व्य-
ञ्जयन्त्याः किञ्चित्त्वल्ज्जावलिते इव सन्वशिताप्तागमायाः निर्विन्ध्यायाः सन्निपत्य
रसाभ्यन्तरः भव, हि (यतः) स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमः आद्यं प्रणयवचनम् ।

अर्थ—उज्जयिनी के मार्ग में उस निर्विन्ध्यानदी को पाकर अक्षरों के
(उच्चारण के) बिना भी व्यक्त के समान आपके विषय में उत्कण्ठा को
व्यक्त करती हुई कुछ कुछ लज्जा से अपने शरीर को दक्क बनाती हुई
आप्त (विश्वस्त व्यक्ति) के आगमन को प्रकट करती हुई निर्विन्ध्या नदी
के पास जाकर उसके रस (जल अथवा शृङ्गार) को ग्रहण करने में
अन्तरङ्ग बनो; क्योंकि स्त्रियों की प्रणयोजनों में शृङ्गार चेष्टा ही प्रथम
प्रणय वाक्य हो जाता है ।

भावार्थ—कामिनी अपने प्रेमी के प्रति अभिप्राय को वचन के बिना
ही व्यक्त कर देती है, निर्विन्ध्या ने भी नाभि प्रदर्शनादिरूप विलासों से
अभिप्राय को व्यक्त कर दिया है । उसने यद्यपि मेघ से वचन द्वारा प्रार्थना
नहीं की, फिर भी उसके रस (जल, शृङ्गार) का अनुभव मेघ को अवश्य
करना चाहिए; क्योंकि नाभि आदि दिखलाने से अपने अभिप्राय को
वचनादि के उच्चारण बिना ही उसने प्रकट कर दिया है ।

हंसश्रेणीकलविरुतिभिस्त्वामिवोपाह्वयन्ती,

धृष्टा मार्गे शिथिलवसनेवाङ्गना दृश्यते ते ।

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः,

पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिर्जोर्णपणैः ॥१०७॥

हंसश्रेणीति । तां निर्विन्ध्यानदीम् । अतीतस्य अतिक्रान्तस्य । ते त्व ।
मार्गे पथि । तटरुहतरुभ्रंशिभिः तटयोरुहन्तीति तटरुहाः 'शाकृगुप्रिगुपान्त्यात्कः'
इति क प्रत्ययः । तीरद्वयो अवास्तरवः तस्यः भ्रंशतीत्येवं शीलानि भ्रंशानि तैः
पतनशीलैः । जोर्णपणैः शुक्कदलैः । पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा विरहावस्थयेति

ध्वन्यते । 'वेणीभूत प्रतनुसलिला प्रागवेणी इयानीं वेणी भवति स्मेति तथोक्तं वेण्याकारं चलितप्रवाहं प्रतनु प्रकर्षेण स्तोकं सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । सिन्धुः सिन्धुनाम नदी । 'नदी सिन्धुदेशभवे' इति वैयाकृत्यन्ता । शिथिलवसना विह्वलवस्त्रा । घृष्टा निर्लज्जेति यावत् । अङ्गुनेव वनितावत् । हंसश्रेणीकलविह्वलिभिः हंसाणां श्रेण्याः राजेः कलाः 'कलो मन्दस्त्वु गम्भीरे इत्यमरः । विह्वलः शब्दास्ताभिः । त्वां भवन्तम् । उपाह्वयन्तीव समीपमाकारयन्तीव । वृष्यते लक्ष्यते । अत्र स्वल्पजलस्वात् शिथिलवसनमुत्प्रेक्ष्यते इति तात्पर्यम् ॥१०७॥

अन्वय—तां अतीतस्य ते मार्गे वेणीभूतप्रतनुसलिला तटकृतस्त्रिभिः जीर्णपर्णैः पाण्डुरच्छाया सिन्धुः घृष्टा शिथिलवसना अङ्गना इव हंसश्रेणी कल-विह्वलिभिः त्वां उपाह्वयन्ती इव वृष्यते ।

अर्थ—निर्विन्द्या नदी को पार करने वाले, अथवा पारकर जाने वाले तुम्हारे मार्ग में थोड़ा जल ही है वेणी जिसकी, तीर पर उगे हुए वृक्षों से भिरने वाले सुखे हुए पत्तों से पीले वर्ण वाली सिन्धु नामक नदी अविनीत तथा शिथिल वस्त्र अथवा परित्यक्त वस्त्र वाली कामिनी के समान हंसों की पंक्तियों की गम्भीर आवाजों से मानों तुम्हें बुलाती हुई सी दिखाई देगी ।

आमापाण्डुः प्रतनुसलिला वेणिकां धारयन्ती,
हंसस्वानैरिव विदधती प्रार्थनाचाटुमेषा ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती,
कार्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥१०८॥

आमेति । हे सुभग मनोरमाङ्ग । आमा कुशाङ्गी । पाण्डुः पाण्डुरवर्णः । 'हरिणः पाण्डुर पाण्डुः' इत्यमरः । प्रतनुसलिला स्तोकतोया । वेणिकां वेण्याकारं धारयन्तीति वेणीकृतकेशपाशां वा । 'वेणी त वेणी बन्धे जलस्रुतो' इति वैयाकृत्यन्ती । धारयन्ती हंसस्वानेः मन्द सानरवः । प्रार्थनाचाटुं प्रार्थना प्रियवचनम् । अस्त्री चाटु चट्टु श्लाघा प्रेम्णा' इत्यमरः । विदधतीव विदधती । कर्तुः । 'नृदृग्' इति क्तो । 'अच्छोशतुः' इति नम् । कुर्वतीव विरहावस्थया यत्नकदशतया 'त्रियोगो मदनावस्था चिन्तो यत्नकं विदुः' इति धनञ्जयः । 'दशावस्थाने कविधा' इत्यमरः । ते तत्र । सौभाग्यं सुभगत्वम् । 'हृद्भगविन्धोः' इति उभयपद स्यादैच् । व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । एषा सिन्धुः कामिनीति ध्वन्यते । येन विधिना येन

१. अभूतवदभावे च्चिः 'चवी' इति शेषः ।

२. ५५पाण्डुः ।

विधानेन । 'विधिविधाने दैवेवि' इत्यमरः । काश्यम् कृषात्वम् । स्थजति जहाति । सः विधिः । स्वयम् भवतीव । उपपाद्यः कर्तव्य इत्यर्थः । इयं पञ्चम्यवस्था स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र सम्भोगः । तत्काश्यस्य तदभाव निबन्धमत्वादिति भावः ।

अन्वय—हे सुभग ! आमा आपाण्डुः प्रतनुसलिला वेणिकां धारयन्ती हंस-
स्वानैः प्रार्थना चाटुं विदधती इव विरहावस्थया ते सौभाग्यं व्यञ्जयन्ती एषा
येन विधिना काश्यं स्थजति सः स्वया एव उपपाद्यः ।

अर्थ—हे मनोहर अङ्ग वाले ! दुर्बल शरीर वाली, कुछ-कुछ पाण्डुवर्ण,
थोड़े जल रूप वेणी को धारण की हुई हंसों की आवाज से रमण हेतु
प्रार्थना रूप चाटुकारी सी करती हुई विरह की अवस्था से तुम्हारे सौभाग्य
को प्रकट करने वाली यह सिन्धु नदी जिस विधि से कृषता को छोड़े,
उस विधि को तुम्हें ही करना चाहिए ।

सत्यप्येवं पथि बहुविधे संविधानानुषङ्गे,
मुख्य स्वार्थप्रतिहृतिभयादाश्च गत्वाध्वशेषम् ।
प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्,
पूर्वोद्दिष्टामुपसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ॥१०९॥

सतीति । पथि मार्गे । बहुविधे अनेक प्रकारके । एवं कथितरीत्या । संविधा-
नानुषङ्गे अनुषङ्गजनमनुषङ्ग सम्पर्कः संविधानस्य कार्यान्तरस्य अनुषङ्ग
स्तस्मिन् । सत्यपि तथापि । मुख्य स्वार्थप्रतिहृतिभयात् प्रधानभूत स्वप्रयोजन-
मङ्गलभीते । 'अर्थोन्निधेयैव स्तुप्रयोजन निवृत्तिषु' इत्यमरः । अध्वशेषम् अव-
शिष्टमार्गम् । आशु शीघ्रम् । गत्वा । उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् विन्दतीति विदाः
'शकुन्तलीगुपान्त्यात्कः' इति क प्रत्ययः । ओकसो वेद्यस्यानस्य विदाः कोविदाः
'पृषोदरादित्वादोकारो लुप्तः साधुः ।' उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ता-
पञ्चरत्नाद्युपाध्यायानां कोविदाः परिज्ञानिनः ग्रामेषु ये वृद्धा वीर्यवयस्काः तथोक्ताः
उदयनकथाकोविदाः ग्रामवृद्धाः येषु सान् । अवन्तीम् अवन्तीनाम् जनपदान् ।
प्राप्य गत्वा । पूर्वोद्दिष्टां प्रागुक्ताम् । श्रीविशालां सम्पद्विशालाम् । विशालां
उज्जयिनीं पुरीम् । 'विशालोज्जयिनी समा' इत्यभिधानात् । उपसर व्रज ॥१०९॥

अन्वय—पथि एवं बहुविधे संविधानानुषङ्गे सति अपि मुख्यस्वार्थ प्रति-
हृतिभयात् अध्वशेषं आशु गत्वा उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् अवन्तीन् प्राप्य
श्रीविशालां पूर्वोद्दिष्टां पुरीं । उपसर ।

अर्थ—रास्ते में इस प्रकार के अनेक करने योग्य कार्यों में लगे रहने
पर भी प्रधानभूत अपने प्रयोजन का नाश होने के भय से शेष रास्ते को

जल्दी पार कर जहाँ के गाँव के बूढ़े लोग उदयन की कथा के जानकार हैं, ऐसे अवन्ति देश में पहुँचकर विशाल सम्पत्ति वाली पूर्वोक्त उज्जयिनी को जाओ ।

व्यावर्ण्यालं भुवनमहितां तां पुरीमुत्तमद्वि,

लक्ष्म्याः शश्वन्निवसनभुवं सम्पदामेकसूतिम् ।

स्वस्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां,

शेषैः पुण्यैः कृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥११०॥

व्यावर्ण्येति । स्वर्गिणां देवानाम् । सुचरितफले सुचरितफले स्वर्गोपभोग-
लक्षणे । स्वस्पीभूते अल्पे स्तीत्यर्थः । गां गतानाम् इलामितानाम् । पुनरपि
भूलोकभाजानि त्वर्थः । 'गैरिलाकुस्मिनी क्षमा' इत्यमरः । शेषैः स्वर्गोपभोगा-
वशिष्टैः । पुण्यैः सुकृतैः । कृतं विहितम् । कान्तिमत् कान्तिरस्यास्तीतिकान्तिमत्
सारभूतमित्यर्थः । एकं मुख्यम् । 'एको मुख्याम्यकेवलाः' इत्यमरः । दिवः स्वर्गस्य
खण्डमिव भागामिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रतिभासनामिति शेषः । भुवनमहितां लोक-
पूजिताम् । उत्तमद्विम् उत्तमाश्रद्धिर्मेधव्यं यस्यास्ताम् । लक्ष्म्याः रमायाः ।
शश्वन्निवसनभुवम् अन्तरतनिवासभूमिम् । सम्पदा सम्पत्तीनाम् । एकसूतिं मुख्य-
प्रसव स्थानम् । तां पुरीम् विशालाख्यनगरीम् । व्यावर्ण्यं वर्णयित्वा । अलं
पर्याप्तम् । अवागोचर महिमत्वात् निःशेषं वर्णयितुं न शक्येत्यर्थः ॥११०॥

अन्वय—तां भुवनमहितां उत्तमद्विं लक्ष्म्याः शश्वन्निवसनभुवं, सम्पदा
एकसूति, सुचरितफले स्वस्पीभूते गां गतानां स्वर्गिणां शेषैः पुण्यैः दिवः कृतं एकं
कान्तिमत् खण्डं इव तां पुरीं व्यावर्ण्यं अलम् ।

अर्थ—लोकपूजित, उत्तमश्रद्धि वाली, लक्ष्मी का सदाकालिक निवास-
स्थान, सम्पत्तियों का अद्वितीय उत्पत्ति स्थान, पुण्यफल के क्षीण हो जाने
पर पृथ्वी पर आए हुए देवों के अवशिष्ट पुण्यों द्वारा स्वर्ग से लाए गए
स्वर्ग के एक उज्ज्वल टुकड़े के समान उस उज्जयिनी नगरी का वर्णन
(इतना ही) पर्याप्त है ।

यस्यामुच्चैरुपवनतरुन्नामयन्मातरिश्वा,

वीचिक्षोभावधिकशिशिरः सञ्चरत्यप्कणौघैः ।

वीर्योर्बुध्न्यदु मवकलं कूजितं सारसानां,

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोवमैत्रीकषायः ॥१११॥

वस्थासीति । यस्यां पूर्याम् । उच्चैः उदयान् । उपवनतरुन् आरामदुमान् । मानयन् संश्लेषं वितन्वन् । आनमन्निति इति पाठे समंता तसंपतन् सञ्चनमियन् प्रह्वीकुर्वन् । वीचिक्षोभात् तरङ्गकम्पनात् । अधिकशिशिरः अतीवशीतलः । सारसानां पक्षिविशेषाणाम् 'सारसी मैथुना कामी गोमी पुष्कहयः' इति यादवः । अथवा सारसानां हंसाणाम् । 'षक्रसारसयोर्हंसः' इति शब्दार्णवे पटुमवकलं पटु प्रस्फुटं मदेनाव्ययतमधुरम् । 'ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः' इत्यमरः । कूजितम् । अष्कण्ठैः जलविन्दुनिचयैः । दीर्घीकुर्वन् सम्भावयन् । प्रत्युषेषु प्रभातेषु । 'प्रत्युषोऽहर्मुखम्' इत्यमरः । स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः स्फुटितानां विकसितानां कमलानाम् आमोदेनपरिमलेन मैत्र्या संसर्गेण कषायः सुरभिः । रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री नियसि रसे' इति यादवः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । सञ्चरति विहरति ॥१११॥

अन्वय—उच्चैः उपवनतरुन् नामयन् वीचिक्षोभात् अधिकशिशिरः सारसानां पटुमवकलं कूजितं दीर्घीकुर्वन् स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः मातरिश्वा यस्यां प्रत्युषेषु अष्कण्ठैः सञ्चरति ।

अर्थ—ऊँचे उपवन के वृक्षों को झुकाता हुआ तरङ्गों के क्षोभ से अत्यधिक ठंडा, सारसों के स्फुट और मद से अव्ययत मधुर आवाज को फैलाता हुआ और विकसित कमलों के परिमल के सम्पर्क से सुगन्धित वायु जिस उज्जयिनी नगरी में प्रातःकाल भी जल विन्दुओं के समूह से युक्त होकर बहता है ।

कल्लोलान्तर्बलनशिशिरः शीकरासारवाहो,

धूतोद्यानो मदमधुलिहां व्यञ्जयन्सिञ्जितानि ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतलानिमङ्गलानुकूलः,

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना सादुकारः ॥ ११२ ॥

कल्लोलान्तरिति । यत्र पूर्याम् । कल्लोलान्तर्बलनशिशिरः तरङ्गमध्योवलनेन भ्रमणेन शिशिरः शीतलः । शीकरासारवाहो शीकराणामासारं वेगवद्वषं बहतीत्येवं शीलस्तथोक्तः धूतोद्यानः कम्पितोद्यानपवनः । मदमधुलिहां मत्तमधुकराणाम् । सिञ्जितानि अव्ययतध्वनीन् । व्यञ्जयन् प्रकाशयन् । शिप्रावातः शिप्राणाम् तत्पु-
रिकाचित् समीपगतं नदी तस्याः वातः । प्रार्थना सादुकारः प्रार्थना सुरतयाचनां तत्र चादूनि प्रियवचनानि करोतीति तथोक्तः । पुनः सुरतार्थं प्रियवचनयोजक इत्यर्थः । 'कर्मणोऽम्' इत्यण्यः । प्रियतम इव वल्लभ इव । स्त्रीणां अङ्गनानाम् । अङ्गलानुकूलः शरीरस्य सुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गन स्पर्शं सुखप्रद इत्यर्थः । सुरतलानि प्राक्तननिधुवनरवेदम् । हरति नुवति ॥ ११२ ॥

अन्वयः—यत्र कलकोलास्तवस्त्वक्षिजिरः शीकरासारवाही धृतोद्यानः मदमधु-
लिहं विविञ्जितानि व्यञ्जयाम् प्रियतमः इव प्रार्थनाचाटुकारः अङ्गानुकूलः शिप्रावातः
स्त्रीणां सुरतग्लानि हरति ।

सर्गः—जिस उज्जयिनी नगरी में लक्ष्मणों के मण्ड भ्रमण करने से ठण्डा,
जलकणों के समूह को बहा ले जाने वाला, उद्यान को कँपाने वाला, मत-
वाले भीरों की मधुरगुंजारको प्रकट करता हुआ रमणकी प्रार्थना के लिए
प्रियवचन बोलने वाले प्रियतम के समान और शरीर को अनुकूल (सुखकर
स्पर्श से युक्त) लगाने वाला शिप्रावदी का पवन स्त्रियों की रतिक्रीड़ा के
परिश्रम को दूर करता है ।

तीक्ष्णस्यारेस्त किल कलहे युद्धशौण्डो 'मुरुण्डः,

प्रद्योतस्य प्रियबुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्ने ।

हैमं तालद्रुमवनमभूवत्र तस्यैव राज्ञो,

हासालापैरिति रमयति स्त्रीजनो यत्र बालान् ॥ ११३ ॥

तीक्ष्णस्येति । अत्र दृश्यमान प्रदेशे । युद्ध शौण्डः युद्धे मत्तः । 'मत्ते शौण्डोत्कट
वलीभाः' इत्यमरः । मुरुण्डः सः वत्सराजः । 'वंशराजः' इत्यपि पाठान्तरम् ।
उदयनराज इत्यर्थः । कलहे रणे । प्रद्योतस्य प्रद्योतनाम्नः उज्जयिनीपतेः । तीक्ष्णस्य
क्रूरस्य । अरेः शत्रोः । प्रियबुहितरं वासवस्तामिधां प्रियपुत्रीम् । जह्ने किल
जहार किल । अत्र एतत्प्रदेशे । तस्यैव राज्ञः वत्सराजस्य । हैमं सुवर्णमयम् 'हैमा-
दिभ्योऽञ्' इति अव्ययः । तालद्रुमवनं तालवृक्षारण्यम् । अभूत् अभवत् । इति
एवमुपाख्यानेन । यत्र उज्जयिनी नगर्याम् । स्त्रीजनः । बालान् अर्भकान् । 'बालस्तु
स्यान्माणवकः' इत्यमरः । हासालापैः हास्यवचनेः । रमयति क्रीडयति ॥ ११३ ॥

शैलं शैलप्रतिमवपुषा पोडयन्तुन्मदिष्णू,

न्निघ्नन्त्यालात्कुपित समवर्तीव मेघं मरुवत् ।

अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाठ्य दर्पा-

दिदृशगन्तून् रमयति जनो यत्र कन्धूनभिज्ञः ॥ ११४ ॥

शैलमिति । अत्र स्थले । शैल प्रतिमवपुषा क्षमाभृत्तदृशशरीरेण बलवद्देहेत्यर्थः ।
शैलं गिरिम् । पोडयन् मर्दयन् । उन्मदिष्णू उन्मदितुमिच्छन् उन्मदिष्णवस्ताम् ।
अतिमत्तानित्यर्थः । 'उन्मदिष्णुस्तून्मदिता' इत्यमरः । व्यालान् दुष्टभृगान् ।
'व्यालः सर्पे दुष्ट गजे स्वापदेना सठे त्रिषु' इति नानार्थरत्नमालायाम् । कुपित-
समवर्तीव कुपितान्तकवत् । 'समवर्ती परेतराद्' इत्यमरः । निघ्नन् निहितम् ।

मेघं वारिवाहम् । मरुद्वत् वायुरिव । नलगिरिस्तम्भं नलगिरिनाम शिलास्तम्भं ।
 दपति बलवत्त्वाहंकारात् । उत्पाद्य आमुलुद्धृत्य । उद्धृष्टः किल उद्धमति स्म
 किल । इति उत्सृज्य भूतानि रुक्मकथाभिरेति शेषः । यत्र विशाला पुट्याम् । अभिज्ञः
 कथाकोविदः । जनो लोकः । आगन्तुन आगम्यते हठावनेनागन्तुः 'स्यावावेशिक
 आगन्तुः' इत्यमरः । वेगान्तरादागतान् । बन्धून् बान्धवान् । रमयति विनोद-
 यति ॥ ११४ ॥

अन्वय—प्रिय ! सः युद्ध शीघ्रः मुरुण्डः वत्सराजः कलहे प्रद्योतस्य तीक्ष्णस्य
 अरेः द्रुहितरं अत्र किल जह्वे । यत्र स्त्रीजनः बालान् हासालापः रमयति (तस्मिन्)
 अत्र (प्रदेशे) तस्य एव राज्ञः हंसं तालद्रुमवनम् अभूत्, इति शैल प्रतिमवपुषा
 शैलं पीडयन् मेघं मरुद्वत् उन्मदिष्णून् व्यालान् कुपित समवर्तो एव निष्पन्नं नल-
 गिरिः दपति स्तम्भं उत्पाद्य अत्र उद्धृष्टः किल 'इति च यत्र अभिज्ञः जनः
 आगन्तुन् बन्धून् रमयति' ॥ ११३-११४ ॥

अर्थ—हे प्रिय मित्र ! वह युद्ध में प्रवीण मुरुण्डों और वत्सों के राजा
 (पार्वतीनाथ के समय का कोई कौशाम्बी का राजा उदयन) ने युद्ध में
 प्रकृष्ट तेज वाले उस शत्रु की पुत्री को इसी उज्जयिनी में हरण कर लिया
 था । जहाँ स्त्रियाँ हास्य और वार्तालाप द्वारा बालकों का विनोद करती
 हैं इस प्रदेश में उस राजा का सुनहरा (अथवा शीतयुक्त) तालवृक्षों का
 वन था । यहाँ पर्वत के समान शरीर द्वारा पर्वत को पीड़ा पहुँचाता हुआ
 वायु के समान मेघ को नष्ट करता हुआ उन्मत्त दुष्ट हाथियों को क्रोडित
 यम के समान नष्ट करता हुआ नलगिरि नामक हाथी अभिमान से बन्धन-
 स्तम्भ को उखाड़कर घूम रहा था । इस प्रकार से कथा का जानकार पुरुष
 (दूसरे देश से) आए हुए बान्धवों का मनोविनोद करता है ।

व्याख्या—नलगिरि एक पर्वत का भी नाम है । दमयन्ती की खोज में
 घूमते हुए राजा नल के चरणविन्यास से यह पवित्र हुआ था, अतः इसकी
 नलगिरि नाम से वैसी ही प्रसिद्धि हो गई जैसे राम के चरणविन्यास से
 रागगिरि की प्रसिद्धि हो गई थी । यहाँ नलगिरि का तात्पर्य है नलगिरि
 के शरीर के आकार रूप आदि को धारण करने वाला गजविशेष ।
 नलगिरि इन्द्र के हाथी का भी नाम है, उसके समान नलगिरि नामक गज
 विशेष से यहाँ तात्पर्य है ।

यस्यां बिभ्रत्यवनिपपथा रत्नराशौनुदग्राज्,
 शूर्पान्मेयाञ्जलधय इवापीततोया मुगान्ते ।

हारान् तारान् तरलघुटिकान् कोटिशः शङ्खशुक्तीः,
शष्पश्यामान् मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ॥ ११५ ॥

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्याम् । अवनिपण्याः राजमार्गाः । समासत्वा-
द्वृत्तः पञ्चषोडशदन्तत्वम् । युगान्ते कालावसाने । 'यानावज्ज्ञे युगः पृथि युगं
युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । आशीततोयाः आशीतं तोयं येषां ते शुष्कजला इत्यर्थः ।
जलधय इव जलानि धोयन्ते येष्विति जलधयः समुद्राः । उदग्रान् उच्छ्रितान् । 'उच्च-
प्रांशूनतोदप्रोच्छ्रितास्तुङ्गा' इत्यमरः । शूर्पोन्मेयान् शूर्पैः प्रस्फोटनैः उन्मातुं योग्याः
उन्मेयास्तान् प्रमाणार्हान् । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः । एकाक्षिगणनया
सङ्ख्यातुमशक्यामित्यर्थः । रत्नराशीन् मणिपूञ्जान् । 'पूञ्जराशी तूत्करः'
इत्यमरः । तारान् शुद्धान् । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धो तरले शुद्धमोक्तिके' इति विश्वः ।
तरलघुटिकान् तरला घुटिका येषां तान् मध्यमणिभूतमहारत्नयुवान् । 'तरलो हार-
मध्यगः' इत्यमरः । 'पिण्डे मणो महारत्ने घुटिकाबद्धवारणे' इति शब्दार्णवे । हारान्
मुक्तावलीन् । कोटिशः अनेकशः । कोटिः प्रकर्षचापामसंख्या पञ्चान्तरेषु' इति
भास्करः । शङ्खशुक्तीः शङ्खश्च शुक्तश्च तथोक्तास्ताः । उन्मयूखप्ररोहान्
उद्गतकिरणाङ्कुरान् । शष्पश्यामान् शष्पवच्छ्यामवर्णान् । 'शष्पं बालतृणं घासः'
इत्यमरः । बिभ्रति धारयन्ति ॥ ११५ ॥

अन्वयः—यस्यां अवनिपण्याः युगान्ते आशीततोयाः जलधयः इव शूर्पोन्मेयान्
उदग्रान् रत्नराशीन् तरलघुटिकान् तारान् हारान् कोटिशः शङ्खशुक्तीः उन्मयूख-
प्ररोहान् शष्पश्यामान् मरकतमणीन् बिभ्रति ।

अर्थः—जिस उज्जयिनी नगरी में राजमार्ग प्रलयकाल में शुष्क जल-
वाले समुद्रों के समान सुपों से नापने योग्य ऊँचे ऊँचे रत्नों के ढेरों, मध्य-
मणिभूत महारत्नों, शुद्ध मोतियों, हारों, करोड़ों शंख और सीपियों तथा
ऊपर की ओर जाने वाली किरणों से सम्पन्न नवोन घास के समान हरे
वर्ण वाले मरकतमणियों को धारण करते हैं ।

भूयोनानाभरणरचनायोग्यरत्नप्रवेकाञ्,
ज्योतिर्लेखारचितरुचिमच्छक्रचापानुकारान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भङ्गान्,
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमाश्रावशेषाः ॥ ११६ ॥

भूम इति । यस्यां विशालायाम् । भूयः पुनः । विपणिरचितान् विपणिषु
पण्यव्रीचिका सु रचितान् प्रसारितान् । 'विपणिः पण्यव्रीचिका' इत्यमरः । ज्योति-

१. तरलघुटिकान् !

लेंखारचितदक्षिमच्छक्रचापानुकारान् ज्योतिर्लेखारचितं च तत् शक्रचापं च तथोक्तं
तदनुकुर्वन्तीति तथोक्तास्तान् 'ज्योतिर्भिद्योतदृष्टिषु' इत्यमरः । नानाभरणरचना
योग्यरत्नप्रवेकान् नानाभरणानां विविधालङ्काराणां रचनाया निर्माणस्य योग्यानि
तानि च तानि रत्नानि च तेषां प्रवेका उत्तमास्तान् 'प्रवेकानुत्तमोत्तमाः' इत्यमरः ।
विद्रुमाणां प्रचालानाम् । 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रचालं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः ।
भङ्गांश्च खण्डानपि । दृष्ट्वा प्रेक्ष्य । तोयमात्रावशेषाः तोयमात्रेण अवशेषाः
सहिताः । सलिलनिधयः समुद्राः । संलक्ष्यन्ते जर्तुरपमीयन्ते रत्नसम्पद्भिर्भरत्नाकरा-
दप्यतिरिच्यते इति भावः ॥ ११६ ॥

अन्वय—भूयः यस्यां विपणिरचितान् ज्योतिर्लेखारचितं दक्षिमच्छक्रचापानु-
कारान् नानाभरणरचनायोग्यरत्नप्रवेकान् विद्रुमाणां भङ्गान् च दृष्ट्वा सलिलनि-
धयः तोयमात्रावशेषाः संलक्ष्यन्ते ।

अर्थ—पुनः जिस विशाला नगरी में बाजारों में रखे गए ज्योतिर्लेखाओं
से रचित, कान्तिमान् इन्द्रधनुष का अनुसरण करने वाले अनेक प्रकार
के आभूषणों की रचना के योग्य रत्नोत्तमों को तथा मूँगा के टुकड़ों को
देखकर समुद्रों में डूबली जल मात्र शेष रह गया है, ऐसा भालूम पड़ता है ।

भाषार्थ—उस उज्जयिनी के बाजारों में जब लोग अनेक प्रकार के
रत्नों और मूँगों आदि को देखते हैं तो ऐसा भालूम पड़ता है कि रत्नों
आदि का अपहरण हो जाने के कारण समुद्र में केवल जल ही रह गया है ।

विश्रम्योच्चैर्वलभिषु पुरीं प्राप्य तामुत्तमद्वि,

स्वर्गावासप्रणयमुरीकृत्य सौधेस्तथाऽस्याः ।

जालोद्गोर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-

बन्धु प्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तानुतोपहारः ॥ ११७ ॥

विश्रम्येति । उत्तमद्विम् उत्तमा ऋद्धिर्यस्यास्तां प्रवृद्ध सम्पत्तिम् तां पुरीम्
विशालाम् । प्राप्य गत्वा । वलभिषु भवनान्छादनेषु 'आच्छादनं स्वाद्वलभिर्गृहोणाम्'
इति हलामुघ्नः । उच्चैः परम् । विश्रम्य मार्गक्रममपनीय । सौधैः राजसवनैः ।
'सौधोऽस्त्री राजसदनम्' इत्यमरः । स्वर्गावासप्रणयं स्वर्गनिलयवत्प्रमोदम् । उररी-
कृत्य अङ्गीकृत्य । 'ऊरुपूरी चोररी च विस्तोरङ्गी कृते त्रयम्' इत्यमरः । तथा
तद्वत् । जालोद्गोर्णैः गवाक्षमार्गनिर्गतैः । 'जालं गवाक्षमामाये जालके च भटागर्णे'
इति यादवः । केशसंस्कारधूपैः युवतिकेशवासना प्रयुक्त धूपधूमैः । उपचितवपुः
सञ्चितवपुः । 'विदिग्धोपचिते' इत्यमरः । भवनशिखिभिः गृहमयूरैः । 'शिला-
वलः शिखी केकी' इत्यमरः । 'बन्धु प्रीत्या बन्धोः बन्धुरिति वा प्रीत्या बन्धुप्रीत्या ।

१. शुक्लापाङ्गसन्तोषकरत्वान्मेघस्य बन्धुत्वं युक्तम् ।

वसनृतोपहारः दत्तो नृसमेव उपहारो उपायनं यस्मै तथोक्तः । उपायनमृपवाह्य-
मुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । स्याः भवेः ॥ ११७ ॥

स्वः सौधेषु प्रणयमचिरात्संहरिष्यस्यवश्यं,
मन्द्रातोद्यध्वनिषु सततारब्धसङ्गीतकेषु ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा,
नीत्वा^१ खेदं ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ११८ ॥

स्वः सौधेष्विति । अस्याः उज्जयिन्याः । मन्द्रातोद्यध्वनिषु मन्द्रो गम्भीरः
आतोद्यानां ध्वनिः शब्दो येषु तेषु । सततारब्धसङ्गीतकेषु सततमारब्धं सङ्गीतं
येषु तेषु । कुसुमसुरभिषु सुमनः सुगन्धिषु । ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ललित-
वनिताः सुन्दरस्त्रियः 'ललितम् सुन्दरम्' इति शब्दार्णवे । तासां पादरागेण
लाक्षारसेन अङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु सौधेषु । अध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा अध्वना मार्गेण
स्त्रिन्नः अन्तरात्मा यस्य सः तथोक्तस्त्वम् । खेदं श्रमम् । नीत्वा अपनीय । स्वः
सौधेषु स्वर्गहर्म्येषु । प्रणयं स्नेहम् । अचिरात् शीघ्रात् । अवश्यं निश्चयेन । संह-
रिष्यसि अपहृषिष्यसि ! स्वर्गं सौधेभ्योऽपि विशालादुर्म्याणि परमोत्कृष्टमिति
तात्पर्यम् ॥ ११८ ॥

इत्यमोघवर्षपरमेश्वरपरमगुरु श्रीजिनसेनाचार्यविरचितमेषदूतवेष्टितवेष्टिते
पार्श्वाम्बुदये तद्व्याख्यायां च सुबोधिकाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अन्वय—तां उत्तमद्वि पुरीं प्राप्य, वलभिषु उच्चैः विश्रम्य तथा अस्याः सौधैः
स्वर्गावासप्रणयं उररीकृत्य जालोद्गीर्णैः केशसंस्काररूपैः उपचितवपुः, भवनशिखिभिः
बन्धुप्रीत्या दत्तनृतोपहारः मन्द्रातोद्यध्वनिषु सततारब्ध सङ्गीतकेषु कुसुमसुरभिषु
ललितवनितापादराङ्कितेषु अस्याः हर्म्येषु अध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा (त्वं) खेदं नीत्वा
स्वः सौधेषु प्रणयं अचिरात् अवश्यं संहरिष्यसि ।

अर्थ—उत्तम ऋद्धि वाली उस विशाला नगरी में जाकर भवनों के
उपरितन भागों पर पूर्ण विश्राम कर तथा इस उज्जयिनी के मफेद प्रासादों
से स्वर्ग में निवास करने की आकांक्षा स्वीकार कर गवाक्षों से निकले
हुए स्त्रियों के केशों को सुगन्धित करने वाले, धूपों से परिपुष्ट शरीर वाले
तथा बन्धु के आगमन की प्रीति से भवन के मयूरों से नृत्यरूप उपहार प्राप्त
करते हुए, मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि वाले, जिनमें सदा सङ्गीत होता
रहता है, फूलों से सुगन्धित, सुन्दरियों के चरणों के लाक्षारग से चिह्नित
इस विशालापुरी के धनियों के भवनों में मार्ग पर चलने के परिश्रम से
स्त्रिन्न मन वाले तुम श्रम को दूर कर स्वर्ग के भवनों में तीव्र आकांक्षा का
परिहार निश्चय से शीघ्र करोमे ।

इति प्रथम सर्गः ।

१. अध्वखेदं नयेथा इत्यपि पाठः ।

२. लक्ष्मीं पश्यन् इत्याद्योऽपि पाठः ।

अथ द्वितीयः सर्गः

इतः पादवेष्टितानि—

विश्रम्याथ क्षणमिव भवान्पर्यटेरसंदिग्धुः,
शोभां तस्याः शतमखपुरीं ह्येपयन्त्याः स्वभूत्या ।
स्तिग्धश्यामं वपुरुषवहन्नागराणां फणाभू-
द्भुतः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं बोध्यमाणः ॥ १ ॥

विश्रम्येति । अथ उज्जयिनीगमनान्तरे । भवान् त्वम् । क्षणमिव अल्पकाल-
मिव । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । विश्रम्य क्षममपनीय । स्तिग्धश्यामं मसृणश्याम-
लम् । वपुः नात्रम् । उपवहन् स्वीकुर्वन् । नागराणां नगरजनानाम् । गणैः समूहैः ।
'समवायश्च यो गणः' इत्यमरः । फणाभूद्भुतः फणां विभ्रति ते फणाभूतस्तेषां
भूतुर्नायस्य । कण्ठच्छविः कण्ठस्य गलस्य छविः कान्तिः । 'भास्त्रविद्युत्तिरीप्तयः'
इत्यमरः । इति एवम् अभिप्रायेण । सादरम् । बोध्यमाणः दृश्यमानः सन् । शत-
मखपुरीं शतमखस्य पुरीं नगरीममरावतीम् । 'नगरी त्वमरावती' इत्यमरः । स्व-
भूत्या निजसम्पत्त्या । भूतिर्भसितसम्पत्ति इत्यमरः । ह्येपयन्त्याः विह्वयन्त्याः तस्याः
विशालायाः । शोभां कान्तिम् । संदिग्धुः संद्विष्टमिच्छुः । पर्यटेत् परितः सख्यरेत् ।
भवच्छब्दप्रयोगात् त्वं विहरेत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ क्षणमिव विश्रम्य स्तिग्धश्यामं वपुः उपवहन् फणाभूद्भुतः
कण्ठच्छविः इति नागराणां गणैः सादरं बोध्यमाणः स्वभूत्या शतमखपुरीं ह्येपयन्त्याः
तस्याः शोभां संदिग्धुः भवान् पर्यटेत् ।

अर्थः—अनन्तर क्षणभर विश्राम कर तेज से युक्त श्यामवर्णं शरीर
धारण करते हुए नागों के स्वामी के कण्ठ की छवि के समान है छवि वाले
इस प्रकार नागरिक समूहों के द्वारा आदर पूर्वक देखे जाते हुए, अपने
ऐश्वर्य से इन्द्रनगरी अमरावती को लज्जित करने वाली उस उज्जयिनी
की शोभा देखने के इच्छुक आपको नगर के चारों ओर भ्रमण करना
चाहिए ।

पूर्वं तावद्धवलितनभोभागमभ्रंलिहाग्रं,
कौलासाद्विश्रियमिव हसन्मोहशत्रोर्निहन्तुः ।

**कर्माारीणां विजितमदनस्यार्हतः संचिचीषुः,
पुण्य यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ॥ २ ॥**

पूर्वमिति । पूर्वं नायत् प्रथमं तावत् । तावच्छब्दो विधिवाचकः । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यभिधानात् । कर्माारीणां कर्माणिषट्विधानितान्ये-
वारयः शत्रवस्तेषाम् । मोहशत्रोः मोहापरनामकं कर्मवशत्रुस्तस्य । निहन्तुः विनाश-
यितुः । विजितमदनस्य विजितो मदतो मन्मथो येन तस्य । चण्डेश्वरस्य ईषटे जग-
दुद्धरणे समर्थो भवतीतीश्वरः नायकः चण्डः कार्यातीतकः तीक्ष्ण इत्यर्थः । 'चण्डस्त्व-
त्यंतकोपनः' इत्यमरः । चण्डश्चासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः । अथवा चण्डान्तम्
उग्रतपोदीप्ततपस्तप्त तपोघोरतपोमहातपः प्रभृतिनिष्पन्नतपः शूराणां महामुती-
नामीश्वरः प्रभुस्तस्य । त्रिभुवनगुरोः त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ।
'दिग्धीति' सञ्ज्ञा तद्वितीतरपदसमासः । 'पात्रेसमितादयः' इति स्त्रीत्वनिषेधः ।
त्रिभुवनगुरोस्त्रिलोक नायस्य । अर्हतः सद्गुणाद्यतिशयविशेषमनन्तचतुष्टयं च प्राप्तु-
मर्हतीत्यर्हन् शतृयस्तस्य त्रिनेन्द्रस्य । धवलितनभोभागं धवलितो नभस आकाशस्य
भागो येन तत् । अञ्जलिहायम् अञ्जं लिहतीत्यञ्जलिहम् । 'बहाभ्रालिहः' इति खच् ।
अञ्जं लिहमग्रं यस्य तत् । कैलाशाद्रिस्थियम् अष्टापदगिरिसम्पन्नम् । हस्तश्च उपहासं
कुर्वन्निव । धाम स्थानम् । चेत्यालमिति्यर्थः । पुण्यं सुकृतम् । 'स्याद्धर्ममस्त्रिया
पुण्यध्वेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । संचिचीषुः सञ्चेतुमिच्छुस्तथोक्तः । सम्पादन-
रतः सन् । यायाः गच्छे । अत्रार्हतः कर्माारीणां निहन्तुरिति सामान्यविशेषणेन
सिद्धमपि मोहाक्रान्तेश्वराद्य विषयं मोहशत्रुनिहन्तृत्वं पराजितेश्वरादेर्मदनस्य विजय-
मपि विशेषेण प्रकटीकर्तुं पुनर्विशेषणद्वयमाहेति भावः । कर्माारीणां मोहशत्रोश्च
निहन्तुर्विजितमदनस्यार्हतः चण्डेश्वरत्वं न दुर्घटम् । तदुक्तं समस्तभारत्वाभिभिः—
'स्ववोषमूर्लं स्वसमाधितेजसा निनाय यो निर्वयभस्मसात्क्रियाम् । जगाव तस्मै
जगतेऽपिमेज्जसा बभूव च ब्रह्मपदामृतेश्वरः' । यो न च याति विकारं युवतिजन-
कटाक्षबाणविद्योऽपि । स त्वेव शूरशूरो रणशूरो नो भवेच्छूर' इति ॥ २ ॥

अन्वय—पुण्यं संचिचीषुः (त्वं) पूर्वं तावत् कर्माारीणां मोहशत्रोः त्रिभुवन-
गुरोः अर्हतः धवलितनभोभागं अञ्जलिहायं कैलाशाद्रिस्थियं हवत् इव धाम यायाः ।

अर्थ—पुण्य का संचय करने के इच्छुक (तूम) पहले कर्म शत्रुओं में
मोहशत्रु के नाश करने वाले, काम को जीतने वाले, उग्र तप करने वालों में
अग्रणी तीनों लोकों के गुरु अर्हन्त भगवान् के मंदिर में जाओ, जो मन्दिर
आकाश को भवल करने वाला है, जिसका अग्रभाग आकाश को छू रहा है
और जो कैलाश पर्वत की शोभा पर मानों हँस रहा है ।

१. चण्डीश्वरस्येत्यपि पाठः ।

व्याख्या—टीकाकारों ने चण्डेश्वर के कई अर्थ किये हैं जैसे—(१) उग्र तप करने वालों में अग्रणी । (२) क्रोधादि द्रव्यकर्म तथा भावकर्म का नाश करने वाले । (३) चण्ड (कषायों) का ईश्वर जीतने वाला (४) शीघ्र गामी मेघ का स्वामी । (५) तीक्ष्ण रूप से जगत का उद्धार करने में समर्थ ।

तं सेवेयाः कृतपरिगतिर्व्याकिरन्पुष्पवर्षं,
स्तोत्रीकुर्वन्स्तनितमभितो बुन्दुभिस्वानमन्द्रम् ।
वातोद्धूतैरनिभूततरैरुत्तङ्गैः पयोभि-
धूतोद्यानं कुबलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्याः ॥ ३ ॥

तमिति । कुबलयरजोगन्धिविभिः उत्तल रजजगन्धवत्किः । 'गोपदानात्' इति इ प्रत्ययः । वातोद्धूतैः वायुना कम्पितैः । अनिभूततरैः अदहनरैः । उत्तरङ्गैः उन्नततरङ्गो येषां तैः । गन्धवत्याः गन्धवतीनामनद्याः । पयोभिः वारिभिः । धूतो-
द्यानं धूतमुद्यानं यथा भवति तथा । कृतपरिगतिः परितो गमनं परिगतिः । प्रदक्षि-
णम् कृता परिगतिर्येन सः । पुष्पवर्षं पुष्पाणां वर्षं पुष्पवद्धर्षं वा पुष्पवृष्टिम्
व्याकिरन् प्रकिरन् । अभितः सर्वतः । 'समीपोभयनः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः
इत्यमरः । बुन्दुभिस्वानमन्द्रं बुन्दुभोनां भेरीणां स्वान इव मन्द्रं गम्भीरम् । 'भेरी
स्थी दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । स्तनितं गर्जितम् । स्तोत्रीकुर्वन् प्रागस्तोत्रम्
इवासीं स्तोत्रं करोतीति स्तोत्रीकुर्वन् स्तुतिं दधानः सन् । तम् अर्हन्तम् । सेवेयाः
भजेयाः ॥ ३ ॥

अन्वय—(त्वं) कृतपरिगतिः पुष्पवर्षं व्याकिरन् बुन्दुभिस्वानमन्द्रं स्तनितं
स्तोत्रीकुर्वन् गन्धवत्याः वातोद्धूतैः अनिभूततरैः उत्तरङ्गैः कुबलयरजोगन्धिभिः
पयोभिः तं धूतोद्यानं सेवेयाः ।

अर्थ—(तুম) प्रदक्षिणा देकर फूलों की तरह पानी की वर्षा करते
अथवा उद्यान को हिलाकर पुष्पों की वर्षा करते हुए, भेरी को ध्वनि के
समान गम्भीर गर्जना से स्तुति करते हुए, गन्धवती नदी की वायु से प्रेरित
अत्यधिक चंचल तरङ्गों से युक्त, नीलकमलों की पराग से सुगन्धित जलों
से उस उद्यान को कम्पित कर अर्हन्त भगवान् की सेवा करना ।

सत्यन्यस्मिन्सुरभिश्शिशिरस्वच्छतोयह्रदावौ,
नानास्वादौ पयसि पविते पीतिनस्त्वद्विनोदः ।
व्याधूतैस्तैः कथमिध भवेद्वारिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुदिभः ॥ ४ ॥

सतीति । अन्यस्मिन्नपरस्मिन् । सुरभिःशिशिरस्वच्छतोयह्लादादौ सुरभिः सुगन्धिः
शिशिरं पीतलं स्वच्छं निर्मलं सुरभिः च तत् शिशिरं च सुरभिःशिशिरं तच्च तत्
स्वच्छं च सुरभिःशिशिरस्वच्छं खंजकुंडादिवदन्यतर प्राधाम्येन विलोचनं व्यभिचारे
कार्यमिति कर्मधारयत्वं । तोयं यस्य स तथोक्तः ह्लाद आदिर्यस्य स ह्लादविः
स चासौ ह्लादादिष्व तस्मिन् । नानास्वादौ नानाविधः स्वादुर्यस्य तस्मिन् । नानारस
इत्यर्थः । पवित्रे पवित्रीभूते । पूङ् पवने । 'इल्लोः' इति द्विविकल्पः । पूतं पवित-
मिति द्विवाविद्धमित्यर्थः । सति योग्ये । पयसि सलिले । पीतिनः पीतमनेन पूङ्
पीती पीतवानित्यर्थः । तस्यपीतिनस्तद । वितनोद्भोः सुविति पयसः सप्तमी ।
तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिवर्तैः तोयक्रीडासु निरतानाम् आसक्तानां युवतीनां
स्नानं स्नानीयं चन्दनादि द्रव्यं । 'स्नानीयेभिषक् स्नानम्' इति यादवः । तेन
तिवर्तैः सुरभिभिः । 'कटुतिक्त कषायाद्याः सुरभीति प्रकीर्तिताः' इति हलायुधः ।
मरुद्भिः पवनेः । व्याधूतैः आकम्पितैः । गन्धवत्याः सरितः तैर्वारिभिः सलिलैः ।
तद्विनोदः जलक्रीडाविनोदः । कथमिध भवेत् किञ्चित्स्यात् । पश्येति शेषः ॥ ४ ॥

अन्वयः—अन्यस्मिन् सुरभिःशिशिरस्वच्छतोयह्लादादौ नानास्वादौ पवित्रे सति
पयसि पीतिनः त्वत् व्याधूतैः तोयक्रीडानिरतयुवति स्नानतिवर्तैः तैः गन्धवत्याः
वारिभिः विनोदः कथमिध भवेत् ।

अर्थ—गन्धवती मे भिन्न दूसरे सुगन्धित, पीतल तथा स्वच्छ जल
वाले सरोवर आदि में अत्यधिक स्वादयुक्त, पवित्र तथा समीचीन जल का
पान करने वाले तुमको वायुओं से अत्यधिक कम्पित, जलक्रीड़ा में आसक्त,
युवतियों द्वारा प्रयुक्त स्नान की वस्तुओं से उत्पन्न सुगन्धों से युक्त गन्ध-
वती के उन जलों में सन्तोष कैसे होगा ? अर्थात् किसी भी प्रकार से
नहीं होगा ?

भावार्थ—तुम्हें वहाँ विलम्ब नहीं करना चाहिए ।

द्रष्टुं वाञ्छा यदि च भवति प्रेतगोष्ठीं विचित्रां,
तिष्ठातिष्ठन्नुपरिनिपतद्गृध्रबन्धाधिकारे ।
दोषामन्येष्यहनि नितरां प्रेतगोष्ठीति रात्रे-
रप्यस्मिज्जलधर महाकालमासाद्य काले ॥ ५ ॥

द्रष्टुमिति । हे जलधर हे मेघ । विचित्रां विविधाम् । प्रेतगोष्ठीं परेतगोष्ठीम् ।
'परेत प्रेतसंस्थिताः ।' समज्वापरिषद् गोष्ठी' इत्युभयवाच्यमरः । द्रष्टुं अवलोक-
कितुम् । भवतः तव । वाञ्छा अभिलाषः । यदि च भवति चेत् तर्हि । महाकालं
महाकालाभिधानम् तत्पुरोसमपगतभरणम् आसाद्य गत्वा । अन्यस्मिन्नपि काले

अपरस्मिन्निति समये । अतिष्ठन् अवसन् सन् । उपरिनिपतद्गृध्रबद्धान्धकारे उपरि
निपतन्ति तथोक्ताः ते च ते प्रघ्राणं तैर्बद्धो रचितोन्धकारो यस्मिन् तस्मिन् ।
नितराम् अत्यन्तम् । दोषमन्येषां रात्रिसदृशेषां । 'कतु'स्सखः' इति सत्यः ।
क्षित्वात्स्थः । अनप्ययस्येति वचनान्न मम्हस्वी । अह्नि दिवसे । 'धत्तो दिना-
ह्नी' इत्यमरः । रात्रेः निशायाः । प्रेतगोष्ठीति परेतगोष्ठीति बुद्ध्वेति शेषः ।
तिष्ठ आस्त्व । निशाया अतिभयङ्करत्वात् तदा अवसन् दिवस एव स्थित्वा
पश्येति भावः ॥ ५ ॥

अन्वय—(हे) जलधर ! यदि च विचित्रां प्रेतगोष्ठीं दृष्टुं वाञ्छा भवति
उपरिनिपतद्गृध्र बद्धान्धकारे दोषामन्ये अह्नि अपि नितरां प्रेतगोष्ठी इति रात्रे
अन्यस्मिन् अपि काले महाकालं आसाद्य अतिष्ठन् तिष्ठ ।

अर्थ—हे मेघ ! यदि आश्चर्य को उत्पन्न करने वाली प्रेतों की गोष्ठी
देखने की इच्छा है तो महाकाल वन के ऊपर आकाश में उड़ते गीधों के
द्वारा किया गया है अन्धकार जिसमें इस कारण रात्रि समान दिन में भी
अत्यधिक रूप से प्रेत गोष्ठी होती है अतः रात्रि से भिन्न समय में भी
महाकाल वन को पाकर (अधिक) समय न बिताते हुए ठहरो ।

तस्माज्जीर्णद्रुमशत बृहत्कोटरान्तः प्रबद्ध,
ध्वानोलूक प्रतिभयरवे प्रेतशोफातिरौद्रे ।
तस्योपान्ते परिणतशिखारब्धसाराविणोप्रे,
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदस्येति भानुः ॥ ६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । जीर्णद्रुमशतबृहत्कोटरान्तः प्रबद्धध्वानोलूक-
प्रतिभयरवे जीर्णानां द्रुमानां वृक्षाणाम् अनेकानाम् बृहतः पृथुलाः कोटराः निष्कु-
हास्तेषामन्तर्मध्यं तत्र प्रबद्धो ध्वानो येषामूलूकानां तेष्वः प्रतिभयो भयङ्करो रवो
ध्वनिर्यस्मिन् तस्मिन् । 'निष्कुहः कोटरं वाना' 'उलूकस्तु वायसारातिपेवको ।
'भयङ्कुरं प्रतिभयम्' इत्यमरः । प्रेतशोफातिरौद्रे प्रेतानां शवानां शोफेन ध्वयधुना
'शोफस्तु ध्वयधुः शोफः' इत्यमरः । अतिरौद्रे 'रौद्रं तूयम्' इत्यमरः । परिणतशिखा-
रब्धसाराविणोप्रे शिवाभिः क्रोष्टोभिः आरब्ध कृतं साराविणं ध्वनिः सपूर्वस्य
रुशब्दस्य इति घातोः व्याप्ती भावे नञिनाति जिन् । 'जिनोऽण्' इत्यण् । 'जिण-
स्यस्या' इत्यात् । 'आरेवोद्वादेः' इत्यारेष् । 'शिवा हरीतकी क्रोष्टो शमीनद्या-
मलकधुमा । शिवो घोरे पद्मरागे हरकोलं शिवं जले' इति वैयाकृत्यम् । तस्य महा-
कालवनस्य । उपान्ते समीपे प्रेतवने । यावत् यावत्कालेन । भानुः सूर्यः । नयन-
विषयं दृष्टिगोचरम् । अस्थेति अतिक्रमति अस्तं गच्छतीत्यर्थः । उत्तदो नित्यसम्बन्धात् ।

तावत् आसमयात् । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधोमानेवधारणे' इत्यमरः । ते स्थातव्यम् । वानाकस्त व्यप प्राप्तेः कर्तुरिति विकल्पिता षष्ठी । स्वया स्थातव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्वय—तस्मात् यावत् भानुः ते नयनविषयं अत्येति (तावत्) तस्य जीर्ण-
द्रुमघतबृहत्कोटरान्तः प्रबुद्धध्वानोलूकप्रतिभयरवे प्रेत लोकातिरोद्रे परिणत शिवान-
रब्धसाराविणोये उमान्ते स्थातव्यम् ।

अर्थ—अतः जब तक सूर्य तुम्हारे नेत्रों के विषय का उल्लंघन करता है अर्थात् जब तक सूर्य अस्त नहीं होता है तब तक उस महाकाल वन की पुराने सैकड़ों (बहुत से) बड़े कोटरों के मध्य स्के हुए उल्लुओं के शब्द से युक्त भयोत्पादक शवों के सृजने से अत्यन्त भयङ्कर शृगालियों द्वारा की गई वृद्धिगत दिगन्तव्यापी ध्वनिघों से भयानक समीपवर्ती भूमि में तुम्हें ठहरना चाहिए ।

विद्यासिद्धिं प्रति नियमिनो धौतवस्त्रस्य मन्त्रै-

ह्रुंफुंकारैः पितृवनमभिभ्राम्यतः स्वैर्विशब्दैः ।

पूजामाप्तास्यनघमधुरैः साधकौघस्य तस्मिन्,

कुर्वन्सन्ध्या बलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीयाम् ॥ ७ ॥

विद्यासिद्धिमिति । तस्मिन् महाकाले । विद्यासिद्धिं मन्त्रादिसाधनम् । प्रति उद्दिश्य नियमिनः नियमोऽस्यास्तीति तस्य । 'नियमोन्नतम्' इत्यमरः । धौतवस्त्रस्य धौतं वस्त्रं यस्य तस्य । ह्रुं फुंकारैः एवंभूतबीजाक्षर संयुतैः मन्त्रैः । पितृवनं वनशानम् । अभिभ्राम्यतः परितश्चलतः । शूलिनः त्रिशूलवतः । 'अस्त्री शूलं रगायुधम्' इत्यमरः । साधकौघस्य मन्त्रसाधकसमुदायस्य कापालिकनिवहस्थेत्यर्थः । अनघमधुरैः निरवद्यप्रियैः । स्वैः स्वकीयैः । विशब्दैः ध्वनिभिः । 'क्षुब्धस्वान्तश्चान्त' इत्यादिना ध्वनौ विशब्देति वृत्तान्ते साधुः । सन्ध्याबलिपटहतां सन्ध्यायां यो भूत-
बलिस्तेष्वीयते तस्य पटहतां भेरीनिनादङ्गम् । कुर्वन् सम्पादयन् । श्लाघनीयां प्रशंसयाम् पूजां सम्मानम् । आप्तासि लब्धासि । 'आप् व्याप्तौ' लुट् मध्यम-
पुरुषः ॥ ७ ॥

अन्वय—तस्मिन् विद्यासिद्धिं प्रति नियमिनः धौतवस्त्रस्य ह्रुंफुंकारैः मन्त्रैः
पितृवनं अभिभ्राम्यतः शूलिनः साधकौघस्य स्वैः अनघमधुरैः विरिञ्चैः सन्ध्या-
बलिपटहतां कुर्वन् श्लाघनीयां पूजां आप्तासि ।

अर्थ—उस महाकाल वन में विद्यासिद्ध करने रूप व्रत में लगे हुए

श्वेतवस्त्रधारी, हूं फुंकार बीजाक्षर स्वरूप मन्त्रों के साथ हमसान में भ्रमण करते हुए, शूलधारी साधक समूह के अपनी निर्दोष और प्रिय ध्वनियों द्वारा सन्ध्यापूजा के अवसर पर मृदंग का काम करते हुए तुम प्रशंसा के योग्य सम्मान प्राप्त करोगे ।

भावार्थ—हे मेघ ! उस महाकाल वन में मृदंग के समान ध्वनि करते हुए आप साधक समूह द्वारा प्रशंसनीय पूजा प्राप्त करेंगे । साधक समूह उस समय विद्या सिद्ध करने रूप व्रत में लगा हुआ हूं फुंकार स्वरूप बीजाक्षर मन्त्रों के साथ हमसान में भ्रमण करता हुआ तथा त्रिशूलधारी होगा ।

तत्रास्त्यन्तर्वणमपभियाभासितं सन्मुनीनां,
जैनं वेदम स्तुतिकलकलादात्ततन्नामरुद्धि ।
तं सेवित्वा स्तनितपटहैरुच्चरद्भिस्त्वमुच्चै-
रामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गजितानाम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तत्र अन्तर्वणं महाकालवनस्य मध्यप्रदेशो । वनस्यान्तः अन्तर्वणम् 'पारेमध्यान्तः षण्डयाः' इत्यव्ययीभावः । 'प्रागन्तः' इत्यादिना वनशब्दस्य णत्वं निपात्यते । अपभियाम् अवगता भीमं यं येषां तेषाम् । 'भीतिभीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । सन्मुनीनां सन्तश्च ते मुनयश्च तेषाम् । आसितम् । 'स्तस्य सदादारः' इति षष्ठी । मुनिभिः संश्रितमित्यर्थः । स्तुतिकलकलात् स्तोत्रकोलाहलत् । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्युभयत्राप्यमरः । आत्ततन्नामरुद्धि आत्ता प्राप्ता तन्नाम कलकलजिनालय इत्यभिधानस्य रुद्धिः प्रसिद्धयेन तत् । जैनं जिनस्येदं जैनम् अर्हदीश्वरसम्बद्धं । वेदम आलयम् । अस्ति वर्तते । उच्चरद्भिः ध्वनद्भिः । स्तनितपटहैः स्तनिताये पटहास्तैः । जिनम् । सेवित्वा आराध्य । एवं भवान् । आमन्द्राणाम् ईषद्गम्भीराणाम् । गजितानां स्तनितानाम् । अविकलं अखण्डम् । फलम् इष्टप्राप्तिम् । उच्चैः स्फुटम् । लप्स्यसे प्राप्त्यसि । 'हुलभिष् प्राप्ती' इति धातोर्लृट् । 'यरलाभ्यः' इतीप् निषेधः ॥ ८ ॥

अन्वय—तत्र अन्तर्वणं अपभियां सन्मुनीनां आसितं स्तुतिकलकलात् आत्त-तन्नामरुद्धि जैनं वेदम अस्ति । तं उच्चरद्भिः स्तनितपटहैः सेवित्वा गजितानां अविकलं फल लप्स्यसे ।

अर्थ—महाकाल वन में वन के मध्यभाग में निर्भय और आगम के अनुसार आचरण करने वाले मुनियों का निवासस्थान तथा मुनीश्वरों की स्तुति जनित कलकल (कोलाहल) की ध्वनि से 'कलकल' इस नाम

से प्रसिद्धि को प्राप्त हुआ जैन मन्दिर है । उन जिनेन्द्र भगवान् का उच्चारण करते हुए गर्जित ध्वनि रूप मृदङ्गों से सेवाकर गंभीर गर्जनाओं के सम्पूर्ण उत्कृष्ट फलों को तुम प्राप्त धार लोगे ।

सायाह्ले चेतदुपगतवन्ध्याम् तत्कालपूजा-

सङ्गीतान्ते श्रमजलकर्णैराचिताङ्गीः सुकण्ठीः ।

मन्दं यान्तीश्चतुरगणिकाः शोकरैः सन्नयेस्त्वं,

पादभ्यासकवणितरसनास्तत्र लीलावधूतैः ॥ ९ ॥

सायाह्ल इति । तत्र वने सायाह्ले सायं च तत् अहश्च सायाह्ले तस्मिन् । 'संख्याव्ययसर्वाशात्' इति अट् । अह्लादेशश्च तद्धाम । तज्जितनवंशम् । उपगतवान् गतश्चेत् यदि तीर्थं । तत्कालपूजा सङ्गीतान्ते स चासी कालश्च तस्मिन् कृता वा पूजा तस्याः सङ्गीतस्मात् सन्ध्यापूजावसाने । श्रमजलकर्णः स्वेदजलवर्षः । आचिताङ्गीः आचितं व्याप्तमङ्गं यासां ताः । मन्दं शनैः । यान्तीः यान्तीति यान्त्यस्ताः । शतृत्यः । 'नृदुग्' इति डी पादभ्यासकवणितरसनाः पादभ्यासेः चरणक्षेपः कवणिता रणिता रसना काञ्चीदाम यासां ताः । 'स्वीकट्यां मेखलाकाञ्ची सप्तकी रसना तथा 'इत्यमरः । कवणन्तीरेतत्कर्मत्वात् 'गत्वकर्मण्याधारे' इति कर्तरिक्तः । सुकण्ठीः चतुरगणिकाः प्रीतिवेष्ट्याः । त्वं भवान् । लीलावधूतैः विलासावकीर्णैः । 'हेलालीलेत्यमी हावाः' इत्यमरः । शोकरैः अम्बृकणैः । सन्नयेः लालयेः ॥९॥

अन्वय—तत्र सायाह्ले तत् धाम उपगतवान् चेत् तत्कालपूजा सङ्गीतान्ते श्रमजलकर्णैः आचिताङ्गीः सुकण्ठीः मन्दं यान्तीः पादभ्यासकवणितरसनाः चतुरगणिकाः लीलावधूतैः शोकरैः त्वं सन्नयेः ।

अर्थ—महाकाल वन में संध्या के समय वह कलकल जिनालय नामक मन्दिर यदि तुम्हें प्राप्त हो तो संध्याकालीन पूजा के सङ्गीत के अन्त में श्रम के जलकर्णों से व्याप्त अङ्गों वाली, सुन्दरकण्ठों से युक्त, धीरे धीरे गमन करने वाली तथा चरणनिक्षेपों से जिनकी करधनियों का शब्द हो रहा है ऐसी चतुरगणिकाओं को कोड़ा के लिए प्रीक्षित (विक्रोणं) जल बिन्दुओं से सिक्त करो ।

भावार्थ—हे मेघ ! महाकाल वन में यदि संध्या के समय तुम जैन मन्दिर में पहुँचो तो संध्याकालीन पूजा के बाद स्वेदबिन्दुओं से भीगी हुई, धीरे धीरे चलती हुई, अपने चरणनिक्षेप के साथ करधनी का शब्द करती हुई, कोमल कण्ठ वाली चतुरगणिकाओं को तुम लीला में बिखरे हुए जलकर्णों से सिक्त करना ।

तास्तत्राहर्मणिमयरणन्तूपुराः पण्ययोषाः,
 प्रोद्गायन्तीः सुललितपदन्यासमुद्भ्रूविलासाः ।
 पश्योत्पश्या नवजलकणद्वित्रसिक्ता विलोला,
 रत्नच्छायाखचितवलिचामरैः क्लान्तहस्ताः ॥ १० ॥

ता इति । तत्र जिनालये । अहः त्वद्गमनसमयो दिवा चेदित्य त्याह्नियते ।
 मणिमयरणन्तूपुराः रणन्तरुचते नूपुराश्च तथोक्ताः मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्
 इत्यमरः । मणिमया रणन्तूपुराः यासां ताः । सुललितपदन्यासं पदानां शब्द-
 रूपाणां चरणानां वा । 'पदं व्याजाद्विघ्नतचिह्नत्राणलक्ष्मसु' इति भास्करः । न्यासः
 रचनाविशेषः तथोक्तः । सुललितः पदन्यासो यस्मिन्कर्मणि तत् । प्रोद्गायन्तीः
 गानं कुर्वन्तीः । उद्भ्रूविलासाः भ्रूवोविलासः भ्रूविलासः उद्गतो भ्रूविलासो
 यासां ताः । रत्नच्छायाखचितवलिभिः चामरैः रत्नाणां कङ्कणमणीनां छायाया
 द्युत्या खचिता मिश्रिता वलयवचामरदण्डा येषां तैः । 'वलिश्चामरदण्डे चर्मणि
 इति विश्वः । चामरैः प्रकीर्णकैः । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः । क्लान्तहस्ताः
 श्रान्तपाणयः । एतेन देशिकनर्तनं दर्शितम् । तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे—'सङ्गकन्दुक-
 वस्त्रादिदण्डिका चामर वजः । कीणादि धृत्वा यत्कुर्यान्नृत्यं तद्देशिकं भवेत्'
 इति । नवजलकणद्वित्रसिक्ताः नवीनसलिलशीकराणां ह्री वा त्रयो वा द्वित्राः
 'सृज्वार्थः' इति समासः । 'प्रमाणे सङ्ख्यान्तः' इति उपसर्गः । 'द्वित्र्यन्त्याच्चेः'
 इत्यन्त्योद्लुक् तैः सिक्ताः । त्वयेति शेषः । विलोलाः चञ्चलाः । उत्पश्याः
 उत्पश्यन्तीति तथोक्ताः । 'पाट्याच्चा' इति पश्यादेशः । ताः पण्ययोषितः गणिकाः ।
 पश्य अवलोकय ॥ १० ॥

अन्वय—तत्र अहर्मणिमयरणन्तूपुराः सुललितपदन्यासं प्रोद्गायन्तीः उद्भ्रू-
 विलासाः उत्पश्याः नवजलकणिकाद्वित्रसिक्ताः विलोलाः रत्नच्छाया खचितवलिभिः
 चामरैः क्लान्तहस्ताः ताः पण्ययोषाः पश्य ।

अर्थ—महाकाल वन के अंदर स्थित कलकल जिनालय में सूर्यकान्त-
 मणि से निर्मित शब्द करते हुए नूपुरों वाली, मनोहर पदन्यास से युक्त,
 ऊँचे स्वर से गान करने वाली, चरमसीमा को प्राप्त भौहों के विलास
 वाली, ऊपर की ओर देखने वाली, नए जलकणों से दो या तीन बार
 सींची गई, चञ्चल अथवा अत्यधिक शोभायमान, रत्नों से खचित दण्ड
 वाले चामरों द्वारा जिनके हाथ थक गए हैं, ऐसी उन नृत्य करने वाली
 वेश्याओं को देखो ।

भावार्थ—हे मेघ ! यदि तुम जिन मंदिर में पहुँचो तो तुम्हें वहाँ मणियों

से युक्त तथा बजते हुए नूपुरों वाली, सुललित पदन्यास के साथ गाती हुई, भ्रूविलासयुक्त, रत्नजटित दण्ड वाली, चामरों से थके हुए हाथों वाली, वर्षा के नवीन विन्दुओं से सिक्त तथा चंचल और ऊपर की ओर देखती हुई गणिकाएँ देखने को मिलेंगी ।

त्वां तत्रार्हद्भवनवलभेरुर्ध्वभागे निषण्णं,
सन्ध्यारागच्छुरितवपुषं विष्टुदुद्भासिदण्डम् ।
द्रक्ष्यन्ते ता विरचितमिव व्योम्नि लीलावितानं,
वेश्यास्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाप्रविन्दून् ॥ ११ ॥

त्वामिति । तत्र जिनालये । त्वत्तः स्वत्सकाशात् । नखपदसुखान् नखपदेषु सुरतजनितनखक्षतेषु सुखान् सुखकरान् । 'सुखहेतो सुखकरः' इति शब्दार्णवे । वर्षाप्रविन्दून् वृष्टि प्रथमजलकणान् । प्राप्य लब्ध्वा । एताः वेश्याः पण्यस्त्रियः । अर्हद्भवनवलभेः जिनालयस्यवलभेः वक्रदारुणः । 'गोपानसोत्तुवलभी छादने वक्रदारुणि' इत्यमरः । ऊर्ध्वभागे ऊपरिभागे । निषण्णम् उपविष्टम् । सन्ध्यारागच्छुरितवपुषं सन्ध्याया रागेण छुरितं मिश्रितं वपुः शरीरं यस्य तम् । विष्टुदुद्भासिदण्डं विष्टुदेवोद्भासी प्रभास्वरो दण्डो यस्य तम् । व्योम्नि आकाशे । विरचितं निर्मितम् । लीलावितानमिव विलासदुष्यमिव । 'अस्त्रीवितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेकमनि' इत्यमरः । द्रक्ष्यन्ति प्रेक्षिष्यन्ते ॥ ११ ॥

अन्वय—तत्र ताः वेश्याः त्वत्तः नखपदसुखान् वर्षाप्रविन्दून् प्राप्य अर्हद्भवन-वलभेः ऊर्ध्वभागे निषण्णं सन्ध्यारागच्छुरितवपुषं विष्टुदुद्भासि दण्डं त्वां व्योम्नि विरचितं लीलावितानं इव द्रक्ष्यन्ति ।

अर्थ—कलकल नामक जिनालय में नृत्य करती हुई वे वेश्यायें तुमसे नखक्षतों को सुख देने वाले वर्षा के प्रथमविन्दुओं को पाकर अर्हन्त भगवान् के मंदिर की छत के ऊपरी भाग में बैठे हुए संध्या की लालिमा मिश्रित शरीर वाले, विवृत के द्वारा अपने शरीर को प्रकाशित करने वाले तुम्हें आकाश में रचे गये लीला मण्डप के समान देखेंगी ।

भूयश्च त्वत्स्तनितचकिताः किञ्चिदित्यात्तशङ्काः,
किञ्चित्तिर्यग्बलितवदनास्तत्र पण्याङ्गनास्ताः ।
बद्धोत्कम्पस्तनतटलुठल्लोलहाराः सलीला-
नामोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ १२ ॥

भूय इति । भूयश्च पश्चात् । तत्र जिनालये । त्वत्स्तनित चकिताः तत्र

गजितेन कम्पिताः । किञ्चिदिति किमिदमिति । आलशङ्काः गृहीता शङ्का यामिस्ताः । किञ्चित् ईयत् । तिर्यग्बलितवदनाः तिर्यग्बलितं वक्रितं वदनं यासां ताः । बद्धोत्कम्पस्तनतटलुठल्लोलहाराः बद्धो रचित उत्कम्पा ययोस्तौ च तौ स्तनी च तयोश्चलसतृणयः । इत्यमरः । सलीलाः लीलया सह वर्तन्त इति तयोक्तास्तान् । ताः पण्याङ्गनाः । त्वयि भवति । मधुकरश्रेणिदोर्घान् मधुकराणां भृङ्गाणां श्रेणिः मालेव दोर्घास्तान् । कटाक्षान् अपाङ्गान् । 'अपाङ्गोनेत्रयोरस्ते कटाक्षोपाङ्गवर्शने' इत्यमरः । आम्बोक्षन्ति आवर्जिष्यन्ति । पीडयन्ताः सत्यः सद्यः प्रत्युपकुर्वन्तीति भावः ।

अन्वय—भूयश्च तत्र त्वत्स्तनितचक्रिताः किञ्चित् इति आलशङ्काः किञ्चित्तिर्यग्बलितवदनाः बद्धोत्कम्पस्तनतटलुठल्लोलहाराः ताः पण्याङ्गनाः त्वयि सलीलान् मधुकरश्रेणिदोर्घान् कटाक्षान् आम्बोक्षन्ति ।

अर्थ—पुनश्च उस कलकल नामक जिनालय में तुम्हारे गरजने से डरी हुई यह क्या है ? इस प्रकार शङ्का को प्राप्त हुई । मुँह को कुछ तिरछा घुमाए हुई, भय से उत्पन्न कँपकँपी के कारण जिनके स्तन के तटवर्ती हार लोटने से चंचल हो रहे हैं ऐसी वे वेश्यायें तुम्हारे ऊपर भ्रमरों की पंक्तियों के समान दीर्घ कटाक्षों को छोड़ेंगी ।

इत्थं भवितप्रकटनपटुस्तत्र चातोद्यगोष्ठीं,
कृत्वा मन्द्रस्तनितमुरवरध्वानमाविर्वितम्बन् ।
वन्दारूणां शृणु सुनिभूतस्तोत्रपाठं मुनीनां,
पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः ॥ १३ ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण । तत्र चेत्यालये । भक्तिप्रकटनपटुः भक्ते-
गुणानुरागस्य प्रकटनं प्रकाशे पटुश्चतुरः । मन्द्रस्तनितमुखध्वानं मन्द्रं स्तनित-
मेव मुखस्य मुरजस्य ध्वानं ध्वनिम् । आविर्वितम्बन् प्रादुः कुर्वन् । 'प्रकाशे प्रादुर्णवः
स्यात्' इत्यमरः । आतोद्यगोष्ठीं च वाद्यगोष्ठीमपि । कृत्वा विनाय । पश्चात्
वाद्यगोष्ठ्यनन्तरम् । उच्चैः महत् भुजतरुवनं भुजतरूणां वृक्षविशेषाणां वनं तदु-
पवनम् । मण्डलेन मण्डलाकारेण । अभिलीनः अभिलो व्याप्तः सन् । कर्तरि क्तः ।
वन्दारूणां वन्दनशीलानाम् । 'वन्दारः' इत्याहः । मुनीनां यतीनाम् । सुनिभूत-
स्तोत्रपाठं सुनिश्चलस्तुतिपठनम् । शृणु श्रुति विषयं विधेहि ॥ १३ ॥

अन्वय—पश्चात् च तत्र इत्थं भक्ति प्रकटनपटुः आतोद्यगोष्ठीं कृत्वा मन्द्र-
स्तनितमुरवरध्वानं आविर्वितम्बन् उच्चैर्भुजतरुवनं अभि मण्डलेन लीनः वन्दारूणां
मुनीनां स्तोत्रपाठं सुनिभूतः (सन्) शृणु ।

अर्थ—अनन्तर उस कलकल नामक जिनालय में इस प्रकार भक्ति को प्रकट करने में समर्थ वीणा आदि चार प्रकार के वादित्तों के संलाप को करके गम्भीर गर्जना वाली मृदंग की ध्वनि को प्रकट करते हुए ऊँची डालों से युक्त वृक्षों के जंगल को मण्डलाकार व्याप्त करते हुए वन्दना करने वाले मुनियों के स्तुति पाठ को चुपचाप सुनो ।

तस्मिन्काले जलधरपथे स्वं वितत्य प्रहर्षात्,
विद्युद्दीपैर्जिनमुपहरन्भक्तिभारावनम्रः ।
द्रष्टासेत्थं दधदिव मुहुः स्वामिसेवानुरागं,
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं वधानः ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्काले स्तोत्रश्रवणसमये । जलधरपथे आकाशे । प्रहर्षात् सन्तोषात् । स्वं स्वरूपम् । वितत्य विस्तृत्य । भक्तिभारावनम्रः भक्त्यतिशयेनाव-
गम्रः नमनशीलः । तन्मन्मन्जस्कन्म इति रः । विद्युद्दीपैः विद्युत् एव दीपास्तैः ।
जिने जिनेश्वरम् । उपहरन् पश्यन् । प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणम् ।
सान्ध्यं संध्यायां भवं सान्ध्यम् । तेजो दीप्तिम् । 'तेजः प्रभावे दीप्ती च बले
शुक्लेऽप्यतस्त्रिषु' इत्यमरः । वधानः वहन् । मुहुः पुनः । स्वामिसेवानुरागं स्वामिनः
जिनेश्वरस्य सेवानुरागं प्रीतिम् । दधदिव दधातीति दधत् दधान इव । त्वं भवान्
दृष्टासे द्रक्षिष्यसे । कर्मणि लुट् ॥ १४ ॥

अन्वय—तस्मिन् काले जलधरपथे स्वं वितत्य भक्तिभारावनम्रः प्रहर्षात्
विद्युद्दीपैः जिनं उपहरन् प्रतिनवजपापुष्परक्तं सान्ध्यं तेजः वधानः स्वामिसेवा-
नुरागं दधत् इव मुहुः दृष्टासि ।

अर्थ—स्तोत्र सुनते समय अपने आपको आकाशमार्ग में फैलाकर,
भक्ति के भार से तन्मन्मन् होकर अत्यधिक हर्ष के कारण विद्युत् रूपी दीपकों
द्वारा जिनेन्द्र भगवान् की पूजा करते हुए नए जपाकुसुम के समान लाल
सन्ध्याकाल के तेज को धारण करते हुए मानों भगवान् जिनेन्द्र के प्रति
सेवा के अनुराग को धारण किए हुए वे समान तुम पुनः पुनः दिखाई दोगे ।

भक्ति कुर्वन्शतमख इवाविर्भवद्दिव्यरूप-
श्चित्रां वृत्तिं स्वरसरचितां शैखिनीं वा मनोज्ञाम् ।
कण्ठच्छायां स्ववपुषि वहन्मास्मयन्साधुवादं,
नृत्तारम्भे हर पशुपतेराईनागाजिनेच्छाम् ॥ १५ ॥

भक्तिमिति । शतमल्ल इव देवेन्द्र इव । आविर्भवदिव्यरूपः दिवि भवं दिव्यं तच्च तत् रूपं च तथोक्तम् आविर्भवतीति आविर्भवत् दिव्यरूपं भस्य सः तथोक्तः । भक्ति गुणानुरागम् । कुर्वन् । स्वरसरचितां स्वसामर्थ्यकृताम् । 'मृङ्गारादौ विषे बीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । चित्रां नानारत्नविशिष्टाम् । वृत्तिं वर्तनम् । वा अथवा । शैखिनीं शिखिनीं मयूरस्येयं शैखिनी ताम् । मनोज्ञां मनोहराम् । कण्ठच्छायां ग्रीवाद्युतिम् । केवलनीलकान्तिमित्यर्थः । स्ववपुषि निजशरीरे । वहन् धरन् । साधुवादं प्रेक्षकजनश्लाघनोक्तिम् । 'जनोदाहरणं कीर्ति साधुवादं यशो विदुः' इति घनञ्जयः । मास्मयन् अकुत्सयन् । पशुपतेः ईशानदिक्पतेः रुद्रस्य । नृत्यारम्भे जिनेन्द्रदर्शनान्तरकृते आनन्दनर्तनप्रारम्भे । आर्द्रनागाजिनेच्छाम् आर्द्र शोणिताद्रं यन्नागाजिनं गजचर्म । 'अजिनं चर्मकृत्तिः स्त्रीः' इत्यमरः । तन्नेच्छां काङ्क्षाम् । हर निवर्तयन् लोचनेत्यर्थः । तन्त्रं मद्वत्सहन् तन्त्रं स्थाने स्थोत्रं अर्पेति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—शतमल्लः इव पशुपतेः भक्तिं कुर्वन् आविर्भवदिव्यरूपः स्वरसरचितां दिव्यां वृत्तिं मनोज्ञां शैखिनीं कण्ठच्छायां वा स्ववपुषि वहन् नृत्यारम्भे साधुवादं यन् आर्द्रनागाजिनेच्छां मा स्म हर । अथवा शतमल्ल इव आविर्भवदिव्यरूपः भक्तिं कुर्वन् स्वरसरचितां चित्रां वृत्तिं वा शैखिनीं मनोज्ञां कण्ठच्छायां स्ववपुषि वहन् मास्मयन् पशुपतेः नृत्यारम्भे आर्द्रनागाजिनेच्छाम् हर ।

अर्थः—सौधर्मेन्द्र के समान मृग आदि प्राणियों के रक्षक भगवान् जिनेन्द्र की भक्ति करते हुए, दिव्य रूप को प्रकट कर अपनी इच्छा से रची गई दिव्य अवस्था अथवा मनोज्ञ मयूर के कण्ठ की कान्ति को अपने शरीर में धारण करते हुए नृत्य के आरम्भ में प्रशंसा को प्राप्त कर अपनी नए नाग केसर के फूलों (से जिन पूजन करते) की इच्छा को विफल मत करो अथवा नए नागकेसर के वृक्षों की जो तुम्हें (मेघ को) प्राप्त करने की इच्छा है, उसे विफल मत करो या तुम्हारे सदृश अन्य मेघों की जो जिनपूजा की अभिलाषा है, उसे विफल मत करो । अथवा देवेन्द्र के समान जिसका दिव्यरूप प्रकट हुआ है ऐसे तुम भक्ति करते हुए अपनी सामर्थ्य से रची गई नाना रत्नों से विशिष्ट अवस्था को या मोर की मनोहर कण्ठ की द्युति को अपने शरीर में धारण करने हुए, बुरे भाव न कर ईशान दिशा के स्वामी रुद्र की रक्त से गीले गजचर्म को धारण करने की इच्छा को दूर करो अर्थात् उक्त गजचर्म के समान होकर तुम्हीं उसका स्थान ग्रहण करो ।

नाट्यं तन्वन्सुखचिरतनुर्नाट्य व्योमरङ्गे,
सारापुष्पप्रकररुचिरे सौम्यविद्युन्नटो ताम् ।

नायं रौद्रो मृदुरिति चिरं साधुवादैः प्रियान्ते,
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ १६ ॥

नाट्यमिति । भवान्या भवस्य परम्याः । 'वरुणेन्द्रभव' इत्यादिना ङी आनचा-
गमः अयम् एषः । रौद्रः स्रष्टुसम्बन्धः । अथवा भयङ्करः । न न भवति । किन्तु ।
मृदुरिति मृदुल इति । 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । चिरं दीर्घकालम् । साधु-
वादैः बलाघोक्तिभिः । प्रियान्ते प्रियस्येश्वरस्य दिशिन्द्रस्य अन्ते समीपे । शान्तो-
द्वेगस्तिमितनयनं शान्तः उद्वेगो गजाजिनदर्शनजं भयं ययोस्ते जतएव स्तिमिते
निश्चिते नयने यस्मिन्कर्मणि तत् । 'उद्वेगस्त्विति क्लेशे भये मन्दरगामिनि' इति
वाङ्मार्गवे । दृष्टभक्तिः भक्तिः पूजयेन्नुरागः दृष्टा भक्तिर्यस्य सः । सुरुचिरतनुः
सुखविरा मनोहरा तनुर्यस्य सः तथोक्तः सन् । तारापुष्पप्रकरश्चिरे तारा एव
पुष्पाणि तेषां प्रकरः समूहस्तेनश्चिरं तस्मिन् । अनेन प्राक् पुष्पाञ्जलि विधामेति
व्यव्यते । व्योमरङ्गे व्योमैवरङ्गं नाट्यस्थानं तस्मिन् 'रङ्गजगुणि रङ्गी ना रोगे
मृत्स्थले रणे' इति भास्करः । नाट्यं नर्तनम् । तन्वन् कुर्वन् । तां प्रसिद्धाम् ।
सौम्यविद्युन्मयीं सौम्या रम्या विद्युत् तद्वत् सैव नटी नर्तकी ताम् । तां नाट्य-
नर्तय ॥ १६ ॥

अन्वय—नाट्यं तन्वन् न अयं रौद्रः (अपितु) मृदुः इति प्रियान्ते साधुवादैः
भवान्याशान्तोद्वेगस्तिमितनयनं चिरं दृष्टभक्तिः सुरुचिरतनुः तारापुष्पप्रकरश्चिरे
व्योमरङ्गे तां सौम्यविद्युन्मयीं नाटय ।

अर्थ—गीत और वाद्य से युक्त नृत्य करते हुए यह नृत्य करने वाला
भयंकर नहीं, अपितु मृदु है, इस प्रकार अपने पति के समीप में प्रशंसा परक
वचनों से इन्द्राणी से भय रहित और निश्चल नेत्रों से जिसकी भक्ति
चिरकाल तक देखी गई है, ऐसे मनोज्ञ शरीर वाले तुम तारापुष्प बिखरे हुए
फूलों के समूह से मनोज्ञ आकाशरूप रङ्गस्थल में उस प्रसिद्ध मनोज्ञ या
मनोहर बिजली रूपी नटी को नचाओ ।

आलोकयैवं श्रियमथमहाकालदेवालयानां,
कृत्वा सान्ध्यं समुचितविधिं चात्र भूयो नगर्याम् ।
लीलां पश्यन्विहर शनकै रात्रिसम्भोगहेतो-
गच्छन्तीनां रमणवर्षति योषितां तत्र नक्तम् ॥ १७ ॥

आलोकयेति । अथ आनन्दनर्तनानन्तरम् । एवमुक्तप्रकारेण । महाकालदेवाल-
यानां महाकालवनस्थैर्वालयानाम् । श्रियं सम्पत्तिम् । आलोकय प्रेक्ष्य । अत्र
चैत्यालयनिकटदेशे । सान्ध्यं सन्ध्याकाल सम्बन्धितम् । समुचितविधिम् च स्वयोग्या-

नृष्ठानमपि कृत्वा विधाय । भूयः पश्चात् । तत्र नगरी विशालायाम् । नक्तं रात्रौ ।
 'नक्तं च रजनाविति' इत्यमरः । रात्रिसम्भोगहेतोः रात्रौ क्रियमाणसम्भोगः तथोक्तः
 तस्य हेतुः तस्मात् । रमणवसति प्रियसदनम् । 'वसतिः स्थाननिशमोनिजवेश्मनि
 वेश्मनि' इति नानार्थरत्नमालायाम् । गच्छन्तीनां गच्छन्तीति गच्छन्त्यस्तासाम्
 णतृत्यः । 'नृदुग्' इति ङी । योषितां नारीणाम् । लीलां शृङ्गारादिभावम् ।
 पश्यन् पश्यतीति पश्यन् सन् । शनकैः मन्दगर्जनादिरहितः सन्तित्यर्थः । विहर
 सञ्चर ॥ १७ ॥

अन्वय—अथ एव महाकालदेवालयानां श्रियं आलोक्य अत्र भूयः सान्ध्यं
 समुचितविधिं च कृत्वा तत्र नगरीं नक्तं रात्रिसम्भोगहेतोः रमणवसति शनकैः
 गच्छन्तीनां योषितां लीलां पश्यन् विहर ।

अर्थ—नृत्य के बाद पूर्वोक्त प्रकार से महाकाल वन में स्थित जिनेन्द्र
 मन्दिरों की शोभा देखकर यहाँ (जिनमन्दिर में) पुनः सन्ध्याकालीन
 भगवान् अर्हन्त के योग्य (स्तुत्यादिक क्रियायें करके उस नगरी में रात्रि
 के समय रात्रिकालीन सम्भोग के लिए प्रिय के निवासस्थान को धीरे
 (धीरे) जाने वाली स्त्रियों की शृङ्गारादि क्रीड़ाओं को देखते हुए
 विहार करो ।

गर्जत्युच्चैर्भवति पिहितव्योममार्गे रमण्यो,
 गाढोत्कण्ठा मदनविवशाः पुंसु सङ्केतगोष्ठीम् ।
 एकाकिन्यः कथमिव रतौ गन्तुमीशा निशीथे-
 रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ॥ १८ ॥

गर्जन्तीति । पिहितव्योममार्गं आच्छादितकाशमार्गं । 'दाब् नुह्यपेरुपसर्गस्या
 कारस्य लुक्' भवति त्वयि । उच्चैरधिकम् । गर्जति घोषयति सति । निशीथे
 रात्रौ । सूचिभेद्यैरति सान्द्रैरित्यर्थः । तमोभिरन्धकारैः । रुद्धालोके रुद्धदृष्टिप्रसारे ।
 नरपतिपथे राजमार्गे । एकाकिन्यः निःसहायः । 'एकादाकि एवासहाये' इति
 आकिन् प्रत्ययः । 'नृदुग्' इति ङी । गाढोत्कण्ठाः प्रियसमागम चिन्ताकलिताः ।
 मदनविवशाः मन्मथवशगताः । 'विवशोरिष्टदुष्टद्वीः' इत्यमरः । रमण्यः नायकः ।
 रतौ सुरतनिमित्तम् । 'हेतो हेत्वर्थः सर्वाः प्रायः' इति सप्तमी । पुंसु पुरुषेषु ।
 सङ्केतगोष्ठीम् उद्देशस्थानम् । 'सङ्केतस्तु समयः' इत्यमरः । कथमिव केन प्रका-
 रेण । गन्तुं यातुम् । ईशाः समर्थाः समर्था न भवन्तीति यावत् ॥ १८ ॥

अन्वय—पिहितव्योममार्गे भवति उच्चैः गर्जति निशीथे नरपतिपथे सूचिभेद्यैः
 तमोभिः रुद्धालोके पुंसु गाढोत्कण्ठाः मदनविवशाः रमण्यः रतौ सङ्केतगोष्ठीं एका-
 किन्यः गन्तुं कथमिव ईशाः ।

अर्थ—जिसने आकाशमार्ग को आच्छादित कर दिया है ऐसे तुम्हारे द्वारा ऊँचे स्वर से गर्जना करने पर रात्रि में राजमार्ग पर अत्यन्त गहन अन्धकार के द्वारा प्रकाश के रोके जाने पर पुरुषों के विषय में जिन्हें तीव्र उत्कण्ठा उत्पन्न हो गई है ऐसी काम से निवृत्त किया जा सकेगा। जीव के लिए सङ्केत स्थान पर अकेली जाने में कैसे समर्थ होंगी ? अर्थात् समर्थ नहीं होंगी ।

तस्मान्नोच्चैर्ध्वनिषु च भवाद्दम्बरं संहराशु,
प्रत्यूहानां करणमसतामादृतं नोन्नतानाम् ।
कर्त्तव्या ते सुजनविधुरे प्रत्युतो पक्रिया सा,
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम् ॥ १९ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । ध्वनिषु गजितेषु । उच्चैः महान् । न भव त्वं मा भूः । आदम्बरं गजितम् । 'आदम्बरोऽस्त्रीसंरम्भे गजिते तूर्वनिस्वने' इति भास्करः । आशु शीघ्रेण । संहार निवर्तय । असतां दुर्जनानाम् । प्रत्यूहानां विघ्नानाम् । 'विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । करणं विधानम् । आवृतं प्रियं भवति आदृतं सादराचितम् इत्यमरः । उन्नतानां सज्जनानां न आवृतं न भवति प्रत्युत किं तर्हि । सुजन भो सज्जन । आसां वनितानाम् । विधुरे विपदि । उपक्रिया उपकृतिः । ते तव । कर्त्तव्या विधेया । 'वा नाकस्य' इति वा षष्ठी । त्वया विधातव्येत्यर्थः । कनकनिकषस्निग्धया कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या निकषोपलगतरेखा तस्थेव स्निग्धं तेजो यस्यास्तया । 'त्रिषु स्निग्धं तु मसृणं सान्ने क्लीड तु तेजसि' इति शब्दार्णवे । सौदामन्या सुदाम्नोऽद्रिणः एकदिक् सौदामनी विद्युत् 'एकदिशा' इत्यण् । तथा उर्वी मार्गभुजम् । दर्शय प्रकाशय ॥ १९ ॥

अन्वय—तस्मात् ध्वनिषु उच्चैः न भव, आदम्बरं च आशु संहार । प्रत्यूहानां करणं अमृतं आदृतं न उन्नतानां । प्रत्युत (हे) सुजन आसां विधुरे उपक्रिया ते कर्त्तव्या । कनकनिकषस्निग्धया सौदामिन्या उर्वी दर्शय ।

अर्थ—अतः ध्वनि उच्चारण के विषय में ऊँचे न होओ अर्थात् मन्द स्वर से गर्जना करो । विघ्नों का करण दुर्जनों को प्रिय है, उन्नतों (ऊँचे) या महान् व्यक्तियों को नहीं । बल्कि हे सज्जन ! इन स्त्रियों की आपत्ति के समय तुम्हें उपकार करना चाहिए । सोना जाँचने की कसौटी की रेखा के समान तेज वाली बिजली से भूमि (मार्ग) दिखलाओ ।

क्रीडाहेतोर्यदि च भवतो गर्जनेनोत्सुकत्वं,
मन्दमन्दं स्तनय वनितानूपुरारावहृद्यम् ।

तासामन्तर्मणितमुभगं सम्भृतासारधार-

स्तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूयिष्यलवास्ताः ॥ २० ॥

क्रीडाहेतोरिति । यदि च पक्षान्तरे । 'पक्षान्तरे चेद्यदि च' इत्यमरः । भवतः तव । क्रीडाहेतोः विलासनिमित्तम् । गर्जनेन स्तनितेन । उत्सुकत्वं लाम्पट्यम् । 'इष्टार्थोद्युक्त तत्सुकः' इत्यमरः । तर्हि । वनितानूपुरारावहृद्यं वनितानां नारीणां नूपुरस्याराव इव ध्वनिरिव 'आरवारावसंरात्रविरावा' इत्यमरः । हृद्यं हृदयस्य प्रियम् तथोक्तम् यथा भवति तथा । 'पश्यपथ' इत्यादिना निपातनाच्च प्रत्ययः । 'हृदयस्य हृद्याणलस' इति हृदादेशः । 'अभोष्टेऽभीप्सितं हृद्यम्' इत्यमरः । तासां नारीणाम् । अन्तर्मणितमुभगम् अन्तर्मणितमिव अन्तर्बदितकूजितमिव सुभगं मनोहरं यथा भवति तथा । मन्दंमन्दं शनैः शनैः । 'वीप्सायामिति द्विः' । स्तनय गर्जय । ताः स्त्रियः । विषलवाः भीरवाः । 'विषलवोविह्वलः' इत्यमरः । भवन्तीति तत इति शेषः । सम्भृतासारधारः सम्भृता आसारस्य धारा वेगवद्वर्षस्य धारा मेन सः । तोयोत्सर्गस्तनितमुखरः तोयस्य उत्सर्गो वर्षणं तन्निमित्तं यत् स्तनितम् उच्चैर्गणितमित्यर्थः । न मुखरो वाचालः । मा च भूः न भवेत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्वयः—यदि च क्रीडाहेतोः भवतः गर्जनेन उत्सुकत्वं वनितानूपुरारावहृद्यं तासां अन्तर्मणित मुभगं मन्दं मन्दं स्तनय सम्भृतासारधारः तोयोत्सर्गस्तनितमुखरः च मा भूः ताः विषलवाः ।

अर्थः—यदि क्रीडा के लिए आपकी गरजने की उत्सुकता है तो स्त्रियों के नूपुरों की ध्वनि के समान हृदय को प्रिय, उन स्त्रियों की रति क्रीडा के समय उच्चरित अक्षररहित ध्वनि विशेष के समान मनोहर मन्द मन्द गर्जना करो । वेगवती वर्षा की धारा की निष्पत्ति करने वाले तुम जल वृष्टि के लिए किए जाने वाले गर्जन से शब्दशील मत बनो, क्योंकि वे स्त्रियाँ जरपोक होती हैं ।

इतोर्ध्ववेष्टितानि—

भ्रान्त्वा कृत्स्नां पुरमिति चिरं रात्रिसम्भोगधूपै-

र्लब्धामोदः सुखमनुभव त्वं गरीयानशेषाम् ।

तां कस्यांचिद्भुवनवलभौ सुप्तपाराधतायां,

नीत्वा रात्रीं चिरविलसनास्थिन्नविद्युत्तत्कलत्रः ॥ २१ ॥

भ्रान्त्वेति । रात्रिसम्भोगधूपैः रात्री निक्षिप्तसम्भोगधूपैः । लब्धामोदः लब्धः आमोदो मनोहरपरिमलो यस्य सः । गरीयान् प्रकृष्टो गुरुः 'गुणाङ्गात्' इति ईयस् । 'प्रियस्थिर' इति गरादेशः । त्वं भवान् । कृत्स्नां सकलाम् । 'विदग्धमशेषं कृत्स्नम्'

इत्यमरः । पुरं पुरीम् । 'पूः स्त्री पुरीनगयी वा' इत्यमरः । इति एवम् । चिरम् । भ्रान्त्वा विहृत्य । चिरविलसनात् चिरस्फुरणात् । खिन्नविद्युत्कलत्रः खिन्ना नलान्ता विद्युदेवकलत्रं कान्ता यस्य सः । 'कलत्रं श्रोणिभाष्ययोः' इत्यमरः । सुप्त-
पारावतायां सुप्ताः पारावताः परस्परवियुक्ताः कलरवाः यस्यां तस्याम् । 'पारावतः
कलरवः' इत्यमरः । अनेन पारावतकान्तायां सुखानुभवो ध्वन्यते । कस्याचित्
क्वचित् । भवनवलभी भवनस्य बलभावाच्छब्दे उपरिभाग इत्यर्थः । 'आच्छादतं
स्माद्वलभिः गृहाणाम्' इति हलायुधः । अशेषां सम्पूर्णम् । तां रात्रीं निशाम् ।
नीत्वा यापयित्वा । सुखं विषयसुखं । अनुभव अनुभूयाः ॥ २१ ॥

अन्वय—रात्रिसम्भोगधूपैः लब्धवामोदः चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः
गरीयान् त्वं इति कृत्स्नां पुरं भ्रान्त्वा सुप्तपारावतायां कस्याचित् भवनवलभी
तां अशेषां रात्रीं नीत्वा सुखं अनुभव ।

अर्थ—रात्रिकालीन सम्भोग के समय प्रयुक्त धूपों (धूप, चन्दन, अगुरु
आदि सुगन्धित द्रव्यों के चूर्णों) से प्राप्त सुगन्धवाले, बहुत देर तक चम-
कने के कारण थकी हुई बिजली रूप पत्नी काले गुरुतर आप इस प्रकार
सम्पूर्ण नगर में भ्रमण कर सोए हुए कबूतरों से युक्त किसी भवन की छत
पर उस सम्पूर्ण रात्रि को बिताकर सुख का अनुभव करो ।

यद्यप्यस्यां क्षणपरिचयः स्वर्गवासातिशायी,
तत्रासक्तिं सपदि शिथिलीकृत्य वैरं च योगात् ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशिष्टं,
मन्वायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्वाः ॥ २२ ॥

यदीति । अस्याम् उज्जयिण्याम् । क्षणपरिचयः क्षणस्थोत्सवस्य परिचयः परि-
चर्या । कालविक्षेपोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । स्वर्गवासातिशायी स्वर्गवासादध्याति-
शयेत इत्येवं शीलः तथोक्तः । स्वर्गसुखादपि प्रकृष्टः । यद्यपि भवति चेत्तथापि ।
तत्र नगर्याम् । आसक्तिं लाम्पट्यम् । दृष्टे उदिते । सूर्ये भानी । योगात् सङ्गतेः ।
तदुदये भोगत्रिगमादित्याशयः । 'योगः सन्नहनोपायव्याप्तसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः ।
वैरं च विरोधमपि । सपदि शीघ्रेण । शिथिलीकृत्य परिहृत्य । पुनरपि भूयोपि ।
भवान् त्वम् । अध्वशिष्टम् अवशेषमार्गम् । वाहयेत् गच्छेत् । तथाहि सुहृदां मित्रा-
णाम् । 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । अभ्युपेतार्थकृत्वाः अभ्युपेता अङ्गीकृता
अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्वा क्रिया यैस्ते तथोक्ताः । अङ्गीकृतमित्रप्रयोजना इत्यर्थः ।
'अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । 'कृत्वा क्रिया देवतयोः कार्येस्त्री-
कुपिते त्रिषु' इति यादवः । न खलु मन्वायन्ते मंदान् भवन्ति हि मंदम् इव आचरं-
तीति मंदार्थते । सुहृदातुः 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः ॥ २२ ॥

अन्वय—यद्यपि अस्यां क्षणपरिचयः स्वर्गवासातिशायी (तथापि) तत्र आसक्ति योगात् चैवं च शिथिलीकृत्य पुनरपि सूर्ये दृष्टे भवान् अध्वशिष्टं बाह्येत् । सुहृदां अभ्युपेतार्थकृत्याः न खलु मन्दायन्ते ।

अर्थ—यद्यपि इस नगरी में क्षणभर का परिचय स्वर्ग में (दीर्घ समय तक) निवास करने का भी अतिक्रमण करता है तथापि उस नगरी में आसक्ति (तीव्र अनुराग) को शिथिल (कम) करके तथा मेरे साथ मित्रता के कारण शत्रुभाव को छोड़कर पुनः सूर्य दिखाई देने पर आप शेष मार्ग को पार करें; (क्योंकि) मित्र के कार्य को अङ्गीकार करने वाले सज्जन विलम्ब नहीं करते हैं ।

भावार्थ—इस नगरी में एक क्षण का निवास स्वर्ग में सागरों पर्यन्त निवास से अधिक अच्छा है ।

रुद्धे भानौ नयनविषयं नोपयाति त्वयाऽसौ,
मासो भङ्गादधनिरसनं मा स्म भूत्स्वन्निमित्तम् ।
तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां,
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वरमं भानोस्त्यजाशु ॥ २३ ॥

रुद्ध इति । त्वया भवता । भानौ सूर्ये । रुद्धे तिरोहिते सति 'संवीतं रुद्धमावृत्तम्' इत्यमरः । असौ भानुः । नयनविषयं जनानां नेत्रगोचरम् । नोपयाति नोपगच्छति । मासः मासस्य पदधनोमास्' इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वादेशः । भङ्गात् अपूरणात् । त्वन्निमित्तं त्वमेव निमित्तं कारणं यस्य तत् तथोक्तम् । अधनिरसनं दुःखनिवारणम् । 'अहो वृत्तव्यसनेष्वधम् । प्रत्यास्थानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृति' इति चाभरः । मा स्म भूत् मां जनिष्ट । सूर्ये अदृष्टे दिवसगणनाया अभावः । तदभावे मासपूर्तिज्ञानाभावः । तदभावे कान्तायाः संबत्सरप्रमितस्य विरहवृत्तस्य निवारणम् । त्वत्सम्पर्कादि नाभावि न भवतु । किन्तु मासपूरणादेव जायतामिति तात्पर्यम् । किन्तु । तस्मिन्काले प्रागुक्ते सूर्योदयकाले । खण्डितानां योषिताम् नायिकाविशेषाणाम् । 'जातेऽग्न्यासंगचिकृतेभ्याकषायेति' दशरूपके । नयनसलिलम् अक्षजलम् । प्रणयिभिः प्रियतमैः । शान्तिं क्षमनम् । नेयं तेतव्यम् । 'णीत्र धातुः द्विकर्मकः' । अतः कारणद्वयात् । भानोरर्कस्य । वरमं मातङ्गम् । आशु शीघ्रम् । त्यज मुञ्च । तस्य रोधको मा भूदित्यर्थः ।

अन्वय—त्वया भानौ रुद्धे असौ नयनविषयं न उपयाति । त्वन्निमित्तं मासः भङ्गात् अधनिरसनं मा स्म भूत् । तस्मिन् काले खण्डितानां योषितां नयनसलिलं प्रणयिभिः शान्तिं नेयम् । अतः भानो वरमं आशु त्यज ।

अर्थ—आपके द्वारा सूर्य रुद्ध हो जाने पर यह (सूर्य) नेत्रों के विषय को प्राप्त नहीं होता है अर्थात् आँखों से दिखाई नहीं पड़ता है । आपके कारण प्रकाश का विनाश हो जाने से दुःख का विनाश नहीं होगा । उस समय अर्थात् सूर्य दर्शन के समय खण्डिता स्त्रियों के नेत्रों का जल प्रणयी व्यक्तियों के द्वारा शान्ति को प्राप्त होगा जाना चाहिए । अतः सूर्य के मार्ग को शीघ्र ही छोड़ दो ।

व्याख्या—जब मेघ बीच में आ जायगा तो सूर्य दिखाई नहीं देगा । जब तक प्रकाश दिखाई नहीं देता है, तब तक खण्डिता नायिकाओं का दुःख विनाश नहीं होता है । सूर्योदय के समय खण्डितानायिका के आँसुओं का शमन उनके प्रेमी करेंगे । अतः हे मेघ ! तुम सूर्य के मार्ग को शीघ्र छोड़ दो ।

भासो भङ्गात् के स्थान पर भासो भङ्गात् पाठ मानने पर अर्थ इस प्रकार होगा—हे मेघ ! आपके द्वारा सूर्य तिरोहित होने पर यह (सूर्य) लोगों को दृष्टिगोचर नहीं होता है । मास के पूर्ण न होने से तुम्हारे कारण दुःख का निवारण न हो अर्थात् सूर्य जब दिखाई नहीं देगा तो दिवस की गणना का अभाव होगा । दिन की गणना के अभाव में माह की समाप्ति के ज्ञान का अभाव होगा । इस अभाव के कारण कान्ता के एक वर्ष प्रमाण विरह दुःख का निवारण होगा, किन्तु यह तुम्हारे द्वारा न होकर मास पूरा होने पर ही हो । सूर्योदय के समय खण्डिता नायिका के आँसुओं का शमन उनके प्रेमी करेंगे, अतः हे मेघ ! तुम सूर्य के मार्ग को शीघ्र ही छोड़ देना ।

खण्डिता नायिका का लक्षण साहित्यदर्पणकार ने इस प्रकार दिया है—

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीष्यकिषायिता ॥ ३७५ ॥

अन्य स्त्री के संसर्ग—चिह्नों से युक्त नायक जिसके पास जाय वह ईर्ष्या से कलुषित स्त्री खण्डिता कहलाती है ।

अन्यच्चान्यव्यसनविधुरेणाऽऽर्य मित्रेण भाव्यं,

तन्मा भानोः प्रियकमलिनी संस्तव त्वं निरुद्धाः ।

प्रालेयाश्वं कमलववनात्सोपि हतुं नलिन्याः,

प्रथमस्तस्त्वयि कररुधि स्यादतल्पाभ्यसूयः ॥ २४ ॥

अन्यच्चेति । अन्यस्त तन्मार्गरोधे दुष्णान्तरमित्यर्थः । आर्य भो पूज्य । मित्रेण भानुना । सुहृद्वा वा । 'सुहृद्वावित्थवास्त्रग्रन्थनिर्देशेषु मित्र' इति नानार्थरत्नमाला-

याम् । अन्यभ्यसनविधुरेण अन्यदुःखदुःखितेन । भाव्यम् अवश्यम् । 'ओरावश्यके' इति ध्वण् । तत् तस्मात् । भानोः अरुणस्य । प्रियकमलिनी संस्तवं प्रिया चासी कमलिनी च तस्याः नलिन्याः संस्तवं परिचयम् । 'संस्तवः स्थाव्यरिचयः' इत्यमरः । त्वं भवान् । मा निदग्धाः मा स्म निवारयस्व । सोपि इनः । नलिन्याः नलानि अम्बुजामि अस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी । तूणेऽम्बुजे नलं नातु राज्ञि काले तु न स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवे । तस्याः कान्तायाः । कमलवदनात् कमलं स्वकुसुममेव वदनं मुखं तस्मात् । प्रालेयास्त्रं प्रालेयमेव अस्त्रं त्रेत्राम्बु । 'रोदनं चाक्षम्' इत्यमरः । हतुम् अपनयनाय । प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । भानोर्द्वेषान्तरागमनान्नलिन्याः क्षण्डित-त्वमिति भावः । त्वयि भवति । कररधिकरान्गून् हस्तान्वा रुणद्धि इति कररुम् विवप् । तस्मिन् कररधिकरनिवारके सति । 'बलिहस्तां शवः कराः' इत्यमरः । अनल्पाभ्यसूयः अधिकद्वेषः । स्यात् भवेत् ॥ २४ ॥

अन्वय—अन्यत् च आर्य ! मित्रेण अन्यभ्यसनीविधुरणभाव्यं, तत् त्वं भानोः प्रियकमलिनी संस्तवं मा निदग्धाः । नलिन्याः कमलवदनात् प्रालेयास्त्रं हतुं प्रत्या-वृत्तः सः अपि त्वयि कररुधि अनल्पाभ्यसूयः स्यात् ।

अर्थ—हे आर्य ! दूसरी बात यह है—अर्थात् सूर्य का मार्ग रोकने पर दूसरा दोष यह है कि मित्र को दूसरे की विपत्ति से दुःखी होना चाहिए । अतः तुम सूर्य का प्रिय कमलिनी से परिचय मत रोको । कमलिनी के कमल-रूप मुख से हिमरूप आंसू को हटाने के लिए पुनः आया हुआ वह सूर्य भी तुम्हारे द्वारा किरणों के रोके जाने पर अधिक ईर्ष्या वाला होगा ।

गम्भीरेति त्वमपि सुभगां तां धुनीं मात्रमंस्था,

गत्वा तस्या रसमनुभवत्वर्यातिस्वच्छवृत्तेः ।

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने,

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ॥ २५ ॥

गम्भीरेति । गम्भीरायाः सरितः गम्भीरानामतटिन्याः उदात्तनायिकायाश्चेति ध्वन्यते । प्रसन्ने अनुरक्तत्वान्मलशून्ये । चेतसीव मनसीव । प्रसन्ने निर्मले । पयसि लवके । प्रकृति सुभगा प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुन्दरः । 'सुन्दरेऽधिक भाग्यांश्चो उच्यते तद्वामरे । तुरीयांश्चो श्रीमति च सुभगः' इति शब्दार्णवे । ते तव । छायात्मापि छायारूप आत्मा तथोक्तः सोऽपि । बिम्बं शरीरं च । प्रवेशम् । लप्स्यते प्राप्स्यति । साक्षात्प्रवेशनमनिच्छोरपि । छायाद्वारा वा तद्रसानुप्रवेशस्यावश्यं भावित्वादित्या-शयः । त्वमपि भवानपि । सुभगा मनोहराम् । तां धुनीम् गम्भीराख्यां नदीम् । गत्वा प्राप्य । गम्भीरेति निम्नवतीति गाम्भीर्यगुणवतीति वा । मात्रमंस्थाः अवलोक-

मा कुत । त्वयि भवति । अतिस्वच्छवृत्ते अतिस्वच्छा निर्मला वृत्तिराधरणम् अम्भसा
भ्रमो वा यस्यास्तस्याः । तस्याः गम्भीरायाः । इतस् उदकम् । शृङ्गाराविरसं वा ।
अनुभव अनुभवं ॥ २५ ॥

अन्वय—एवं अपि तां सुभगां धुनीं गम्भीरा इति मा अवमंस्थाः । गत्वा त्वयि
अतिस्वच्छवृत्तेः तस्याः रसं अनुभव । गम्भीरायाः सरितः चेतसि इव प्रसम्भे पमसि
तं प्रकृतिमुभगः छायात्मा अपि प्रवेशं लप्सते ।

अर्थ—तुम भी उस मनोहर नदी की अत्यधिक गहरी होने के कारण
अवज्ञा मत करो । (वहाँ) जाकर तुम्हारे विषय में अत्यन्त निर्मल बुद्धि
वाली अथवा सुनिर्मल आचारवाली उस गम्भीरा नदी के रस (जल=प्रेम)
का अनुभव करो । गम्भीरा नदी के मन के समान निर्मल जल में तुम्हारा
स्वभाव से सुन्दर छाया रूप प्रतिबिम्ब (परछाहीं) भी प्रवेश को प्राप्त
करेगा ।

तस्मादेवं प्रणयपरतां त्वय्यभिव्यञ्जयन्ती,
लीलाहासानिव विदधती सा धुनी शीकरोत्थान् ।
तस्मादस्याः कुमुदविशवान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकतुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि ॥ २६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् ततः । शीकरोत्थान् जलकणोत्पन्नान् लीलाहासान्
लीलामुक्ता हासास्तान् । विदधतीव कुर्वतीव सा धुनी सा नदी । त्वयि भवति ।
एवम् उक्त प्रकारेण । प्रणयपरतां राग परस्वम् । अभिव्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती ।
भवेदेति शेषः । तस्मात् प्रणयपरत्वव्यञ्जनादेव । अस्याः गम्भीरायाः । कुमुद-
विशवानि कुमुदानीव विशादानि कुवलयनिर्मलानि । चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि
चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानाम् उद्वर्त्तनान्युत्प्लिङ्घितान्येव प्रेक्षितानि लोच-
नानि । 'पाश्ववंचटुल शीघ्रम् ।' इति । एतदेव गम्भीरायाः त्वयि अमुरागम् ।
धैर्यात् भाष्ट्र्यात् । मोघीकतुं निरर्थककरणाय । त्वं भवन् । नार्हसि योग्यो न
भवति । सफला कुर्वति भावः ॥ २६ ॥

अन्वय—तस्मात् शीकरोत्थान् लीलाहासान् विदधती इव साधु नी एवं त्वयि
प्रणयपरतां व्यञ्जयन्ती (भवेत्) तस्मात् अस्माः कुमुदविशवानि चटुलशफरोद्वर्त्तन-
प्रेक्षितानि धैर्यात् मोघीकतुं न अर्हसि ।

अर्थ—प्रेम प्रकट करने के कारण जलकणों की उत्पत्ति द्वारा मानों
लीलापूर्वक हास्य करती हुई वह नदी इस प्रकार यदि तुम्हारे प्रति प्रेम को
व्यक्त करे तो (तुम) गम्भीरा नदी के कुमुदों के समान उज्ज्वल और

मछलियों के चंचलतापूर्वक लोटने रूप अवलोकनों को धृष्टता के कारण निष्फल करने के योग्य नहीं हो ।

ज्ञास्यस्युच्चैः पुलिनजघनादुच्चरत्पक्षिमाला-

भास्वत्काञ्चीमधुररणितात्कामसेवाप्रकर्षम् ।

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानोर शास्त्रं,

हृत्वा^१ नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ॥ २७ ॥

ज्ञास्यसीति । तस्याः नद्याः । किञ्चित् करधृतमिव किञ्चिदीषत् करेण घृतं हस्तावलम्बितमिव । प्राप्तवानोरशास्त्रं प्राप्ता व्याप्ता वानीरस्य वृक्षविशेषस्य शाखा येन तत् । मुक्तरोधोनितम्बं मुक्तस्थवनो रोधस्तदमेव नितम्बः । 'पश्चिमक्षेत्रिभागे द्वे कटीकटी' इति यादवः । नीलं कृष्णम् । सलिलवसनं सलिलमेव वसनम् । वस्त्रं नीलाम्बरधरणं विरहतापनिवारणमिति प्रसिद्धिः । हृत्वा अपनीय । उच्चरत्पक्षिमालाभास्वत्काञ्चीमधुररणितात् उच्चरतां स्वनतां पक्षिणां माला सैव भास्वत्काञ्ची स्फुरन्मेखला तस्या मधुरं श्रुतिप्रियं रणितं स्वनिर्यस्य तत् तस्मात् । पुलिनजघनात् पुलिनमेव जघनं तस्मात् । 'तीव्रोद्विगतं तत्पुलिनम्' इत्यमरः । कामि-सेवाप्रकर्षं मन्मथसेवनोत्कर्षम् । उच्चैरधिकम् । ज्ञास्यसि मनिष्यसि ।

तामुत्फुल्लप्रतल्लतिकागूढपर्यन्तवेशां,

कामावस्थामिति बहुरसां दर्शयन्तीं निषद्य ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि,

ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ २८ ॥

तामिति । सखे हे मित्र । बहुरसां बहुलो रसो जलं शृंगारादिरसो यस्यास्ताम् । कामावस्थां मन्मथावस्थाम् । इति पूर्वं रीत्या । दर्शयन्तीम् प्रकटयन्तीम् । उत्फुल्ल-प्रतल्लतिकागूढपर्यन्तवेशाम् उद्गतानि फुल्लानि पुष्पाणि यामां तास्ताभिः । प्रतला-भिल्लतिकाभिः वल्लरीभिः गूढः संवृत्तः पर्यन्तदेशो यस्यास्ताम् । 'प्रततिविस्तृता वल्ल्याम्' इति विश्वः । तां गम्भीरां नदीम् । निषद्य आश्रित्य । लम्बमानस्य अवलम्ब्यमानस्य । जघनमाहृह्य स्थितस्येति ध्वग्यते । ते तव । प्रस्थानं प्रयाणम् । 'प्रस्थानं गमनं गमः' इत्यमरः । कथमपि कृच्छ्रेणापि । भावि भविष्यति । अत्र-कृच्छ्रत्वे कारणमाह । ज्ञातास्वादः अनुभूतरसः । विवृतजघनां विवृतं प्रकटितं जघनं कटिस्तत्पूर्वभागो वा यस्यास्ताम् । 'जघनं स्यात्कटि पूर्व श्रोणीतांगावरा स्यात्' इति यादवः । विपुलजघनामिति पाठः । विहातुं त्यक्तुम् । कः पुमान् । समर्थः दक्षः । कोपि न शक्त इति भावः ।

१. नीलमेवपि पाठः ।

अन्वय—उच्चरत्यक्षिमालाभास्वत्कारुचीमधुराणितात् उच्चैः पुलिनजघनात् यस्याः कामसेवाप्रकर्षं ज्ञास्यसि । सखे ! मुक्तरोगीनितम्बं प्राप्तवानीरशास्त्रं किञ्चित् करघृतं इव नीलं सलिलवसनं हृत्वा बहुरसां कामावस्थां इति दर्शयन्ती उत्फुल्ल-प्रतललतिकामूढपर्यन्तरोषाः ता निषद्य इन्वमानस्य तं प्रस्थानं कथमपि भावि ? कः ज्ञातास्वादः विवृतजघनां विहातुं समर्थः ?

अर्थ—ऊपर उड़ते हुए अथवा ध्वनि करते हुए पक्षि समूह के रूप में तेज से स्फुरण करती हुई करधनी की मधुर ध्वनि से (तथा) ऊँचे रेतोले तट रूप कटिभाग (पक्ष में—ऊँचे तट के तुल्य कटि प्रदेश से युक्त) गम्भीरा नदी के संभोग क्रीड़ा के प्रकर्ष को जानोगे । हे मित्र ! तट रूप नितम्ब को छोड़ने वाले, बेत की शाखा तक पहुँचे हुए और हाथ से कुछ पकड़े गए के समान नीले जलरूप वस्त्र को हटाकर विपुल अनुराग से युक्त काम की अवस्था को इस प्रकार प्रकट करती हुई, फूली हुई विस्तृत लताओं से जिसका पर्यन्त भाग ढका हुआ है ऐसी गम्भीरा नदी का आश्रय पाकर जल को ग्रहण करने के लिए अपने शरीर को लम्बा बनाने वाले (पक्ष में—विषय सुख का अनुभव करने के लिए अपने शरीर को बड़ा बनाने वाले) तुम्हारा प्रस्थान किसी प्रकार होगा ? संभोग शृंगार रस का अनुभव किया हुआ कौन पुरुष जघन को प्रकट करने वाली स्त्री का त्याग करने में समर्थ है ?

भावार्थ—यहाँ गम्भीरा नदी की नायिका के रूप में कल्पना की गई है । जिस प्रकार किसी नायिका के प्रेम में अनुरक्त व्यक्ति वस्त्र को छोड़कर अपने नितम्बों का प्रदर्शन कर काम की अवस्था को व्यक्त करने वाली उस नायिका को नहीं छोड़ सकता है, उसी प्रकार मेघ भी जलरूप वस्त्र को छोड़ती हुई, तटरूप नितम्ब का प्रदर्शन करने वाली गम्भीरा नदी को छोड़ने में समर्थ नहीं होगा ।

उत्तीर्यामू कथमपि ततो गन्तुमुद्यच्छमानं,

त्वामुन्नेष्यत्यनुवतमसौ गन्धवाहः सुगन्धः ।

त्वन्निष्पन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः,

स्रोतोरन्ध्रध्वनितमधुरं दन्तिभिः पीयमानः ॥२९॥

उत्तीर्येति । त्वन्निष्पन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः तव निष्पन्दो निष्पन्दनं तेन वर्षणेन उच्छ्वसितायाः उज्जृम्भितायाः वसुधायाः भूमेर्गन्धस्य परिमलस्य सम्पर्केण संगेन रम्यः मनीहरः । दन्तिभिः गजैः । स्रोतोरन्ध्रध्वनितमधुरं स्रोत-शब्देनेन्द्रियवाचिनातद्विशिष्टं ध्वनिं लक्ष्यते । 'स्रोतोम्बुवेगेन्द्रिययोः' इति विद्वः । स्रोतोरन्ध्रेषु नासाकुहरेषु । यद्व्यनितं शब्दः तेन सुभगं दधिरं यथा भवति तथा ।

पीयमानः पीयते इति तथोक्तः । वसुधागन्धलोभादाप्रापमाण इत्यर्थः । सुगन्धः सुरभिः । त्वत्सुहृद्वा । 'गन्धोगन्धकसम्बन्धामोदलेशस्मयेषु च' इत्युभयत्रापि भास्करः । असौ गन्धवाहः एषोऽनिलः । अमूँ गम्भीरां नदीम् । कथमपि कष्टेनापि । उत्तीर्य उत्लङ्घ्य । ततः तत्प्रदेशात् । गन्तुं यातुं । उद्यच्छमानं प्रयत्नमानम् । त्वां भवन्तम् । अनुबनंवनदैर्घ्येण । 'दैर्घ्येजुः' इत्यत्ययोभावः । उन्नेष्यति गमिष्यति ॥२९॥

अन्वय—अमूँ कथमपि उत्तीर्य ततः गन्तुं उद्यच्छमानं त्वां त्वन्निध्यन्दो ज्ज्वसित वसुधागन्धसम्पर्करम्यः दन्तिभिः श्रोतोस्त्रध्वनितमधुरं पीयमानः असौ सुगन्धः गन्धवाहः त्वां अनुबनं उन्नेष्यति ।

अर्थ—उस गम्भीरा नदी को किसी प्रकार (बड़े कष्ट से) पारकर वहाँ से जाने का उद्यम करनेवाले आपको, तुम्हारे बरसने से भूमि के गन्ध के सम्पर्क से सुगन्धित हाथियों से सूँढ़ द्वारा शब्द पूर्वक अच्छी तरह सूँधा गया यह सुगन्धित वायु वन में पहुँचा देगा ।

गत्वा किञ्चिच्छ्रमपरिजुषस्त्वत्कलमच्छेदक्षः,

प्रत्युद्यासुः प्रियसुहृदिवारुढसौगन्ध्ययोगः ।

नीचैर्वास्पत्युपजिगमिषोर्वेवपूर्वं गिरिं ते,

शीतो वातः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥३०॥

गत्वेति । किञ्चित् कियद्दूरम् । गत्वा यात्वा । श्रमपरिजुषः श्रमयुक्तस्य । प्रियसुहृदिव प्रियमित्रमिव । प्रत्युद्यासुः प्रत्युद्यातुमिच्छुः अभिगन्तुमिच्छुः । वेवपूर्वं वेवशब्दात् पूर्व यस्वतम् । गिरिं देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोः उपगन्तुमिच्छुः उपजिगमिषुस्तस्य समोपं यातुमिच्छोः । ते तव । प्रियसुहृदिव प्रियमित्रवत् । त्वत्कलमच्छेदक्षः तव कलमस्य श्रमस्य छेदे निवारणे दक्षः समर्थः । आरुढसौगन्ध्ययोगः शोभनो गन्धः सुगन्धः सुगन्धस्य भावः सौगन्ध्यं तस्य बन्धुत्वस्य सुरमित्वस्य वा योगः सौगन्ध्ययोगः आरुढः सौगन्ध्ययोगो येन सः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशो सम्बन्धगर्वयोः' इत्युभयत्राप्यमरः । काननोदुम्बराणां काननेषु वनेषु विद्यमानानां उदुम्बराणां जन्तुकलानाम् । 'उदुम्बरो जन्तुकलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः' इत्यमरः । परिणमयिता परिपक्वं कारयिता । शीतो वातः शीतलोवायुः । 'तुषारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । नीचैः शनैः । 'अल्पे नीचैः' इत्यमरः । वास्थति 'वा गति-गन्धतयोः' लुट् ॥३०॥

अन्वय—किञ्चित् गत्वा देवपूर्वम् गिरिं उपजिगमिषोः श्रमपरिजुषः ते

१. शीतो वायुरित्यपि पाठः ।

प्रिय सुहृत् इव प्रत्युद्यासुः स्वत्कलमच्छेदयक्षः आरुढ सौगन्ध्ययोगः काननोदुम्बराणां
परिणमयिता शीतः वातः नीचैः वास्यति ।

अर्थ—कुछ दूर जाकर देवगिरि को जाने के इच्छुक, श्रम से युक्त
तुम्हारे प्रिय मित्र के समान प्रयत्न करता हुआ तुम्हारी थकान को नष्ट
करने में दक्ष, जिसका सुगन्धि के साथ सम्बन्ध समुत्पन्न हुआ है तथा जो
जंगल के गूलरों को पकाने वाला है, ऐसा शीतल वायु धीरे-धीरे बहेगा ।

ईशोमाभ्यामपचितपदं तं पुपुत्रीयिषुभ्यां,
पूजां जैनीं विरिरचयिषुं स्वौकसि प्राज्यभक्त्या ।
तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघोक्ततात्मा,
पुष्पासारैः स्तपयतु भवान्ध्योमगङ्गाजलाद्रैः ॥३१॥

ईशोमाम्नामिति । तत्र देवीगिरी स्वौकसि स्वाश्रये । 'औकः सद्माश्रयः'
इत्यमरः । नियतवसतिं नियता निर्णीता वसतिः स्थितिर्यस्य तम् । तमेव ।
पुपुत्रीयिषुभ्यां पुत्रं कर्तुम् पुत्रयितुं वा इच्छू पुपुत्रीयिषु ताभ्याम् । ईशोमाभ्याम्
अष्टदिक्पतितम्पत्नीभ्याम् पूजयितुं ताभ्याम् । 'साम्भूरोऽष्टा पक्षपतिः ।' उमा कात्या-
यनी गौरी' इत्युभयप्राप्त्यमरः । अपचितपदम् अपचिते अचिते पदे चरणे यस्य
तम् । 'स्या बहिर्ते नमस्वित्तमसितमपक्षायिताच्च तापचितम्' इत्यमरः । जैनीम्
अर्हत्सम्बन्धिनीम् । पूजां अर्चनाम् । प्राज्यभक्त्या भजनं भक्तिः प्राज्या चासौ
भक्तिदक्ष तथा । विरिरचयिषुं विरचयितुमिच्छुः विरिरचयिषुः तं कर्तुमिच्छुः ।
स्कन्दं स्कन्दाभिधानं कंचिद्देवविशेषम् । भवान् स्वम् । ध्योमगङ्गाजलाद्रैः आकाश-
गङ्गानद्याः जलेनाद्रैः । पुष्पासारैः कुसुमसम्पातैः । 'धारासम्पात आसारः'
इत्यमरः । पुष्पमेघोक्ततात्मा पुष्पाणां मेघस्तथोक्तः पुष्पमेघोक्तः आत्मा स्वर्णं
यस्य तथोक्तः सन् । स्तपयतु अभिविचतु ॥३१॥

अन्वय—तं पुपुत्रीयिषुभ्यां ईशोमाभ्यां अपचितपदं स्वौकसि प्राज्यभक्त्या
जैनीं पूजां विरिरचयिषुं तत्र नियतवसतिं स्कन्दं पुष्पमेघोक्ततात्मा भवान् ध्योम-
गङ्गाजलाद्रैः पुष्पासारैः स्तपयतु ।

अर्थ—(स्कन्ददेव को) अपना पुत्र बनाने की इच्छा वाले ईश
(उत्तर पूर्व दिशा के पति) तथा उसकी स्त्री उमा के द्वारा जिसके चरणों
की पूजा की गई है, अपने भवन में अत्यधिक भक्ति से जो जैनीं पूजा को
करने का इच्छुक है तथा देवगिरि पर जिसका निश्चित निवास है । ऐसे
स्कन्ददेव पर फूलों की वृष्टि करने वाले मेघ के समान शरीर को धारण
करते हुए आकाशगङ्गा के जल से भीगे हुए फूलों की वृष्टि से अभिषेक
करें ।

पूज्यं देवैर्जिनपतिमजं पूजयन्तं सदैवं,
 वृष्ट्वा पूतं त्वमपि भवितादेववृन्दे दिवाग्रयम् ।
 रक्षाहेतोर्नवशाशुभृता वासवीना चमूना-
 मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥३२॥

पूज्यमिति । देवैः दिविजैः । पूज्यम् अर्च्यम् । अजं न जायत इत्यजः जन्मरहित-
 त्वस्तम् । उपलक्षादन्तकादिरहितत्वमनुमोयते । जिनपतिम् अनेक भवशङ्खनिधिषम-
 व्यसनप्रापणहेतून् दुर्जयकर्मठकर्मागतीन् जयन्तीति जिनाः प्रमत्तादिगुणस्थान-
 वर्तिनः । एवमेव जिनास्तेषां पतिस्तम् । अर्हदीश्वरम् । सदा सर्वस्मिन्काले ।
 पूजयन्तम् । पूतं तत्पूजनादिव पवित्रम् । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । एनं
 स्कन्दम् । त्वमपि वृष्ट्वा अवलोक्य नवशशिभृता नवं नूतनं शशिनं विभर्ति अथवा
 शशिनं विभर्तीति शशिभृत् सोमदिक्पालः नवः शशिभृत् यस्याः सा तथोक्ता तथा ।
 विवा आकाशेन अथवा स्वर्गेण 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' द्यो विवो द्वे स्त्रियां
 वलीवम्' इत्युभयत्राप्यमरः । वासवीना वासवस्येन्द्रस्येवा वासव्यः 'प्राणिजतावण्'
 तासां शक्रमस्वन्निघ्नीनाम् । 'वासवी वृक्षहा वृषा' इत्यमरः । चमूनां सेनानाम् ।
 रक्षाहेतोः रक्षाया हेतुः तस्मात् । पालनार्थमित्यर्थः । हुतवहमुखे हुतं वहतीति
 हुतवहः 'प्लुत्रल्लिहादेभ्यः' इत्यच् । तरय वह्नेमुखं अग्निमुखे । अथवा अग्नीन्द्र-
 मुखे । सम्भृतं सञ्चितम् । अत्यादित्यम् आदित्यमतिक्रान्तम् आदित्यादपि प्रकृष्टम् ।
 'गतादिषु प्रादपः' इति समासः । देववृन्दे अमरनिकाये । अर्च्यम् अग्रे भवमर्च्यं
 श्रेष्ठम् । 'पराध्याग्नप्राग्रहर प्राग्राध्याग्नीयमग्निम्' इत्यमरः । तस्तेजः तत् प्रसिद्धं
 तेजोरूपं चैतन्यम् । हि स्फुटम् । भविता । 'प्लुत्रच्' इति प्रत्ययान्तः तत्सामर्थ्य-
 रूपो भवितासीत्यर्थः । विश्लेषप्राधान्यान्तनपुंसकनिर्देशः ॥ ३२ ॥

अन्वय—देवैः पूज्यं अजं जिनपति सदा पूजयन्तं पूतं एनं वृष्ट्वा (यत्)
 देववृन्दे अर्च्यं (यत्) हुतवहमुखे (विद्यते), (यत्) वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः
 नवशशिभृता दिवा सम्भृतं तत् अत्यादित्यं तेजः त्वं अपि भवतात् ।

अर्थ—देवताओं के द्वारा पूज्य, जन्म रहित जिनेन्द्र भगवान की सदा
 पूजा करते हुए पवित्र स्कन्ददेव को देखकर जो देव समूह में उत्कृष्ट है
 तथा जो अग्नि के मुख में विद्यमान है एवं इन्द्र के सैन्यों की रक्षा के लिए
 अथवा पृथ्वी के प्राणियों की रक्षा के लिए नए चन्द्रमा को धारण करने
 वाले आकाश के द्वारा संगृहीत हैं, ऐसे सूर्य को भी अतिक्रमण करने वाले
 अथवा देवताओं के तेज को भी अतिक्रमण करने वाले तेज आप में हों ।

व्याख्या—अनेक भवों में दुःख पहुँचाने के निमित्त कमठ आदि तथा कर्मशत्रुओं को जीतने वालों को, यहाँ जिन कहा गया है। वे मण्डलादि गुणस्थानवर्ती हैं, उन एकदेश जिनों के स्वामी जिनपति हैं।

सोऽपि त्वत्तः श्रुतिपथमुखं गजितं प्राप्य बह्वी,
तुष्टः केकाः प्रतिविकुरुते वाहनं तस्य भर्तुः ।
ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बह्वं भवानी,
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ॥३३॥

सोऽपीति । यस्य मयूरस्य । ज्योतिर्लेखावलयि ज्योतिषां तेजसां लेखा राजयः सासां वलयं मण्डलमस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं व्युत्तम् । स्वयं निपतितमित्याशयः । बह्वं पिच्छम् । 'पिच्छबह्वं नपुंसके' इत्यमरः । भवानी पार्वती । पुत्रप्रेम्णा सुतस्नेहेन । कुवलयदलप्रापि कुवलयस्य दलं पत्रं तद्योगित्प्रापि यथा तथा । कर्णे श्रोत्रे । करोति विवधाति । दलेन सह वारयतीत्यर्थः । यद्वा दलप्रापि दलं प्राप्नोति दलप्राप् तस्मिन् । दलहि कर्णे करोति । विवदन्तात्सप्तमो । दलं परिहृत्य तत्स्थाने बह्वं घटे इत्यर्थः । सोऽपि स च तस्य भर्तुः स्कन्दाभिधानस्य विभोः । वाहनम् आविशिष्टलिङ्गत्वात् नपुंसकत्वम् । मानभूटः बह्वी मयूरः । त्वत्तः भवतः सकाशात् । श्रुतिपथमुखं श्रुत्योः श्रोत्रयोः गणस्य विवरस्य मुखं यथा तथा । गजितं स्तनितम् । प्राप्य लब्ध्वा । तुष्टः सन्तुष्टः सन् । केकाः केकारवान् । प्रतिविकुरुते गजितस्य प्रतिध्वनीन् कुरुते ॥ ३३ ॥

अन्वय—यस्य गलितं ज्योतिर्लेखावलयि बह्वं भवानी पुत्र प्रेम्णा कर्णे कुवलय-प्रापि करोति सः अपि तस्य भर्तुः वाहनं बह्वी त्वत्तः श्रुति मुखं गजितं प्राप्य तुष्टः केकाः प्रतिविकुरुते ।

वर्थ—जिसके (शिखा कलाप से) गिरे हुए तेज की रेखाओं से युक्त मण्डलाकार पंख को रुद्र की पत्नी भवानी पुत्र के स्नेह से कान में स्थित नीलकमल के पत्तों से संयुक्त करती है अथवा कान में जहाँ नीलकमल स्थापित किया जाता है, वहाँ रखती है वह स्कन्द नामक देव के स्वामी का वाहन मार तुमसे श्रोत्रविवर को अच्छी लगने वाली गर्जना पाकर सन्तुष्ट होता हुआ प्रत्युक्ति के रूप में ध्वनि करता है ।

यः सद्धर्मात्सकलजगतां पावकाललब्धजन्मा,
तस्य प्रीत्या प्रथममुचितां सत्सपर्याम् विधेहि ।
धौतापांगं हरशशिख्या पावकेस्तं मयूरं,
पश्चाद्विग्रहणगुरुभिर्गजितैर्नतयेथाः ॥३४॥

य इति । सकलजगतां सर्वलोकानाम् । तात्पर्यात्तद्व्यपदेशोऽत्र लोका भव्य
जनानाम् इति यावत् । पावकात् पुनीते इति पावकस्तस्मात् । 'पूज् पवनेष्पुत्रश्च'
ष्वुः । सद्धर्मत् संश्चासी धर्मश्च तस्मात् । सद्धिदोषणादहिसादिलक्षणत्वं लक्ष्यते ।
यः । लब्धजन्मा प्राप्तोदयः । तस्य साधकनाम्नः परवकेः पावकात् भवः पावकि-
स्तस्य । 'अत इज्' णीज् । प्रथमं प्राक् । उचितं योग्याम् । सत्सपर्या समीचीन
पूजाम् । 'सार्थाश्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । प्रीत्या अनुरागेण । विधेहि कुरु ।
पश्चात् तदनु । हरशशिरुचा ईशानचन्द्रचन्द्रिकया । धौतापाङ्गं सखोपिच्छेत्थादिति
ध्रुवलिते नेत्रान्ते यस्य तम् । तं मयूरं तद्यानभूतं शिखिनम् । अद्रिग्रहणगुरुभिः ब्रह्मैः
देवगिरेः ग्रहणेन गुरुभिः महर्दिभः प्रतिध्वानप्रवृद्धैरित्यर्थः गर्जितैः स्तनितैः । मतयेथाः
नाटय । मार्दङ्गिकभावेन नर्तयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्वय—यः सकलजगतां पावकात् सद्धर्मत् लब्धजन्मा तस्य प्रीत्या उचितं
सत्सपर्या प्रथमं विधेहि । पश्चात् हरशशिरुचा धौतापाङ्गं पावके तं मयूरं पश्चाद-
द्रिग्रहणगुरुभिः गर्जितैः नर्तयेथाः ।

अर्थ—जो स्कन्द नामक देव संसार के समस्त प्राणियों को पवित्र
करने वाले सद्धर्म से उत्पन्न हुआ है, उस देव की अनुराग के साथ योग्य
समीचीन पूजा को पहले करो । अनन्तर मनोहर चन्द्रमा के उद्योत अथवा
शिवजी के सिर की चांदनी या पूर्वोत्तर दिशा के स्वामी के चन्द्रमा की
कान्ति से उज्ज्वल नेत्र प्रान्तों से युक्त धर्मपुत्र (स्कन्द) उस मोर को
देवगिरि की गुफा में प्रतिध्वनित होने से दीर्घ (अपने) गर्जनों से
नचाओ ।

हृद्ये स्वच्छे सरसि विपुले धर्मसञ्ज्ञे भवत्वा-

ल्लब्धाभिख्यं भुवनजनतामाननोयं राजाशु ।

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा,

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ॥ ३५ ॥

हृद्य इति । हृद्ये मनोहरे । 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यम्' इत्यमरः । स्वच्छे निर्मलं
विमले । विपुले रुष्टे । 'रुष्टोऽविपुलं पोतम्' इत्यमरः । धर्मसञ्ज्ञे धर्म इति सञ्ज्ञा
नाम यस्य तस्मिन् । 'सञ्ज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताक्षरार्थसूचना' इत्यमरः ।
सरसि सरस्याम् । भवत्वात् उद्भूतत्वात् । लब्धाभिख्यं प्राप्ताभिधानम् । 'अभि-
धानम् । अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । शरवणभवं शराणामुदकानां वनं
संशयः शरवणम् । 'प्राप्तेऽन्तिष्ठीः' इत्यादिना णत्वम् । 'शरी दध्यान्नप्रसारे बाणे

१. वीणिभिरित्यपि पाठः ।

काण्डे सृणान्तरे । शरं तु नीरे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । 'प्रवप्रवासनिवासवारि-
कान्तरेषु वनम्' इति नानार्थरत्नमालायाम् । भुवनजनतामाननीयं भुवनानां जगतां
जनास्तेषां समूहो भुवनजनता । 'ग्रामजन' इत्यादिना तल् । तथा माननीयं पूजनी-
यम् । एतं प्राप्तकथितम् । वैश्वं स्वाभिनम् । आराध्य पूजयित्वा । उल्लङ्घिताध्वा
उल्लङ्घितमार्गः । वैणिभिः वीणास्त्येवामिति तथोक्तास्तैः वीणया कलितैः ।
सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । जलकणभयात् स्कन्दो रबिन्दुपतनभीतैः । जलसंकस्य वीणा-
क्वणन प्रतिबन्धकत्वादित्याशयः । मुक्तमार्गः त्यक्ताध्वासन् । आशु शीघ्रेण राज
गच्छ । अत्र चतुर्ध्वपतीतेषु पक्षेषु परपक्षप्रतिपक्षतया तत्तदर्थनिसारेण कल्पनाकथा
काचित्कल्पनीया वादार्थपरत्वादस्य काव्यस्मृत्यभिमन्सक्यम् ॥ ३५ ॥

अन्वय—हृद्ये स्वच्छे विपुले धर्मसञ्ज्ञे सरसि भवत्वात् लब्धाभिरुच्यं भुवन-
जनतामाननीयं एतं शरवणभवं देवं आराध्य उल्लङ्घिताध्वा जलकणभयात्
वीणिभिः सिद्धद्वन्द्वैः मुक्तमार्गः आशुप्रज ।

अर्थ—हृदय के लिए सुखकर, स्वच्छ, अगाध, धर्मनामक तालाब में
जन्म लेने से प्रसिद्धि को प्राप्त करने वाले, संसार के जलसमूह द्वारा
माननीय, झरने में उत्पन्न इस (स्कन्द) देव की आराधना कर, कुछ
आगे जाकर जलकणों के गिरने के भय से वीणा से युक्त सिद्धदम्पतियों
द्वारा मार्ग को छोड़ देने पर शीघ्र जाओ ।

गत्वा तस्मादविरलगलन्निर्गन्तरान्तर्मलां तां,

प्राप्याकीर्तिं जनवदनजां क्षालयन्पुण्यतोयैः ।

आलम्बेथाः सुरभित्तयालम्भजां मामयिष्यन्,

स्त्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ३६ ॥

गत्वेति । तस्मादेवगिरेः सकाशात् । गत्वा चलित्वा । अविरलगलन्निर्गन्तरा-
न्तर्मलाम् अविरलं निरन्तरं गलन् निर्गच्छन् निर्गन्तरेण प्रवाहेणान्तर्मलामन्तः कलु-
षिताम् । तां प्रसिद्धां धर्मध्वतोनामनदीम् । प्राप्य आसाद्य । सुरभित्तयालम्भजां
सुरभित्तयानां गवाम् आलम्भनेन सञ्ज्ञपनेन जायते इति ज्ञाताम् । 'आलम्बयि-
ञ्जविशरवातोन्माद्य ववा अपि' इत्यमरः । भुवि लोके । स्त्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण ।
परिणतां स्वान्तरमकाप्ताम् रन्तिदेवस्यतदभिधानस्य । दशपुराणामधिपस्य नृपस्य ।
कीर्तिं यशः । जनवदनजां एवं लोकमुखजनिताम् । अकीर्तिं रन्तिदेवस्यायशः ।
पुण्यतोयैः तीर्थोदकैः । क्षालयन् प्रक्षालयन् । मामयिष्यन् पूजयिष्यन् । विबुधयन-
न्तरम् समानं करिष्यन्, इत्यर्थः । आलम्बेथाः आश्रयेथाः अवतरन्त्यर्थः ॥ ३६ ॥

अन्वय—तस्मात् गत्वा अविरलगलन्निर्गन्तरान्तर्मलां सुरभित्तयालम्भजां

जनकदेनजां भुवि स्रोतोमूर्त्या परिणता रन्तिदेवस्य अकीर्तिं तां प्राप्य पुण्यतोयैः
सालयन् (तां) कीर्तिं मानयिष्यन् व्याकुम्बेभ्यः ।

अर्थ—देवगिरि से जाकर निरन्तर गिरते हुए झरनों से अन्दर काई
आदि मल वाली, गायों के मारने से उत्पन्न, लोगों के मुखों से उत्पन्न,
पृथ्वी में प्रवाहरूप से परिणत राजा रन्तिदेव की अकीर्ति स्वरूप उस चर्म-
ण्वती नदी को पाकर पुण्यजलों से प्रक्षालन कर (उसे) रन्तिदेव की कीर्ति
मानते हुए उस नदी का आश्रय लो ।

इतः पादवेष्टितम्—

तस्या मध्येजलमुपचिताम्भोनिकाये मुहूर्तं,
छायां कृष्णाजिनमदहरां सन्दधाने समग्राम् ।
मन्ये युक्तं सरिति सुतरां तत्र चर्मण्वतीति,
त्वय्यावातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचोरे ॥ ३७ ॥

तस्या इति । उपचिताम्भोनिकाये सञ्चितजलव्रजे 'निदग्धोचिते' इत्यमरः ।
इदमेवकृष्णत्वसाधकत्वम् । कृष्णाजिनमदहरां कृष्णाजिनस्य अमितचर्मणः मदहरां
भङ्गफलीम् । तस्मादध्यतिकृष्णत्वान्मदहरत्वम् । समग्राम् सम्पूर्णम् । छायां कान्तिम् ।
'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । सन्दधाने सम्यक् बिभ्रति ।
शार्ङ्गिणः कृष्णस्य । 'पोताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी' इत्यमरः । वर्णचोरे वर्णस्य
कान्तेश्चोरः । औचित्यादर्शनिर्णय इति । ग्राही तस्मिन् तत्प्रमाणवर्ण इत्यर्थः ।
त्वयि भवति । जलम् उदकम् । आवातुं ग्रहीतुम् । तस्याः चर्मण्वतीनशाः । मध्येजलं
जलस्य मध्यं मध्येजलम् । 'पारमध्येषष्ठ्याः' इत्यव्ययीभावे निपातनादेत्वम् ।
'सप्तम्याः' इति वाम् । जलस्य मध्यप्रदेशे इत्यर्थः । मुहूर्तं मुहूर्तपर्यन्तम् । अवनते
अवलम्बिते सति । तत्र सरिति तस्मिन्नाम् । चर्मण्वती चर्मस्था अस्तीति चर्मण्वती ।
'अष्टीवत्' इत्यादिना मतेमिकारस्य वत्वम् । नृदुग्' इति डी । इति एवं तामेति
शेषः । युक्तं व्युत्पत्तियोग्यम् । सुतराम् अत्यन्तं मन्ये जाने ॥ ३७ ॥

अन्वय—तत्र सरिति शार्ङ्गिणः वर्णचोरे त्वयि जलं आवातुं अवनते तस्याः
मध्येजलं उपचिताम्भोनिकाये कृष्णाजिनमदहरां समग्राम् छायां मुहूर्तं सन्दधाने
(सति तस्याः) चर्मण्वती इति (अभिधानं) सुतरां युक्तं मन्ये ।

अर्थ—उस चर्मण्वती नदी में श्रीकृष्ण के वर्ण को चुरानेवाले तुम जब
जल को लेने के लिए झुकोगे तो उस चर्मण्वती के जल के मध्य में जल
समूह के संचित होने पर कालेवर्ण के चमड़े के मद को हरने वाली सम्पूर्ण
छाया या प्रतिबिम्ब को क्षण भर के लिए देने पर अर्थात् जल में अपने को

प्रतिबिम्ब करने पर उस नदी का चर्मण्वती यह नाम अत्यधिक योग्य मानता हूँ ।

स्वय्यभ्यर्णे हरति सलिलं तत्र राहोस्सवर्णे,

नूनं ज्योत्स्नाविसरविमलं तर्कयेयुर्नभोगाः ।

मध्ये नीलं सितमिव दुकूलोत्तरीयं पृथिव्या-

स्तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ॥ ३८ ॥

त्वयीति । राहोः राहुग्रहस्य । सवर्णे समानो वर्णो यस्य तस्मिन् । सः समानस्य धर्मीदिव्यिति समानस्य सकारादेशः । अभ्यर्णे समीपगते । त्वयि भवति । तत्र नद्याम् । सलिलं जलम् । हरतीति हृत् । तस्मिन् स्वीकृवंति सति । नभोगाः नभसि गच्छन्तीति नभोगाः खेचराः । पृथुमपि पृथुलमपि । दूरभावात् दूरत्वात् तनुं सूक्ष्म-
तया प्रतीयमानम् । तस्याः सिन्धोः तन्नद्याः । प्रवाहं निर्जरं । ज्योत्स्नाविसर विमलं
ज्योत्स्नाविचन्द्रिकायाः विसर इव प्रसरत् विमलं निर्मलम् । मध्ये मध्यप्रदेशे ।
नीलं कृष्णम् । सितम् अन्यत्र धवलवर्णम् । पृथिव्याः भूदेव्याः । दुकूलोत्तरीयमिव
क्षौमसंख्यानवस्त्रमिव । 'क्षौमं दुकूलं संख्यातमुत्तरीयं च' इत्यमरः । नूनं निश्चयेन ।
तर्कयेयुः ऊहयेयुः ॥ ३८ ॥

अन्वय-—राहोः सवर्णे त्वयि तत्र अभ्यर्णे सलिलं हरति (सति) तस्याः सिन्धोः
पृथुं अपि दूरभावात् तनुं ज्योत्स्नाविरलविमलं प्रवाहं नभोगाः पृथिव्याः मध्ये नीलं
सितं दुकूलोत्तरीयं इव नूनं तर्कयेयुः ।

अर्थ—राहु के समान वर्ण वाले तुम्हारे चर्मण्वती नदी के समीपवर्ती
प्रदेश में जल को ग्रहण कर लेने पर उस नदी के बहुत बड़े होने पर भी
दूरी के कारण छोटे दिखने वाले प्रवाह को विद्याधर पृथ्वी के मध्य में
नीले (तथा अन्यत्र) शफेद रेशमी वस्त्र के दुपट्टे के रूप में निश्चित रूप
से सम्भावना करेंगे ।

विद्युद्वध्नीविततवपुषं कालिकाकर्बुराङ्गं,

त्वामामन्द्रध्वनितसुभगं पूर्यमाणं पयोभिः ।

क्रीडाहेतोः सितमिव दृतिं स्वर्वधूभिर्विमुक्तां,

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टीः ॥ ३९ ॥

विद्युदिति । विद्युद्वध्नीविततवपुषं विद्युदेव अधीनध्रीतया विततं नद्यं वपु-
शरीरं यस्य तम् । 'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । कालिकाकर्बुराङ्गं कालि-
वेन मेघमालेव कालिकया वा कर्बुरं शबलं अङ्गं यस्य तम् । 'मेघमाला च

काकिका ।' 'शबलैताश्च कबूरे' इत्यमरः । आमन्त्रध्वनितसुभगं ईषद् गम्भीर-
ध्वनिनासुन्दरम् । पयोभिः नौरैः । पूर्यमाणं पूर्यत इति पूर्यमाणस्तम् । जलं स्वी-
कुर्वन्तमित्यर्थः । रथां भवन्ताम् । स्ववंधूभिः त्रिविष्टपकालाभिः । क्रीडाहेतोः सोला-
निमित्तम् । विमुक्ता भूवं क्षिप्ता । सिति मेचकवर्णम् । 'सिती धवलमेचकौ'
इत्यमरः । वृत्तिमित्र चर्मपात्रमित्र 'वृत्तिश्चर्मवण्टे रूपे' इति विश्वः । गगन गतयः
गगने व्योम्नि गतिर्गमनं येषां ते तथोक्ताः विद्याधरादयः । दृष्टीः नेत्राणि ।
आवर्ज्यं आवमन्तादुन्मील्य । नूनम् अवश्यम् । प्रेक्षिष्यन्ते द्रक्ष्यन्ति ॥३९॥

अन्वय—विद्युद्वर्षीविततवपुषं कालिकाकबूराङ्गं आमन्त्रध्वनितसुभगं पयोभिः
पूर्यमाणं रथां स्ववंधूभिः क्रीडाहेतोः विमुक्तां सिति दृष्टि इव गगनगतयः दृष्टीः
आवर्ज्यं नूनं प्रेक्षिष्यन्ते ।

अर्थ—बिजली रूपी चमड़े की पट्टी से व्याप्त शरीर से युक्त, कालेपन
के कारण नितासतरे शरीर वाले, कुछ गम्भीर ध्वनि से मनोहर और जलों
से भरे हुए तुम्हें स्वर्ग की स्त्रियों के द्वारा क्रीडा के लिए छोड़ा गई, काले
वर्ण की चमड़े की मशक के समान आकाश में विचरण करने वाले सिद्ध
विद्याधरादिक नेत्रों को नीचे लगाकर अवश्य देखेंगे ।

अध्यासीने त्वयि कुबलयश्यामभासि क्षणं वा,
सिन्धोरस्याः शशधरकरस्पर्द्धिनं तत्प्रवाहम् ।
द्रक्ष्यन्त्यग्राद्ध्रुवमनिमिषा दूरमावर्ज्यं दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४० ॥

अध्यासीन इति । अस्याः सिन्धोः । चर्मवत्याः । शशधरकरस्पर्द्धिनं चन्द्र-
किरणविजयिनं तस्मादप्यतिप्रबलमित्यर्थः । तत्प्रवाहं स वासो प्रवाहश्च तम् ।
कुबलयश्याम भासि नीलोत्पलस्येव व्याप्ता भाः यस्य तस्मिन् । 'नीलोत्पलं कुव-
लयम् भास्वविश्रुतिदीप्तयः' इत्यमरः । त्वयि भवति । क्षणं वा क्षणपर्यन्तमपि ।
अध्यासीने आस्थिते सति । शौङ्गस्थासीज्वेराधारिण' इति आधारे ईप् । अनिमिषाः
सुराः । 'सुरमस्पावनिमिषी' इत्यमरः । भुवः भूकान्तायाः । स्थूलमध्येन्द्रनीलं
स्थूलो महान् मध्यो मध्यमणिभूतः इन्द्रनीलोमणियंस्वतम् । एकस् एक्यष्टिकम् ।
मुक्तागुणमिव मुक्ताहारवत् । अग्रात् उपरिभागात् । 'अग्रं पुरः शिक्षामानश्रेष्ठादिक
फलादिषु' इति भास्करः । दृष्टीः नयनानि । दूरम् आभूयन्तम् । आवर्ज्यं व्यापार्य ।
ध्रुवम् अवश्यम् । द्रक्ष्यन्ति लोकिष्यन्ते । अत्र नीलमेघसङ्गतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठ-
गतमुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षेयमिव शब्देन व्यज्यते ॥४०॥

अन्वय—अस्याः सिन्धोः शशधरकरस्पर्शिनं तत्प्रवाहं कुवलयस्यानभासि त्वयि क्षणं वा अध्यासीने स्थूलमव्येन्द्रनीलम् भुवः एकं मुक्तागुणम् इव अनिमिषाः दृष्टोः दूरं आवर्ज्य अग्रात् ध्रुवं द्रश्यन्ति ।

अर्थ—इस चर्मण्वती नदी के चन्द्रमा की किरणों से स्पर्श करने वाले उस प्रवाह में नीलकमल के समान रज्ज्वाकान्ति वाले तुम्हारे क्षणमात्र के लिए बैठने पर मध्य में स्थूल इन्द्रनीलमणि से युक्त पृथ्वी की एक लड़ी वाली मोतियों से बनाई गई माला के समान (तुमको) देव दृष्टि को दूर से डालकर ऊँचे आकाश प्रदेश से निश्चित रूप से देखेंगे ।

व्याख्या—नीलकमल के समान कान्ति वाले हे मेघ ! जब तुम उस चर्मण्वती नदी के प्रवाह के मध्य कुछ क्षण के लिए बैठोगे तो उस समय नदी एक लड़ी वाली मोतियों की माला के समान दिखाई देगी और तुम स्थूल इन्द्रनीलमणि के समान मालूम पड़ोगे । ऐसी स्थिति होने पर आकाश से देव अवश्य ही तुम्हें इस रूप में देखेंगे ।

एवम्प्रायां सलिलविहृतिं तत्र कृत्वा मुहूर्तं,
वारां पुण्यां सुरगज इव व्योममार्गानुसारी ।
लीलां पश्यन्प्रजविपवनोद्धूतवीचीचयानां,
तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणाम् ॥ ४१ ॥

एवमपि । तत्र नद्याम् । एवं रोत्या । प्रायां बहुलाम् । वारामुवकानाम् । 'वारवारि जलम्' इति धनञ्जयः । पुण्यां पुण्यमिव पुण्या ताम् । तीर्यविशेषत्वात्सुकृतरूपाम् । सलिलविहृतिं विहरणं विहृतिः सलिलानां विहृतिस्तां जलक्रोडाम् । सुरगज इव ऐरावत इव । मुहूर्तं स्वल्पकालपर्यन्तम् । कृत्वा विरच्य । व्योममार्गानुसारी आकाशमार्गानुसारी । परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां भ्रूलता इव भ्रूलताः उपमित समासः । तासां विभ्रमाः विलासाः परिचिताः क्लृप्ताः भ्रूविलासाः येषु तेषाम् । प्रजविपवनोद्धूतवीचीचयानां प्रजविषा प्रवेगवता पवनेन वायुना उद्धूताः उत्कम्पिताः 'प्रजवीजवनो जवः' इत्यमरः । वीचीनां चयाः वीचीचयाः ते च ते वीचीचयाश्च तेषाम् । लीलां विलासम् । पश्यन् अवलोकयन् । तां चर्मण्वतीम् । उत्तीर्य उल्लङ्घ्य । व्रज मच्छ ॥ ४१ ॥

अन्वय—तत्र एवम्प्रायां सुरगज इव सलिलविहृतिं मुहूर्तं कृत्वा व्योममार्गानुसारी प्रजविपवनोद्धूतवीचीचयानां परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां वारां पुण्यां लीलां पश्यन्तां उत्तीर्य व्रज ।

अर्थ—चर्मण्वती नदी में इस प्रकार ऐरावत हाथी के समान जलक्रोड़ा

को कुछ क्षण करके आकाशमार्ग से जाते हुए अत्यधिक वेगवती पवन के द्वारा जिसके तरङ्गों को उड़ाया गया है तथा भ्रूलता के विलासों को जानते हैं ऐसे जलों के सुन्दर विलास को देखते हुए उस चर्मण्वती नदी को पार कर जाओ ।

तस्याः सिन्धोःस्तुक्तरमुदसीरभाजां लताना-

मुत्कुल्लानां ततमधुलिहां मुक्तधारं प्रवर्धन् ।

सीतापूरं व्रज लघु ततो जातहार्दस्तु मानात्,

पक्ष्मोत्क्षेपाक्षुपरिविलसत्कृष्णसारप्रभाणाम् ॥४२॥

तस्या इति । तस्याः सिन्धोः तन्मयाः । अनुवनं वनदैर्घ्यम् 'दीर्घेऽनुः' इत्यध्य-
यीभावः । उदसीरभाजाम् उत्तरतीराश्रितानाम् । उत्कुल्लानां विकसितानाम् । तत-
मधुलिहां तता आवृता मधुलिहो यामां तासाम् । 'मधुलिणमधुपालितः' इत्यमरः ।
लतानां वल्लीरोगाम् । 'वल्ली तु व्रततिलता' इत्यमरः । मुक्तधारं मुक्ताधाराजल-
सम्पातो यस्मिन्कर्मणि तत् । प्रवर्ध वृद्धिं कृतवन् । जातहार्दः हृदयस्य भावः
हार्दम् 'हृदयपुरुषा दसमान' इत्यण् । 'हृदयस्य हृद्याणीसः' इति हृदादेशश्च ।
'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । जातं हृदं यस्य सः तथोक्तः सन् ।
ततः तत्प्रदेशात् । पक्ष्मोत्क्षेपात् पक्ष्माणि नेत्रलोमानि 'पक्ष्मसूत्राणि सूत्रांशे किञ्चलके
नेत्रलोमनि' इति शाश्वतः । तेषामुत्क्षेपात् उन्नतमनाश्चेतोः । उपरिविलसत्कृष्ण-
सारप्रभाणाम् । कृष्णाश्च ताः साराश्च कृष्णसाराः नीलशबलाः । वर्णैः वर्णः' इति
समासः । 'कृष्णरक्तसितः सारः' इति यादवः । उपरिविलसन्त्यः कृष्णसाराः
प्रभास्तासाम् । सारशब्दादेव सिद्धे काष्ण्ये पुनः कृष्णशब्दोपादनं काष्ण्यप्राधान्या-
र्थम् । मानात् प्रमाणात् । 'मानः स्त्रीणां कीर्तनेदे गविचिसोन्नतावपि' 'माने प्रमाणे
प्रस्थातम्' इति भास्करः । पक्ष्मोत्क्षेपाक्षु स्थितनेत्रवर्जतीनाम् । उत्सर्पणापसर्पण-
प्रमितकालादित्यर्थः । लघु शीघ्रम् । सीतापूरं सीतानदीप्रवाहं । व्रज गच्छ ।

अन्वयः—तस्याः सिन्धोः उदक् अनुवनं तीरभाजां उत्कुल्लानां ततमधुलिहां
लतानां मुक्ताधारं सीतापूरं प्रवर्धन् ततः तु पक्ष्मोत्क्षेपात् उपरिविलसत्कृष्ण सार-
प्रभाणां मानात् जात हार्दः लघु व्रज ।

अर्थ—उस चर्मण्वती नदी की उत्तर दिशा के वन में तट प्रदेश में
उत्पन्न, विकसित भ्रमरों के विस्तार से युक्त लताओं पर जल धारा छोड़-
कर, जिसमें खेतों के कूँड़ भर जायँ ऐसी वर्षा करते हुए उस स्थान से
पलकों के ऊपर उठाने से ऊर्ध्व भाग में जिनके लोचनों की कृष्ण, रक्त
और श्वेत प्रभा शोभायमान है ऐसी दक्षपुर की स्त्रियों के मान को पाकर
आनन्दित हो शीघ्र ही जाओ ।

विशेष—योगिराट् पण्डिताचार्य की टीका के अनुसार सीतापुर का अर्थ सीता नदी का प्रवाह है। उन्होंने मेघ को सीता नदी के प्रवाह की ओर जाने का निर्देश किया है।

गच्छन्मार्गे प्रियनुपहरेः प्राणनाथोपयान,
प्रत्याश्वासाद्वियति सुदृशां कृष्णसारोदरागाम् ।
लक्षीकुर्वन्पथिकवनितालोचनोल्लासकानां,
कुन्दक्षेपानुगममधुकरश्रीमुष्णमात्मबिम्बम् ॥ ४३ ॥

गच्छन्मिति । वियति व्योम्नि । मार्गे पथि । गच्छन् प्रमान् । कृष्णसारोदराणां कृष्णसारस्येव मृगविशेषस्येव उदरं यासां तासाम् । 'कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कु सारोदरा रोहिषाः' इत्यमरः । तलोदरीणामित्यर्थः । सुदृशां शोभने लक्ष्मी यासां तासांकान्ता-
नाम् । 'दृग्दृष्टिः' इत्यमरः । प्राणनाथोपयानप्रत्याश्वासात् प्राणनाथस्य भर्तुः उप-
यान मागमनं तस्य प्रत्याश्वाप्तो विश्वासः तस्मात् । प्रियं प्रीतिकरम् । 'दयितं
वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । आत्मबिम्बं निजप्रतिबिम्बम् । कुन्दक्षेपानुगममधुकर-
श्रीमुष्णां कुन्दानि माध्यकुसुमानि 'माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः । तेषां क्षेपः इनस्ततश्च-
लनं तस्य अनुगम अनुमारिणो ये मधुकरा स्तेषां श्रियं शोभां मुष्णन्ति अग्रहरन्तीति
तथोक्तानाम् । पथिकवनितालोचनोल्लासकानां पथिकवनितानां पान्थस्त्रीणां लोच-
नानां चक्षुषाम् उल्लास एव उल्लासकारस्तेषां विलामानाम् । लक्षीकुर्वन् विषयीकुर्वन् ।
'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । उपहरेः उपनय ॥ ४३ ॥

अन्वय—वियति मार्गे गच्छन् कृष्णसारोदराणां कुन्दक्षेपानुगममधुकरश्रीमुष्णां
पथिकवनितालोचनोल्लासकानां आत्मबिम्बं लक्षीकुर्वन् सुदृशां प्राणनाथोपयान-
प्रत्याश्वासात् प्रियं उपहरेः ।

अर्थ—आकाश मार्ग में जाते हुए जिनके मध्य भाग काली और रंग-
विरंगी कान्ति से युक्त हैं अथवा कृष्ण सार नामक मृग के उदर के समान
जिनका उदर है तथा जो कुन्द पुष्प के चारों ओर घूमने वाले भ्रमरों की
शोभा को चुराते हैं ऐसी पथिकों को स्त्रियों के नेत्रों के विलासों से अपने
(मण्डलाकार) शरीर को लक्ष्य बनाते हुए प्रीतिभर्तृका स्त्रियों को
प्राणनाथ के आगमन का विश्वास दिलाकर (उनका) अभीष्ट कार्य करो ।

तस्मिन्तद्व्यनतिचिरयन्नध्वनीनः प्रयाया,
यस्मिन्यात्राफलमविकलं लप्स्यसे दैवयोगात् ।
जन्त्रेषूणामिव हृदिशयस्यायतानां स्वबिम्बं,
पात्रीकुर्वन्वशपुरवधूनेत्रकीतूहलानाम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन्निति । यस्मिन्मार्गे । दैवयोगात् विधिवशात् । 'दैवं दिष्टं भाग्येयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । अविकलं सम्पूर्णम् । यात्राफलं प्रयाणप्रयोजनम् । 'यात्रा स्याद्यापने गती' इत्यमरः । लप्स्यसे प्राप्स्यसि । तस्मिन्ध्वनि तन्मार्गे । अनतिचिरयन् अतिचिरं करोत्यतिचिरयन् न अनिचिरयन् अनतिचिरयन् । अध्वनीनः पान्यः । 'आध्वानं यस्त्री' इति लप्रत्ययः । 'अध्वनीनोऽध्वभोऽध्वन्यः पान्यः पयिक इत्यपि' इत्यमरः । हृदिशयस्य हृदिशेते इति हृदिशयस्तस्य मन्मथस्य । आयतानां दीर्घाणाम् । 'सुदूरे दीर्घमायती' इत्यमरः । जैत्रेषूणामिव जयशीलानां बाणानामिव । 'जैत्रस्तु जेता । कलत्रमार्गणशराः पत्रा रोग इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । दशपुरवधूनेशकीतूहलानां दशपुरं रन्तिदेवपत्तनम् तत्र विद्यमाना वध्वः स्त्रिय स्तासां नेत्र कीतूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् 'कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । साभिलाषवृष्टीनामित्यर्थः । स्वबिम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन् दिवयोकुर्वन् । 'योग्यं भावनयोः पात्रं' इत्यमरः । प्रशङ्गाः तत्र ॥ ४४ ॥

अन्वय—हृदिशयस्य जैत्रेषूणां इव आयतानां दशपुरवधूनेशकीतूहलानां स्वबिम्बं पात्री कुर्वन् यस्मिन् दैवयोगात् अविकलं यात्राफलं लप्स्यसे तस्मिन् अध्वनि अध्वनीनः (स्त्री) अनतिचिरयन् प्रयायाः ।

अर्थ—काम को जीतने वाले बाणों के समान दीर्घ दशपुर की स्त्रियों के नेत्रों के कुतूहल का अपने शरीर को पात्र बनाते हुए जिस मार्ग में भाग्योदय से (शुभ कर्मोदय से) सम्पूर्ण यात्रा के फल को पाओगे, उस मार्ग में शीघ्रगामी तुम अधिक देर न करते हुए जाओ ।

इतः पादवेष्टितानि पश्चादधार्धवेष्टितानि—

रम्यान्देशानिति बहुविधान्सादरं वीक्षमाणो,

वेशातिथ्यं व्रजतु स भवांस्तत्र तत्रापि वर्षन् ।

सस्यक्षेत्रे गिरिषु सरितामन्तिके च स्थले च,

ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः ॥ ४५ ॥

रम्यानि । इति एवं प्रकारेण । बहुविधान् बहुप्रकारान् । रम्यान् मनोहरान् । वेशान् जनपदान् । सादरं प्रीतिसहितं यथा तथा । वीक्षमाणः वीक्षते इति वीक्षमाणः अवलोकयन् । तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन् । सस्यक्षेत्रे केदारादी । गिरिषु पर्वतेषु । सरितां नदीनाम् । अन्तिके च समीपे च स्थले च । अन्यत्र भूतलेऽपि । अभिवर्षन् अभिविड्मन् । अथ अनन्तरम् । ब्रह्मावर्तं ब्रह्मावर्तमपि । जनपदं वेशम् । 'सीवृज्जनपदो देशविषयो' इत्यमरः । छायायां अनामपमण्डलेन । गाहमानः प्रविशन् न तु स्वरूपेण । स भवान् रजन् । वेशातिथ्यं वेशप्रत्यागतं प्रतिपत्तिम् । व्रजतु गच्छतु ॥ ४५ ॥

अन्वय—अथ इति बहुविधान् रम्यान् देशान् सादरं वीक्षमाणः तत्र तत्र अपि सस्यक्षेत्रे, गिरिषु सरितां अन्तिके च स्थले च वर्पन् ब्रह्मावर्तं जनपदं छायाया ग्राहमानः स भवान् देशातिथ्यं व्रजतु ।

अर्थ—अनन्तर इस प्रकार अनेक प्रकार के रमणीय देशों को आदर-पूर्वक देखते हुए उन उन खेतों, पर्वतों तथा नदियों के समीपवर्ती स्थलों में बरसते हुए ब्रह्मावर्त जनपद में छाया रूप से प्रवेश करते हुए (वह) आप (ब्रह्मावर्त) देश के अतिथि सत्कार को प्राप्त हों ।

यस्मिन्नद्यः क्षतजकलुषाः कौरवीणां चमूनां,
प्रावर्तन्त प्रतियुयुधिरे यत्र चामोघशस्त्राः ।
पाण्डोः पुत्राः प्रतिहनन्तः पापभीताः सशङ्कं,
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तदभजेथाः ॥ ४६ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् कुरुक्षेत्रे । कौरवीणां कुरुसम्बन्धिनीनाम् । चमूनां सेनानाम् । क्षतजकलुषाः रक्ताविराः । 'रक्तं क्षतजं शोणितम्' इत्यमरः । तद्यः सरितः प्रावर्तन्त प्रवर्तन्ते स्म । यत्र च कुरुक्षेत्रे । अमोघशस्त्राः सफलायुधाः । प्रतिहनन्तः प्राणिहिंसनात् । पापभीताः पापद्भीनाः । पाण्डोः पाण्डुराजस्य । 'पाण्डुः कुन्तीपत्नी पिते' इति विश्वः । पुत्राः धर्मादितनयाः । सशङ्कं शङ्कया सह वर्तन्ते यस्मिन्कर्मणि तत् । प्रतियुयुधिरे प्रयुध्यन्ते स्म । तत् क्षत्रप्रधनपिशुनम् । क्षत्रियसन्ध्यामसूचकम् । 'प्रधनं धारणे युद्धे' इति भास्करः । 'पिशुनी क्षलसूचकौ' इत्यमरः । कौरवं कुरुणापिदं तथोक्तम् । क्षेत्रं विषयम् । भजेथाः सेवेयाः ॥ ४६ ॥

अन्वय—यस्मिन् कौरवीणां चमूनां क्षतजकलुषाः तद्यः प्रावर्तन्त, यत्र च अमोघशस्त्राः प्रतिहनन्तः पापभीताः पाण्डोः पुत्राः सशङ्कं प्रतियुयुधिरे तत् क्षत्र-प्रधनपिशुनं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः ।

अर्थ—जिसमें कौरवों की सेना के सहित से कलुषित नदियाँ प्रकट हुईं, जहाँ पर सफल आयुधों वाले, प्राणिहिंसा के पाप से भयभीत पाण्डवों ने शङ्का युक्त होकर युद्ध किया उस क्षत्रियों के युद्ध की सूचना देने वाले कुरुक्षेत्र को (तुम) जाओ ।

वीरक्षोणीं भुवनविदितां तां क्षणेन व्यतीयाः,
क्षेत्रं तेजः प्रतिभयभटस्तम्भनैः सूत्रघन्तीम् ।
राजन्यानां क्षितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा,
धारापातैस्त्वमिव कमलान्वयम्वर्षन्मुक्तानि ॥ ४७ ॥

वीरक्षोणीमिति । यत्र रणभूमौ । गाण्डीवधन्वा गाण्डीवमिति धनुर्ग्रस्य सः
गाण्डीवधन्वा अर्जुनः । 'अर्जुनस्य धनुः गाण्डीवः गाण्डीवः धनुः पुंलङ्' इत्यमरः ।
धनुश्चापी धन्वशरासन कोदण्डकामुं वम् 'इत्यमरः । शितशरवर्तनिशितबाणबहुलः ।
'शितो बाणतनूकृतो' इति वैयास्यः । राजन्यानां राज्ञामपस्वानि राजन्याः । 'जातो
राजः' इति यः । ये नोद्ये' इत्यनोन्लुक् । तेषां राजपुत्राणाम् । 'मूर्द्धाभिपिक्तो
राजन्यः' इत्यमरः । मुखानि वदनानि । त्वं भवान् । धारापातैः धाराणामुदक-
धाराणां पातैः प्रवर्षणैः । कमलानोध पङ्कजानीव । अभ्यवर्षयत् अवातयत् ।
अभिमुखं दृष्ट्वा शरवर्षेण शिरांसिच्छेदयित्वा तवभिमुखं शरवृष्टिमतनोदिति वार्थः
प्रतिभयभटस्तम्भनैः भटानां स्तम्भनानि निश्चलीकरणानि तथोक्तानि प्रतिभयानि
भयङ्कराणि भटस्तम्भितानि तैः । क्षात्रं क्षत्रसम्बद्धम् । तेजः प्रभावम् । 'तेजः
प्रभावे वीर्यं च बले शुक्रोपेतं स्त्रियु' इत्यमरः । सूचयस्तीं दर्शयस्तीम् । भुवन-
विदितां लोक प्रसिद्धाम् । तां वीरक्षोणीं रणभूमिम् । क्षणेन क्षणमात्रेण । व्यसीयाः
उल्लङ्घयेः भयङ्करत्वादिति भावः ॥४७॥

अन्वय—यत्र धारापातैः कमलानि त्वं इव गाण्डीवधन्वा शितशरवर्तः राज-
न्यानां मुखानि अभ्यवर्षयत्, तां प्रतिभयभटस्तम्भनैः क्षात्रं तेजः सूचयस्तीं भुवन-
विदितां वीरक्षोणीं क्षणेन व्यसीयाः ।

अर्थ—जिस प्रकार कमलों के ऊपर तुमने प्रवाह रूप से वर्षा की थी,
उसी प्रकार जिस कुरुक्षेत्र में गाण्डीव धनुषधारी अर्जुन ने तीक्ष्ण सैकड़ों
बाणों से क्षत्रियों के मुखों के ऊपर वर्षा की थी अर्थात् मुखों का छेदन
कर दिया था । उस भयंकर योद्धाओं के आगे बढ़ने को रोकने से क्षत्रिय
जातिविषयक तेज को सूचित करती हुई पृथ्वी मण्डल में प्रसिद्ध वीरों की
उत्पत्ति स्थली को क्षण मात्र में पार करो ।

पुण्यक्षेत्रं तदपि 'भजनीयं हि तस्योपकण्ठे,
यस्मिन्सोऽथात्तपसि हलभूत्प्रात्तराजषिवृत्सः ।
शाङ्गिण्यस्तं गतवति महीनिःस्पृहो मन्मथीया,
हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचमाङ्गाम् ॥४८॥

पुण्यक्षेत्रमिति । तस्य कुरुक्षेत्रस्य । उपकण्ठे समीपे । 'उपकण्ठिकान्तिकाभ्य-
र्णाम्यथा' इत्यमरः । यस्मिन् प्रदेशे । शाङ्गिणि वासुदेव । अस्तं गतवति मरणं
गते सति । सः प्रसिद्धः । हलभूत् पद्मवल्लदेवः । 'रेवतीरमणो रामः कामपालो
हलामुधः' इत्यमरः । महीनिःस्पृहः भूमौ निर्गताभिलाषः । रेवतीलोचमाङ्गां रेवत्याः

१. वरिवस्वेति पुस्तकांतरे ।

स्वभार्यायाः लोचने एव अङ्कु यस्यास्ताम् । अभिमतरसां अभिमतोऽभीष्टो रमः
शृङ्गारादिर्यस्यास्ताम् मन्मथीया मन्मथस्येयं मन्मथीया नाम् । हालां सुराम् ।
'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । मन्मथावरथैव सुरेति कुत्सितोपमा । हित्वा
त्वक्त्वा । प्राप्तराजपिवृत्तं राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षिः प्राप्ते प्राप्ते राजर्षे-
मुनीन्द्रस्य वृत्तं वर्त्तनं येन तथोक्तः सन् । तपसि तपश्चरणे । अस्थात् अतिष्ठत् ।
तदपि पुण्यक्षेत्रम् । ततोर्थस्थानमपि हि स्फुटम् । भजनीयं भोक्तुं बोध्यं भजनीयं
सेवनीयम् । त्वयेति शेषः ॥४८॥

अन्वय—शाङ्गिणि अस्तं गतवति सः महोनिः स्पृहः प्रान्तराजपिवृत्तः
हलभृत् अभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गा मन्मथीयां हालां हित्वा यस्मिन् तपसि
अस्थात् सत् तस्य जगच्छेदे पुण्यक्षेत्रं अपि हि भजनीयम् ।

अर्थ—नारायण (कृष्ण) के विलय को प्राप्त हो जाने पर वह पृथ्वी
के प्रति निःस्पृह, मुनीन्द्र के आचार को स्वीकृत करने वाले बलराम के
अभीष्ट स्वाद वाली रेवती के नेत्रों के प्रतिबिम्ब से युक्त, कामुक मदिरा
को छोड़कर जिस (पुण्य क्षेत्र) में तप के लिए बैठे, प्रसिद्ध उस कृष्णक्षेत्र
के समीप में विद्यमान (वह) पुण्यक्षेत्र अवश्य ही सेवन करने योग्य है ।

तास्ते पुण्यं विदधति पुरा भूमयो दृष्टमात्राः,

बन्धाः पुंसां परिगमनतस्त्वां पुनन्त्येव सद्यः ।

पृथ्वीमेनां स किल विहरन्नात्तवीक्षः प्रजासु

बन्धुस्नेहात्समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ॥४९॥

ता इति । सः लाङ्गली पद्मवलदेवः । प्रजासु जनेषु । 'प्रजा स्यात्सन्तती
'जने' इत्यमरः । बन्धुस्नेहात् बन्धुविष्व स्नेहस्तस्मात् । समताभाववित्थयः ।
समरविमुखः साम्यरायपराङ्मुखः जीवहिंसाविमुख इत्यर्थः । आत्तवीक्षः स्वीकृत
परिव्राज्यः एनां पृथ्वीम् एतद्भूमिम् । विहरन् पर्यटन् । याः भूमीः । सिषेवे सेवते
स्म किल ताः । पुंसां पुरुषैः बन्धाः बन्धनीयाः । 'बानाकस्य' इति करणे षष्ठी ।
भूमयः भुवः । पुरा पूर्वम् । दृष्टमात्राः दृष्टा एव दृष्टमात्राः । 'सार्धं कात्स्न्येव-
धारणे' इत्यमरः । ते तत्र । पुण्यं श्रियः विदधति कुर्वन्ति । परिगमनतः तत्र
गमनात् । त्वां भवन्तम् । सद्यः सपदि पुनन्त्येवं पवित्री कुर्वन्त्येवेति निर्धारणम् ॥४९॥

अन्वय—प्रजासु बन्धुस्नेहात् समरविमुखः आत्तवीक्षः एनां पृथ्वी । विहरन्
सः लाङ्गली याः सिषेवे ताः पुंसां बन्धाः भूमयः दृष्टमात्राः पुरास्ते पुण्यं विदधति
परिगमनतः त्वां सद्यः पुनन्ति एव ।

१. बन्धुप्रीत्येत्यपि पाठः ।

अर्थ—प्रजाओं के प्रति बन्धु के समान स्नेह के कारण युद्ध से विमुख, मुनिदीक्षा को ग्रहण किए हुए इस पृथ्वी मण्डल पर विहार करते हुए उन बलराम ने जिनका सेवन किया वे पुरुषों के द्वारा वन्दनीय भूमियाँ दिखाई देते ही पहले तुम्हारा कल्याण करेंगी और प्रदक्षिणा करने से तुमको अवश्य पवित्र करेंगी ही ।

सद्भिस्तीर्णाः प्रविमलतराः पुष्कलाः सुप्रसन्नाः,
हृद्या सद्यः कलिमलमुषो याः सतीनां सदृक्षाः ।
कृत्वा तासामधिगममपां सौम्यसारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमसि^१ भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥५०॥

सद्भिः रिति । याः आप । सतीनां पतिव्रतानां स्त्रीणाम् । सदृक्षाः समानाः । 'सदृक्षः सदृक्' इत्यमरः । सद्भिः सत्पुरुषैः तीर्णाः प्लाविताः । प्रविमलतराः प्रकृष्टाः प्रविमलाः प्रविमलतराः पुष्कलाः पूज्याः । 'पूर्णं श्रेष्ठं तु पुष्कलः' इति भास्करः । सुप्रसन्नाः हृद्याः हृदय प्रियाः । 'हृद्यं दक्षितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । सद्यः तत्काल एव । कलिमलमुषः दुष्टपापहराः । तासाम् । सौम्य सारस्वतीनां सरस्वतीनां सरस्वतीनामनन्ताः इमाः सारस्वत्यः सौम्याः सुन्दराः 'सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते' इत्यमरः । सौम्याश्च ताः सारस्वत्यश्च तामाम् । अपाम् अम्भसाम् । 'आपः स्त्री भूमिर्वावर्तिर' इत्यमरः । अधिगमं सेवाम् । कृत्वा विधाय । त्वं भवान् । वर्णमात्रेण वर्णेनैव कृष्णः श्यामः । न तु पापेनेत्याशयः । अन्तः शुद्धः अन्तः आत्मनि शुद्धः निर्मलो निर्दोषः । भविता । 'ष्वलुज्जिहाविभ्यः' इति कृत्यः । असि भवसि । सद्य एव पवित्रभूतो भवष्यस्यत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति वर्तमान प्रत्ययः ॥५०॥

अन्वय—सद्भिः तीर्णाः प्रविमलतराः पुष्कलाः सुप्रसन्नाः हृद्याः सद्यः कलिमलमुषः सतीनां सदृक्षाः याः तासां सारस्वतीनां अपां अधिगमं कृत्वा (हे) सौम्य वर्णमात्रेण कृष्णः अपि त्वं अन्तः शुद्धः भविता ।

अर्थ—सज्जनों (ग्रह, नक्षत्र, प्रकीर्णक तथा तारा आदि के प्रति-
बिम्बों) से व्याप्त, अत्यधिक निर्मल, अत्यधिक श्रेष्ठ, अत्यन्त विशद,
प्रिय, तत्क्षण ही कलिकाल के मल को हरण करने वाली तथा जो सतियों
के समान हैं, ऐसी (उन) सरस्वती नदी के जल का सेवन कर हे सुन्दर !
वर्णमात्र से काले होने पर भी तुम अन्तःकरण से शुद्ध हो जाओगे ।

यास्ता नद्यः कुलगिरिभवाः स्वधुनीरुहिभाज-
स्तासामेताः प्रतिनिधितया तत्समाख्याः कुनद्यः ।
तीर्थालोके त्वमुपसर तां जाह्नवीं यन्मयोक्तं,
तस्मादगच्छे नुकनखलं शैलराजावतीर्णाम् ॥५१॥

या इति । याः कुलगिरिभवाः कुलपर्वत समुद्भूताः । नद्यः तरङ्गिण्यः । ताः
ता एव । स्वधुनीरुहिभाजः देवनद्यः इति रुद्रि प्राप्ताः । तासां नदीनाम् ।
प्रतिनिधितया उपमानतया । 'प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात्' इत्यमरः । तत्समाख्याः
तासां समाख्या नाम यासां ताः । एताः इमाः । कुनद्यः क्षुल्लकनद्यः । भवन्तीति
शेषः । तीर्थालोके तीर्थस्थान संदर्शो । त्वं भवान् । मया कमलधरदैत्येन । यत्
कुलक्षेत्रम् । उक्तं प्रादुर्भाषितम् । तस्मात् तत्क्षेत्रात् । अनुकनखलं कमलस्य
तन्ताम्नोद्रेः समीपे अनुकनखलम् । 'समीपे' इत्यव्ययीभाषः । मार्गं सूचनमिदम् ।
गच्छेः यायाः । शैल राजावतीर्णं शैलराजात् हिमवदभिधानात् क्षुल्लकगिरेः
अवतीर्णं प्रवृत्ताम् । तां जाह्नवीं गङ्गा नदीम् । उपसर गच्छ ॥५१॥

अन्वय—याः नद्यः कुलगिरिभवाः ताः स्वधुनीरुहिभाजः । एताः कुनद्यः
तासां प्रतिनिधितया तत्समाख्याः । 'तीर्थालोके त्वं उपसर' इति यत् मया उक्तं
तस्मात् अनुकनखलं शैलराजावतीर्णं तां जाह्नवीं गच्छेः ।

अर्थ—जो नदियाँ हिमवन् नामक कुलाचल से उत्पन्न हुई वे स्वर्ग
नदियों के रूप में प्रसिद्धि को प्राप्त हुई । ये छोटी नदियाँ उन नदियों की
प्रतिनिधि होने से उनके समान नाम वाली हुई । तीर्थ के दर्शन के लिए
तुम जाओ, यह जो मैंने कहा उस कारण कनखल के समीप हिमालय से
उतरी हुई उस गंगा की ओर जाओ ।

मोपेक्षिष्ठास्त्वमुपनविकेत्याशुगत्वा प्रविश्य,
प्राहुस्तोर्थप्रतिनिधिमपि क्षालनं कश्मलानाम् ।
तां सेवेयाः सुभग सुरसां लोकरुढेः प्रतीतां,
जह्नुः कन्या सगरतनयस्त्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ॥५२॥

मेति । सुभग हे सुमहिम्न । त्वं भवान् । उपनविकेति नदीति मोपेक्षिष्ठाः
उपेक्षां मा कृथाः । तीर्थप्रतिनिधिमपि तीर्थप्रतिकृतिमपि । कश्मलानां पापानाम् ।
क्षालनं मिथारणमिति । प्राहुः ब्रुवन्ति । प्राज्ञा इति शेषः । आशु शीघ्रेण । गत्वा
प्रविश्य । लोकरुढेः लौकिक जनप्रसिद्धेः । प्रतीतां ख्याताम् । सगरतनयस्त्वर्ग-

सोपानपङ्क्तिः सगरस्य राज्ञः वनयानां स्वर्गसोपानं पङ्क्तिः स्वर्गारोहणराजिम् ।
 "आरोहणं स्वात्मोपायम्" इत्यमरः । स्वर्गसाधनभूताभित्यर्थः । बभूवीः जह्नु-
 राजस्य । कन्यां सुताम् । सुरसां शोभन्तो रसो जलं शृङ्गारादिर्वा यस्यास्ताम् ।
 तां गङ्गातदीम् । सेवेशः आराधय । लोकरूढेः प्रसिद्धामित्यनेन सगरतनयस्वर्ग-
 सोपानपङ्क्तिम् जह्नुकन्यात्वं च परसमयप्रसिद्धमित्यवगन्तव्यम् ॥५२॥

अन्वय—(हे) भुभग ! उपनदिका इति प्रविश्य आशु गत्वा त्वं मा उपे-
 क्षिष्यः (यतः) तीर्थप्रतिनिधि अपि कश्मलानां क्षालनं प्राहुः । लोकरूढेः प्रतीतां
 जह्नुः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिं सुरसां तां सेवेशः ।

अर्थ—हे सुन्दर शोभावाले ! (स्वर्ग नदी के सादृश्य को धारण करने
 पर भी महस्व की अपेक्षा छोटी यह) उपनदी है, ऐसा मानकर प्रविष्ट हुए
 (प्रतिबिम्ब पड़ने से अवगाहन किए हुए) आप शीघ्र जाकर (उस नदी
 को) उपेक्षा मत करो; क्योंकि तीर्थ के प्रतिनिधि भां पापों को नष्ट करने
 वाले कहे जाते हैं । लोकरूढि से जह्नु की कन्या के रूप में प्रसिद्ध तथा
 सगर पुत्रों को जलाने के लिए स्वर्ग की संविद्यों के तुल्य अच्छे जल वाली
 उस गंगा की सेवा (आराधना) करो ।

तामेवैनां कलय सरितं त्वं प्रपाते हिमात्रे-

गङ्गादेव्याः प्रतिनिधिगतस्याविदेवस्य भर्तुः ।

गौरीवक्रभ्रकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः,

शम्भोः केशग्रहणमकरोविन्दुलग्नोमिहस्ता ॥५३॥

तामिति । हिमात्रेः हिमवत्पर्वतस्य । प्रपाते निक्षरे । "प्रपातो निर्धरो भृगौ"
 इत्यमरः । प्रतिनिधिगतस्य गङ्गादेवीगृहशिखरकमलकर्णिकास्थितस्य प्रतिबिम्बात्म-
 कस्य । शम्भोः शं सुखम् अस्मात्सर्वेषां भवतीति शम्भुः । शं सुखस्वरूपो भवतीति
 वा शम्भुस्तस्य । "अर्हीत्यन्नकिनी शम्भुः" इति धनञ्जयः । भर्तुः त्रिजगत्पञ्चा-
 मिनः । "भर्ता दानरि पोष्टरि" इत्यमरः । आविदेवस्य आदिब्रह्मणः । "हरिणी-
 रोहिणी शोणी गौरी श्येनी पिशाङ्गयपि" इति धनञ्जयः । या महामङ्गलानदी ।
 गङ्गादेवी नाम तद्वासिदेवतायाः । वक्रभ्रकुटिरचनां वक्रा या भ्रकुटिरचना भ्रूमङ्ग-
 करणं ताम् । फेनैः छिण्डीरैः । छिण्डीरोऽब्धिककः फेनः इत्यमरः । विहस्येव हमित्वेव ।
 फेनानां धावल्याढ्यामत्वेनोत्प्रेक्षणम् । विन्दुलग्नोमिहस्ता इत्यदी चन्द्रे लग्नाः सम्बद्धाः
 ऊर्मयः वीचयः एव हस्ताः यस्याः सा तथोक्ता मती । केशग्रहणं शिरोरुहं स्वीकृ-
 तम् । अकरोत् अरचयत् । तामेव सरितम् तन्महामङ्गलानदीमेव । एतां सरितम्
 एतल्लघुगङ्गा नदीम् त्वं भवान् । कलय भावयां तयोर्भेदबुद्धिर्माभूदित्याशयः
 ॥५३॥

अन्वय—या इन्दुलम्बोभिहस्ता गौरी फेनैः वक्रभकुटिरचनां विहस्य इव हिमाद्रेः प्रपाते गङ्गादेव्याः प्रतिनिविगतस्य शम्भोः आदिदेवस्य भर्तुः केवलग्रहणं अकरोत् तां एव एनं मरितं कलय ।

अर्थ—जिस श्वेतवर्णवाली गंगा नामक (हिमवान् पर्वत के पद्म सरोवर से निकली हुई) महानदी ने तरंग रूप हाथों को चन्द्रमा के ऊपर लगाते हुए, फेनों से भाँहों की डेढ़ी रचना से युक्त स्त्रियों पर मानों हँसकर अथवा गौरवर्ण स्त्रियों के अभङ्ग पर मानों हँसकर हिमवान् पर्वत के प्रपात पर गंगाकूट की निवासिनी देवी के गृहशिखर रूप कमलकायिका पर स्थित प्रतिबिम्बात्मक अर्हन्त भगवान् अथवा सुखस्वरूप त्रैलोक्याधिपति आदिदेव के केशों को पकड़ लिया (अर्थात् जिसने भगवान् आदिनाथ की प्रतिमा के ऊपरी भाग में स्थित जटा-जूटों को पकड़ लिया) उसी इस गंगा की प्रतिनिधिस्वरूप) नदी को तुम जानो अर्थात् इस नदी को उस गंगा नामक महानदी के समान आदर दो ।

स्वादु स्वच्छं शुचि हिमशिलासम्भवं हारि नोरं,
प्राप्तमोदं तटवनपतत्पुष्पकिञ्जल्कवासीः ।
अध्वश्रान्ति इत्ययितुमधः प्राप्तमात्रोऽध्यवस्ये-
तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी ॥५४॥

स्वाद्विति । तस्याः गङ्गायाः । स्वादु मधुरम् । स्वच्छं निर्मलम् । शुचि पवित्रम् । हिमशिलासम्भवं । हिमा चासौ शिला च हिमशिला “तुषारः शीतलः शीतो हिमः” इत्यमरः । यद्वा । हिमयुक्ता शिला हिमशिला तस्यां सम्भवं सम्भूतम् । हारि मनोहरम् । “दृष्टं हारि मनोहरं च रुचिरम्” इति हलायुधः । तटवनपतत्पुष्पकिञ्जल्कवासीः तटे तीरे विद्यमानाद्वनात्पततां पुष्पकिञ्जल्कानां कुसुम-केसराणां वासीवमिनाभिः । “किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । प्राप्तमोदं लब्धपरिमलम् । नोरं जलम् । अध्वश्रान्ति मार्गश्रमम् । इत्ययितुं शिथिलीकर्तुम् । सुरगज इव देवदन्तिवत् । व्योम्नि अन्तरिक्षे पश्चार्धलम्बी पश्चार्धमिति पृषोदरादित्वात्माधुः । तेन लम्बते इति पश्चार्धलम्बी । अधः अधस्तात् । प्राप्तमात्रः प्राप्त एव प्राप्तमात्रः सन् । पूर्वभागेन व्योम्नि स्थित्वा अग्रभागेन जलोन्मुखः सन्तित्यर्थः । पातुं पाताय । अध्यवस्येः निश्चिनुयाः ॥५४॥

अन्वय—अध्वश्रान्ति इत्ययितुं तस्याः स्वादु, स्वच्छं, शुचि, हिमशिला सम्भवं हारि तटवनपतत्पुष्पकिञ्जल्कवासीः प्राप्तमोदं नोरं अधः प्राप्त मात्रः व्योम्नि पश्चार्धलम्बी सुरगजः इव पातुं अध्यवस्येः ।

अर्थ—मार्ग के परिश्रम को शिथिल करने के लिए गंगा नदी के स्वाद-युक्त, स्वच्छ, पवित्र, हिमशिलाओं से उत्पन्न, मनोहर, किनारे के वन से गिरते हुए, फूल के परागों की गन्ध से प्राप्त सुगन्धि वाला जल जिस क्षण नीचे से प्राप्त हो उसी समय आकाश में पिछले आधे भाग को लम्बा कर ऐरावत हाथी के सनान पीने का निश्चय करो ।

तीव्रोदन्याश्रमपरिगतो न त्वकं चेतदानीं

तूष्णीं स्थित्वा क्षणमिव गताध्वश्रमो जातवर्षः ।

मध्येगङ्गं हृदमधिवसेभूरि तस्याः प्रपातुं,

त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेत्स्तिर्यग्गम्भः ॥५५॥

तीत्रेति । तदानीं तत्समये । त्वकं त्वमेव त्वकम् । “युष्मदस्मदोः सुपोऽसौ-भीत्यक्” शांतेर्यदाश्रमपरिगतः तीव्रापपाशश्रमं परित्यज्यः प्रपतः । “शुश्रूष्ये-शनोदन्यदनायम्” इति श्रुत्वा उदत्या इति नाम्बुः । “उदत्या तु पिपासा तृट् तृथा” इत्यमरः । न चेत् भवेच्चेत् । क्षणमिव क्षणपर्यन्तम् । तूष्णीं जोषम् । स्थित्वा आस्थाय । गताध्वश्रमः विगतमार्गकलमः । जातवर्षः जातं वर्षं यस्मात्सः कुनवर्षः सन् इत्यर्थः । त्वं भवान् । तस्याः गङ्गायाः । अच्छस्फटिकविशदं निर्मलस्फटिक-विशुद्धम् भूरि बहुलम् । “अदभ्रं भूरि भूयिष्ठम्” इति धनञ्जयः । गम्भः नीरम् । तिर्यक् तिरस्चीनं यथा तथा प्रपातुं प्रकर्षेण पानाय । तर्कयेद्वेत् निश्चितयाश्चेत् । मध्येगङ्गं गङ्गाया मध्ये मध्येगङ्गम् । अव्ययीभावत्वात्सप्तमी । हृदम् अगाध-जलम् । “तत्रागाधजलो हृदः” इत्यमरः । “वसोनूपाध्याङ्” इति आघारे द्वितीया । सप्तम्याहृदे तिष्ठेत्यर्थः ॥५५॥

अन्वय—त्वकं तीव्रोदन्याश्रमपरिगतः न चेत्, क्षणं इव तूष्णीं स्थित्वा गताध्वश्रमः जातवर्षः त्वम् तस्याः अच्छस्फटिकविशदं भूरि गम्भः तिर्यक् प्रपातुं तर्कयेः चेत् तदानीं मध्येगङ्गं हृदं अधिवसे ।

अर्थ—तुम यदि तीव्र व्यास से उत्पन्न दुःख की वेदना से आक्रान्त न हो तो क्षणभर चुप बैठकर मार्ग को थकान को दूर करने वाले तुम वर्षा का गंगा के निर्मल स्फटिकमणि के समान उज्ज्वल विपुल जल को तिरछे होकर (पानी) पीने का विचार यदि करे तो उस समय गंगा के बीच के अगाधजल (हृद) में उहरना ।

तिष्ठत्येकं क्षणमिव भवानिन्द्रनीलस्य लक्ष्मो-

मातन्वानः स्ववपुषि भृशं पीततोयोपि येन ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः शोतसिच्छमयवा सा,

स्यावस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥५६॥

तिष्ठत्विति । येन कारणेन । खोतीस प्रवाहे । सपदि शीघ्रम् । संसर्पन्त्या
संक्रामन्त्या । भवतः तव । छापया प्रतिबिम्बेन । सा गङ्गा । अस्थानोपगतयमुना
सङ्गमेव अस्थाने प्रयागात् अन्यत्र उपगतः प्राप्नो यमुनासङ्गमो मयासा तथाक्ता
तद्वत् । कथमेवमा मनोहृता । तयात् खेत्तुः । रैन चरणेन । पुशम् अत्यर्थम् ।
“अतिबेलभृचात्यर्थातिमत्रोद् गाढनिर्भरम्” इत्यमरः । पीततोयोपि गृहीतमल्लि-
लोपि । इन्द्रनीलस्य इन्द्रनी लरत्नस्य । लक्ष्मीं शोभाम् । स्ववपुषि निजकिग्रहे ।
आतन्वानः विरचयन् । भवान् त्वम् । एकक्षणमिध एकक्षणपर्यन्तम् । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे । तिष्ठतु आस्ताम् ॥५६॥

अन्वय—स्ववपुषि इन्द्रनीलस्य लक्ष्मीं आतन्वानः भवान् भृशं पीततोयाः अपि
एकं क्षणं एव तिष्ठतु येन खोतमि सपदि संसर्पन्त्या भवतः छापया सा अस्थानोप-
गतयमुनासङ्गमा इव अभिरामा स्यात् ।

अर्थ—अपने शरीर में इन्द्रनीलमणि की लक्ष्मी की रचना अथवा
विस्तार करते हुए आप अधिक जल दिए हुए होने पर भी एक क्षणभर के
लिए ठहरें, जिससे गंगा नदी के प्रवाह में द्वािघ्न पड़ती हुई छाया से वह
प्रयाग से भिन्न स्थान में यमुना से मिली हुई के सदृश मनोहर प्रतीत हो ।

पुष्पाम्बूनामिति भूतितरं चर्मपूरं प्रपूर्णः,

किञ्चिद्गत्वा हिमवदचलस्यानुपादं निषीद ।

तत्पर्यन्ते वनपरिकरं प्रेक्षणीयं प्रपश्य-

न्नासीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणाम् ॥५७॥

पुष्पेति । इति एवंप्रकारेण । पुष्पाम्बूनां पुष्पोदकानाम् । भूतितरं प्रकृष्टं
भरणं यथा तथा । चर्मपूरं चर्म पुरयित्वा । प्रपूर्णः सम्पूर्णः । “चर्मोदरात् पूरे”
इति णम् । हिमवदचलस्य हिमवत्पर्वतस्य । अनुपादम् अनुपादात् प्रत्यन्तपर्वतादायत-
मित्यनुपादम् । “द्विधैर्नु-” इत्यव्ययीभावः । किञ्चित् कियद्दूरम् । गत्वा हिम-
वत्पर्वत समीपे । आसितानाम् उपविष्टानाम् । मृगाणां कस्तूरीमृगाणाम् । अन्यथा
नाभिगन्धानुपपत्तेः । नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैः । तेषां नञ्दत्त्वात् । अतएव मृग-
नाभिसंज्ञा च मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी” इत्यमरः । अथवा नाभयः कस्तूर्यः ।
“नाभिः प्रधाने कस्तूर्या मदे च कश्चिदीरिता” इति विश्वः । तामां गन्धैः । सुर-
भिततलं सुरभिताः शिलाः यस्य तम् । प्रेक्षणीयं दर्शनीयम् । वनपरिकरम् अग्न्य-
प्राभवम् । “वृन्दप्राभवयोश्चैव पर्यङ्क परिवारयोः आरम्भे च परिस्तारे भवे परि-
कर स्तथा” इत्यमरः । पश्यन् प्रेक्षमाणः । निषीद तिष्ठ । षट् लु विशरणगत्यव
सादमेव “इति धातोः” पाष्ठावमा इति सीदादेशो लेट् ॥५७॥

अन्वय—इति युष्माभूनां भूतितरं चर्मपूरं प्रपूर्णाः किञ्चित् गत्वा हिमवद-
चलस्य अनुपादं तत्पर्यन्ते आसीनानां मृगाणां नाभिगन्धैः सुरभितशीलं वनपरिकरं
प्रपश्यन् निषीद ।

अर्थ—इस प्रकार पुष्पजलों से भरे हुए चर्मपात्र के समान तुम पूरे
भरकर कुल (आगे) जाकर हिमालयपर्वत के चरण प्रदेश में बैठे हुए
कस्तूरी मृगों की कस्तूरी की गन्ध से सुगन्धित शिलाओं वाले वन के
विस्तार को देखते हुए बैठो ।

विश्रम्याथो घन घनपथोल्लङ्घिकूटं हिमाङ्कं,

पश्योन्नयैः शिखरतरुभिस्त्वामिवोपान्तयन्तम् ।

स्वस्थाः कीर्तेरिव विधुरुचोनाकभाजां स्रवन्त्या-

स्तस्या एव प्रभवमक्षलं प्राप्य गौरं तुषारैः ॥५८॥

विश्रम्येति । अथो अनन्तरे । अथवा अथो पुनः । घन भो मेघ “मङ्गला-
नन्तरारम्भ प्रश्नकार्ष्येष्वथो अथ” इत्युभयत्राप्यमरः विश्रम्य अज्वश्रममपनीय ।
घनपथोल्लङ्घि कूटम् आकाशोल्लङ्घि शिखरं यस्यतम् । “द्यौराकाशमन्तरिक्षं मेघ-
वायुपथेऽपि” इति घनञ्जयः । उन्नयैः उन्नतैः । “उच्चप्राङ्गूरन्नतोदप्रोच्छिताः”
इत्यमरः । शिखरतरुभिः शिखरस्थवृक्षैः । त्वां भवन्तम् । उपान्तयन्तमिव उपान्तं
समीपम् एतीति अन् तमिव समीपं गच्छन्तमिव । यद्वा उपान्तं करोतीति उपान्तयति
उपान्तययीति उपान्तयन् तमिव समीपमाह्वयन्तमिव । स्वस्थाः स्वकीयायाः विधुरुचः
विधोरिव रुक् कान्तिर्यस्यास्तस्याः । “स्युः प्रभोरुचिस्त्वद्भा” इत्यमरः ।
कीर्तेरिव यशस इव । तस्याः प्रसिद्धायाः । नाकभाजां देवानाम् । अवन्त्या एव ।
“स्रवन्ती निम्नमापगा” इत्यमरः । आप गाया एव । प्रभवं प्रभवत्यस्मादिति प्रभ-
वस्तम् उद्भव स्थानम् । “स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धयः” इत्यमरः ।
गौरं शुभ्रम् । “सितो गौरी बलक्षः” इत्यमरः । हिमाङ्कं हिमनामधेयम् । अक्षलं
नगम् प्राप्यः पश्य प्रेक्षस्व ॥५८॥

अन्वय—अथो घन ! विश्रम्य घनपथोल्लङ्घिकूटं उन्नयैः शिखरतरुभिः त्वं
उपान्तयन्तं इव स्वस्थाः कीर्तेः इव विधुरुचः तस्याः नाकभाजां स्रवन्त्याः एव प्रभव-
तुषारैः गौरं हिमाङ्कं अक्षलं प्राप्य पश्य ।

अर्थ—अनन्तर हे मेघ ! विश्राम कर आकाश का उल्लंघन करने वाले
शिखर से युक्त, ऊँचे शिखर के वृक्षों से तुम्हें मानों समीप बुलाते हुए
अपनी कीर्ति के समान सफेद वर्णवाली प्रसिद्ध देवनादी गङ्गा के उत्पत्ति
स्थान, हिमसमूह से गोरे रंग वाले हिमालय पर्वत पर जाकर (उसे देखो) ।

आरुह्याविर्मदकलमयूरारवैः कृष्यमाणः,

कुञ्जेकुञ्जे दधि घनमिव प्रेक्षमाणो हिमानीम् ।

वक्षस्यध्वश्मविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः,

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्क्तोपमेयाम् ॥५९॥

आरुह्येति । आविर्मदकलमयूरारवैः आविर्भूतः मदः आविर्मदः तेन कलैः मधुरात्यक्ततरैः । “ल्वनी तु मधुरास्फुटे कलः” इत्यमरः । मयूरानाम् आरवैः शब्दैः । कृष्यमाणः प्रेक्षमाणः गन् । आरुह्य उपरि गत्वा । तमिति शेषः । कुञ्जे कुञ्जे लताभवनं लताभवनं । वीष्मायां द्विः । धर्मं पिण्डीभूतम् । वधीव दधिवत् । हिमानीं हिमं संहतिम् । “हिमारण्यादुरौ” इति डी । आनुचान्तादेशः । प्रेक्षमाणः अवलोकमानः । अध्वश्मविनयनेनेति विनयनम् । करणाधारे चानट् । अध्वश्मस्य विनयने । तस्य हिमाद्रेः । शृङ्गे शिखरे । निषण्णः निविष्टः सन् । शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्क्तोपमेयाम् शुभ्रो यः त्रिनयनस्य ईशानदिगीशस्य वृषः वृषभः । “सुकृते वृषभे वृषः” इत्यमरः । तेनोत्खातेन अवतारितेन पङ्क्तेन शृङ्गाग्रस्थेन । तं हिमाद्रिम् । सहोपमेयाम् उपमातुमहीम् । वृषभशृङ्गाग्रलग्नपङ्क्तुवदित्यर्थः । शोभां कास्तिम् । वक्षसि बोहसि । बहतेलृट् । त्रिनयने त्वत्र “पूर्वं पदात्संज्ञाया मिति” णत्वं न क्षुम्नादिषु निषेधात् ॥५९॥

अन्वय—आविर्मदकलमयूरारवैः कृष्यमाणः कुञ्जे कुञ्जे घनं दधि इव हिमानीं प्रेक्षमाणः अध्वश्मविनयने तस्य शृङ्गे आरुह्य निषण्णः शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्क्तोपमेयां शोभां वक्षसि ।

अर्थ—प्रकट होते हुए आनन्द से मधुर और अव्यक्त शब्द करने वाले मयूरों के शब्दों से आकर्षित प्रत्येक कुंज में पिण्डीभूत दही के समान हिम के समूह को देखते हुए, मार्ग के परिश्रम (थकावट) को दूर करने के लिए हिमालय पर्वत की चोटी पर चढ़कर बैठे हुए तुम रुद्र नामक ईशान-दिशा के इन्द्र के सफेद साँड़ से विदारित कीचड़ के समान (अर्थात् साँड़ के सींग की नोंक में लगी हुई कीचड़ के समान) शोभा को धारण कर लोगे ।

अध्वक्षामं शिथिलिततनुं शैलमार्गाधिरोहा-

त्वासौल्लङ्घये घटयितुमसौ शवनुयादेव-वह्निः ।

धूमैः सान्द्रैर्वनविटपिजैर्नातिवर्षन्नुपेया-

त्वं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा ॥६०॥

अध्वक्षाममिति—वायौ पवने । सरति सरतीति सरन् तस्मिन् राति वाति

मति । अतिवर्षन् अतिवृष्टिं कुर्वन् । त्वं नोपेयाश्चेत् नगच्छेर्यदि तर्हि । अथवा नातिवर्षम् इत्यलुक्समासः । ईषद्वर्षन्तित्यर्थः । उपेयाश्चेत् यदि या यास्तर्हि । अतिवर्षस्याग्निप्रतिबन्धकत्वादिति भावः सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा सरलानां देवदारु-विशेषाणाम् स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः “अस्त्रीप्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूला वृक्षास्ताव-दिस्तरोः इत्यमरः । तेषां रुद्धद्वेन सङ्घर्षणेन जन्म यस्य स तथोक्तः । जन्मो-त्तरत्वादयधिकरणोपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् । असौ बह्विः दावानलः । वन-विटपिजैः कान्तारस्तरुभवेः । “विटपी फलिनो नगः” इति धनञ्जयः । सान्द्रैः निरन्तरैः । “घनं निरन्तरं सान्द्रम्” इत्यमरः । धूमैः धूमपटलैः । अश्वक्षामं मार्गाया सकृशीभूतम् । शैलमार्गाधिरोहान् गिरिपथारोहणात् । क्षिथिलिततनुं श्लथित शरीरम् । त्वां भवन्तम् । औलङ्घ्ये उल्लंघनस्य भावः औलङ्घ्यं तस्मिन् उल्लं-घनीयत्वे । घटयितुं रचयितुं । शक्नुयादेष समर्थो भवेदेव । मेघस्य धूमयोनित्वाद् मेघेन पुष्टिं विदध्यादित्यर्थः ॥६०॥

अन्वयः—त्वं वायौ सरति अतिवर्षन् न उपेयाः चेत् सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा असौ बह्विः वनविटपिजैः सान्द्रैः धूमैः अश्वक्षामं शैलमार्गाधिरोहान् क्षिथिलित-तनु त्वां औलङ्घ्ये घटयितुं शक्नुयात् एव ।

अर्थ—तुम वायु के बहने पर अत्यन्त वर्षा करते हुए यदि हिमालय पर्वत के समीप में न पहुँचो तो सरल (चीड़) वृक्षों के तनों की रगड़ से उत्पन्न यह आग जंगल के वृक्षों से उत्पन्न घने कुँओं से मार्ग के प्रयाण से क्षीण शरीर एवं पर्वतीय मार्ग पर चढ़ने से दुर्बल शरीर वाले तुम्हें अवश्य उल्लंघन करने योग्य मार्ग में प्रेरणा देने में समर्थ होगी ही ।

आश्रुङ्गाग्रं कवचितमिवारुढमूर्ति हिमान्या,
त्वत्सान्निध्यादुपहितरसैश्चोषधीनां सहस्रैः ।
आकीर्णन्ति सरसगहनं शैलराजं न चैनं,
बाधेतोल्काक्षपितक्षमरीबालभारो दवाग्निः ॥६१॥

आश्रुङ्गाग्रमिति । हिमान्या हिमसंहृत्या । आश्रुङ्गाग्रम् आश्रुङ्गादाश्रुङ्गाग्रम् । कवचितमिव कञ्चुकितमिव । आरुढमूर्तिम् आसमन्ताद् व्याप्तदेहम् । त्वत्सान्नि-ध्यात् त्वं सामीप्यात् । उपहितरसैः उपधृताद्रीभारैः । ओषधीनां फलपाकान्त-द्रुमादीनाम् । सहस्रैस्तेजैः । आकीर्णन्ति व्याप्तपर्यन्ताम् । सरसगहनं सरसं रसयुतं गहनं वनं यस्यतम् । “गहनं कान्तं वनम्” इत्यमरः । एनं शैलराजम् एनं शैल-राजम् हिमवन्तम् । उल्काक्षपितक्षमरीबालभारः उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिताः निर्दग्धाः क्षमरीणां भृगाणां बालभाराः केशपमूहाः येन स तथोक्तः । “कुन्तलो

जलः कचः वेदः” । इत्यमरः । दवाग्निः दव इत्यग्निः दवाग्निः वनवह्निः । वने च वनवह्नी च दवो दाय इवेत्यने “इति शाश्वतः । न च बाधते न पीडयेत्” ।

अन्वय—हिमालया आश्रुङ्गाग्रं कवचितं इव आरुढमूर्ति उपहिनरसैः औषधीनां गहसैः च आकीर्णन्ति, गरसगहनं च एनं शैकराजं उत्का क्षपित चमरी-बालभारः दवाग्निः त्वत्पान्निध्यात् न बाधते ।

अर्थ—हिम समूह से शिखर के अग्रभाग को व्याप्त करने वाले कवच से ढँके हुए के समान चारों ओर से व्याप्त देह वाले तथा जल को धारण करने वाली हजारों औषधियों से व्याप्त पर्यन्त प्रदेश वाले और सरस तथा गहन इस पर्वतराज को उत्काओं से चमरी गायों के बाल समूह को जलाने वाली वन की आग तुम्हारी समीपता के कारण पीड़ित नहीं करेगी ।

त्वत्तो निर्यन्स यदि सहसा विद्युतो जातवेदाः,
प्रालेयाद्रि सतुहिनवनं निर्दिषक्षेत्तदा स्वैः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नात्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥६२॥

त्वत्त इति । त्वत्तः त्वन्मकाशात् । सहसा क्षीघ्रेण । निर्यन् निर्गच्छन् । सः प्रलिङ्घः । विद्युतः तडितः । जातवेदाः अग्निः । “जातवेदास्तनूनपात” इत्यमरः । पेशज्योतिरित्यर्थः । सतुहिनवनं सतुहिन्नं हिमगहितं वनं यस्य तम् । प्रालेयाद्रि हिमवन्नगम् । यदि निर्दिषक्षेत् निर्दिष्टुमिच्छेत् । “दह भस्मीकरणे” इति घानोः मन्मन्तात्लिङ् । तदा तत्समये । स्वैः स्वकीयैः । वारिधारा सहस्रैः वारिधाराणां सहस्रैरनेकैः । एनं वह्निम् । शमयितुं उपशमनाय । अलंशक्त्या अर्हसि योग्यो भवसि । उक्तं चैतदित्याह । उत्तमानां गहनाम् । सम्पदः समृद्धयः । आपन्नात्ति-प्रशमनफलाः आपन्नानाम् आनीनाम् अर्तैः पीडायाः “अत्तिः पीडाश्नुकोटधोः” इत्यमरः । प्रशमनम् उपशमनमेव फलं यायां ताः तद्योक्ताः । हि स्फुटम् । भवेयु-रिति शेषः । अतो हिमाचलस्य दावानलस्तवया शमयिनव्य इति भावः ॥६२॥

अन्वय—त्वत्तः सहसा निर्यन् विद्युतः जातवेदाः यदि सतुहिनवनं प्रालेयाद्रि निर्दिषक्षेत् तदा स्वैः वारिधारामहस्रैः एनं अलं शमयितुं अर्हमि, (हि) यतः उत्तमानां सम्पदः आपन्नीतिप्रशमनफलाः ।

अर्थ—तुम्हारे निकट से शीघ्र निकलती हुई विजली की आग यदि तुषार युक्त वनों वाले हिमालय को पूरी तरह जलाना चाहे तो (तुम) अपनी हजारों पानी की धाराओं से इस हिमालय को अत्यधिक रूप से

(जंगल की आग से) शास्त करने के योग्य हों; क्योंकि श्रेष्ठ व्यक्तियों की सम्पदायें आपद्ग्रस्तों की पोढ़ायें दूर करने रूप फलों से युक्त होती हैं ।
इतोऽर्धवेष्टितानि—

मोक्षैस्तत्र स्तनितनिनदात्त्रिकुञ्जे तथास्त्व-

मैषां त्ववभूद्भयमसुहरं शौर्यदण्डधुराणाम् ।

ये संरम्भोत्पन्नरभसास्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन् ।

मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ॥६३॥

मोक्षैरिति । तस्मिन् हिमवति । संरम्भोत्पन्नरभसाः संरम्भः कोपः । "संरम्भः सम्भ्रमं कोपे" इति घट्टाण्ये । तेन उत्पन्ने उच्चलने रभसो वेगो येषां ते नष्टोक्ताः । "रभसो वेगहर्षयोः" इत्यमरः । ये शरभाः अष्टापदमृगाः । "वरभोऽष्टापदं मृगान्तरे" इति विश्वः । स्वाङ्गभङ्गाय स्वेषां शरीरावमर्दनाय । मुक्ताध्वानं मुक्तोष्वा मार्गो येन तम् । भवन्तम् त्वाम् । सपदि शीघ्रम् । लङ्घयेयुः उल्लङ्घनं कुर्युः । सम्भावनायां लिङ् । शौर्यदण्डधुराणां शौर्यदण्डधृताणाम् । एषां वरभमृगाणाम् । त्वत् भवतः सकाशात् । असुहरणं प्राणहरणम् । "पुंसि भूम्यसवः प्राणाः" इत्यमरः । भयं भीतिः । मा भूत् न भवतु । तस्मात् तत्र तन्नगे । अत्रिकुञ्जे पर्वतप्लवावण्डे । त्वं भवान् । स्तनितनिनदात् गर्जितध्वनीन् । "प्लवे निनादनिनदध्वनिध्वानं रवस्वप्ताः" इत्यमरः । उष्वेः अधिकम् । मा तथाः मा कथाः । "तनूद् विस्तारे" लङ्गात्मनेपदम् । "तन्म्यस्थास्थः" इति सर्वलुक् । "हन्मयम्" इति न लुक् । "लुङ्लुङि" इत्यदागमनिषेधः ॥६३॥

अन्वय—तस्मिन् संरम्भोत्पन्नरभसाः ये शरभाः मुक्ताध्वानं भवन्तं स्वाङ्गभङ्गाय सपदि लङ्घयेयुः (तेषां) शौर्यदण्डधुराणां एषां त्वत् असुहरं भयं मा भूत् (इति) तत्र अत्रिकुञ्जे उष्वेः स्तनितनिनदात् त्वं तथाः ।

अर्थ—हिमालय पर्वत पर कोप पूर्वक वेग से उल्लङ्घने वाले जो अष्टापद नामक मृग हैं, वे उनके मार्ग को छोड़ने वाले आपको अपने अङ्गों का विनाश करने के लिए शीघ्र लङ्घन करें तो शौर्य के अभिमान से उद्वृत्त अष्टापदों को तुमसे प्राणघातक भय न होवे अतः हिमालय की पर्वतीय गुफा में तुम गम्भीर गर्जन की ध्वनि मत मरना ।

यद्यप्येते स्तनितरभसाबुत्पतेयुर्भवन्तं,

तैर्ययोना भूशमपधियः स्वाङ्गभङ्गैकनिष्ठाः ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्,

केषां न स्युः परिभवपदं तिष्णलारम्भवत्नाः ॥६४॥

यदीति । यद्यपि यदा कदाचित् । तैर्यस्योन्ताः तिर्यस्योनिभवाः । अपधियः अपगता धीर्बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः । स्वाङ्गभङ्गकनिष्ठाः स्वाङ्गानां भङ्गत्वेन मर्दनेन निष्ठा उच्युक्ताः । "निष्ठा निर्णानिनाशानाः" इत्यमरः । एते शम्भाः । स्तनितरमसात् त्वद्गर्जितशब्दान् । "रभगो वेगहर्षयोः" इत्यमरः । भवन्तम् त्वां । भृशं अत्यर्थं । उत्पत्तेयुः लङ्घयेयुः । तान् शरभान् । तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान् तुमुलाः करका वपौगलास्त्रामां वृष्टिस्तस्याः पानेन अवकीर्णान् अधः क्षिप्तान् कुर्वीथां कुरुष्व । विध्यर्थे लिङ् । क्षुद्रोप्यधिश्रिपन् विषक्षस्मदयः प्रक्षेप्तव्य इति भावः । तथाहि निष्फलारम्भयत्नाः आरभ्यन्त इत्य रंभाः कर्माणि तेषु उद्योगः सा निष्फलो येषां ते तथोक्ताः निष्फलकार्योपक्रमा इत्यर्थः । केषां पुंसां । परिभवपदं तिरस्कारार्थपदं । न स्युः न भवेयुः । भवेयुरित्यर्थः । "घनोघनस्तु करकः" इति यादववचनात् करकशब्दस्य नियत पुल्लिङ्गाभिप्राये करकाणामवृष्टिरिति केषां चिन्मतं । तदन्येनाप्यनु मन्यते "वपौपलस्तु करका" इत्यमरः । तद्व्याख्याने "कर्मङ्गौ च करकः" इति नानार्थे पुंस्यपि वचनात् पुल्लिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतां निषेधयति । न तद्विरोधः । करकस्तु करंडे स्यादाक्रोशे च कर्मङ्गौ । पक्षिभेदे करे चास्ति करका च घनोपले" इति विश्वप्रकाशवचनेन तूभयलिङ्गता पृथक्वेति न विरोधः ॥६४॥

अन्वय—यदि एते भृशं स्वाङ्गभङ्गकनिष्ठाः तैर्यस्योन्ताः अपधियः स्तनितरमसात् भवन्तं उत्पत्तेयुः अपि (तदा) तान् तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान् कुर्वीथाः । निष्फलारम्भयत्नाः केषां परिभवपदं न स्युः ।

अर्थ—अपने अङ्गों को नष्ट करने रूप अद्वितीय व्यापार से युक्त तिर्यच योनि में उत्पन्न ये शरभ (अष्टापद) यदि अत्यधिक हतबुद्धि होकर (तुम्हारे) गर्जना के वेग के कारण आपके ऊपर उछलें तो उन अष्टापदों को पर्याप्त रूप से ओलों की वृष्टि कर तितर बितर कर देना । निष्फल कर्म में प्रयास करने वाले कौन पुरुष तिरस्कार के पात्र नहीं होते हैं ।

तत्र व्यक्तं वृषवि चरणन्यासमर्धेन्दुमौले-

रच्यं भर्तुं स्त्रिभुवनगुरोरर्हतः सत्सपर्यः ।

शश्वत्सिद्धं रूपं हतर्जलि भक्तिनम्रः परीयाः,

पापापाये प्रथममुदितं कारणं भक्तिरेव ॥६५॥

तत्रेति । तत्र हिमवति । वृषवि शिलायां । "शिला दृपद्" इत्यमरः । त्रिभुवन-गुरोः त्रिभुवनानां गुरुहृतोपदेवकस्तस्य भर्तुः स्वामिनः । अर्धेन्दुमौलेः इन्दोरर्ध अर्धेन्दुः समेधमिति तत्पुरुषसमासे सूकृत्वात्पूर्वनिपातः मौलिसि मौलिः अर्धेन्दोर्मौलि-

तस्य । "बुडाकिरीटकेवाश्च संयतामौल्यस्त्रयः ।" इत्यमरः । उपहृतबलिम् उपहृतः
कृतः बलिः यस्मै नयोक्तस्तम् । अर्घ्यम् अर्चितं योग्यस्तं पूजनीयम् । व्यक्तं व्यज्यते
स व्यक्तस्तं निवृत्तम् । चरणन्यासं न्यासं चरणयोग्यगिस्तम् । "पदद्विघ्न-
स्वरणोऽस्त्रियाम् ।" इत्यमरः पादन्यासप्रतिबिम्बमित्यर्थः । भक्तिनम्रः भक्त्या
नमनशीलः सन् । "नमस्कम्यजस्कंपरीतः १ः ।" परीताः प्रदक्षिणीकुलं "दग्निपूर्वा-
दिगुगतौ" इति वार्तोऽलिङ् । तदाहि पापापाये कर्मनिवारणे । भक्तिरेव गुणानुराग
एव । प्रथमं मुख्यम् । कारणं निदानम् । उक्तं भाषितम् । उक्तं भाषितमुक्तम्
इत्यमरः । एकांतिस्तान्वेष्टितमिदं ॥६५॥

अन्वय—तत्र, दृष्टि, व्यक्तं, अर्घ्यन्दुमौलिः, अर्घ्यं मत्स्यपर्वः मिष्टः शब्दत्
उपहृत बलिं भर्तुः त्रिभुवनगुरोः अर्हतः चरणन्यासं भक्तिनम्रः (सन्) परीताः
(मतः) पापापाये भक्तिः एव प्रथमं कारणं उदितं ।

अर्थ—हिमालय पर्वत पर शिला पर प्रकट अर्धचन्द्र के चिह्न
से अंकित मुकुटधारी देव विशेष के पूज्य समाचीन परिचर्या अथवा सुश्रुता
करने वाले सिद्ध नामक देवताओं से निरन्तर पूजित तीनों भुवनों के
गुरु, स्वामी अर्हन्त भगवान् के प्रतिष्ठित दोनों चरणों में भक्ति से नम्र
होकर प्रदक्षिणा करो, क्योंकि पाप का नष्ट करने में भक्ति ही प्रथम
कारण कही गयी है ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धृतपापाः,
सिद्धक्षेत्रं विदधति पदं भक्तिभाजस्तमेनम् ।
दृष्ट्वा पूतस्त्वम् भवताद्वै पुनर्दूरतोऽमुं,
कल्पिव्यन्ते स्थिरगणपदं प्राप्तये श्रद्धधानाः ॥६६॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् चरणन्यासे । दृष्टे प्रेक्षिते सति । भक्तिभाजः भक्तिक-
र्षणाः । उद्धृतपापाः निर्मूलिनपापाः सन्तः । करणविगमात् करणस्य गात्रस्म
विगमात् त्यागात् । ऊर्ध्वम् अनन्तरम् । "करणं साधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि"
इत्यमरः । सिद्धक्षेत्रं मुक्तिस्थानम् । विदधति कुर्वन्ति । त्वमपि भक्तानपि । तमेनं
पदं तदेव चरणम् न्यासम् । दृष्ट्वा अवलोक्य । पूतः पवित्रः । "पूतं पवित्रं मेधं
य" इत्यमरः । भवतात् भव । पुनः पश्चात् । अमुं चरणन्यासम् । श्रद्धधानाः
अविश्वमन्तः पुरुषाः । स्थिरगणपदप्राप्तये स्थिरं प्राप्नुवन् यद्गणानां पदं स्थानं
समवधारणं तस्य प्राप्तये लब्धये । अत्र गणपदस्य स्थिरविशेषणं तत्रस्थजीवानां
क्षुधादिदोषा भावात्परमस्वास्थ्यं सूचयति । दूरतः दक्षिणदेशात् । वै स्फुटम् ।

कल्पिष्यन्ते समर्था भविष्यन्ति । “कलुषोऽङ्गि सामर्थ्ये । कर्मणि लृट् । तच्चरणन्याम-
मश्रद्धाभावे मिथ्यादृष्टित्वं स्यात् । समवशरणं प्राप्तुं समर्थानि भवन्तीति तात्पर्यम् ।
इदं द्वयान्तरिगार्थवेष्टितम् ॥६६॥

अन्वय—यस्मिन् दृष्टे उद्धूतपापाः भक्तिभाजः करणविगमात् ऊर्ध्वं सिद्ध-
क्षेत्रं विवर्धति । एतं पदं दृष्ट्वा त्वं अपि पूतः भवतात् । अमुं दूरतः श्रद्धावान्ताः
स्थिरगणपदं प्राप्तये कल्पिष्यन्ते ।

अर्थ—जिन चरणचिह्नों के देखने पर जिनके पाप नष्ट हो गये हैं
ऐसे भक्त शरीर-त्याग के अनन्तर सिद्धक्षेत्र की स्थापना करते हैं अर्थात्
सिद्ध क्षेत्र को प्राप्त करते हैं । इस अर्हन्त भगवान् के चरणचिह्नों से युक्त
स्थान को देखकर तुम भी पवित्र होओ । इन चरणचिह्नों के प्रति अत्यन्त
श्रद्धा करने वाले लोग (तीव्र तपस्या करने वाले) मुनियों के स्थिर
स्थान (मोक्ष) को पाने में समर्थ होंगे ।

तस्योपान्ते रिरक्षयिषधो नूनमातोद्यगोष्ठीः,

शब्दापन्ते मधुरममिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः ।

तत्रासेवां वितितनुषुभिलोकभर्तुं जिनस्य,

संरक्ताभिस्त्रिं पुरविजयो गोयते किन्नरीभिः ॥६७॥

तस्य चरणन्यामस्य । उपास्ते समीपे । आतोद्यगोष्ठीं वादित्रगोष्ठीम् ।
“चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्” इत्यमरः । नूनं निष्पद्येन ।
रिरक्षयिषधः रक्षितुमिच्छवः । अमिलैः वायुभिः । पूर्यमाणा ध्याय-
मानाः । कीचकाः वेणुविशेषाः । अनिलैः वायुभिः । पूर्यमाणा ध्यायमानाः ।
कीचकाः वेणुविशेषाः । “वेणुदः कीचकास्तेऽप्युर्ध्वं स्वतन्व्यनिलोद्धताः” इत्यमरः ।
मधुरं मतोहरं यथा तथा । शब्दापन्ते शब्दं कुर्वन्ति स्वनन्तीत्यर्थः । “शब्दादि
कृडिं वा” इति क्यङ् । अनेन वंशवाद्यमस्पतिरुक्ता । तत्रपवित्रस्थाने । लोकभर्तुः
त्रिलोकस्वामिनः । जिनस्य अर्हतः । असिदाम् आराधनाम् । वितितनुषुभिः
वितितनुमिच्छुभिः विस्तरितुमिच्छुभिरित्यर्थः । संरक्ताभिः रक्तकण्ठीभिरिति वा
संरक्ताभिरिति वा पाठः । वाद्यानुरक्ताभिः किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः । त्रिपुर-
विजयः त्रयाणां पुराणाम् औदारिकं तज्जमकर्मणशरीराणां समाहारः त्रिपुरम् ।
“दिगधिकमप्यजानद्विलोत्तर पद” इत्यादिना समाहारसमायः । “पुरं पाटलिपुत्रे
स्याद् गृहोपरिगृहे पुरम् ।” “पुरं पुरे शरीरे च गुगुले कथितः पुरः । पुराव्ययं
पूर्वकाले” इति विश्वः । तस्य विजयोऽभिषेकः गोयते स्तूयते । एकांस्तरिगार्थ-
वेष्टितमिदम् ॥६७॥

१. संरक्ताभिरिति वा पाठः ।

अन्वय—तस्य उपान्ते आतोद्यगोष्ठीं रिग्चयिषवः अनिलैः पूर्वमाणाः कीचकाः नूनं मधुरं शब्दायन्ते । तत्र लोकभर्तुः जिनस्य आमेवा विनिननुषुभिः संग्रहाभिः किन्नरीभिः त्रिपुरविजयां गीयते ।

अर्थ—भगवान् के चरणन्यास के समीप में वाद्यगोष्ठी को रचने के इच्छुक, वायुओं से भरे हुए, बाँस निश्चित रूप से मधुर शब्द करते हैं । वहाँ पर लोकाधिपति अर्हन्त भगवान् की भक्ति करने की इच्छुक रक्त-कण्ठी अथवा सातिशयभक्ति वाली किन्नरियों के द्वारा औदारिक, तेजस और कार्मण इन तीनों शरीरों के विजय (मोक्ष) का गीत गाया जाता है ।

**वेणुष्वेषु स्फुटमिति तदा मन्त्रतारं ध्वनस्तु
प्रोद्गायन्तीध्वतिकलकलं तज्जयं किन्नरीषु ।
निह्वासी^१ ते मुखं^२ इव चेत्कन्दरीषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्रभावी समस्तः ॥६८॥**

वेणुध्वनिः । तदा तत्समये । एषु वेणुषु । तेषु वंशेषु । “शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः” इत्यमरः । स्फुटं व्यक्तम् । मन्त्रतारं गम्भीरोच्चैः स्वरद्वयं यथा तथा । “मन्त्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चैः” इत्युभयत्राप्यमरः । इतिः उक्त प्रकारेण । ध्वनस्तु कूजस्तु सरस्तु । किन्नरीषु किन्नरस्त्रीषु । तज्जयं त्रिपुरजयम् । अतिकलकलं प्रकृष्टकलकलध्वनिः यथा तथा । प्रोद्गायन्तीषु गायनं कुर्वन्तीषु सतीषु । कन्दरीषु दरीषु । “दरोतु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः । ते तत्र ध्वनिः शब्दः निह्वासी ध्वनिमान् । “स्वाननिर्धोषनिह्वदिनादतिस्वान निस्वनाः” इत्यमरः । मुरज इव मुरजवत् । स्याच्छेत् यदि भवेत्तद्दि । तत्र तच्चरणममीपे । पशुपतेः पशून् मन्त्रबुद्धीन् पालि रक्षन्ति इति पशुपतिः । तस्य हिनोपदेशुः जिनेश्वरस्येत्यर्थः । कथमर्हन्तः पशुपतिनामेति नाण्डकनीयम् । “सर्वज्ञः सुगतो जिनः पशुपतिः” इति बहुलमुपलम्भात् । समस्तः सकलः । सङ्गीतार्थः सङ्गीतवस्तु “अर्थोऽभिधेय-रैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । ननु निश्चयेन । भाषि भविष्यन् । मर्यादिवत्स्यतीति भाषुः । इदमनन्तरित्वाध्वेष्टितं ॥६८॥

अन्वय—तदा एषु वेणुषु इति स्फुटं मन्त्रतारं ध्वनस्तु, किन्नरीषु तज्जयं

१. मास्तरंधपूर्णवेणुबोधककीचकपदेनैव विशेषणजन्यार्थलाभे विशेषणस्य वैयर्थ्यमिति नैयायिका विधिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणे विशेष्य-मात्रपरत्व मिति न्यायादिति वदन्ति । निह्वादस्ते इत्यपि पाठः ।

२. मुरज इवेत्यपि पाठः ।

अतिकलकलं प्रोद्गायन्तीषु ते ध्वनिः मुख, इव, कन्दरीषु निह्निदी स्यात् चेत्, तत्र, पशुपतेः सङ्गीतार्थः ननु समस्तः भावी ।

अर्थ—भगवान् के चरणचिह्नों की आराधना के अवसर पर इन बाँसों को इस प्रकार स्पष्ट, गम्भीर और उच्च ध्वनि करने पर तथा किन्नरियों द्वारा त्रिपुरविजय अत्यन्त कोलाहल पूर्वक गाये पर यदि मृदंग के समान तुम्हारी ध्वनि कन्दराओं में प्रतिध्वनित होगी तो प्राणियों की रक्षा करने वाले भगवान् अर्हन्त का संगीत पूर्ण हो जायगा ।

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्ताम्रिशेषान्,
तस्यादूरे कुकविकविताकल्पितं तत्प्रतीयाः ।
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रीञ्चरन्ध्रं,
दण्डेनाविष्कृतमिव गुहाद्वारकं वैजयार्धम् ॥६९॥

प्रालेयाद्रेरिति । प्रालेयाद्रेः हिमवद्गिरेः । उपतटं तटसमीपे । “शब्दप्रथा” इत्यव्ययीभावः । तांस्तान् प्रवेशान् । “वीक्ष्याम्” इति द्विरुक्तिः । विशेषान् प्रष्टव्यार्थान् । “विशेषोऽव्यये द्वये प्रष्टव्योत्तमवस्तुनि ।” इतिषाब्दान्वे । अतिक्रम्य दर्शदर्शं गत्वा । तस्य हिमाद्रेः । अदूरे समीपे । यत् भृगुपति यशोवर्त्म भृगुपतेः जामदग्न्यस्य यशसः कोर्तेः वर्त्म प्रकृतिकारणमित्यर्थः । हंसद्वारं हंसानां द्वारं मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रीञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्तीति तदागमः । क्रीञ्चरन्ध्रं क्रीञ्चस्यादेः रन्ध्रं विवरं तत् कुकविकविताकल्पितम् कुत्सितकवित्वरचितं लौकिकजनैः कल्पितमित्यर्थः । वैजयार्धं चक्रिणां विजयस्य अर्धं विजयार्थः रजताद्रेः विजयस्यार्थस्थेदं वैजयार्धम् । गुहाद्वारकं मिव द्वारमेव द्वारकं गुहायाः द्वारकं कन्दरद्वारमिव । प्रतीयाः प्रतिविशेः । अत्र क्रीञ्चरन्ध्रमिति क्वचिद्गुहाविवास्प विजयार्धगुहोपमया महत्त्वं लक्ष्यते ॥६९॥

अन्वय—प्रालेयाद्रेः उपतटं तान् तान् विशेषान् अतिक्रम्य तस्य अदूरे कुकविकविताकल्पितं, हंसद्वारं, भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रीञ्चरन्ध्रं तत् दण्डेन आविष्कृतं वैजयार्धं गुहाद्वारकं इव प्रतीयाः ।

अर्थ—हिमालय पर्वत के तट के समीप में सब देखने योग्य पदार्थों का अतिक्रमण कर उसके (हिमालय के) समीप में कुकवि की कविता से कल्पित हंसों का द्वारभूत और परशुराम की कीर्ति का मार्ग स्वरूप जो क्रीञ्चपर्वत का छिद्र है उसे (चक्रवर्ती के) दण्ड से खोले गये विजयार्ध पर्वत के गुहाद्वार के समान आने ।

एकान्तरितार्थवेष्टितानीतः—

बह्वाश्चर्ये हिमवति कृतालोकनत्वादसङ्ग-
स्तेनोदीचीं विशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभो ।

कृष्णः सर्पो गुरुरिव गिरेर्गह्वरात्निष्पताशु,

इयामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्यैव विष्णोः ॥७०॥

बल्लिति । बह्वाश्चर्ये बहु आश्चर्यं यस्मिन् तस्मिन् । हिमवति हिमाचले । कृतालोकनत्वात् दिव्यदर्शनत्वात् । असङ्गः सङ्गहीनः । तिर्यगायामशोभो तिर्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशार्थं निरुचीनदैर्घ्येण शोभत इति तिर्यगायामशोभी सन् । ताच्छ्रीत्ये धिनम् । “दैर्घ्यमाणा म आरोहः” इत्यमरः । गिरेः क्रीञ्चगिरेः । गह्वरात् गुहाद्वारात् । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री रेवखातविले गुहा । गह्वरम्” इत्यमरः । गुरूर्महान् । कृष्णः सर्प इव कालोरग इव । बलिनियमनाभ्युद्यतस्य बलिनियमने बलेः बलिनामविप्रस्य नियमने बन्धने । अभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य । विष्णोः विष्णुमुनेः । इयामः कृष्णवर्णः । पाद इव चरण इव । आशु शीघ्रम् । निष्पत निर्गच्छ ॥७०॥

अन्वय—बह्वाश्चर्ये हिमवति कृतालोकनत्वात् असङ्गः तिर्यगायामशोभी (त्वं) तेन उदीचीं दिशं अनुसरेः । गुरुः कृष्णः सर्प इव बलिनियमने अभ्युद्यतस्य विष्णोः इयामः पादः इव गिरेः गह्वरात् आशु निष्पत् ।

अर्थ—बहुत से विस्मयावह दृश्यों से सम्पन्न हिमालय पर्वत को प्राप्त करने का निश्चय करने के कारण निरासक्त तिरछे विस्तार से शोभित तुम क्रीञ्च नामक पर्वत के विवरमार्ग से उत्तर दिशा का अनुसरण करो । बिल से निकलने वाले महाकाय काले सर्प के समान तथा बलि को बाँधने के लिए तत्पर विक्रिया ऋद्धि को प्राप्त विष्णु कुमार नामक मुनिराज के काले वर्ण वाले पैर के समान तुम पर्वत की गुफा से शीघ्र निकल जाओ ।

तस्माद्धूमप्रचय इव निःसृत्य शैलस्य रन्ध्रा-

दुग्धश्चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः ।

शुभ्रादभ्रस्फटिकघटनाशोभिगण्डोपलस्य,

कैलासस्य त्रिवशवनितावर्पणस्याऽतिथिः स्याः ॥७१॥

तस्मादिति । शैलस्य क्रीञ्चाचलस्य । तस्मात् रन्ध्रात् तद्विवरात् । धूमप्रचय इव धूमसमुद्ग इव । निःसृत्य निष्क्रम्य । ऊर्ध्वं व्योममार्गम् । गत्वा च चलिष्वपि । दश-मुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः दशमुखस्य रावणस्य भर्जरुच्छ्वासिताः विश्लेषिताः प्रस्थागां सानूनाम् “कटकोज्ज्वी नितम्बोऽङ्गे स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्” इत्यमरः । सन्धयो यस्य तथोक्तस्य । “रन्ध्र संश्लेषयोः सन्धिः” इति धनञ्जयः । एतत्कथाव-

तारः पुण्यास्रवे दृष्टव्यः । शुभादभ्रफटिकघटनाशोभि गण्डोपलस्य शुभाणां निर्मलानाम् अदभ्राणां स्थूलानां स्फटिकानां घटनया शोभितो मनोहराः गण्डोपलाः यस्य तथोक्तस्य । “अदभ्रं भूरि भूयिष्ठम्” इति धनञ्जयः । “गण्डशैलास्तु क्यूताः स्थूलोपला गिरैः” इत्यमरः । त्रिदशवनितादर्पणस्य त्रिदशस्य स्वर्गस्य वनितानां दर्पणम् आदर्शं तस्य । स्वस्मीमन्तिनीनां समुखीनीनो पमस्य राजत्वादिम्ब-
प्राहिवाद्देदमुक्तम् । कैलासस्य अष्टापदगिरैः कैलासाचलस्य प्रान्तं व्रजेति तात्पर्यम् ॥७१॥

क्षीरादच्छच्छविभिरभितः प्रोच्चलन्निर्झरोधैः,
भृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्धौ वितत्य स्थितः खम् ।
नूतारम्भे प्रतिकृतिगतस्यादिभर्तुः पुरस्ता-
प्राशीभूतः प्रतिदिनमिव व्यम्बकस्यादृहासः ॥७२॥

क्षीरादिति । यः कैलाशाचलः । क्षीरात्पयसोपि । अच्छच्छविभिः निर्मल-
कान्तिभिः । “विष्वाभाधालयसन्नोच्छः” इत्यमरः । अभितः परितः । प्रोच्चलन्निर्झरोधैः
प्रोच्चलतां उदगच्छतां निर्भराणां प्रवाहाणाम् ओर्वैः समूहैः । कुमुदविशदैः । “सिते
कुमुदकैरवे विशदश्येतपाण्डराः” इत्यमरः । भृङ्गोच्छ्रायैः शिखराणामुन्नतिभिः ।
“नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च सः” इत्यमरः । खम् आकाशम् ।
“सुरवर्त्म खम्” इत्यमरः । वितत्य व्याप्य । प्रतिकृतिगतस्य । प्रतिमत्प्रकस्य ।
“प्रतिकृतिरञ्चो पुंसि प्रतिनिधिः” इत्यमरः । आदिभर्तुः आदिजिनेश्वरस्य ।
पुरस्तात् अग्रतः । व्यम्बकस्य ईशानदिक्पतेः । नूतारम्भे आनन्दनर्तनप्रारम्भे ।
“लास्यं नृत्तं च नर्तने” इत्यमरः । अदृहासः हासभेदः । “अद्वोऽतिशयभूमौ” इति
यादवः । “अदृहासो महत्तरे” इति विदग्धचूडामणौ । हासादीनां घातल्यं कवि
समयं सिद्धम् प्रतिदिनं दिनं प्रति । प्राशीभूत इव पुञ्जीभूत इव । स्थितः तिष्ठति
स्म ॥७२॥

अन्वय—शैलस्य तस्मात् रन्ध्रात् धूमप्रचय इव निःसृत्य ऊर्ध्वं च गत्वा
क्षीरात् अच्छच्छविभिः, अभितः प्रोच्चलन्निर्झरोधैः कुमुदविशदैः भृङ्गोच्छ्रायैः
प्रतिकृतिगतस्य आदिभर्तुः पुरस्तात् प्रतिदिनं, नूतारम्भे प्राशीभूतः व्यम्बकस्य
अदृहासः इव खं वितत्य यः स्थितः तस्य दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसम्भेः
शुभादभ्रस्फटिकघटनाशोभि गण्डोपलस्य, त्रिदशवनितादर्पणस्य कैलासस्य अतिथि
स्याः ।

अर्थ—कौञ्च नामक पर्वत के उस विवर से धुर्वे के समूह के समान
निकल कर तथा ऊपर (आकाश मार्ग में) जाकर दूध से भी अधिक स्वच्छ

स्फटिक के समान कान्ति वाले चारों ओर बहते हुए फेन से युक्त जल प्रवाहों तथा कुमुद के समान शुभ्र कान्तिवाली ऊँची चोटियों द्वारा (जो कैलाश पर्वत) आदि जिनेश्वर की मूर्ति के आगे प्रतिदिन नृत्य के आरम्भ में पुञ्जीभूत होकर ईशान दिशा के रुद्र के अट्टहास के समान आकाश को व्याप्त कर जो स्थित है उस रावण की भुजाओं से वियोजित प्रस्थसन्धियों से युक्त शुभ्र वर्ण और स्थूल स्फटिक के संसर्ग से शोभित स्थूल पत्थरों वाले और देवस्त्रियों के दर्पण के समान कैलाश पर्वत के आतिथि हो जाओ ।

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे,
शोभामद्रेर्वटतरुमतो मण्डलभ्राजितस्य ।

सद्यः कृतद्विरवरवमच्छेदगौरस्य तस्य,

प्रालेयांशोर्ग्रसितुमनसा राहुणेवाश्रितस्य ॥७३॥

उत्पश्यामीति । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं च यदञ्जनं तस्य आभेव आभा यस्य तस्मिन् । त्वयि भवति । तटगते सानुगते सति । वट-तरुमतः वटवृक्षवत् । मण्डलभ्राजितस्य बिम्बेन वृत्तेन राजितस्य । “विम्बोऽङ्गी मण्डलं त्रिपु” इत्यमरः । स द्यः नक्षत्रेण । कृतद्विरवरवमच्छेदगौरस्य कृतस्य छिन्नस्य द्विरदरदनस्य गजदन्तस्य छेदवत् भागवत्गौरस्य शुभ्रस्य । “अवदातः सितो गौरोवलको धवलोऽर्जुनः इत्यमरः । इदं विशेषणत्रयमुभयत्राप्यन्वीयते । ग्रसितु-मनसा ग्रसितुं मनो यस्य तेन राहुणा स्वर्भानुना । आश्रितस्य संयुक्तस्य । प्रालेयां-शोऽस्ति चन्द्रस्येव । तस्याद्रेः कैलाशस्य । कोभां द्युतिम् । उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे । शोभा भविष्यतीति तर्कयामीत्यर्थः ॥७३॥

अन्वय—स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे त्वयि तटगते (सति) वटतरुमतः मण्डलभ्राजितस्य, सद्यः कृतद्विरदनच्छेदगौरस्य, ग्रसितु मनसा राहुणा आश्रितस्य प्रालेयांशोः इव तस्य अद्रेः शोभां उत्पश्यामि ।

अर्थ—सूक्ष्म और पीसे गए काजल के समान तुम जब हिमालय के तट प्रदेश में पहुँचोगे तो वटवृक्ष से युक्त परिधिगत भूप्रदेश से शोभित (पक्ष में प्रभामण्डल से शोभित) उसी क्षण काटे हुए हाथी दाँत के टुकड़े के समान सफेद और ग्रसने के इच्छुक राहु द्वारा आश्रित (संयोग वाले) चन्द्रमा के समान उस हिमालय की शोभा हो जायगी, ऐसी में सम्भावना करता हूँ ।

भावार्थ—मेघ राहु के समान है और हिमालय चन्द्रमा के समान है । जब मेघ हिमालय पर पहुँचेगा तब वह ऐसा प्रतीत होगा जैसे राहु ने चन्द्रमा को ग्रस लिया हो ।

त्वय्यारूढे शिखरमभितोऽधित्यकां तस्य मन्ये,
पाद्वर्षे वा पुनरपि दशास्यावतारप्रपञ्चम् ।
लीलामद्रेस्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीध ॥७४॥

त्वयीति । तस्य कैलासस्य शिखरमभितः शिखरस्य सर्वतः "हाधिकस्मया" इत्यादिना द्वितीया । अधित्यकाम् ऊर्ध्वभूमिम् "उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरूर्ध्व-मधित्यका" इत्यमरः । त्वयि भवति । आरूढे निविष्टे सति । पुनरपि प्रागिव पञ्चादपि । दशास्यावतारप्रपञ्चं दशास्यस्य रावणस्य अवतारस्य प्रपञ्चं विस्तारम् । "विपयमि विस्तरे च प्रपञ्चः" इत्यमरः । मन्ये जाने । पाद्वर्षे वा पार्श्वपरिभागे वा । वा शब्दः पक्षान्तरे । "उपमायां विकल्पे वा" इत्यमरः । त्वयि तदधित्यका-यामारूढे रासीति पुनरुचयः । मेचके व्यामले । "कालव्यामलमेचका" इत्यमरः । वाससि वस्त्रे । "वस्त्रमान्छादनं वासः" इत्यमरः । हलभृतः बलभद्रस्य । "मुसलीहली" इत्यमरः । अंसन्यस्ते असे भुजशिरसि । न्यस्यते स्म तथोक्तं तस्मिन् । "स्कन्धे भुजशिरसोऽस्थौ" इत्यमरः । सति अस्तीति सन् नस्तिन् सति । इव यद्वत् तद्वत् । अद्रेः कैलासस्य । भवित्री भाविनीम् । स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां स्तिमिताभ्यां निर्निमिषाभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयाम् दर्शनीयाम् अतिप्रकृष्टामित्यर्थः । लीलां शोभामिति वा पाठः । मन्ये जानामि । "बुद्धिमति जाने" । त्वयि अग्रभा-गस्य बलभद्रभुजशिरःस्थितश्यामवस्त्रेणोत्प्रेक्ष्यते इत्यर्थः ॥७४॥

अन्वय—तस्य शिखरं अभितः अधित्यकां त्वयि आरूढे (सति) दशास्याव-तारप्रपञ्चं मन्ये । पुनः अपि पाद्वर्षे वा (त्वयि आरूढे) मेचके वाससि अंसन्यस्ते सति हलभृतः इव स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां अद्रेः लीलां भवित्रीं (मन्ये) ।

अर्थ—कैलाश पर्वत के शिखर के चारों ओर पहाड़ के ऊपर की समतलभूमि में आपके आरूढ़ होने पर दशानन (रावण) के आकार का आविर्भाव मानता हूँ । तुम आरूढ़ होकर बगल में अथवा कन्धे पर काले रंग वाला वस्त्र रख लीगे तो कैलाश पर्वत की बलराम के समान निश्चल नेत्रों से दर्शनीय शोभा हो जायगी ।

एकान्तरितार्थवेष्टितम्—

तस्मिन्ह्रित्या भुजगबलयं शम्भुना वत्तहस्ता,
सम्प्राप्योच्चैर्विरचित इवानीलरत्नैस्त्वयीयम् ।
क्रीडाशैले यवि च विहरेत्याद्वारेण गोरी-
मा स्म स्फूर्जः सितिफणिभयान्मा स्म संक्लेदिनी भूत् ॥७५॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् कैलासे । भुजगवल्लभं भुजग एव वलयं तत् । “कटकं वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । हित्वा मुक्त्वा । शम्भुना ईशानदिगीशेन । दत्तहस्ता दत्तो हस्तो यस्याः सावित्रीर्णकरालम्बा । इयं गौरी पार्वती । संग्राह्य समागत्य । आनीलरत्नैः इन्द्रनीलमणिभिः । विरचिते कल्पिते । उच्चैः महति । क्रीडाशैल इव क्रीडाद्राविव । त्वयि भवति । पादचारेण चरणगमनेन यानादि हित्वेत्यर्थः । यदि च विहरेत् राक्षरेर्त्तहि । भूतः स्कूर्जः मास्म गर्जः । “दुश्मोऽस्मूर्जः” वदनिघोषे । लङ् सितिफणिभयात् सितिश्चामी फणिश्च सितिफणिः कालोरगः । “सिति धवलमेचकौ” इत्यमरः । इति भयात् भीतेः । संलेखिनी मन्ः खेदवती । मास्म भूतं न भवतु । क्रीडाशैल इति त्वदुपरि विहरणत्वं गर्जयामि चेत् तस्याः कालोरग इति भीतिर्भवेत् इति तात्पर्यम् ॥७५॥

अन्वयः—भुजगवल्लभं तस्मिन् हित्वा शम्भुना दत्तहस्ता इयं गौरी संग्राह्य आनीलरत्नैः उच्चैः विरचिते क्रीडाशैले इव त्वयि यदि च पादचारेण विहरेत् सितिफणिभयात् सङ्कलेदिनी मा स्म भूतं (इति) मा स्म स्कूर्जः ।

अर्थः—सर्परूप कड़े को अथवा मण्डलाकार परिणमित अपने शरीर को कैलाश पर्वत पर छोड़ कर रुद्र के तुल्य ईशान दिशा के स्वामी द्वारा हाथ का सहारा दो हुई यह गौरी के सदृश गौर अंग वाली स्त्री अथवा ईशान दिशा के स्वामी की पत्नी आकर अत्यधिक नीलवर्ण वाले रत्नों से अत्यन्त ऊँचे रचे गए क्रीडा पर्वत के समान तुम्हारे ऊपर यदि पैदल विहार करे (तब) काले साँप के भय से (वह) मानसिक दुःख से युक्त न हो अतः गर्जना की ध्वनि मत करो ।

विशेष—योगिराट् पण्डिताचार्य ने गौरी का अर्थ पार्वती किया है ।

इन्द्राणी चेदुपगतवती जैनगेहानुपातं,
तस्मिन्निज्यां रचयितुमना देवभक्त्या तदास्याः ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपस्तम्भितान्तर्जलौघः,
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायायचारी ॥७६॥

इन्द्राणीति ॥ तस्मिन् कैलासे । इन्द्राणी शची महादेवो “वरुणेन्द्रमृधव-
शर्वरुद्रान्” इत्यान् । “नृदुग्” इति डी इज्यां जिनेन्द्रपूजाम् । रचयितुमनाः
कर्तुमनाः सती । देवभक्त्या अर्हद्भक्त्या । जैनगेहानुपातं चैत्यालयममीपम् ।
उपगतवतीचेत् आगताचेत् । तदा तत्समये । त्वं भवाम् । भङ्गीभक्त्या भङ्गीनां
पर्वणां भक्त्या रचनया । विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् । “तिर्निषेवणे भासो
रचनायाम्” इति शब्दार्णवे । स्तम्भितान्तर्जलौघः स्तम्भितो घनीभावं गभितो-

१. अग्रयायीत्यपि पाठः ।

न्तर्जलौघः प्रवाहो यस्य तथाभूतः सन् । मणितटारोहणाय मणीनां तटं तस्या-
रोहणाय । अग्रचारी पुरोशः सन् । अस्याः इन्द्राण्याः । सोपानत्वं सोपानभावम् ।
कुहं विधेहि ।

इन्द्राणी—देवभक्ताः, इन्द्राणी—एकचिन्मुक्ताः इन्द्राणी जैन गेहानुपातं
उपगतवती चेत् तदा स्तम्भितान्तर्जलौघैः भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः अग्रचारी
मणितटारोहणाय अस्याः सोपानत्वं कुह ।

अर्थ—देवभक्ति के कारण पूजा करने की इच्छुक इन्द्राणी प्रत्येक जैन
मन्दिर अथवा एक के बाद दूसरे जैनमन्दिर को आती हुई प्राप्त हो तो
(तुम) भीतर जलप्रवाह को रोककर अपने शरीर को सीढ़ी के रूप में
परिणत करते हुए आगे जाकर मणियों के तट पर आरोहण करने के लिए
इसकी (इन्द्राणी की) सीढ़ी का काम करो ।

अनन्तरितार्थवेष्टितम्—

अन्तस्तोयोच्चलनसुभगां भाविनीं तामवस्थां-

मन्वानास्तास्सुनिभूततरं सानुदेशे निषण्णम् ।

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृणोद्गोर्णतोयं,

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारामूहत्वम् ॥७७॥

अन्तस्तोय इति । अन्तस्तोयोच्चलनसुभगाम् अन्तर्जलस्योद्गमनेन सुन्दराणाम् ।
भाविनीं भाविनीम् । तामवस्थां प्राक्कुर्वद्वृष्टिस्वरूपाम् । मन्वानाः मन्वते इति
मन्वानाः जातन्त्यः । ताः सुरयुवतयः त्रिविधवनिताः । तत्र कैलासे । सामुवेशे
तटप्रदेशे । सुनिभूततरं सुनिश्चिततरम् । निषण्णम् उपविष्टम् वलयकुलि-
शोद्धृणोद्गोर्णतोयं वलयकुलि शानि कङ्कणकोटयः शतकोटिवाचिता कुलिशशब्देन
कोटिमात्रं लक्ष्यते । तैर्द्धृणानि प्रहारास्तैर्द्धोर्णमूत्सृष्टं तोयं येन तम् । त्वां
भवन्तम् । यन्त्रधारामूहत्वम् कृत्रिमधारा गृहत्वम् । अवश्यं नूनम् । नेष्यन्ति
प्रापयिष्यन्ति ॥७७॥

अन्वयः—अन्तस्तोयोच्चलन सुभगां तां भाविनीं अवस्थां मन्वानाः ताः
सुरयुवतयः सुनिभूततरं तत्र सानुदेशे निषण्णं वलयकुलिशोद्धृणोद्गोर्णतोयं त्वां
यन्त्रधारामूहत्वं अवश्यं नेष्यन्ति ।

अर्थ—अन्दर के जल के उछलने या बाहर निकलने से मनोहर उस
आगे होने वाली अवस्था को विचार में लाती हुई वे देवाङ्गनायें कैलाश
पर्वत के शिखर के ऊपरी भाग में निश्चल बैठे हुए बज्रमणि जड़े हुए
कङ्कण के प्रहार से जल छोड़नेवाले तुम्हें अवश्य ही फुहारा बना डालेंगी ।

आकर्षन्त्यो दृतिमिव सरस्तोयपूर्णमधस्तात्,
क्रीडिष्यन्ति त्रिदशवनितास्त्वामितश्चामुतश्च ।

ताभ्यो मोक्षो यदि तव सखे धर्मलब्धस्य न स्यात्,
क्रीडालोलाः श्रवणपक्षैर्गजितैर्भीषयेस्ताः ॥७८॥

आकर्षन्त्य इति । सरस्तोयपूर्णा कासाराम्भः सम्पूर्णम् । दृतिमिव चर्मपात्रमिव । “दृतिश्चर्म घटे सखे” इति विश्वः । अधस्तात् । अधोभागे । इतिश्चामुतश्च अस्माच्चामुष्माच्च । एषां भवन्तम् । आकर्षन्त्यः नयन्त्यः । त्रिदशवनिताः त्रिदिवमरण्यः । क्रीडिष्यन्ति क्रीडां करिष्यन्ति । “क्रीड” विहरणे । लुट् । सखे भो मित्र । धर्मलब्धस्य धर्मं निदाघे “धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्” इत्यमरः । लब्धस्य प्राप्तस्य । तव भवतः । ताभ्यः सुरयुवतिभ्यः । मोक्षः शिरोऽध्वनम् । भविष्यति । न भवत्येवम् । सखा । क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः । श्रवणपक्षैः श्रवणानां कर्णानां पक्षैः निष्ठुरैः । “निष्ठुरं पक्षधम्” इत्यमरः । गजितैः स्तनितैः । भीषयेः । “विभीतेभिश्चि” इति भीषादेशः । तर्जयेत्यर्थः ॥७८॥

अन्वय—अधस्तात् सरस्तोयपूर्णा दृति इव इतः च अमुतः च त्वा आकर्षन्त्यः त्रिदश वनिता क्रीडिष्यन्ति सखे ! ताभ्यः धर्मलब्धस्य तव मोक्षः यदि न स्यात् ताः क्रीडालोलाः श्रवणपक्षैः गजितैः भीषयेः ।

अर्थ—नीचे तालाब के जल से भरे हुए चमड़े के घट के समान इधर-उधर से तुम्हें खींचती हुई देवाङ्गनायें क्रीड़ा करेंगी । हे मित्र ! धर्म की अवस्था को प्राप्त तुम्हारा यदि उन देवाङ्गनाओं से छुटकारा न हो तो क्रीड़ा में आसक्त होने वाली उनके कानों को कठोर लगाने वाली गर्जनाओं से डरा दो ।

कुच्छ्रान्मुक्तो विविधकरणैस्तत्र रंत्वाऽथ ताभि-

भूयः शैले विहर गमितो वायुनाप्तवणाङ्गम् ।

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्यावदानः,

कुर्वन्कासं क्षणमुत्पटप्रोतिमैरावणस्य ॥७९॥

कुच्छ्रादिति । अथ अनन्तरे । तत्र शैले । ताभिः देवनाारीभिः विविधकरणैः विविधेन्द्रियैः नानाक्रीडासाधनैर्वा । “करणं माधकतमक्षेत्रमात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । रंत्वा क्रीडित्वा । कुच्छ्रात् कष्टात् । मुक्तः त्यक्तः । “ऊसिभ्याम्यस्तो-काल्पकतिपयकुच्छ्रादसत्त्वे” इति पक्षमी । भूयः पुनः । वायुना वातेन । आप्तवणाङ्गं प्राप्तवणावयम् । “अङ्गं प्रतीकोऽवयवोपघनः” इत्यमरः । गमितः ।

मानसस्य मानससरोवरस्य । हेमाम्भोजप्रसवि हेमाम्भोजानां प्रसवि प्रसवनम-
स्यास्तीति प्रसवि “स्यादुत्पादे फले पुष्पप्रसवे गर्भयोधने” इत्यमरः । सलिलम्
जलम् । आकान्तः स्वीकुर्वाणः । पिबन्नित्यर्थः । ऐरावणस्य इन्द्राजस्य ।
“ऐरावतोऽभ्रमातर्ज्जरविषाऽभ्रम् वल्लभाः” इत्यमरः । अणमुखपट प्रीति क्षणे
मानसजलादानकाले मुखपटेन या प्रीतिस्ताम् । कुर्वन् वितन्वन् । जिनेन्द्रपूजामागत
शक्रस्य गजेन्द्रमुखाग्रभागेऽपि क्षणं तिष्ठन्नित्यर्थः । कामं यथेच्छया “कामं प्रकामं
पर्यप्तिं निकामेष्टं यथेप्सितम्” इत्यमरः । शैले कैलामनगे । विहर सञ्चर ॥७९॥

अन्वय—अथ तत्र ताभिः विविधिकरणैः रत्नवा कृच्छ्रात् मुक्तः वायुना
आप्तवृणाङ्गं गमितः, मानसस्य हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं आददानः ऐरावणस्य
अणमुखपटप्रीति कामं कुर्वन् शैले भूयः विहर ।

अर्थ—अनन्तर कैलाशपर्वत पर देवाङ्गनाओं के साथ (ताली से
ताल देना आदि) नाना प्रकार की क्रियाओं से क्रीड़ा कर (उनके द्वारा)
कष्ट से मुक्त हुये या छोड़े गये वायु द्वारा शरीर में व्रण (घाव) का
अवस्था को प्राप्त मानसरोवर के स्वर्ग कमलों को उत्पन्न करने वाले जल
को न ग्रहण करते हुए क्षणभर ऐरावत के मुख पर डाले गये वस्त्र के
आनन्द को इच्छानुसार करते हुए कैलाशपर्वत पर पुनः विहार करो ।

क्रीडाव्रीणां कनकशिलराभ्यावसंस्तत्र पश्यन्,

स्वर्गस्त्रीणां निधुवनलतागेहसम्भोगवेशान् ।

धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्ववातै-

नानाचेष्टैर्जलध ललितैर्निविशेस्तं नगेन्द्रम् ॥८०॥

क्रीडाव्रीणामिति । जलध भो मेघ । तत्र कैलासे । क्रीडाव्रीणां क्रीडापर्वतानाम् ।
कनकशिलराणि स्वर्णकूटानि “वसोनूपाध्याङ्गः इत्याधारे द्वितीया । आवसन्
आस्थितवान् । स्वर्गस्त्रीणां देवस्त्रीणाम् । निधुवनलतागेहसम्भोगवेशान्
सुरतलताभवनसम्भोगप्रदेशान् । पश्यन् ईक्षमाणः । कल्पद्रुमकिसलयानि कल्पद्रु-
माणां किसलयानि पल्लवभूतानि “पल्लवोऽग्री किसलयम्” इत्यमरः । अंशुकानि
सूक्ष्मवस्त्राणि । “अंशुकं वस्त्र मात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः । सूत्रे वस्त्रे सानु
दीप्ती” इति शब्दार्णवे । नानाचेष्टैः नाना विविधाचेष्टा येषु तैः । ललितैः
क्रीडितैः । “नाभावभेदे स्वीनृत्यं ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्थियां प्रमदारामे
क्रीडिते जातपल्लवे” इति शब्दार्णवे । स्ववातैः निजवायुभिः । धुन्वन्कम्पयन् ।
तं नगेन्द्रं तं कैलासम् । निविशोः उपभुङ्क्व । “निविशो भृतिभोगयोः” इति विश्वः ।
मेघपर्वतयोरन्विषन्द्रयोः शिष्टिजीभूतयोर्दृष्टिरभ्ययोः । स्वयंदर्शनाग्निप्रता भवे-
दिति भावः ॥८०॥

अन्वय—जलद ! क्रीडाद्रीणां कनकशिखराणि आवसन्, तत्र स्वर्गस्त्रीणां निघुवनलतागेहमम्भोगदेशान् पश्यन्, नानाचेष्टैः ललितैः स्ववातैः अशुकानि कल्प-द्रुमकिसलयानि धुन्वन् तं नगेन्द्रं निर्विशेः ।

अर्थ—हे मेघ ! क्रीडापर्वतों के स्वर्णशिखरों पर आरुढ़ होकर वहाँ स्वर्ग की स्त्रियों के सम्भोग के लिए रचे गये लतागृहरूप संभोग के स्थानों को देखते हुए नाना प्रकार की चेष्टा वाली और शरीर को प्रिय अपनी वायुओं द्वारा सूक्ष्म वस्त्रों के समान कल्पवृक्षों के कोमल पत्तों को कँपाते हुए उस पर्वतराज कैलाश का उपभोग करो ।

इतः पादवेष्टितानि—

विद्युद्दाम्ना बलघिततनुस्तत्र बर्धयेव रुद्धो,
दीर्घं स्थित्वा सरति पवने मन्दमन्दं दिनान्ते ।

तस्मादद्वेरेवतर पुरीं स्वेष्टकामो धनीशां

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव त्रस्तगङ्गावुकूलाम् ॥८१॥

विद्युदिति । तत्र कैलासे । बर्धया नर्द्धया “बध्नी नध्नी वस्त्रा स्थात्” इत्यमरः । रुद्ध इव आवृतवत् । विद्युद्दाम्ना तडित्मालया । बलघिततनुः आवेष्टित शरीरः । दीर्घं चिरम् । स्थित्वा विश्रामं कृत्वा । दिनान्ते सायाह्ने । पवने वायी । मन्दमन्दं शनैः शनैः । वीप्सायां द्विः । सरति वाति साति । प्रणयिन इव प्रियतमस्येव । तस्य कैलासस्य उत्सङ्गे ऊर्ध्वतटे । “उत्सङ्गो मुक्त संयोगे सक्थिन्यूर्ध्वतटेऽपि च” इति मालायाम् । त्रस्तगङ्गावुकूलं विदिल्लष्टं गङ्गा एव वुकूलं शुभ्रवस्त्रं यस्यास्ताम् । “दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सिताशुके” इति शब्दार्णवे । धनीशां धनिनामीशस्तेषां यक्षाणाम् । पुरीं बलकाल्याम् । स्वेष्टकामः स्वेष्टाभिलाषी । तस्मादद्वेः कैलासपर्वतात् । अवतर उपगच्छ ॥८१॥

अन्वय—विद्युद्दाम्ना बलघिततनुः बर्धया रुद्धः इव तत्र दीर्घं स्थित्वा दिनान्ते पवने मन्दमन्दं सरति तस्मात् द्वेः प्रणयिनः इव तस्य उत्सङ्गे त्रस्तगङ्गावुकूलां धनीशां पुरीं स्वेष्टकामः अवतर ।

अर्थ—बिजली की (रज्जु के समान) रेखा से आवेष्टित शरीर वाले, चमड़े की रस्सी से बाँधे गए के समान उस कैलाश पर्वत पर बहुत देर तक ठहर कर दिन के अन्त समय में हवा के मन्द-मन्द चलने पर प्रियतम के समान उसकी (कैलाश पर्वत की) गोद में (कामिनी के समान) गङ्गारूप शुभ्र वस्त्र को शरीर से पृथक् करती हुई यदोश्वरों की नगरी

(अलका) में अपनी अभिलाषा को पूर्ण करने की इच्छा से उस पर्वत से नीचे उतरो ।

दृष्टाध्यात्मस्थितिरधिगताशेषवेद्यः सविद्यः,

योगाभ्यासाद्भुवनमखिलं सञ्चरन्दूरदर्शी ।

लक्ष्म्याः सूर्ति भुवनविदितां तां पुरीं तत्र साक्षा-

न् त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ॥८२॥

दृष्टेति । कामचारिन् भो यथेष्टविहारिन् । त्वं भवान् । योगाभ्यासात् ध्यानपरिचयात् । दृष्टाध्यात्मस्थितिः आत्मन्यधिकृत्यवर्तमानमध्यात्मं दृष्ट्वा अध्यात्मस्थितिर्येन सः । आत्मस्वरूपं दृष्ट्वानित्यर्थः । अधिगताशेषवेद्यः ज्ञाता-खिलपदार्थः । सविद्यः विद्याभिः सहितः । दूरदर्शी विद्वान् । “दूरदर्शी दीर्घदर्शी” इत्यमरः । खिलं निखिलम् । भुवनं जगत् । सञ्चरन् विहरन् । लक्ष्म्याः सम्पत्तेः । सूर्तिम् उत्पत्तिगृहम् । भुवनविदितां लोकं प्रथिताम् । सामलकाम् अलकाभिधां पुरीं पुरम् । दृष्ट्वा वीक्ष्य । पुनः पश्चात् । तत्र पुर्याम् । साक्षात् प्रत्यक्षेण । न त्वं ज्ञास्यसि न वेत्स्यसि इति न किन्तु ज्ञास्यस्येवेत्यर्थः । कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनं सम्भवात् अज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ् द्वय प्रयोगः । तदुक्तम् । निश्चयसिद्धान्तेषु नञ्द्वयप्रयोग इति ॥८२॥

अन्वय—कामचारिन् ! योगाभ्यासात् दृष्टाध्यात्मस्थितिः अधिगताशेषवेद्यः सविद्यः अखिलं भुवनं सञ्चरन् दूरदर्शी तत्र लक्ष्म्याः सूर्ति भुवनविदितां अलकां पुरीं त्वं पुनः साक्षात् न दृष्ट्वा तां न ज्ञास्यसे न ।

अर्थ—हे इच्छानुसार विहार करने वाले ! योग के अभ्यास से शुद्ध स्वभाव का अनुभव कर समस्त जानने योग्य वस्तुओं को जानकर केवल-ज्ञान से युक्त हो समस्त भूमण्डल पर विचरण करते हुए (सूक्ष्म, अन्तरित और) दूरवर्ती पदार्थों को देखने वाले आप हिमालय पर्वत के शिखर पर लक्ष्मी की उत्पत्ति स्थान भूमण्डल पर प्रसिद्ध अलका नगरी को साक्षात् न देखकर उसको नहीं जान सकोगे । अर्थात् साक्षात् दर्शन के बिना उसका ज्ञान नहीं हो सकता है ।

निर्वाणार्थं तितपसिषघोऽमी स्वयं क्लेशयन्ति,

व्यर्थोद्योगा मयि तु वितृषः किन्तु मत्तोऽधिकं तत् ।

इत्याकूताद्बिहसितमिवाम्भोमुष्मानिन्दुशुभ्रं,

या वः काले बहति सलिलोद्गारमुज्ज्वैर्विमाना ॥८३॥

निर्वाणार्थमिति । अमी इमं योगिनः । निर्वाणार्थं मोक्षार्थम् । “मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणम्” इत्यमरः । तितपसिषवः तपस्यितु मिच्छवः तितपसिषवः तपः कर्तुमिच्छिवः । “तप सन्तापे” इति धातोः मन्तन्तादुत्थः । तु पुनः । मयि अलकापु-
र्याम् । वितृषः विगता तृद् अभिलाषो येषां ते त्रिनुषः । “इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा
सृङ्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः” इत्यमरः । व्यर्थोद्योगाः निष्फलव्यापाराः सन्तः ।
स्वयम् आत्मानम् । क्लेशयन्ति आयासयन्ति । तत् निर्वाणम् । मत्तः मत्सकाशात् ।
अधिकम् उत्कृष्टम् किं नु भवेत् किंस्वित् । “नृ पृच्छायां वितर्कं च”
इत्यमरः । इत्याकूतात् एवमभिप्रायात् । या पुरी । उर्ध्वविमाना । उन्नत-
सप्तभूमिकभवनम् । “विमानं त्रिदिवे याने सप्तभूमौ च गज्जने” इति यादवः ।
मेघवाह स्थान सूचनार्थमिदं विशेषणम् । अम्भोमुखां मेघानाम् । वः पयोध-
रात्मनां । युष्मार्कं योगिनाम् । काले वर्षाकाल इत्यर्थः । विहसितमिव विह्वलमिव ।
इन्दुशुभ्रं चन्द्रयद् गौरम् । सलिलोद्गारं मलिलानादिगणम् बहति धरति ॥८३॥

अन्वय—या उर्ध्वविमाना निर्वाणार्थं तितपमिषवः व्यर्थोद्योगाः अमी स्वयं
क्लेशयन्ति, मयि तु वितृषः, किं नु तत् मत्तः अधिकम् ? इति आकूतात् च
अम्भोमुखां काले इन्दुशुभ्रं मलिलोद्गारं विहसितं इव बहति ।

अर्थ—सात मञ्जिल वाले ऊँचे भवनों से युक्त जो अलकानगरी निर्वाण
के लिए तप करने के इच्छुक विफल प्रयत्न वाले ये पार्श्व आदि योगी अपने
को कष्ट पहुँचाते हैं, मेरे प्रति अभिलाषा से रहित हैं क्या वह निर्वाण मुझसे
उत्कृष्ट है ? इस प्रकार के अभिप्राय से आपके (मेघों के) वर्षाकाल में
चन्द्रमा के समान सफेद जलवर्षा को उपहास के समान धारण करती है ।

भावार्थ—ये पार्श्वद्वियोगी मुझसे भी अधिक उत्कृष्ट निर्वाण की
प्राप्ति के लिए प्रयत्न करते हैं, इस प्रकार के अभिप्राय को मन में रखकर
जो अलका चन्द्रमा के समान सफेद जल की वर्षा के बहाने मानों उन पर
हँसती है ।

सौधेयाग्नेर्गगनपरिषत्केतुमालावलाकं,
रत्नोदप्रद्युतिविरचितेन्द्रायुधं प्राद्युषेण्यम् ।
धत्ते यासौ सजलकणिकासारमभ्रंलिहैः स्वै-
र्मुक्ताजालप्रधितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥८४॥

सौधेयार्थमिति । यासौ अलकापुरी । अभ्रंलिहैः आकाशस्पृष्टैः । “बहा-
भ्रात्लिहः इति खच् । “स्तिवृष्टः” इति मम् । स्वैः स्वकीयैः । सौधेयाग्नेः
सौधानामिमानि सौधेयानि तानि च तानि अग्निं च तैः । “अग्निं पुरः शिखामान-

श्रेष्ठाधिकफलादिषु” इति भास्करः । गगनपरिपत्केतुमालाबलाकं गगने परितः
सीदन्तीति गगनपरिपत्तः “षट्छ धातोर्गत्यर्थत्वात्” विचलन्तः ते च केतवश्च तथो-
क्तास्तेषाम् मालापङ्क्तिरिव बलाकाः पञ्चविधोषाः यस्य तत् । रत्नोदप्रद्युतिः विर-
चितेन्द्रायुधम् । रत्नानामुदग्रथा उन्निहन्त्या क्षुत्या कान्त्या विरचितं निर्मितम् ।
इन्द्रायुधं सुरधनुर्यस्य तत् । “इन्द्रायुधं शक्रधनुः” इत्यमरः । सजलकणिकासारं
जलानां कणिकाः जलकणिकाः जलबिन्दवः जलकणिकानामास्तरेण वेगवद्वर्षेण
सहितं सजलकणिकासारम् । प्रावृषेणं प्रावृषि भवं प्रावृषेण्यं “प्रावृषेण्यः” इति ण्य
प्रत्ययः । अञ्जवृन्दं मेघजालम् । कामिनी प्रमदा । मुक्तजालग्रथितं मुक्ताजालैः
मौक्तिकजालकैः ग्रथितं प्रत्युप्तम् । “पुंस्त्वल्यां मौक्तिके मुक्ते इति यादवः ।
“ग्रथितं ग्रन्थितं दृढम्” इत्यमरः । अलकमिव चूर्णकुन्तलमिव । जासावेकवच-
नम् । “अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः । धत्ते धरति । अत्र कालस्य अनुकूलनाय-
कत्वमलकायश्च स्वाश्रीनपतिकारूपानायिकात्वं च ध्वन्यते ॥८४॥

अन्वय—या असी मुक्ताजालग्रथितं अलकं कामिनी इव स्त्रीः अञ्जलिहैः
सौवैयार्थैः गगनपरिपत्केतुमालाबलाकं रत्नोदप्रद्युतिः विरचितेन्द्रायुधं प्रावृषेण्यं
सजलकणिकासारं अञ्जवृन्दं धत्ते ।

अर्थ—जिस प्रकार कोई स्त्री मोतियों के समूह से ग्रथित (गुम्फित)
धुंधराले बालों को धारण करती है उसी प्रकार अलकापुरी आकाश को
छूने वाले प्रासादों के अग्रभागों से आकाश में फहराने वाले ध्वजाओं की
पंक्ति ही है बगुला जिसके तथा रत्नों की ऊपर जाती हुई कान्ति से जिसमें
इन्द्रधनुष की रचना की गई है ऐसे रत्नों को वर्षाकालीन जलकणों को
वर्षा वाले मेघसमूह को धारण करती है ।

भावार्थ—वर्षाकाल में बलाका तथा इन्द्र धनुष होता है । अलका में
वर्षा के समय बलाका क्या है तथा इन्द्रधनुष किस प्रकार का है, यह बत-
लाया गया है ।

यत्रानीलं हरिमणिमयाः क्षुद्रशैलानभोगं,

प्रोद्यद्देवद्रुमपरिसरद्वूपधूमानुबन्धाः ।

प्रासादाश्च प्रथयितुमलं सर्वदा मेघकालं,

विद्युत्स्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रघोषं सच्चित्राः ॥८५॥

यत्रेति । यत्र पुर्याम् । हरिमणिमयाः इन्द्रनीलरत्नरूपाः । “यमानिलेन्द्र-
चन्द्राकं विष्णुमिहाशुवाजिष्णु । शुक्राहिकपिभेकेषु हरिर्नी कपिले त्रिषु” इत्यमरः ।
क्षुद्रशैलाः क्रीडाद्रयः । प्रोद्यद्देवद्रुमपरिसरद्वूपधूमानुबन्धाः धूपस्य धूमः धूपधूमः

परितः सरतोति परिसरन् देवदारुद्रुमात्परिसस् तथोक्तः देवदारु द्रुमपरिसरंश्चासी
धूमधूमश्च तथोक्तः प्रोद्यन् प्रोद्गच्छदंश्चासी स चेति पुनः कर्मधारयः । तस्यानु-
बन्धः सम्बन्धो येषां ते तथोक्ताः । ललितवनिताः ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो
येषु ते । सचित्राः सहचित्रैर्वर्तन्ते सचित्राः । प्रासादाश्च द्रुम्याश्च । आनीलम्
आसमन्तानीलवर्णम् । नभोगम् आकाशगतम् । “गमः खड्गः” इति उच्यः ।
विद्युत्स्वस्तं क्षणस्विमन्नम् । “स्तं मत्वर्थे” इति पदत्वाभावान्न जस्त्यम् । सेन्द्र चापं
सेन्द्रायुधम् । मेघकालं वर्षाकालम् । सर्वदा अन्तरम् । प्रथमितं प्रकाशयितुम् ।
असं समर्था भवन्तीति शेषः । अथ कर्तृकर्मविशेषणानां परस्परसाम्यबिम्बप्रति-
बिम्बभावेन तत्रोपमा दृश्यते ॥८५॥

अन्वयः—यत्र हरिणमरुतः, भृङ्गश्च, ललितवनिताः, सचित्राः, प्रोद्यद्देव-
द्रुमपरिसरद्वधुपधुमानुबन्धाः प्रासादाः आनीलं, न भोगं, विद्युत्स्वस्तं, सेन्द्रचापं
मेघकालं सर्वदा प्रथयितुं अलम् ।

अर्थः—जिस अलका नगरी में नीलमणियों से रचित क्रीड़ा पर्वतों से
युक्त, सुन्दर स्त्रियों सहित, चित्रकारी सहित, देवदारु वृक्षों से ऊपर की
ओर निकलते हुए धूप के धुपे से संयुक्त भवन चारों ओर से कृष्णवर्ण,
आकाश में स्थित बिजली से युक्त तथा इन्द्रधनुष सहित वर्षा ऋतु को
सदैव प्रकट करने में समर्थ हैं ।

भावार्थः—अलका नगरी के भवन वर्षाऋतु को सदैव प्रकट करने में
समर्थ हैं । जिस प्रकार वर्षाऋतु चारों ओर से कृष्णवर्ण होती है, उसी
प्रकार भवन नीलमणियों से रचित हैं । जिस प्रकार मेघकाल आकाश में
स्थित होता है उसी प्रकार भवन भी क्रीड़ाशैलों से युक्त हैं, जैसे वर्षाकाल
में बिजली होती है उसी प्रकार भवन में सुन्दर-सुन्दर स्त्रियाँ हैं, जैसे वर्षा-
काल में इन्द्रधनुष दिखाई पड़ते हैं उसी प्रकार भवन भी सचित्र हैं ।

प्रोच्यैः केकारधमुखरितान्नर्तयन्तो मयूरान्,

हंसानुद्यत्कणविरुतान्मानसे म्लानयन्तः ।

यत्राकाले विदधतितरां देवधिष्येषु सन्ध्या,

सङ्गीताय प्रहृतमुरजाः स्निग्धपर्जन्यधीषम् ॥८६॥

**प्रोच्यैरिति । यत्र नगरीम् । देवधिष्येषु चेत्याल्लेषु । “धिष्यं स्थाने गृहे
मेजनी” इत्यमरः । सन्ध्यासङ्गीताय सन्ध्यासु यद्विधीयते सङ्गीतं तस्मै । प्रहृत-
मुरजाः ताडितमृदङ्गाः । केकारधमुखरितान् केकारधेन मयूरध्वनिना मुखरितान्
वाचाटितान् । मयूरान् बहिणः । “मयूरो बहिणोवर्ही” इत्यमरः । प्रोच्यैरधिर्**

पर्वयन्तः नान्यन्तः । मानसे मानसरोवरे । कण्ठश्लोकधिरुतान् निर्गच्छत्कण-
कूजितान् । हंसान् मरालपक्षिणः स्लानयन्तः स्लानयन्तः । अकाले अनियतावसरे ।
स्निग्धपर्जन्यघोषं स्निग्धो मसृणः पर्जन्यघोषो मेघद्वयतिस्तम् । “पर्जन्यीरस-
दब्देन्द्री” इत्यमरः । स्निग्धगम्भीर श्रोत्रमिति वा पाठः । विदधतितरां कुर्वन्ति-
तराम् ॥ ८६ ॥

अन्वय—यत्र केकारवमुखरितान् मयूरान् प्रोच्यैः नर्तयन्तः, उद्यत्कण-
विरुतान् हंसान् मानसे स्लानयन्तः देवधिष्येषु गन्ध्यासङ्गीताय, प्रहृतमुरजाः
स्निग्धपर्जन्यघोषं अकाले विदधतितराम् ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में मयूर ध्वनि से वाचालित मयूरों को
अत्यधिक रूप से नचाते हुए, करुणाजनक शब्दों को बोलते हुए हंसों को
मानसरोवर में जाने के लिए दुःखी करते हुए, देवमन्दिरों में सन्ध्याकालीन
संगीत के लिए बजाये गये मृदङ्ग मेघ की गम्भीरध्वनि के समान ध्वनि
को वर्षाकाल से भिन्न काल में (भी) अत्यधिक रूप से करते हैं ।

यन्नाकीर्णं विततशिखराः सानका मन्द्रघोषं,

विद्युद्भासा विरचिततनुं रत्नदीपानुयाताः ।

सौधाभोगास्तुलयितुमलं शश्वदोषं घनाना-

मन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रलिहायाः ॥ ८७ ॥

यन्नेति । यत्र यक्षपुर्याम् । विततशिखराः विस्तृतशृङ्गाः । सानकाः आतकेन
पटहेन सहितास्तथोक्ताः ‘आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः । रत्नदीपानुयाताः
रत्नदीपैरनुगताः । मणिमयभुवः मणिमयः मणिविकाराः भुवो येषु ते । ‘नामक्या-
च्छावने मयद्’ इति मयद् । अभ्रलिहायाः अभ्रं लिहायाः अभ्रं लिहन्तीति अभ्र-
लिहानि अभ्रकषाणि । ‘बह्नाभ्रालिहः’ इति खच् । ‘सित्यरुः’ इत्यादिना मम्
अभ्रलिहान्यप्राणि येषां ते तथोक्ताः । सौधाभोगाः प्रासादसर्वदेहाः । ‘आभोगः
परिपूर्णता’ इत्यमरः । आकीर्णं प्राप्तम् । मन्द्रघोषं गम्भीरध्वनिम् । ‘मन्द्रस्तु
गम्भीरे’ इत्यमरः । विद्युद्भासा तडित्कान्त्या । विरचिततनुं विहितशरीरम् । अन्त-
स्तोयं अन्तर्गतं तोयं यस्य तम् । तुङ्गम् उन्नतम् । घनानाम् सेवानाम् । ओषं
समूहम् । ‘स्तोभीषनिकरवातवारसङ्घातसञ्चयाः’ इत्यमरः । शश्वत् चिरम् ।
तुलयितुं समीकितुम् । अलं समर्था भवन्तीति शेषः । अत्र कर्तृकर्मणोः प्रतिपदं विम्ब-
प्रतिविम्ब भावेन साम्यं लक्ष्यते ॥ ८७ ॥

अन्वय—यत्र विततशिखराः सानकाः रत्नदीपानुयाताः, मणिमयभुवः, अभ्र-
लिहायाः, सौधाभोगाः आकीर्णं मन्द्रघोषं विद्युद्भासा विरचिततनुं अन्तस्तोयं तुङ्गं
घनानां ओषं शश्वत् तुलयितुं अलम् ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में विस्तृत अग्रभागों वाले, मृदङ्गकी ध्वनियों से युक्त, रत्नमय दीपकों सहित मणिमय भूमियों वाले तथा जिनके अग्र-भाग आकाश को छूते हैं ऐसे बड़े विस्तृत प्रासाद वर्षाकाल में चारों ओर फैले हुए, गम्भीर गर्जना करने वाले, बिजली के प्रकाश से शरीर को अलंकृत किये हुए, अंदर जल के समूह को धारण करने वाले मेघों के समूह की निरन्तर बराबरी करने के लिए समर्थ हैं ।

कूटोच्छ्रायैस्तुहिनविशदैः शारदानम्बुदौघान्,
मन्द्रातोद्यध्वनिभिरुधोनुच्चलद्धारिवेलान् ।

रत्नोदंशुप्रसररुचिरैर्भित्तिभागैः कुलाद्रोन्,

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ८८ ॥

कूटाच्छ्रायैरिति । यत्र धनवनययाम् । प्रासादाः सीधाः । तुहिनविशदैः तुहिनं हिमभिश्च विशदं निमलं । कूटोच्छ्रायैः शिखरांन्नतिभिः । शारदान् शरत्कालभदान् । अम्बुदौघान् मेघसमूहान् । मन्द्रातोद्यध्वनिभिः मन्द्रगंभीरैरातोद्यानां वाद्यानां ध्वनिभिः शब्दैः । उच्चलद्धारिवेलान् उच्चलत्कम्पमानं धारि यस्याः सा उच्चलद्धारिः सा वेला येषां तानीति पुनर्बहुव्रीहिः । बहुग्रीहेराश्रयलिङ्गत्वारिभलिङ्ग्यां रूपं नीयते । उधोन् समुद्रान् । रत्नोदंशुप्रसररुचिरैः रत्नानामुदंशूनामुदगतकिरणानां प्रसरेण प्रवाहेण रुचिरैर्मनोहरैः । भित्तिभागैः कृद्ध्यपाख्यैः । 'भित्तिः स्त्रीकुड्यमेडुकम्' इत्यमरः । कुलाद्रोन् कुलपर्वतान् । तैस्तैर्विशेषैः धर्मैः । त्वां भवन्तम् । तुलयितुम् उपमां कर्तुम् । अलं समर्था भवन्ति ॥ ८८ ॥

अन्वय—तुहिनविशदैः कूटोच्छ्रायैः शारदान् अम्बुदौघान् मन्द्रातोद्यध्वनिभिः उच्चलद्धारिवेलान् उधोन्, रत्नोदंशु प्रसररुचिरैः भित्तिभागैः कुलाद्रोन्, तैः तैः विशेषैः त्वां तुलयितुं प्रासादाः अलम् ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में हिम के समान सफेद शिखरों की ऊँचाई से शरत् कालीन मेघों के समूहों को वाद्य की गम्भीर ध्वनियों से जिनके तटों से पानी ऊपर की ओर उठ रहा है ऐसे समुद्रों को, रत्नों से निकली हुई किरणों के विस्तार से मनोहर भित्तिभागों से पर्वतों को तथा अनेक की विशेषताओं से तुम्हें अपने बराबर करने में प्रासाद समर्थ हैं ।

पङ्क्तोभूताः श्रमजलकर्णैराद्रितप्रस्तरान्ता,

बद्धोत्कण्ठस्तनतटपरामुष्टयर्णाविशीर्णाः ।

सम्भोगान्ते श्रममुपचितं सूचयन्त्यङ्गरागाः,

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छासितालिङ्गितानाम् ॥ ८९ ॥

पङ्कजीभूता इति । यत्र अलकापुर्याम् । सम्भोगान्ते सुरतावसाने । प्रियतमभुजो-
च्छ्वासितालिङ्गिताम् । प्रियतमासां प्राणमाधानां भुजैः उच्छ्वासितानि श्रान्त्या
जलसेकाय वा प्रशिथिलतान्यालिङ्गितानि यासां ता साम् । स्त्रीणां नारीणाम् ।
श्रमजलकणैः सुरतश्रमजनितजलबिन्दुभिः । पङ्कजीभूताः प्रागपङ्का इवानीं पङ्का
भवन्ति स्मेति तथोक्ताः । 'कर्मकर्तृभ्यां प्रागस्तत्त्वेचिवः' । चवी चास्यान्वयस्य स्येः
इतीकारः । आद्रितप्रस्तरान्ताः आद्रिभूतशय्यावसानाः । बद्धोत्कण्ठस्तन तटपरामृष्ट-
वर्णाः रचितरोमाञ्चितस्तनतटेन संघृष्टवर्णाः । विशोर्णाः शिथिलताः । अङ्गरागाः
अङ्गवेषाः । 'समालम्भोऽंगरामश्च प्रसादनविलेपनम्' इति घनञ्जयः । उपचितं
सञ्चितम् । श्रमम् आयासम् । सूचयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ ८९ ॥

अन्वयः—यत्र प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गितासां स्त्रीणां श्रमजलकणैः पङ्कजी-
भूताः आद्रितप्रस्तरान्ताः बद्धोत्कण्ठस्तनतटपरामृष्टवर्णाविशोर्णाः अङ्गरागाः
सम्भोगान्ते उपचितं श्रमं सूचयन्ति ।

अर्थ—जिस अलकापुरी में अपने प्रियतमों की बाहुपाश से जिनका
गाढ़ आलिग्न किया गया है ऐसी स्त्रियों के (रतिक्रीड़ा के) परिश्रम से
उत्पन्न जल कणों से पङ्कभाव को प्राप्त हुए, जिन्होंने शय्या प्रदेश को
गीला कर दिया है, दबाने से ऊपर आये हुए समीपवर्ती स्तन तटों से रगड़
खाए हुए मोतियों के कारण चारों ओर विकीर्ण प्रसाधन के विलेपन
(अंगराग) सम्भोग के अन्त में वृद्धिगत थकावट को सूचित करते हैं ।

यस्यामिन्दोरनतिचरितो नातिसान्द्रं पतन्तो,

गौरीभर्तुर्विरचितजटामौलिभाजो मयूखाः ।

नेतुं सद्यो विलयममलाः शक्नुयुर्दम्पतीना-

मङ्गलानि सुरतजनितानि तन्तुजालाबलम्बाः ॥ ९० ॥

यस्यामिति । यस्याम् अलकायाम् । गौरीभर्तुः ईशानस्य । विरचितजटामौलि-
भाजः । विरचिता ग्रथिता जटव मौलिस्तं भजतीति विरचितजटामौलिभाक्
तस्य लाञ्छनात्मकस्मेत्यर्थः । अनतिचरतः अतिचरतोत्पतिचरन् न अतिचरन्
अनतिचरन् तस्य अनतिचरन् तस्य अनतिक्रामनः । इन्दोश्चन्द्रमसः । नातिसान्द्रम् ।
अलुक् समासः । विरलं यथा तथा । पतन्तः पतन्तीति पतन्तः निर्गच्छन्तः । अमलाः
न विद्यते मलः कलङ्कः स्पर्शो येषां ते तथोक्ताः । तन्तुजालाबलम्बाः दिनालम्बि
सूत्रपुञ्जशायराः । तुद्गुणगुम्फिता इत्यर्थः । मयूखाः । 'मयूखस्त्रिवद्करज्वालाकु'
इत्यमरः । दम्पतीनां वधितवधितानाम् । सुरतजनितानि निघुवनसंभूताम् । अङ्ग-
मलानि शरीर श्रमम् । सद्यः तत्काल एव । विलयं नाशम् । नेतुं प्रापयितुम् ।
शक्नुयुः समर्था भवेयुः ॥ ९० ॥

अन्वय—यस्या गौरीभक्तुः विरचितजटामोलिभाजः अनतिचरतः इन्द्रोः नातिमान्द्रं पतन्तः अमलाः सन्तुजालावलम्बाः मधूखाः दम्पतीनां सुरतजनितो अङ्गलानि सद्यः विलयं नेतुं शक्नुयुः ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में जो निशा का नाथ है, जो विशेष रूप से रचित जटा के समान मुकुट को धारण किए हुए है अथवा वृक्षों की शाखाओं के आकार वाले जिह्वे से युक्त मुकुट को धारण किये हुए है तथा जो अपने मार्ग का अतिक्रमण नहीं करता है अथवा बहुत शीघ्र नहीं जाता है ऐसे चन्द्रमा की अत्यधिक घनी न पड़ती हुई निर्मल तन्तु समूह से विरचित आगमन द्वार से प्रवेश करती हुई किरणें दम्पतियों के सम्भोग जनित शारीरिक थकान को शीघ्र ही नष्ट करने में समर्थ होंगी ।

एकाकिन्यो मदनविवशा नीलवासोऽवगुण्ठाः,

प्राप्ताकल्पा रमणवसतीर्थातुकामास्तरुण्यः ।

यत्रापास्ते तमसि विपणीराश्रयन्त्युत्पथेभ्य-

स्त्वत्संरोधापगमविशदैरिन्दुपादैर्निशीथे ॥ ९१ ॥

एकाकिन्य इति । यत्र यकधामनि । निशीथे अर्द्धरात्रे । 'अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरो' इत्यमरः । त्वत्संरोधापगमविशदैः । त्वत्संरोधस्य संधावरणस्यापमेत विशदैर्निर्मलैः इन्दुपादैः चन्द्ररश्मिभिः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुयीषा' इत्यमरः । तमसि तिमिरे । 'तमिस् तिमिरं तमः' इत्यमरः । अपास्ते निराकृते । एकाकिन्यः असहायाः । मदनविवशाः मन्मथववशगताः नीलवासोऽवगुण्ठाः नीलवासोभिः वस्त्रैरवगुण्ठा अन्तर्हिताः । 'वस्त्रमाच्छादनं वासः' इत्यमरः । प्राप्ताकल्पाः लब्धभण्डनाः । 'आकल्पवेषो नेपथ्यम्' इत्यमरः । रमणवसतीः प्रियावासान् यातुकामाः गन्तुकामाः । तरुण्यः युवत्तमः । 'तरुणी युवतिसमे' इत्यमरः । उत्पथेभ्यः उद्गतमार्गेभ्यः । विपणीः पण्यः वीधिकाः । 'विपणिः पण्यवीधिका' इत्यमरः । आश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ९१ ॥

अन्वय—यत्र निशीथे त्वत्संरोधापगमविशदैः इन्दुपादैः तमसि अपास्ते एकाकिन्यः मदनविवशाः नीलवासोऽवगुण्ठाः प्राप्ताकल्पाः रमणवसतीः यातुकामाः तरुण्यः उत्पथेभ्यः विपणीः आश्रयन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में आधी रात के समय तुम्हारे द्वारा कोई प्रतिबन्ध न रहने से निर्मल चन्द्रमा की किरणों से अन्धकार के दूर हो जाने पर अकेली, काम से विवश, नीलवस्त्र से शरीर को ढके हुए और आभूषणों को पहिने हुए प्रियतम के निवासस्थान को जाने की इच्छुक

युवतियाँ गलत मार्गों को छोड़कर पण्य वीथिकाओं (बाजार की सड़कों) को पाती हैं ।

भावार्थ—मेघ के हट जाने से चन्द्रमा के द्वारा प्रकाश होने पर युव-
तियाँ गलत मार्ग को छोड़कर अपने इच्छित मार्ग को प्राप्त कर लेती हैं ।
उन्हें भटकना नहीं पड़ता है ।

तासां पाद्यं वितरितुमिवोपह्वरे निष्कुटानां,
धौतोपान्ता भवनवलभेरिन्दुपादाभिवर्षात् ।
यस्यां रात्रौ श्रममपथके प्रस्तुताः कामुकीनां
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ९२ ॥

तासामिति । यस्यामलकार्याम् । रात्रौ निशायाम् । तासां तरुणीनाम् । पाद्यं
पादोदकम् । 'पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । वितरितुमिव वितरणार्थे । निष्कु-
टानां गृहारामाणाम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः । उपह्वरेः अन्तर्भागे
समीपे वा । उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते आप्युपह्वरम्' इति विश्वः । 'उपह्वर-
मविधाने समीपे कापि कथ्यते' इत्यभिधानात् । धौतोपान्ताः प्रक्षालितसमीपप्रदेशाः
इन्दुपादाभिवर्षात् चन्द्ररश्म्यभिसेवनात् । स्फुटजललवस्यन्दिनः उल्लवणाम्बुकणा-
न्नाविणः । भवनवलभेः गृहवक्रदारुणः । 'गोपानसी तु वलभी छावने वक्रदारुणि'
इत्यमरः । चन्द्रकान्ताः चन्द्रकान्त शिवाः । अपथके अभागें । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये'
इत्यमरः । प्रस्तुताः प्रकृताः । कामुकीनां कामिनीनाम् । 'वृषस्यन्ती तु कामकी'
इत्यमरः । श्रमम् आयासम् । व्यालुम्पन्ति अपहरन्ति ॥ ९२ ॥

अन्वय—यस्यां तासां उपह्वरे पाद्यं वितरितुं इव इन्दुपादाभिवर्षात् स्फुट-
जललवस्यन्दिनः, निष्कुटानां धौतोपान्ताः, भवनवलभेः प्रस्तुताः चन्द्रकान्ताः रात्रौ
अपथके कामुकीनां श्रमं व्यालुम्पन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में युवतियों को एकान्त में पादोदक देने
के लिए ही चन्द्रमा की किरणों की वर्षा के कारण निर्मल जल बिन्दुओं
को टपकाने वाली, जिनके द्वारा गृह उद्यानों के समीपवर्ती प्रदेशों का
प्रक्षालन किया गया है ऐसी गृहोद्यान के भवनों के ऊपरी भाग की प्रशस्त
चन्द्रकान्तमणियाँ रात्रि में राजमार्ग से भिन्न पथों में भी कामी स्त्रियों
की मार्ग की थकान को दूर करती हैं ।

संलक्ष्यन्ते चिरयति मनोवल्लभे कामिनीनां,
गच्छन्तीनां स्खलितविषमं रात्रिसम्भोगहेतोः ।

सौभाग्याकैरिव विलसितैरातता राजमार्गा,
गत्पुष्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः ॥ ९३ ॥

संलक्ष्यन्त इति । यत्र अलकानगर्भाम् । मनोबलभे प्राणकान्ते । चिरपति
विलम्बयति सति । रात्रिसम्भोगहेतोः रात्री सुरतक्रीडानिमित्तम् । स्थलितविषमं
स्थलितेन पादस्थलितेन विषमं यथा भवति तथा गच्छन्तीनां यात्रीनाम् । कामिनीनां
कामलोचनानाम् । विशेषस्त्वङ्गनाभीरुः कामिनी वामलोचना' इत्यमरः ।
विलसितैः रचितैः सौभाग्याकैरिव सुभगत्वस्य चिह्नैरिव । 'कलङ्कां लोच्छनं
च चिह्नं लक्ष्य च लक्षणम्' इत्यमरः । गत्पुष्कम्पात् गत्या गमनेनोत्कम्पदवल्लभं
तस्मात् हेतोः । अलकपतितैः अलकेभ्यः पतितैः । मन्दार पुष्पैः सुरतकुसुमैः ।
आतताः विकीर्णाः । राजमार्गाः जनपतिपथाः संलक्ष्यन्ते संदृश्यन्ते ॥ ९३ ॥

अन्वय—यत्र मनोबलभे चिरपति रात्रिसंभोगहेतोः स्थलितविषमं गच्छ-
न्तीनां कामिनीनां गत्पुष्कम्पात् अलकपतितैः, विलसितैः सौभाग्याकै इव मन्दार
पुष्पैः राजमार्गाः आतताः संलक्ष्यन्ते ।

वर्ध—जिस अलकापुरी में प्रियतम के देर करने पर रात्रि संभोग
के लिए जाते समय लड़खड़ाने के कारण विषम रूप से जाती हुई स्त्रियों
के गमन में कम्पन होने के कारण अलकों (घुँघराले वालों) से गिरे
हुए मानों शोभायमान सौभाग्य के चिह्न मन्दार के फूलों से राजमार्ग
(सड़कें) व्याप्त दिखाई देते हैं ।

यत्रोद्याने कुसुमितलतामण्डपेषु स्थितानां,
शय्योपान्तैर्विततमधुपैराससम्भोगगन्धैः ।
नीलोत्तंसैर्निधुवनपदं सूच्यते दम्पतीनां,
क्लृप्तच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशमिदम् ॥ ९४ ॥

यत्रेति । यत्र नगर्भाम् । उद्याने आक्रीडे । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः ।
कुसुमितलतामण्डपेषु कुसुमानि सञ्जातान्या स्विति कुसुमिताः 'सञ्जातं सारका-
दिभ्यः' इति इतत्त्यः । तादृश ता लतादृश तासां मण्डपास्तेषु । स्थितानां
वसताम् दम्पतीनाम् मिथुनानाम् । आससम्भोगगन्धैः सम्भृतभोगगन्धैः । वितत-
मधुपैः आवृतमधुकरैः । शय्योपान्ते शयनोपान्तप्रदेशैः । क्लृप्तच्छेदैः रचितछण्डैः ।
नीलोत्तंसैः नीलोत्पललतामैः । कर्णविभ्रंशमिः कर्णभ्यां विभ्रंश्यन्तीति कर्णविभ्र-
ंशीतितैः । कनककमलैः कनकवर्णैः कमलैश्च । षड्द्या विवक्षितार्थलाभे सति
मयदिवग्रहेऽध्याहारः शेषः । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । निधुवनपदं सुस्तस्थानम् ।
सूच्यते ज्ञाप्यते ॥ ९४ ॥

अन्वय—यत्र उद्याने कुसुमितलतामण्डपेषु स्थितानां दम्पतीनां आसन्नसम्भोग-
गन्धैः विततमधुर्यः नीलोरांसैः शय्योपान्तैः कर्णविभ्रंशिमिः कलृप्तच्छेदैः कनक-
कमलैः च निधुवनपर्व सूच्यते ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में उद्यान में पुष्पित लतामण्डपों में स्थित
दम्पतियों के मैथुन सेवन का स्थान निम्न कारणों से जाना जाता है—
फैले हुए भ्रमरों से, सम्भोग काल में प्रयुक्त गन्ध द्रव्यों के ग्रहण करने
से, नील कमलों से रचित शिरोभूषण जहाँ है ऐसी शय्या के समीपवर्ती
स्थानों से तथा कानों से गिरने के कारण खण्ड खण्ड हुए स्वर्णकमलों
(सोने के समान कमलों) से ।

मन्दाकिन्यास्तटवनमनु क्रीडतां दम्पतीनां,
पुष्पास्तीर्णाः पुलिनरचिता यत्र सम्भोगदेशाः ।
संसूच्यन्ते बहुतरफलैः कुङ्कुमारक्तशोभै-
मुक्ताजालैस्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारैः ॥ ९५ ॥

मन्दाकिन्या इति । यत्र अलकायाम् । मन्दाकिन्याः गङ्गायाः । 'मन्दाकिनी
वियद्गङ्गा' इत्यमरः । तटवनमनु तीरवनं प्रति । क्रीडतां विहरतां । दम्पतीनां
मिथुनानाम् । पुष्पास्तीर्णाः पुष्पविकीर्णाः । पुलिनरचिताः सिकतानिमिताः । सम्भोग-
वेशाः कामकेलिप्रदेशाः । कुङ्कुमारक्तशोभैः कुङ्कुमेन लोहितमनोहरैः । बहुतर-
फलैः बहुक्रमुकादिफलैः । मुक्ताजालैः मौक्तिकसरैः । शिरोनिवेशितैरिति शेषः ।
स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नं सूत्रं येषां तैः । 'स्मृतः
परिसरो मूर्ध्ना देवोपान्तप्रदेशयोः' इति विश्वः । स्तनपरिचितच्छिन्नसूत्रैरिति
पाठे । स्तनयोः परिचितेनाभ्यासेन छिन्नं सूत्रं येषां तैः । मौक्तिकहारैश्च मुक्ता-
हारवष्टिभिरपि । संसूच्यन्ते सुष्ठु ज्ञाप्यन्ते ॥ ९५ ॥

अन्वय—यत्र कुङ्कुमारक्तशोभैः बहुतरफलैः मुक्ताजालैः, स्तनपरिसरच्छिन्न-
सूत्रैः हारैः च मन्दाकिन्याः तटवनं अनुक्रीडतां दम्पतीनां पुष्पास्तीर्णाः पुलिनरचिताः
सम्भोगदेशाः संसूच्यन्ते ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में कुङ्कुम के समान लाल शोभा से युक्त
विपुलतर फलों से, मोतियों से निर्मित हारों से तथा कुचप्रदेश द्वारा दूटे हुए
धागोंवाले हारों से गंगा के तटवर्ती वन के समीप क्रीड़ा करते हुए दम्पतियों
के फूलों से आच्छादित रेत में निर्मित सम्भोग सेवन के स्थान अच्छी तरह
जाने जाते हैं ।

गत्यायासाव्गलितकबरीबन्धमुक्तैः सभृङ्गैः,
कीर्णैः पुष्पैः कुसुमधनुषो बाणपातायमानैः ।
लाक्षारानैश्चरणनिहितैरप्यधिःशोणि वस्त्रां,
नैशो मार्गः सवितुः उदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ९६ ॥

गत्यायासादिति । यस्याम् अलकायाम् । सवितुः सूर्यस्य । उदये उद्गमे सति ।
अधिशोणि शोणिमधिकृत्याधिशोणि तस्मिन् भूतले । कामिनीनाम् स्त्रीणाम् ।
गत्यायासात् गमनाज्जातश्रमात् । गलितकबरीबन्धमुक्तैः गलितात् शिथिलात्
कबरीबन्धात् केशबन्धात् मुक्तानि च्युतानि तैः । 'कबरी केशवेशे' इत्यमरः ।
सभृङ्गैः भृङ्गसहितैः । कुसुमधनुषः कुसुमान्येव धनुषस्य तस्य कामस्य । बाणपाता-
यमानैः शरपातसदृशैः । कीर्णैः आस्तीर्णैः । पुष्पैः कुसुमैः । चरणनिहितैः पादवि-
लिप्तैः । लाक्षारानैश्च लाक्षारज्जनैरपि । 'लाक्षाराक्षान्तुक्लीषे यावोऽलक्त्वो
द्रुमादयः' इत्यमरः । नैशः निशि भवो नैशः । मार्गः पन्थाः । सूच्यते ज्ञाप्यते ।
मार्गं पतित मन्दारकुसुमादिलिङ्गैरथमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इति
भावः ॥ ९६ ॥

अन्वय—तस्यां गत्यायासात् गलित कबरीबन्धमुक्तैः कीर्णैः सभृङ्गैः कुसुम-
धनुषः बाणपातायमानैः पुष्पैः अधिशोणि चरणनिहितैः लाक्षारानैः अपि कामिनीनां
नैशः मार्गः सवितुः उदये सूच्यते ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में गमन से उत्पन्न परिश्रम के कारण
शिथिल केशवेश की रचना से गिरे हुए, भीरों से सहित, गिरते हुए काम
के बाण के समान फूलों से तथा पृथ्वी पर पैर रखने से अंकित महावर
के रंग से कामिनी स्त्रियों का रात्रिकालीन मार्ग सूर्योदय होने पर सूचित
होता है ।

भाषार्थ—कामिनियों के गमनजन्य परिश्रम के कारण उनका कबरी-
बन्ध शिथिल हो जाने से उनसे गिरे हुए फूल मार्ग पर गिर पड़े थे ।
फूलों के साथ उन पर बैठे हुए भौरे भी गिर पड़े थे । वे गिरे हुए फूल ऐसे
लग रहे थे जैसे गिरते हुए काम के बाण हों । जहाँ जहाँ स्त्रियों ने पैर रखे
थे वहाँ उसके महावर का रंग अंकित हो गया था । इन सब कारणों से
सूर्योदय के समय स्त्रियों का रात्रिकालीन मार्ग सूचित हो रहा था ।

सन्ये यस्या जगति सकलेऽप्यस्ति नौपम्यमन्य-
त्सर्वौपम्यप्रणिहितधिया केधसा निर्मितायाः ।

यामध्यास्ते कमलनिलया सम्पदश्च प्रजाना-

मानन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तैः ॥ ९७ ॥

मन्य इति । सर्वोपम्यप्रणिहितधिया सर्वोपमानत्वसावधानधिगणेन । गेयसा ब्रह्मणा । निमिताया रजितायाः । यस्याः अलकायाः पुरः । सकलेऽपि सर्वसिप-
न्नपि । अगति लोके । अन्यत् अपरम् । औपम्यम् उपमेयवस्तु । नास्ति मन्ये
न विद्यत इत्येवमहं जाने । कमलनिलया लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा'
इत्यमरः । याम् अलकाम् । अध्यास्ते अधिवसति । प्रजानां जनानाम् । सम्पदश्च
धियश्च । याम् अलकापुरम् । अध्यासते । अर्थवशाद्विभक्त्यापि परिणामः । 'शीङ्-
स्थासोराधारः' इत्याधारे द्वितीया । मन्ये इति पदमत्र वा सम्बन्धनीयम् । यत्र
अलकायाम् । नयनसलिलं नेत्राब्जम् । आनन्दोत्थं आनन्दजन्यमेव । अन्यैर्निमित्तैः
अपरैः शोकादिहेतुभिः न न भवति ॥ ९७ ॥

अन्वय—सर्वोपम्य प्रणिहितधिया वेधसा निमितायाः यस्याः सकले अपि
जगति औपम्यं नास्ति (इति) मन्ये । यां कमलनिलया अध्यास्ते । (यां) च
प्रजानां सम्पदः (अध्यासते) यत्र नयन सलिलं आनन्दोत्थं, न अन्यैः निमित्तैः ।

अर्थ—सभी उपमानों को ध्यान में रखकर ब्रह्मा से निर्मित जिस
अलका नगरी का समस्त संसार में भी कोई अन्य उपमान नहीं है ऐसा मैं
मानता हूँ । जिसमें लक्ष्मी निवास करती है तथा जिसमें प्रजाओं की
सम्पत्ति निवास करती है, जहाँ पर आंसू आनन्द से ही गिरते हैं, अन्य
निमित्तों से नहीं गिरते हैं ।

यत्रत्यानां न परपरता चित्तभर्तुः परत्र,

नान्यो भङ्गः प्रणयिनि जने मानभङ्गं विहाय ।

नान्यो बन्धः प्रियजनतया सङ्गमाशानुबन्धा-

न्तान्यस्तापः कुसुमशरजाविष्टसंयोगसाध्यात् ॥ ९८ ॥

यत्रत्यानामिति । यत्रत्यानां यत्र भवा यत्रत्यास्तेषाम् अलकापुरजनानाम् ।
चित्तभर्तुः प्राणनाथात् । परत्र अन्यत्र । चित्तभर्तारं विहायान्यत्रैत्यर्थः परपरता
परवशता । न नास्ति । प्रणयिनि जने प्रणयवञ्जने । मानभङ्गम् अभिमानव्युत्तिम् ।
विहाय मुक्त्वा । अन्यो भङ्गः । नास्ति प्रियजनतया प्रियजनसमूहेन । संगमाशानु-
बन्धात् संसर्गाभिलाषानुबन्धात् अन्यो बन्धः अन्यद्वन्धनं नास्ति इष्टसंयोगसाध्यात्
इष्ट संयोगेन प्रियजनसमागमेन साध्याग्निवर्तनीयात् । तत्प्रतिकार्यवित्यर्थः ।
कुसुमशरजात् मद्यनेन अन्यात्तापात् । अन्यस्तापोऽपरस्तापः । नास्ति ॥ ९८ ॥

१. तापो न कुसुमशरादिति पाठान्तरं ।

अन्वय—यत्रत्यानां चित्तभर्तुः परत्र परपरता न, प्रणयिनि जने, मानभङ्गं विहाय बन्धा भङ्गः न, प्रियजनतया सङ्गमाधानुबन्धात् अन्यः बन्धः न, इष्ट संयोगसाध्यात् कुसुमशरजात् अन्यः तापः न ।

अर्थ—जिस अलकापुरी में निवास करने वाले लोगों को मनोहर वस्तु के अतिरिक्त दूसरी जगह परवशता नहीं है अर्थात् मनोहर पुरुष और मनोहारिणी स्त्री को छोड़कर अन्यत्र परवशता नहीं है । प्रियतमों के प्रति मानभङ्ग के अतिरिक्त अन्य मान भंग नहीं है । प्रियजनों के मिलन को आशा के बन्ध से भिन्न बन्ध नहीं है । इष्ट व्यक्ति का संयोग सिद्ध न होने के कारण जो काम संताप होता है, उससे भिन्न कोई संताप नहीं है ।

यत्राकल्पान्निधिषु सकलानेव सम्पाद्यत्सु,

नार्थी कश्चिन्न खलु कृपणो नापि निःस्वो जनोस्ति ।

धर्मः साक्षान्निवसति सतीं यामलङ्कृत्य यस्मा-

न्नाप्यन्यत्र प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्तिः ॥ ९९ ॥

यत्रेति । यस्मात्कारणात् । धर्मः नीतिधर्मः । सतीं यां पुरीम् । आलङ्कृत्य विभूष्य । साक्षात् प्रत्यक्षेण । निवसति वर्तते । तस्मात्कारणात् । यत्र अलका-पुर्याम् । निधिषु निधानेषु । सकलानेष आकल्पान् भूषणानि । 'आकल्पवेषो नेपथ्यम्' इत्यमरः । सम्पाद्यत्सु दधानेषु । कश्चिन्नार्थी याचकः । न नास्ति । कृपणः क्षुद्रः । 'कदर्ये कृपणक्षुद्रकम्पिचानमितम्पचाः' इत्यमरः । न खलु नास्ति हि । निःस्वोपि अतो दरिद्रजनश्च । 'निःस्वस्तु दुविधो दीनो दरिद्रो दुर्मतोऽपि सः' इत्यमरः । नास्ति प्रणयकलहात् प्रणयजात कलहात् । अन्यत्र परतः । विप्रयोगोप-पत्तिरपि विरहप्राप्तिरपि नास्ति ॥ ९९ ॥

अन्वय—यत्र निधिषु सकलान् एव आकल्पान् सम्पाद्यत्सु कश्चित् जनः अर्थी नास्ति, न खलु (कश्चित्) कृपणः अस्ति, नाऽपि (कश्चित्) निःस्वः (अस्ति) यस्मात् यां सतीं अलङ्कृत्य धर्मः साक्षात् निवसति (तस्मात् तत्र) प्रणयकलहात् अन्यत्र विप्रयोगोपपत्तिः अपि नास्ति ।

अर्थ—जहाँ नवनिधियों से समस्त संकल्पों के पूरा हो जाने के कारण कोई भी व्यक्ति याचक नहीं है, न कोई दीन है और न कोई निर्धन है, क्योंकि उस शोभित अलका को अलङ्कृत कर धर्म प्रत्यक्ष रूप से निवास करता है अतः वहाँ प्रणय कलह से भिन्न किसी अवस्था में विरह की प्राप्ति भी नहीं है ।

यस्यै शक्रः स्पृहयतितराभिष्टसर्वद्विभाजे,
यत्रासीनाः शतमखपुरीं विस्मरन्त्येव सद्यः ।
नान्यच्चिन्त्यं विहरणभयाद्यत्र मृत्युञ्जयानां,
वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥ १०० ॥

यस्या इति । इष्टसर्वद्विभाजे इष्टाः सर्वद्वीः समस्तसम्पदो भजतीति तथोक्ता तस्यै । यस्यै अलकायै । शक्रः इन्द्रः । 'शक्रः शतमन्युः' इत्यमरः । स्पृहयतितरां वाञ्छयतितराम् । 'स्पृहेर्वेति' चतुर्थी । यत्र यस्माम् । आसीनाः स्थिताः जनाः । शतमखपुरीम् अमरावतीम् । सद्यः सपदि । विस्मरन्त्येव न स्मरन्त्येव । ततोप्यधिकेति भावः । यत्र पुरि । विहरणभयात् । विहारभीतेः । अन्यच्चिन्त्यम् अपरं चिन्तनीयम् । न नास्ति । मृत्युञ्जयानां मृत्युञ्जययन्तीति मृत्युञ्जयास्तेषाम् । वित्तेशानां यक्षाणाम् । 'वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयशयोः' इति शब्दान्वे । यौवनात् तारुण्यात् । अन्यद्वयश्च वाञ्छक्य वयस्त्व । 'स्रगबाल्यादिनोत्रैयः' इत्यमरः नास्ति खलु न भवति हि ॥ १०० ॥

अन्वय—इष्टसर्वद्विभाजे यस्यै शक्रः स्पृहयतितरां यत्र आसीनाः सद्यः एव शतमखपुरीं विस्मरन्ति, यत्र विहरणभयात्, अन्यत् न चिन्त्यं, यत्र मृत्युञ्जयानां वित्तेशानां यौवनात् अन्यत् वयो न खलु अस्ति ।

अर्थ—अभिलषित समस्त ऐश्वर्य से मुक्त जिसके लिए इन्द्र अत्यधिक अभिलाषा करता है जहाँ पर ठहरने वाले शीघ्र ही इन्द्रपुरी को भूल जाते हैं । जहाँ अन्यत्र जाने के भय से अन्य कुल भी चिन्ता योग्य नहीं है अर्थात् अलका को छोड़कर अन्यत्र जाने में दुःख का अमुभव होने से लोग दूसरी जगह जाने में डरते हैं, अलका को छोड़कर अन्य किसी की याद नहीं करते हैं । जहाँ मृत्यु को जीतने वाले यक्षों की यौवन से भिन्न बुढ़ापा आदि अवस्था नहीं है ।

नूनं कल्पद्रुमसहचरास्तत्सधर्माण एते,
सज्जाताः स्युः षड्भुक्तुकुसुमान्येकशो यत्प्रदद्युः ।
अक्षीणद्वि ध्रुवमुपगताः पल्लवोल्लासिता ये,
यत्रोन्मत्तभ्रमैरनिकराः पावपा नित्यपुष्पाः ॥ १०१ ॥

नूनमिति । यत्र नगर्याम् । अक्षीणद्वि सम्पूर्णसम्पत्तिम् । तपोर्वेशिष्ठ्यगुण विशेषणम् । ध्रुवं निश्चयेन । उपगताः उपयाताः । पल्लवोल्लासिता किसलयैः

शोभिताः । उन्मत्तभ्रमरनिकराः उन्मत्ताः सन्तुष्टाः भ्रमरनिकराः भृङ्गनिवहाः
 येषाम् ते । नित्यपुष्पाः नित्यं पुष्पाणि येषां ते तथोक्ताः । निवृत्तकलनियमा-
 दित्यर्थः । ये पादपाः वृक्षाः । 'पादपोगोवनस्पतीः' इति धनञ्जयः । षड्ऋतुकुसु-
 मानि षट्सु ऋतुषु जातानि कुसुमानि तथोक्तानि । यत् यस्मात् । एकशः एकैव ।
 प्रदद्युः वितरेयुः । तत् तस्मात्कारणात् । एते वृक्षाः । कल्पद्रुमसहस्रराः सुरद्रुम-
 सहकारिणः । तत्सधर्माणः 'धर्माः पुष्पयमन्यायस्वभावाचारसोमपाः' इत्यभिधानात् ।
 'सः समानस्य' इति समावः । 'धर्मावन्' इति बहुव्रीहापत्य । तत्समान
 स्वरूपाः । नूनं निश्चयेन सञ्जाताः समुद्भूताः । स्युः भवेयुः ॥ १०१ ॥

अन्वय—यत्र अक्षीर्णाद्वि भ्रुवं उपगताः पल्लवोत्प्लासिताः उन्मत्तभ्रमरमुखपाः
 नित्यपुष्पाः ये पादपाः यत् षड्ऋतुकुसुमानि एकशः प्रदद्युः (तत्) एते कल्प-
 द्रुमसहस्रराः नूनं तत्सधर्माणः सञ्जाताः स्युः ।

अर्थ—जिस अलकापुरी में अक्षीणऋद्धि को निश्चय से प्राप्त हुए,
 कोमल पत्तों से उत्पन्न सौन्दर्य से युक्त, भ्रमरों से वाचालित सदा फूलों
 से युक्त जो वृक्ष यतः छह ऋतुओं के फूलों को एक ही समय में देते हैं
 अतः ये कल्पवृक्षों के साथ निवास करने वाले उनके (कल्पवृक्षों के)
 समान स्वभाव वाले होने चाहिए ।

तत्सान्निव्यादिव वनलताः शिक्षितास्तन्मियों,

नानाभेदं विवरितुमलं तादृच दिव्यं प्रसूनम् ।

ताभिः स्पर्धामिह च गमिता यत्र भृङ्गोपगीता,

हंसश्रेणीरचितरचना^१ नित्यपद्मा नलिन्यः ॥ १०२ ॥

तत्सान्निव्यादिति । यत्र अलकायाम् । वनलताः विपिनवल्कल्यः तत्सान्निव्यात्
 सद्वृक्षसामोप्यात् । शिक्षिता इव अन्यासविशिष्टा इव । नानाभेदं बहुविधम् ।
 तन्मियों तत्केवल्यम् । विवरितुं विवरणाय कतुमित्यर्थः । अलं समर्थाः । ताभिः
 वनलताभिः । स्पर्धा विवादम् । गमिता इव प्रापिता इव । तादृच नलिन्यः
 पद्मिन्यः । 'विसिनीपद्मिनीमृताः' इत्यमरः । भृङ्गोपगीताः भृङ्गरूपकुजिताः ।
 हंसश्रेणीरचितरचनाः हंसश्रेणीभिः मरालराजिभिः रचिता रचना या सां ताः
 रचितरचना इत्यपि पाठः श्रेयान् । तत्र हंसश्रेण्या रचिता रचना काञ्चीदाम
 या सां ताः 'श्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रचना तथा' इत्यमरः । नित्यहंस-
 परिदेष्टिता इत्यर्थः । नित्यपद्माः नित्यं पद्मानि या सां ताः । नित्या पद्मा
 लक्ष्मीर्या सां ता इति च तथोक्ताः । दिव्यं मनोहरम् । प्रसूनं कुसुमम् । विवरितुमल-
 मित्यत्राप्यन्वयः ॥ १०२ ॥

१. वितरितुमलं । २. रचना ।

अन्वय—यत्र तत्सानिध्यात् तन्मियोगं शिक्षिताः इव ताः च वनलताः नाना-
मेवं दिव्यं प्रसूनं वितरितुं अलम् । यत्र च भृङ्गोपगीताः हंसश्रेणीरचितरचनाः
नित्यप्रह्लाः नलिन्यः ताभिः स्वर्द्धा इव गमिताः ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में कल्पवृक्ष को समीपता से मानों अभिल-
षित प्रदानरूप कर्तव्य की शिक्षा प्राप्त हुई वे (कल्पवृक्षों से आलिङ्गित)
वन लतायें अनेक प्रकार के दिव्य पुष्प प्रदान करने में समर्थ हैं तथा जहाँ
भौरों की गुञ्जन से युक्त, हंसों की पक्तियों द्वारा जिनमें रचना (मण्ड-
लाकार रचना) बनाई गई है ऐसी सदैव कमल से युक्त कमलिनियाँ वन
लताओं के साथ मानों स्पर्धा को प्राप्त कराई गई ।

भावार्थ—हंसों द्वारा बनाई गई मण्डलाकार रचना कमलिनीयों की
करवनी के समान प्रतीत होती थी ।

यस्यां नित्यप्रहृतमुखाम्भोदनानैः प्रतीता,
नृत्यन्त्युच्चैर्विरचितलयं ताण्डवैश्चित्रपिच्छाः ।
नानारत्नैरिव च निधयो निर्मिता जङ्गमास्ते,
केकोत्कण्ठाः भवनशिखिनो नित्यभास्वरकलापाः ॥ १०३ ॥

यस्यामिति । यस्यां पुर्याम् । नित्यप्रहृतमुखाम्भोदनानैः नित्यप्रहृतानां मुखाणां
पणत्रानाम् अभ्भोदानामिव तादृश्वनिभिः । प्रतीताः प्रयिताः । 'प्रतीतेः प्रयितव्यात्
वित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । नानारत्नैः विविधमणिभिः । निर्मिताः रचिताः ।
जङ्गमाः सञ्चारिणः । निधय इव निधानवत् । 'निधिर्वादीप्रधिः' इत्यमरः ।
चित्रपिच्छाः चित्रं पिच्छं बह्वं येषां ते तथोक्ताः केकोत्कण्ठाः केकाभिः उद्गतः
कण्ठां येषां ते तथोक्ताः । नित्यभास्वरकलापाः नित्यं भास्वस्तः कलापाः बह्वणि
येषां ते तथोक्ताः । 'कलापी भूषणो बह्वं तूणीरे संहती कवे' इत्यमरः । ते भवन-
शिखिनः क्रीडामयूराः ताण्डवैः नर्तनैः । 'ताण्डवै नर्तनं नाट्यम्' इत्यमरः
विरचितलयं विरचितो लयस्तालसाम्यं यस्मिन्कर्मणि तत् । तालः कालक्रियामानं
लयः साम्यम्' इत्यमरः । उच्चैः परम् । नृत्यन्ति नर्तनं कुर्वन्ति ॥ १०३ ॥

अन्वय—यस्यां नित्यप्रहृत मुखाम्भोदनानैः प्रतीताः, चित्रपिच्छाः, नानारत्नैः
निर्मिताः जङ्गमाः निधयः इव च ते नित्यभास्वरकलापाः केकोत्कण्ठाः भवन-
शिखिनः ताण्डवैः विरचितलयं उच्चैः नृत्यन्ति ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में नित्य बजाए गए मेघ के समान नाद
वाले मृदङ्गों की ध्वनियों से आनन्दित अद्भुत अथवा अनेक रंगों के
पिच्छों से युक्त अनेक प्रकार के रत्नों से निर्मित जङ्गम निधियों के समान

सतत प्रकाशमान पंखों से घोभित तथा ध्वनि करने के लिए गर्दन को ऊँचा करने वाले गृहमयूर लय (नृत्य, गीत आदि का साम्य) उत्पन्न कर अत्यधिक रूप से नृत्य करते हैं ।

ज्योत्स्नमन्येष्वमरवसति व्याहसत्सु स्वभूत्या,
हर्म्येषूद्यद्वलभिषु सुधापङ्क्तुधौतेषु यस्याः ।

निर्विष्यन्ते निधिभुगधिपैः स्त्रीसहायैर्वितन्व-

न्तित्य ज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥ १०४ ॥

ज्योत्स्नमन्येष्विति । यस्याः अलकायाः । ज्योत्स्नमन्येषु ज्योत्स्नां मन्यन्ते इति ज्योत्स्नमन्याति तेषु । 'कतुः रवः' इति रवत्यः । ज्योत्स्नापुञ्जायमानेष्वित्यर्थः । स्वभूत्या निजैश्वर्येण । अमरवसति देववासम् । व्याहसत्सु हासं कुर्वन्सु । उद्यद्वलभिषु उपसृतवर्जिषु । सुधापङ्क्तुधौतेषु सुधाशेषावधौतेषु । रौद्रेषु नितन्वन्तित्यज्योत्स्ना प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः वितन्वन्तित्यज्योत्स्नया प्रसर्पन्त्या सार्वकालिक चन्द्रिकया प्रतिहतातमसां वृत्तिर्व्याप्तिस्तया रम्याः सुभगाः । अथ ज्योत्स्नाया नित्यत्वं महेशस्य तदा शयत्वादिति भावः । प्रदोषाः रात्रिप्रवेशकालाः । 'प्रदोषो रजनी-मुखम्' इत्यमरः । स्त्रीसहायैः वनितासहचरैः । निधिभुगधिपैः निधीन भुञ्जन्तीति निधिभुजस्तेषामधिपैः यक्षनायकैः । निर्विष्यन्ते अनुभूयन्ते ॥ १०४ ॥

अन्वय—सुधापङ्क्तुधौतेषु ज्योत्स्नमन्येषु स्वभूत्या अमरवसति व्याहसत्सु उद्यद्वलभिषु यस्याः हर्म्येषु वितन्वन्तित्यज्योत्स्ना प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः स्त्रीसहायैः निधिभुगधिपैः निर्विष्यन्ते ।

अर्थ—घूना से सफेद पुते हुए, अपने आपको चाँदनी के समान मानने वाले, अपने ऐश्वर्य से देवों के निवास स्थान स्वर्गभूमि पर हैंसते हुए, ऊँचे ऊपरी भागों से युक्त जिस अलकानगरी के भवनों में प्रसरणशील नित्य चाँदनी के द्वारा अन्धकार के नष्ट हो जाने से रमणीय रातों का अनुभव नारीरूप सहचरियों से युक्त यक्षपति करत हैं ।

भावार्थ—रातों का अनुभव अपनी रमणियों के साथ यक्षों के अधिपतियों द्वारा किया जाता है ।

दृष्ट्वा यस्याः प्रकृतिचतुरामाकृतिं सुन्दरीणां,
त्रैलोक्येऽपि प्रथमगणनामोयुषां जातलज्जा ।
मन्ये लक्ष्मीः सपदि विसृजेदेव संलुच्यकेशान्,
हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धम् ॥ १०५ ॥

दृष्ट्वेति । यस्याः पुर्यः । सुन्दरीणां रमणीनाम् । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । त्रैलोक्येऽपि त्रिलोका एव त्रैलोक्यं तस्मिन्नपि 'त्रैलोक्ये' इति दृश्यम् । प्रथमगणनां प्रथमोपनाम् । मुख्यतामित्यर्थः । ईयुषीं भवतीम् । 'लिटः क्वसुकानौ' इति क्वसुः । 'नुदुग्' इति डी । प्रकृतिचतुरां प्रकृत्वा चतुरां निपुणाम् । आकृतिम् आकारम् । दृष्ट्वा वीक्ष्य । जातलज्जा उत्पन्नवीक्षा । 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा वीक्षा' इत्यमरः । लक्ष्मीः श्रीः । सपदि शीघ्रेण । 'द्राङ् सङ्क्षुः सपदि द्रुते' इत्यमरः । केशान् शिरोरुहान् । संलुच्य उत्पाद्य । हस्ते पाणी । लीलाकमलं लीलार्थं कमलम् । लीलारविन्दं हस्ते स्थितमित्यर्थः । 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । जातावेकवचनम् । बालकुन्दानुविद्धं बालकुन्दैः प्रत्यग्रमागध्यकुसुमैः अनुविद्धम् अनुवेधो ग्रथनम् । नपुंसके भावे क्तः । अलकमिति पाठे बालकुन्दानुविद्धम् अभिनवमागध्यकुसुमग्रथितम् । अलकाश्चूर्णकुन्तलम् । कर्मणि क्तः । विसृजेविव परिहरेदिव । मन्ये जाने ॥ १०५ ॥

अन्वय—यस्याः त्रैलोक्ये अपि प्रथमगणनां ईयुषीं सुन्दरीणां प्रकृतिचतुरां आकृतिं दृष्ट्वा जातलज्जा लक्ष्मीः केशान् संलुच्य हस्ते लीलाकमलं, अलके बालकुन्दानुविद्धं सर्पादि विसृजेत् एव (इति) मन्ये ।

अर्थ—जिस अलकापुरी की तीनों लोकों में भी उत्कृष्ट गणना को प्राप्त हुई स्त्रियों की स्वभाव से मनोहर आकृति को देखकर जिसे लज्जा उत्पन्न हो गई है ऐसी लक्ष्मी केशों का लोच कर हाथ में शोभायुक्त कमल तथा अलकों में अर्धविकसित कुन्दपुष्पों का गुम्फन अवश्य ही छोड़ देगी, ऐसा मैं मानता हूँ ।

यत्र स्त्रीणां स्मितरुचिलसज्ज्योत्स्नया बद्धशोभा,

प्रालेयांशोः श्रियमुपहसत्यस्तदोषाऽकलङ्का ।

भूयो लक्ष्मीं हिममहिमजां मानयन्तीभिराभि-

नीता लोभप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्रीः ॥ १०६ ॥

यत्रेति । यत्र अलकायाम् । स्त्रीणां वनितानाम् । स्मितरुचिलसज्ज्योत्स्नया स्मितस्य ईषदाहस्य रुचिः कान्तिः विलसन्ती चासौ ज्योत्स्ना च स्मितरुचिरिव विलसज्ज्योत्स्नातया । बद्धशोभा रचितच्युतिः । अस्तदोषा अस्तो नष्टो दोषो अस्तगमनोपरागादिदूषणं यस्याः सा विनष्टरात्रिश्च । 'सायं निशव्यं दोषोऽश्वो वा ना दूषणाद्ययोः' इत्युभयत्रापि भास्करः । अकलङ्का कलङ्कुरहिता । एतद्विशेषणद्वयं चन्द्राप्यधिकगुणत्वं साधयति । भूयः पुनः । हिममहिमजां हिमस्य हेमन्तर्तोर्महिम्ना

सामर्थ्येन जाताम् । सख्योऽन्तःस्थानशोभाम् । मानयन्तीभिः सत्कुर्वन्तीभिः । आभिः स्त्रीभिः । लोधप्रसवरजसा लोधप्रसवानां लोधपुष्पाणां रजसा परागेण । लोधप्रसवरजसा लोधप्रसवानां लोधपुष्पाणां रजसा परागेण । 'गालवः शावरो लोधः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने 'पांमुर्ना न त्रया रजः' इत्यमरः । पाण्डुतां गोरत्वम् । नीता प्रापिता । आननश्रीः मृगलक्ष्मीः । प्रालेयांशोः चन्द्रमसः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । धियं सम्पत्तिम् । उपहसति परिहरति ॥ १०६ ॥

अन्वय — यत्र स्मितचंचिलसज्ज्योत्सना आबद्धशोभा, अस्तदोषा, अवलङ्कृता, हिममहिमजां लक्ष्मी मानयन्तीभिः आभिः लोधप्रसवरजसा भूयः पाण्डुतां नीता, स्त्रीणां आननश्रीः प्रालेयांशोः धियं उपहसति ।

अर्थ—जिस अलका में मृदु हास्य की कान्तिरूप शोभायमान चाँदनी से विरचित, सौन्दर्य से युक्त, दोष रहित, (चन्द्रश्री रात्रि के सम्बन्ध से सहित है ।), निष्कलङ्क (चन्द्रश्री सकलंक है), हेमन्त ऋतु की महिमा प्रकर्ष से उत्पन्न उद्यान की शोभा का सम्मान करती हुई उस नगरी में रहने वाली स्त्रियों के द्वारा लोध पुष्पों के पराग से पुनः पुनः स्वेतवर्ण को प्राप्त कराई गई (स्त्रियों के) मुख की शोभा चन्द्रमा की शोभा (चाँदनी) पर हँसती है ।

यत्राकल्पे स्वरुचिरचिते कल्पवृक्षप्रसूते,
सत्येव स्यात्प्रियमभिनवप्रीतिमादृत्य किञ्चित् ।
यक्षस्त्रीणां यदुपनिहितं ताभिरात्तानुरागं
चूडापाशे नवकुरवर्कं चारु कर्णे शिरीषम् ॥ १०७ ॥

यत्राकल्प इति । यत्र अलकापुरि । स्वरुचिरचिते स्वच्छन्दकृते । कल्पवृक्षप्रसूते कल्पवृक्षेषु जाते । आकल्पे आभरणे । सत्येव विश्रुतम् एव । ताभिः यक्षस्त्रीभिः । चूडापाशे केशपाशे । नवकुरवर्कं इत्यग्रकुरवकप्रसूतम् । 'अम्लानस्तु महासहा' तत्र शोणे कुरवकम्' इत्यमरः । कर्णे श्रोत्रे । जातावेकवचनम् । चारु वेशलम् । 'सुन्दरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । शिरीषं पुष्पविशेषम् । 'शिरीषस्तु कपोतनः । अण्डिलोऽपि इत्यमरः । आत्तानुरागं आत्तानुरागं आसः प्राप्नोऽनुरागो यस्मिन् कर्मणि तत् । यत् यस्मात् कारणात् । उपनिहितं संधृतम् । तस्मात् कारणात् । अभिनवप्रीतिम् अभिनवस्य प्रीतिस्ताम् । आवृत्य गृहीत्वा । यक्षस्त्रीणां यक्षनारीणाम् । किञ्चित् ईषद्वस्तु तुच्छमित्यर्थः । प्रियं प्रीतिकरम् । यक्षस्त्रीणां कल्पवृक्षदत्तान्ध्या भरणे सत्यपि लोकोभिनवप्रियः' इति वचनात् पुष्पाप्यपि प्रमोदकराणि भवेयुरिति भावः ॥ १०७ ॥

अन्वय—यत्र स्वस्वचिरचिते कल्पवृक्षप्रसूते आकल्पे सति एव ताभिः चूडा-
पाशो आत्तानुरागं नवकुरवकं, कर्णे चास शिरीषं यत् उपनिहितं तत् यक्षस्त्रीणां
अभिनवप्रीति आदृत्य किञ्चित् प्रियं स्यात् ।

अर्थ—यत्र. जिस अलकापुरी में अपनी रुचि से रचित और कल्पवृक्ष
से उत्पन्न आभूषण होने पर भी [अलकानगरी की] स्त्रियों के द्वारा
केशपाश में लालिमा को प्राप्त किया हुआ नया कुरवक का फूल है, कान
में मनोहर शिरीष का फूल स्थापित किया गया है अतः यक्षस्त्रियों को
अभिनव पदार्थ में प्रीति की अपेक्षा से कोई शिरीष पुष्प आदि तुच्छ वस्तु
भी प्रिय होती है ।

भावार्थ—वहाँ की स्त्रियों की नूतन पदार्थ में प्रीति लक्षित होती है ।

सम्प्रति सर्वदा सर्वतु सम्पत्तिमाह—

पाणौ पद्मं कुरवकयुतं स्वोचिते धाम्नि कुन्दं,
लौघ्रो रेणु स्तनपरिसरे हारि कर्णे शिरीषम् ।
व्यक्तिव्यक्तं व्यतिकरमहो तत्र वण्णामृतूनां,
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ १०८ ॥

पाणाविति । यत्र पुरि । वधूनां नारीणाम् । पाणौ हस्ते । 'पञ्चशास्त्रः शयः
पाणिः' इत्यमरः । पद्मं पङ्कजम् । शरत्लिङ्गमेतत् । स्वोचिते स्वयोग्ये । धाम्नि
स्थाने केशपाश इत्यर्थः । कुरवकयुतं कुरवकपुष्पसहितम् । वसन्तलिङ्गमेतत् ।
कुन्दं कुन्दकुसुमम् । कुन्दानां यद्यपि 'माध्यं कुन्दम्' इत्यभिधानात् । शिशिरस्व-
मस्ति तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः । शिशिरे प्रौढत्वमित्यवस्थामेदेने हेमन्तं कार्यत्वम् ।
कुन्दपुष्पमपि केशपाशे । स्तनपरिसरे पयोधरप्रदेशे । 'स्मृतः परिसरो मृत्पुदेवोपान्त-
प्रदेशयोः' इति विश्वः । लौघ्रः लोघ्रसम्बन्धी । रेणुः धूलिः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां
धूलिः' इत्यमरः । शिशिरलिङ्गमेतत् । कर्णे श्रोत्रे । हारि रम्यम् । शिरीषं
शिरीषकुसुमम् । ग्रीष्मलिङ्गमेतत् । सीमन्ते च शिरोरुहपद्धतौ । 'स्त्रीणां पुंसि
च सीमन्तः' इत्यमरः । त्वदुपगमजं तवोपगमनेन मेधागमनेन जायते इति तथोक्तम् ।
नीपं कदम्बप्रसूनम् । 'अथ स्थलकदम्बके । नीपः स्यात्पुलकः श्रीमान्प्रावृषेण्यो हलि-
प्रियः' इति शब्दार्णवे । वर्षालिङ्गमेतत् । तत्र अलकापुरि । वण्णां अतूनां षट्-
कालानाम् । व्यतिकरं परस्परस्यानुप्रवेशनम् । 'व्यतिकरः समाख्यातो व्यसन-
व्यतिषङ्गयोः' इति विश्वः । व्यक्तिव्यक्तं प्रकाशेन प्रकटितम् । अहो आश्चर्यं
भवेदिति शेषः ॥ १०८ ॥

अन्वय—यत्र वधूनां पाणौ पद्मं, स्वोचिते धाम्नि कुरवकयुतं कुन्दं, स्तन-

परिसरे लोध्रो रेणुः कर्णे हारि शिरीषं, स्त्रीमन्ते च त्वदुपगमजं नीपं, तत्र यव्वां
ऋतूनां व्यतिकरमहः व्यक्तव्यक्तम् ।

अर्थ—जहाँ पर (जिस अलकापुरी में) स्त्रियों के हाथों में कमल है, अपने योग्य स्थान (केशकलाप) में कुरबक के फूलों से युक्त कुन्दपुष्प है, स्तनप्रदेश में लीध्र पुष्पों का पराग है, कान में मनोहर शिरीष का फूल है तथा माँग में तुम्हारे आगमन से उत्पन्न कदम्ब पुष्प है । उस अलका नगरी में छहों ऋतुओं का पारस्परिक मिलन उत्सव स्पष्ट रूप से व्यक्त हो गया ।

शक्रमन्याः परिणतशरच्चन्द्रिकानिर्मलानि,
प्रोत्तुङ्गानि प्रणयविवशाः स्थापतेयोष्मवन्ति ।
आक्रीडन्ते प्रिययुवतिभिः सर्वकामाभितृप्ता,
यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येभ्य हर्म्यस्थलानि ॥१०९॥

शक्रमन्या इति यस्याम् अलकायाम् । शक्रमन्याः इन्द्रमन्याः शक्रमन्यते आत्मनः शक्रमन्याः । 'कतुः सः' इति सत्यः । प्रणयविवशाः प्रीतिवन्तः । सर्वकामाभितृप्ता सर्वाभिलाषस्तृप्ताः । यक्षाः वित्तेशाः । परिणतशरच्चन्द्रिका-निर्मलानि सम्पूर्णशरत्काल ज्योत्स्नेव निर्मलानि । प्रोत्तुङ्गानि उन्नतानि । स्थापते-योष्मवन्ति स्थापतेयस्य उष्मवन्ति उष्णवन्ति । 'द्रव्यं विलं स्थापतेयं' इत्यमरः । सितमणि मयानि स्फटिकमयानि चन्द्रकान्तमणिमयानि च हर्म्यस्थलानि एव गत्वा प्रिययुवतिभिः स्त्रीभिः सह । आक्रीडन्ते रमन्ते ॥ १०९ ॥

अन्वय—यस्यां शक्रमन्याः प्रणयविवशाः सर्वकामाभितृप्ता यक्षाः प्रिययु-वतिभिः परिणतशरच्चन्द्रिकानिर्मलानि प्रोत्तुङ्गानि स्थापतेयोष्मवन्ति सित-मणिमयानि हर्म्यस्थलानि एव संक्रीडन्ते ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में अपने आपको इन्द्र मानने वाले, प्रणय से विवश तथा समस्त अभिलाषाओं को सफल करने वाले यक्ष प्रिय अङ्गनाओं के साथ, पूर्णता को प्राप्त शरत्कालीन चाँदनी से निर्मल, अत्यधिक ऊँचे, वन की ऊष्मा (गर्मी) से सम्पन्न, स्फटिकमणियों से बनाए हुए भवनों में आकर क्रीड़ा करते हैं ।

यत्र ज्योत्स्नाविमलिततलान्याभिताः कुट्टिमनि,
प्रासादानां हरिमणिमयान्यासवानोवदन्ति ।
रंरम्यन्ते द्रविणपतयः पूर्णकामा निकामं,
ज्योतिष्छायाकुसुमरचनाम्युत्तमस्त्रीसहायाः ॥ ११० ॥

यत्रेति । यत्र अलकायाम् । प्रासादानां हर्म्याणाम् । ज्योत्स्नाविमलतलानि
ध्वित्रिकवा विभिन्ना स्थलानि । हरिमणिभयानि इन्द्रनीलरत्ननिर्मितानि । आसवा-
भोवन्ति आसेवन पुष्परसेन आमोदवन्ति परिमलवन्ति । ज्योतिष्छायाकुसुम-
रचनानि ज्योतिषां ज्योतिष्काणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुसुमानि स रचितानि
परिष्कृतानि । ज्योतिष्काराग्निभाज्जलार्कपुत्रार्थद्विरात्मसु' इति वैजयन्ती । कुट्टि-
मानि अश्लिष्टानि । आश्रिताः संश्रिताः । उत्तमस्त्रीसहायाः ललिताङ्गना
सहचराः । पूर्णकामाः सम्पूर्णाभिलाषाः 'कामोऽभिलाषस्तर्पयन्' इत्यमरः । द्विषण-
पतयः यक्षाः । निकामं यथेष्टम् । रंरम्यन्ते भृशं रमन्ते ॥ ११० ॥

अन्वय—यत्र ज्योत्स्नाविमलिततलानि हरिमणिभयानि आसवाभोदवन्ति
ज्योतिष्छायाकुसुमरचितानि प्रासादानां कुट्टिमानि आश्रिता पूर्णकामाः उत्तमस्त्री-
सहायाः द्विषणपतयः निकामं रंरम्यन्ते ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में चाँदनी से निर्मल तलभाग वाले, इन्द्र-
नीलमणि से निर्मित, उत्तोजक सुगन्ध द्रव्यों से युक्त अथवा फूलों के रस
से सुगन्धित (या मद्य की गन्ध से युक्त) ताराओं के प्रतिबिम्ब रूप पुष्पों
से अलंकृत भवनों के आगनों का आश्रय लेकर बड़ी हुई कामवासना से
युक्त, यक्ष उत्तम स्त्रियों के साथ अपनी इच्छानुसार अत्यधिक रूप से
रमण करते हैं ।

लोलापाङ्गाः सुरसरसिकाः प्रोन्नतभ्रूविकाराः,
प्राणेशानां रहसि मदनाचार्यकं कर्तुमीशाः ।
स्वाधीनेऽर्थेविफलमिति वा वामनेत्रा न यस्या-
मासेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतम् ॥ १११ ॥

लोलापाङ्गा इति । यस्यां नगर्याम् । लोलापाङ्गाः चञ्चलापाङ्गाः । 'लोल-
द्वचल सतृष्णयोः' 'अपाङ्गोनेत्रयोरन्ते' इत्यमरः । सुरसरसिकाः सुरसेन शृङ्गारा-
दिरसेन रसिकाः । प्रोन्नतभ्रूविकाराः प्रोच्चलद्भ्रूमङ्गाः । प्राणेशानां प्राण-
नाथानाम् । रहसि रहस्ये । 'विश्रितविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहस्यो-
पांशुचालिङ्गे' इत्यमरः । अर्थे प्रयोजने । स्वाधीने साधिते सति । विफलं न
निष्फलं न भवति । इति वा एवमेव । 'उभायां विकल्पे वा' इत्यमरः । मदना-
चार्यकं मन्मथाचार्यस्त्वम् । 'योगाख्यादुगुरुोत्तमादुबुध' इति बुध् 'वीरकः' इत्यकः ।
कामरहस्योपदेशमित्यर्थः । कर्तुं विधातुम् । ईशाः समर्थाः । वामनेत्राः कामिन्यः ।
'कामिनी वामलोचना' इत्यमरः । कल्पवृक्षप्रसूतं पानाङ्गसुरद्रुमसम्भूतम् । रतिफलं
रसेः कामकेत्याः फलम् । मधु वृक्षरसम् । आसेवन्ते आदृत्यानुभवन्तीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अन्वय—यस्यां लोलापाङ्गा सुरसरसिकाः प्रोन्नतभ्रूविकाराः रहसि प्राणे-

शानां मदनाचार्यकं कर्तुं ईशाः वामनेत्राः अयं स्वाधीने [तति मदनाचार्यकं]
विफलं इति वा कल्पवृक्षप्रसूतं रत्तिफलं मनु न आसेवन्ते ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में चंचल नेत्र प्रान्त वाली, संभोग शृंगार
रस की ज्ञाता, उन्नति को प्राप्त भीहों के विकार से युक्त, एकान्त में
अथवा रतिक्रीड़ा के समय प्राणनाथों के कामशास्त्र के आचार्यों के कर्म को
करने में समर्थ सुन्दर नेत्रों वाली स्त्रियाँ 'काम सेवन रूप फल में स्वाधीन
होने पर कामाचार्य का काम विफल हो गया' इस कारण से ही कल्पवृक्ष
से उत्पन्न और कामोत्तेजक मद्य का सेवन नहीं करती हैं ।

गेहे गेहे धनवसचिर्व्यत्र धर्मानुरागा-

दिव्यैर्गन्धैः सुरभिकुसुमैः साक्षतैर्धूपदीपैः ।

सङ्गीताद्यैरपि जिनमहो वर्त्यते पुण्यकामै-

स्त्वद्गम्भीरध्वनिषु मधुरं पुष्करेष्वहतेषु ॥ ११२ ॥

गेहे गेहे इति । यत्र यक्षयामनि । गेहे गेहे गृहे गृहे । वीप्सायां द्विः । धर्मानु-
रागात् सद्धर्मभक्त्या । पुण्यकामैः पुण्याभिलाषिभिः । धनवसचिर्वैः कुबेरमन्त्रिभिः ।
विष्यैः दिवि भवैः स्वर्गस्थैरित्यर्थः । गन्धैः मलयजैः । साक्षतैः अक्षतसहितैः ।
सुरभिकुसुमैः सुरभिषुक्तैः कुसुमैः । धूपदीपैः धूपश्च दीपश्च तथोक्तास्तैः ।
सङ्गीताद्यैरपि सङ्गीत प्रभुत्वैश्च । त्वद्गम्भीरध्वनिषु । तव गम्भीरध्वनिरिव
ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले'
इत्यमरः । मधुरं श्रुतिसुभगं यथा तथा । आहतेषु प्रहतेषु सत्सु । जिनमहः अहं-
तृजा । वर्त्यते विधीयते ॥ ११२ ॥

अन्वय—यत्र गेहे गेहे धर्मानुरागात् पुण्यकामैः धनवसचिर्वैः त्वद्गम्भीर-
ध्वनिषु पुष्करेषु मधुरं आहतेषु दिव्यैः गन्धैः सुरभिकुसुमैः साक्षतैः धूपदीपैः
सङ्गीताद्यैरपि जिनमहो वर्त्यते ।

अर्थ—जहाँ पर घर घर में धर्म के अनुराग के कारण पुण्य की
अभिलाषा करने वाले कुबेर के सचिवों [मन्त्रियों] अथवा भूत्यों द्वारा
तुम्हारे समान गम्भीर शब्द वाले पुष्कर वाद्यों के कर्णप्रियरूप से बजाए
जाने पर दिव्य गन्ध, सुगन्धित फूल, चावल, धूप, दीप तथा संगीत आदि
(नृत्य, गीत, वादित्र) से जिनपूजा का उत्सव किया जाता है ।

वासः क्षौमं जिगलिषु शनैर्नूनमादेष्टुकामं,

यूनां कामप्रसवभयनं हरि नाभेरधस्तात् ।

**काञ्चीदाम्ना किमपि विधृतं लक्ष्यते कामिनीनां,
नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणाम् ॥११३॥**

वास इति । यत्र कुबेरपुरि । बिम्बाधराणां बिम्बमिव अधरः ओष्ठो वासां
ताः तासाम् । 'प्रतिबिम्बे प्रतिकृती प्रतिकृत्या च मण्डले । लाञ्छनेऽपि च बिम्बोऽ-
स्त्रोऽन द्वयोर्बिम्बकाफले' इति भास्करः । कामिनीनां कामानाम् । नीवीबन्धोच्छ्व-
सितशिथिलं नीवीबन्धस्य उच्छ्वसितेन त्रुटितेन शिथिलं स्रस्तम् । 'नीवी पणे ग्रन्थि-
भेदे स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । काञ्चीदाम्ना रत्नतथा । किमपि कियत् ।
विधृतम् अवलम्बितम् । क्षौमं वासः दुकूलं वस्त्रम् । 'क्षौमं दुकूलम्' 'वस्त्रमा-
च्छादनं वासः' इत्युभयत्राप्यमरः । नाभेरधस्तात् नाभेरधोभागे । हारि सुभगम् ।
'हृद्यं हारि मनोहरं च हचिरम् ।' इति हलानुबन्धः । कामप्रसन्नभवनं कामोत्पत्ति-
स्थानम् । भूतं निश्चयेन । धूनां तदणानाम् । 'वयस्वतरुणो युवा' इत्यमरः ।
आदेष्टुकामम् उपदेष्टुकामम् । शनैः सन्दम् । जिगलिषु गलितुमिच्छु लक्ष्यते
विषयीक्रियते ॥ ११३ ॥

अन्वय—यत्र बिम्बाधराणां कामिनीनां नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं, धूनां
हारि कामप्रसन्नभवनं नूनं आदेष्टुकामं नाभेः अधस्तात् शनैः जिगलिषु क्षौमं वासः
काञ्चीदाम्ना किमपि विधृतं लक्ष्यते ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में बिम्बाफल के समान (लाल) अधर
वाली स्त्रियों का नीवी की गाँठ के टूटने से शिथिल तरुणों के मन को हरण
करने वाला और काम के उत्पत्ति स्थान को निश्चित रूप से प्रदर्शन करने
की इच्छा से नाभि के नीचे धीरे-धीरे गिरने का इच्छुक रेशमी वस्त्र
करधनी के द्वारा किसी प्रकार धारण किया हुआ दिखाई देता है ।

**यस्यां कामद्विपमुखपटच्छायमास्त्रस्तनीवि,
श्रीमच्छोणीपुलिनवरणं वारि काञ्चीविभङ्गम् ।
पूर्वं लज्जा विगलति ततो धर्मतोयं बधूनां,
क्षौमं रागादनिभूतकरेष्वक्षिपत्सु प्रियेषु ॥ ११४ ॥**

यस्यामिति । यस्यां राजराजपुर्याम् । बधूनां सोमान्तनीनाम् । कामद्विपमुखपट-
च्छायं कामगजमुखवस्त्रसदृशम् । 'छाया प्रतिबिम्बमनाकान्तिः प्रतिबिम्बमनात्पः ।
इत्यमरः । आस्त्रस्तनीवि ईषच्छिथिलिता नीवी यस्य तत् । 'नीवी परिपणे अन्धो
स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । श्रीमच्छोणीपुलिनवरणं शोभावन्निताम्बमेव
पूलिनं तस्याऽऽवरणम् । काञ्चीविभङ्गं काञ्ची रत्नैव विभङ्गस्तरङ्गो यस्य
तत् । 'भङ्गं खङ्गे पराजये । तरङ्गे रोगभेदे च' इति भास्करः । वारि वारीव
वारि जलोपमम् । क्षौमं दुकूलम् । अनिभूतकरेषु सदनपारवश्येन चपलहस्तेषु ।

प्रियेषु प्राणकान्तेषु । रागात् मोहात् । आक्षिपत्सु आहरत्सु सत्सु । पूर्वं प्राक् । लज्जा त्रीडा । विगलति । ततः पश्चात् । धर्मतोयं स्वेदाम्बु । विगलति निपतति ॥ ११४ ॥

अन्वय—यस्यां कामद्विपमुखपटच्छायं, आस्रस्तनीवि श्रीमत् श्रोणीपुलिन-वरणं काञ्चीविभङ्गं वारि, श्रीमं अनिभुतकरेषु प्रियेषु रागात् आक्षिपत्सु वधूनां लज्जापूर्वं विगलति, ततः धर्मतोयम् ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में कामरूपी हाथी के मुख के (अलंकार स्वरूप) वस्त्र के समान कान्ति युक्त, खुली हुई गाँठ वाला, शोभायुक्त, (ऊँचा होने के कारण) जघन के समान तट का आवरक (ढँकने वाला) करधनी के आकार के समान वतुलाकार अनेक प्रकार की तरंगों से युक्त (अथवा जहाँ पर करधनी की विशेष रचना है) जल के समान रेशमी वस्त्र चंचल हाथों वाले प्रियतमों के द्वारा अनुरागपूर्वक खींचे जाने पर स्त्रियों की लज्जा के पहले ही विलय को प्राप्त हो जाता है, अनन्तर पसीने का जल विलय को प्राप्त होता है ।

आक्षिप्तेषु प्रियतमकरैरंशुकेषु प्रमोदा-

दन्तलीलातरलितवृशो यत्र नालं नवोढाः ।

शय्योत्थायं वदनमस्ताऽपासितुं धावमाना,

अचिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान् ॥ ११५ ॥

आक्षिप्तेष्विति । यत्र ऐलविल धामनि । प्रमोदात् प्रकृष्टो मोदः प्रमोदस्त-
स्मात् । प्रियतमकरैः प्राणेशपाणिभिः । अंशुकेषु वस्त्रेषु । 'चैलं वसनमंशुकम्'
इत्यमरः । आक्षिप्तेषु अवहृतेषु सत्सु । नवोढाः नवपरिणीताः स्त्रियः । अन्तर्लीला-
तरलितवृशः अन्तर्विलासेन चञ्चला वृशो यासां ताः । अचिस्तुङ्गान् अचिभि-
र्ममुखैस्तुङ्गान् । 'अचिर्ममुखशिल्लयोः' इति विश्वः । रत्नप्रदीपान् रत्नान्येव
प्रदीपान् । शय्योत्थायं शय्यायाः उत्थाय शय्योत्थायम् । यतूर्णेपादानेनेतिणमन्त-
त्कादव्ययम् । अभिमुखं सम्मुखम् यथा तथा । धावमानाः पलायमानाः । प्राप्यापि
लब्ध्वापि । वदनमस्ता मुखवायुना । अपासितुं नाशयितुम् । नालं समर्या न
भवन्ति । अत्राङ्गानानां रत्नप्रदीप निर्यापिणप्रवृत्त्या मोक्षं व्यज्यते ॥ ११५ ॥

अन्वय—यत्र प्रियतमकरैः प्रमोदात् अंशुकेषु आक्षिप्तेषु अन्तर्लीलातरलितवृशः
नवोढाः शय्योत्थायं धावमानाः अचिस्तुङ्गान् रत्नप्रदीपान् अभिमुखं प्राप्य अपि
(तान्) वदनमस्ता अपासितुं न अलम् ।

१. प्रमोहात् ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में प्रियतमों के हाथों द्वारा मोह के कारण महीन रेशमी वस्त्र हटाए जाने पर लीला के कारण अन्दर जिनकी आँखें चंचल हो गई हैं ऐसी नववधुएँ शय्या से उठकर दौड़ती हुई ऊँची ली वाले रत्नदीपकों और सामने आकर भी (उन्हें) मुझ को वायु से धुलाने में समर्थ नहीं हैं ।

वस्त्रापाये जघनमभितो दृष्टिपातं निरोद्धुं,
यूनां क्लृप्ता सुरभिरचिता यत्र मुग्धाङ्गनानाम् ।
कम्पायत्तात्करकिसलयादन्तराले निपत्य,
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ११६ ॥

वस्त्रापाय इति । यत्र जघनक्षनगर्भम् । वस्त्रापाये वसनापनमे सति । ह्रीमूढानां लज्जया मूढानाम् । मुग्धाङ्गनानां मुग्धस्त्रीणाम् । जघनमभितः जघनस्य सर्वतः । यूनां तरुणानाम् । दृष्टिपातं दग्ध् व्यापृतिम् । निरोद्धुम् आवरणाय । क्लृप्ता कल्पिता । सुरभिरचिता सुरभिनिमिता । चूर्णमुष्टिः चूर्णस्य कुङ्कुमादेमुष्टिः । कम्पायत्तात् । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । ग्रीडावशादित्यर्थः । करकिसलयात् हस्तपल्लवात् । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । अन्तराले मध्ये । निपत्य पतित्वा । विफल प्रेरणा व्यर्थव्यापारा भवति ॥ ११६ ॥

अन्वय—यत्र वस्त्रापाये ह्रीमूढानां मुग्धाङ्गनानां जघन अभितः यूनां दृष्टिपातं निरोद्धुं क्लृप्ता सुरभिरचिता चूर्णमुष्टिः कम्पायत्तात् करकिसलयात् अन्तराले निपत्य विफलप्रेरणा भवति ।

अर्थ—जहाँ पर कटि वस्त्र के हटाए जाने पर लज्जा से किर्कृतव्यविमूढ़ भोली भाली स्त्रियों के कटि प्रदेश के चारों ओर युवकों का दृष्टिपात रोकने के लिए फेंके गये सुगन्धित द्रव्यों से निर्मित मुट्ठी भर चूर्ण कम्पनयुक्त किसलय के समान कोमल हाथ से बीच में ही पड़कर दृष्टिपात रोकने रूप काम में विफल हो जाता है ।

प्रस्थासन्नैः शिखरखचितैरुन्मयूर्खैर्विचित्रै-
श्चित्रा रत्नैर्नभसि वितताः शक्रचापानुकारैः ।
विभ्रत्युच्चैः सजलजलदा सद्दितानस्य लीलां,
नेत्रा नीता सततगतिना यद्विमानाग्रभूमौ ॥ ११७ ॥

प्रस्थासन्नैरिति । प्रस्थासन्नैः समीपस्थैः । शिखरखचितैः शृङ्गेषु खचितैः । उन्मयूर्खैः उद्गता मयूखा येषां तैः । उद्गतकिरणैः । विचित्रैः बहुविधैः । रत्नैः

मणिभिः । चित्राः आश्चर्यभूताः । नभसि सुखवर्त्मनि । शक्रवापानुकारैः इन्द्राधु-
धानुकरणीः । वितताः विस्तृताः । यद्विमानाग्रभूमिः यस्या अलकाया विमानानाम्
अग्रभूमिः उग्रभूतलानि । नेत्रा नमसोति नेता तेन प्रेरकेण । सततगतिना सततं
गतिर्यस्य तेन वायुना । 'मातरिश्वः सदागतिः' इत्यमरः । नीताः शण्डिताः । सजल-
जलदाः जलसहितमेवाः । सद्रितानस्य समीचीनस्य उल्लोचस्य । 'अस्वी वितान-
मुल्लोचः' इत्यमरः । लीलां विलासम् । उच्चैः परम् । विभ्रति धरन्ति ॥११७॥

अथ—नेत्रा सततगतिना यद्विमानाग्रभूमिः नीताः, शिखरस्वर्चितः प्रत्या-
सन्नैः शक्रवापानुकारैः रत्नैः विचित्रैः उग्रभूतैः वितताः चित्राः सजलजलदाः
नभसि सद्रितानस्य लीलां विभ्रति ।

अर्थ—प्रेरक वायु के द्वारा जिस अलका नगरी के सात खण्डों वाले
भवनों के अग्रभागों में पहुँचाए गए मेघ भवनों के अग्रभाग में निबद्ध, अग्र-
भाग में वर्तमान मेघ के समीप में स्थित इन्द्रधनुष का अनुकरण करने वाले,
नाना रंग वाले और ऊपर की ओर जाने वाली किरणों से युक्त रत्नों द्वारा
व्याप्त और विविध रंग वाले जल युक्त बादल आकाश में समीचीन वितान
की शोभा की धारण करते हैं ।

अध्यासोना भवनवर्त्मनि शारदी मेघमाला,

यत्रामुक्तप्रतनुविसरच्छीकरासारधारा ।

भीस्वेवालं व्रजति विलयं पश्यतामेव साक्षा-

वालेख्यानां सजलकणिकाशेषमुत्पाद्य सद्यः ॥११८॥

इत्यसौ च वर्षपरमेस्वरपरमगुरुश्रीजिमसेनाचार्यविरचितमेघदूतवेष्टितवेष्टिते पाद्वी-
भ्युदये भगवत्कैवल्यवर्णननाम द्वितीय सर्गः ॥२॥

अध्यासोना इति । यत्र अलकानगरीम् । भवनवर्त्मनि गृहोपरिष्ठ वक्र दारुणि ।
अध्यासोना अधिष्ठिता । 'शीङ्स्थासोऽधरेणधारः' इति आधारे द्वितीया । आमुक्त-
प्रतनुविसरच्छीकरासारधारा विसरन्तश्च ते शीकराश्च तेषामासारो वेगवद्वर्षं तस्य
धारा तथोक्ता आमुक्ता प्रतन्वी विसरच्छीकरासारधारा यस्याः सा तथोक्ता ।
'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ मुद्बुद्धे' इति वैयाकृत्यम् । शारदी स्तरदि भवा
शरत्कालप्रसवन्धिनो । मेघमाला जीमूतपद्धतिः । आलेख्यानां सचित्राणाम् । 'चित्रं
लिखितरूपाद्यं स्वादालेख्यं प्रयत्नतः । निमित्तास्तस्य' इति शब्दार्णवे । सजल-
कणिकाशेषम् सजलजलकणिकाभिः । शेषं वर्णमिश्रत्वादिशेषम् । उत्पाद्य जन-

यित्वा । अलं परम् । भीक्ष्वेव भयमाश्रित्येव । पश्यतामिव प्रेक्षतां जनानामिव ।
साक्षात् प्रत्यक्षतः । विलयं नाशम् । सद्यः तत्क्षण एव । व्रजति गच्छति ॥११८॥

इत्यमोषवर्षपरमेश्वरपरमगुरुश्रीजिनसेनाचार्यविरचितमेघदूतवेष्टित वेष्टिते
पार्श्वन्निपुदये तद्ब्याख्यायां च सुबोधिम्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

अन्वय—यत्र भवनवर्त्मनि अव्यासीना आमुक्त प्रतनुविसरच्छीकरासारधारा
शारकी मेघमाला साक्षात् पश्यतां एव आलेख्यानां स्वजलकणिका दोषं उत्पाद्य अलं
भीत्वा ह्य सद्यः विलयं व्रजति ।

अर्थ—जहाँ पर भवन की छत पर स्थित छोड़ने पर स्वरूपप्रमाण में
फैलते हुए जल कणों को निरन्तर गिरती हुई धारा वाली शरत्कालीन
मेघों की पंक्ति लोगों के द्वारा प्रत्यक्ष रूप से देखे जाने वाली शक्तों की
भित्तियों पर बने हुए चित्रों को अपने जल के बिन्दुओं से दूषित कर मानों
अत्यधिक डरकर शीघ्र ही विनाश को प्राप्त होती है ।

इति द्वितीय सर्गः

अथ तृतीयः सर्गः

इतोऽर्धवेष्टितानि—

वेगादन्तर्भवनवलभेः सम्प्रविष्टाः कथञ्चित्,
सूक्ष्मीभूताः सुरतरसिकौ दम्पती तत्र दृष्ट्वा ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालं-
धूमोद्गगारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ १ ॥

वेगादिति । यत्र राजपुत्राणि । त्वादृशाः भवादृशाः । त्वमिव दृष्यन्ते ते
त्वादृशाः । त्वत्सदृशा इत्यर्थः । जलमुचः मेघाः । भवनवलभे गृहवक्रदारुणः
सकाशात् । अन्तः गृहान्तरम् । वेगात् शीघ्रमेण । सूक्ष्मीभूताः स्तोकीभूताः ।
कथञ्चित् केनापि प्रकारेण । सम्प्रविष्टाः कृतप्रवेशास्तन्तः । तत्र गृहान्तरे ।
सुरतरसिकौ निधुवनप्रिया । दम्पती स्त्रीपुरुषौ । दृष्ट्वा विलोक्य । शङ्कास्पृष्टा
इव शङ्कास्पृष्टा भवति । दृष्ट्वा इव । “शङ्काभयविरहितः” इति शब्दार्थः ।
धूमोद्गगारानुकृतिनिपुणाः धूमोद्गारस्य धूपधूमनिर्गतस्यानुकृतावनुकरणे निपुणाः
कुशलाः । जर्जराः विषीर्णाः सन्तः । जालैः गवाक्षैः । “जालं समूह आनायो
गवाक्षक्षारकावपि” इत्यमरः । निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति ॥ १ ॥

अन्वय—यत्र वेगात् भवनवलभेः अन्तः सम्प्रविष्टाः कथञ्चित् सूक्ष्मीभूताः
धूमोद्गगारानुकृति निपुणाः तत्र (भवनवलभौ) सुरतरसिकौ दम्पती दृष्ट्वा शङ्का-
स्पृष्टाः इव त्वादृशाः जलमुचः जालैः जर्जराः (सन्तः) निष्पतन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में शीघ्रता से भवन की अटारी के अन्दर
प्रविष्ट होकर जिस किसी प्रकार सूक्ष्म आकार धारण किए हुए जालमार्ग
(शरीखों) से निकलते हुए धुएँ का अनुकरण करने में कुशल तुम्हारे
समान मेघ वहाँ पर (भवन की अटारी पर) रति क्रीड़ा में मग्न दम्पति
को देखकर मानों शङ्कित से होते हुए गवाक्षों से टुकड़े-टुकड़े होकर बाहर
निकल जाते हैं ।

स्त्रीभिः सार्धं कनककदलोषण्डभाजामुपान्ते,
क्रीडाव्रीणां निधिभुगधिपा यत्र दीव्यन्त्यभोक्षणम् ।
मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिः-
मन्दाराणां तटवनरुहां छायाया वारितोष्णाः ॥ २ ॥

स्त्रीभिरिति । यत्र अलकायाम् । मन्दाकिन्याः गङ्गायाः । सलिलशिशिरैः उदकेन धीतैः । मरुद्भिः मारुतैः । सेव्यमानाः सेव्यन्त इति सेव्यमानाः । तटवनरुहा तटवनेषु रोहन्तीनि तटवनरुहास्तेषाम् । क्विप् । मन्दाराणां सुरद्रुमाणां । छायया अनातपेन । वारितोष्णाः शमिततापाः । निधिभृगधिपाः यक्षेन्द्राः । कनककदलीषण्डभाजां सुवर्णकदलीषण्ड मुतानाम् । क्रोडाद्रीणां कुतकाचलानाम् । उपान्ते समीपे । स्त्रीभिः स्वर्वनिताभिः । सार्धं साकम् । अभीक्ष्णं शब्दत् । दीव्यन्ति क्रीडन्ति ॥ २ ॥

अन्यथ—यत्र मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः मरुद्भिः सेव्यमानाः तटवनरुहा मन्दराणां छायया वारितोष्णाः निधिभृगधिपाः स्त्रीभिः सार्धं कनककदलीषण्डभाजां क्रोडाद्रीणां उपान्ते अभीक्ष्णं दीव्यन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में गंगा के जल से शीतल वायुओं द्वारा सेवित और तटवर्ती वन के मन्दार वृक्षों की छाया के द्वारा जिनका आतप दूर किया गया है ऐसी यक्ष स्त्रियों के साथ स्वर्ण के समान रंग वाली कदलियों के समूह से युक्त क्रीडापर्वतों के समीपवर्ती प्रदेश में निरन्तर क्रीडा करते हैं ।

सौन्दर्यस्य प्रथमकलिकां स्त्रीमयीं सृष्टिमन्यां,

व्यातन्वाना जयकदलिका भीमकेतोर्जिगीषोः ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिमिक्षेपगूढैः,

सङ्क्रीडन्ते मणिभिरमरप्रायिता यत्र कन्याः ॥ ३ ॥

सौन्दर्यस्येति । यत्र अलकापुर्याम् । जिगीषोः जेतुमिच्छुर्जिगीषुः तस्य जय-
शीलस्य । भीमकेतोः भूकरध्वजस्य जयकदलिका जयपताकिकाः । अमर प्रायिताः
अमरैर्दिविजैः प्रायिताः काङ्क्षिताः सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यः ।
“कन्या कुमारिका नार्यः” इति विष्णुः । सौन्दर्यस्य सुभगत्वस्य । प्रथमकलिकां
प्रथमकोरकभूताम् । “कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरः । स्त्रीमयीं रमणीरूपाम् ।
अन्याम् अपूर्वाम् । सृष्टिं सर्जनम् । व्यातन्वानाः प्रकटीकुर्वन्त्यस्मत्पर्यः । कनक-
सिकतामुष्टिमिक्षेपगूढैः कनकस्य सिकतासु मुष्टीनां विक्षेपणेन संवृतैः ।
अथवा कनकसिकतानां मुष्टिषु विक्षेपेण गूढैः । अतएव अन्वेष्टव्यैः मुग्यैः ।
मणिभिः रत्नैः । सङ्क्रीडन्ते रमन्ते । “क्रीड्तोकूड्” इति तद् । गूढमणि-
सञ्जया देशिकक्रीडया मम्यक् क्रीडन्त इत्यर्थः । “रत्नादिभिर्बालिकादौ
गुप्तिदृष्टव्यकर्मभिः । बालिकाभिः कृता क्रीडा नाके गूढमणिः स्मृता” कामक्रीडा
गूढमणिगुप्तिकेलिस्तुलायनम् । पिण्डं कञ्चुक दण्डार्धः स्मृतादितिककेल्यः”
इति शब्दार्णवे ॥ ३ ॥

अन्वय—यत्र सौन्दर्यस्य प्रथमकलिकां स्त्रीमयीं अन्यां सृष्टिं व्यातन्वानाः जिगीषोः मीनकेतोः जयकदलिकाः अमरप्रार्थिताः कन्याः कनकसिकतामुष्टि-
निक्षेपगूढैः अम्बेष्टव्यैः मणिभिः सङ्कीर्णन्ते ।

अर्थ—जिस अलकापुरी में सौन्दर्य की अद्वितीयकली स्त्री रूप अपूर्व सृष्टि को प्रकट करते हुए, जीतने के इच्छुक कामदेव की जयपताकार्यै, देवताओं से प्रार्थित यक्ष कन्यार्यै स्वर्णमय बालुकाओं की मुद्रियों के निक्षेप (फेंकने) से गूढ़ (ढँके या छिपे) होने के कारण ढूँढ़ने योग्य मणियों से ढ़ोड़ा करती हैं ।

भाषा—पहले मणियों पर कई मुठ्ठी भर बालू फेंक दी जाती थी, जिससे वे ढँक जाती थीं । तब उनको खोजा जाता था । इस प्रकार वे गुप्तमणि नामक ढ़ोड़ा किया करती थीं ।

इष्टान्कामानुपनयति यः प्राक्तनं पुण्यपाकं,

तं शंसन्ति स्फुटमनुचरा राजराजस्य तृप्ताः ।

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-

रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम् ॥ ४ ॥

इष्टानिति । यत्र अलकायाम् । **अक्षय्यान्तर्भवननिधयः** भवनस्यान्तरन्तर्भवनं अक्षय्याः क्षयरहिताः अन्तर्भवननिधयो येषां ते तथोक्ताः । यथेष्टभोग सम्भावनाय-
मिदं विशेषणम् । **प्रत्यहं** प्रतिदिनम् । **तृप्ताः** सर्वविषय सन्तुष्टाः । **राजराजस्य**
ऐलविलस्य । **अनुचराः** भृत्याः । “भृत्योनुजीव्यनुचरः” इति धनञ्जयः । **धन-**
पतियशः एकपिङ्गस्य कीर्तिम् । **रुद्गायद्भिः** उच्चैर्गायद्भिः । **देवगानस्य** गान्धार-
ग्रामस्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः । **रक्तकण्ठैः** रक्तो मधुरः कण्ठश्चनिर्येषां तैः ।
किन्नरैः देवविशेषैः । **सार्धं** सत्रा । “सार्धं तु साकं सत्रा समं सह” इत्यमरः । **यः**
पुण्यपाकः । इष्टान् अभीष्टान् । **कामान्** कामभोगान् । **उपनयति** प्रापयति ।
प्राक्तनं प्राग्भवम् । **पुण्यपाकं** सुकृतपरिपाकम् । **स्फुटं** प्रस्फुटम् । **शंसन्ति**
स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

अन्वय—यत्र अक्षय्यान्तर्भवननिधयः तृप्ताः राजराजस्य अनुचराः रक्तकण्ठैः
धनपतियशः रुद्गायद्भिः किन्नरैः सार्धं यः इष्टान् कामान् उपनयति तं प्राक्तनं
पुण्यपाकं स्फुटं शंसन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में भवन के भीतर अक्षयनिधियों से सम्पन्न, सन्तोषयुक्त कुबेर के सेवक मधुर स्वर से कुबेर के यश को ऊँचे स्वर से गाते हुए किन्नरों के साथ जो इष्ट कामयोग प्राप्त कराता है उस पूर्व जन्म में उत्पन्न पुण्य के फल की स्पष्ट रूप से प्रशंसा करते हैं ।

यस्यां मन्दानकपटुरवैर्बोधिता वित्तभर्तु-

भृत्या भृङ्गैः सममुपहितप्रीतयः कामदायि ।

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहायाः,

बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ ५ ॥

यस्यामिति । यस्याम् अलकापुरम् । मन्दानकपटुरवैः आनन्दानो मन्दुरवैः सशोक्ता मन्दैः गम्भीरैः आनकपटुरवैः बोधिताः ज्ञापिताः । उपहितप्रीतयः विधूत सन्तोषाः । विबुधवनितावारमुख्या सहायाः विबुधवनिताः अप्सरसः ता एव वारमुख्याः वेश्याविशेषाः महायाः येषां ते यथोक्ताः । "वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात्" इत्यमरः । बद्धालापाः सम्भावित संस्लापाः । "बद्धापाङ्गाः" इति वा पाठः । कामिनः कामुकाः । वित्तभर्तुः धनपतेः । भृत्याः अनुचराः । कामदायि मनोरथप्रदम् । वैभ्राजाख्यं चैत्ररथस्य नामान्तरम् । बहिरुपवनं बाह्योपवनम् । भृङ्गैः भ्रमरैः । समं सह । निर्विशन्ति प्रविशन्ति । सुगन्धदेहस्य भ्रमर मूह्यन्तीति भावः ।

अन्वय—यस्यां मन्दानकपटुरवैः बोधिताः, भृङ्गैः समं उपहित प्रीतयः विबुधवनितावारमुख्यासहायाः, बद्धालापाः, कामिनः वित्तभर्तुः भृत्याः कामदायि वैभ्राजाख्यं बहिरुपवनं निर्विशन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में मृदङ्गों को गम्भीर और तीक्ष्ण ध्वनियों से जगाए गए, भीरों के साथ मित्रता को प्राप्त हुए देवस्त्रियों रूप गणिकाओं को साथ लिए हुए और बातचीत करते हुए कामुक कुबेर के सेवक कामवासना को प्रकट करने वाले अथवा अभीष्ट वस्तु को प्रदान करने वाले वैभ्राज नामक बाह्य उद्यान का अनुभव करते हैं ।

अन्वय—यस्याम् मन्दानकपटुरवैः बोधिताः उपहितप्रीतयः विबुधवनिता-वारमुख्यासहायाः बद्धालापाः कामिनः वित्तभर्तुः भृत्याः कामदायि वैभ्राजाख्यं बहिरुपवनं भृङ्गैः समम् निर्विशन्ति ।

अर्थ—जिस अलका नगरी में गम्भीर मृदङ्गों की समर्थ ध्वनियों से ज्ञापित सन्तोष को धारण किये हुए अप्सरा रूप वेश्यायें जिनकी सहायक हैं ऐसे बातचीत करते हुए कामी कुबेर के अनुचर चैत्ररथ नाम वाले बाहरी उद्यान में भीरों के साथ प्रवेश करते हैं ।

यस्मिन्कल्पद्रुमपरिफरः सर्वकालोपभोग्या-

निष्टान्भोगान्सुकृतिनि जने शफलान्पम्फुलीति* ।

वासद्विचित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमावेशवक्षः,
पुष्पोद्भूतं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम् ॥ ६ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् विचित्रधवनोद्देशे । कल्पद्रुमपरिकरः सुरद्रुमनिचयः ।
“वृन्दप्राभवयोस्त्वेव पर्यङ्कपरिवारयोः । आगम्ये च परिस्तारे भवे परिकरस्तथा”
इत्यभिधानान् । चित्रं नानावर्णम् । क्षीममिति वा पाठः । वासो वसनम् ।
नयनयोः अक्षयोः । विभ्रमावेशदक्षं विभ्रमाणांमादेशो दक्षं समर्थम् । विभ्रमदायक-
मित्यर्थः । पुष्पोद्भूतं पुष्पोद्भवम् । मधुवृष्यरसम् । विभ्रमादानं द्वारा मधुनो
मण्डनत्वं कियत्कवैः पल्लवैस्सह असा भूषणानां विकल्पं विशेषं इष्टान् एवंरूपान-
भिलषितान् । सर्वकालोपभोग्यान् सर्वकालेषूपभोक्तुं योग्यान् । शंफलान् शंसुखमेव
फलं येषां तान् । भोग्यान् इन्द्रियविषयान् । सुकृतिनि सुकृतमस्यास्तीति सुकृती
तस्मिन् पुण्यवति । जने लोके । पम्फलीति मृदां फलति “चर्फला” इति मम् ॥

अन्वयः—यस्मिन् कल्पद्रुमपरिकरः चित्रं वामः, नयनयोः विभ्रमावेशदक्षं
मधु, किसलयैः सह पुष्पोद्भूतं, भूषणानां विकल्पं, इष्टान् सर्वं कालोपभोग्यान्
शम्फलान् भोग्यान् सुकृतिनि जने पम्फलीति ।

अर्थः—जिस वैभ्राज नाम वाले वन प्रदेश में कल्पवृक्षों का समूह
मनोहर वस्त्र को, दोनों नेत्रों को विलास का उपदेश देने में अनुर मदिरा
को, किसलयों के साथ पुष्पों के आविर्भाव को, अनेक अलङ्कारों को,
अभिलषित, सब समयों में उपभोग के योग्य और सुखजनक भोगों को
पुण्यवान् व्यक्ति के लिए अत्यधिक रूप से निष्पन्न करता है ।

भावार्थः—जहाँ कल्पवृक्षों के द्वारा वस्त्र, अलंकार आदि समस्त
वस्तुयें प्राप्त होती हैं ।

रुच्याहारं रसमभिमतं स्रग्विकल्पं विपञ्चो-
माहार्याणि स्वरुचिरचितान्यंशुकान्यङ्ग रागम् ।
लाक्षारामं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्मिन्,
एकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ७ ॥

रुच्याहारमिति । यस्मिन् वैभ्राजवने । एकः कल्पवृक्षः एकः सुरद्रुमः ।
रुच्याहारं स्वाद्यमाहारम् । अभिमतं सम्मतम् । रसं रसविशेषम् । प्राणधार्यमेतत् ।
स्रग्विकल्पं साक्षात्प्रेमम् । कण्ठधार्यमेतत् । विपञ्चो वीणाम् । कर्णं श्राव्यमेतत् ।
स्वरुचिरचितानि स्वेच्छाकल्पितानि । आहार्याणि मनोहराणि । अंशुकानि वस्त्राणि
कटिधार्यमेतत् । अङ्गरागं लेपनम् अवधार्यमेतत् । चरणकमलन्यास योग्यं चरण-
१. वृष्यरस इत्युक्ते मदजनकपानमित्यर्थः ।

कमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य योग्यम् । लाक्षारारं रज्यतेऽनेनेति रागो रञ्जनद्रव्यं
लाक्षैव रागस्तम् । इदं च पादानुलेपनमण्डनोपलक्षणमिति । सकलं च समस्तमपि ।
अबलामण्डनम् वनिताप्रसादनम् । सूते जनयति ॥ ७ ॥

अन्वय—यस्मिन् एकः कल्पवृक्षः स्नानाहारं, अभिमतं रसं, सन्धिकल्पं,
विपञ्चीं स्वरुचिरचिन्तानि आहार्याणि अंशुकानि, अंशरागं, चरणकमलन्यासयोग्यं
लाक्षारारं सकलं च अबलामण्डनं सूते ।

अर्थ—जिस वैभ्राज वन में एक कल्पवृक्ष स्वाद के योग्य आहार को,
इष्ट रस को, अनेक प्रकार की मालाओं को, वीणा को, स्वेच्छा से निर्मित
मनोहर वस्त्रों को, सुगन्धित विलेपन को, चरण कमलों में समर्पण करने के
योग्य महावर को तथा स्त्रियों के समस्त अलङ्कारों को उत्पन्न करता है ।

भूमिं स्प्रष्टुं द्रुतमुखसुराः गह्लमाना इवामी,

पत्रधयासा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र बाहाः ।

मन्दाक्रान्तादिगिभविभुभिः स्पर्धमाना इवोच्चैः

शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ॥ ८ ॥

भूमिमिति । यत्र राजधान्याम् । पत्रधयासाः पत्रमिव द्यामला हरिद्वर्णा
इत्यर्थः । दिनकरहयस्पर्धिनः सूर्यस्य हयैरश्वैः स्पर्धिनः सूर्यस्य हयैरश्वैः स्पर्धिनः
स्पर्धाशीलाः । अमी बाहा अश्वाः । "बाहोश्चतुरगो बाजी" इति धनञ्जयः । भूमि
भुवम् । स्प्रष्टुं स्पर्शनाय । गह्लमाना इव गह्लन्ते इति गह्लमानाः जुगुप्सावन्त
इव । द्रुतमुखसुराः मुखं च सुराश्च मुखसुराः द्रुताः तस्य परस्य वेगिनो मुखसुरा
येषां ते तथोक्ताः । शीघ्रगामिनः भवन्तीति शेषः । त्वमिव भवामिव । वृष्टिमन्तः
वर्षन्तः । शैलोदग्राः पर्वत इवोन्नताः । करिणः गजाः । प्रभेदात् प्रकृष्टोभेदः
प्रभेदस्तस्मात् । महतीन्तरात् तैभ्योप्यसि शयात् इत्यर्थः । दिगिभविभुभिः दिग्गजेन्द्रैः ।
उच्चैर्लोकम् । स्पर्धमाना इव स्पर्धन्ते इव स्पर्धमानाः स्पर्धां कुर्वन्त इव ।
मन्दाक्रान्ताः मन्दमाक्रमन्ति स्म तथोक्ताः मन्दगामिनः । भवन्तीति शेषः । 'वृत्तना-
मापि ध्वन्यते ।

अन्वय—यत्र द्रुतमुखसुराः भूमिं स्प्रष्टु गह्लमानाः इव पत्रधयासाः अमी बाहाः
दिनकरहयस्पर्धिनः, प्रभेदात् त्वं इव वृष्टिमन्तः शैलोदग्राः मन्दाक्रान्ताः करिणः
दिगिभविभुभिः उच्चैः स्पर्धमानाः इव ।

अर्थ—जिस अलकानगरी में खंचल क्षरीर और वेगवान् खुरों से युक्त,
मानों भूमि को छूने की निन्दा करते हुए पत्तों के समान द्यामवर्ण वाले
ये सूर्य के घोड़ों के साथ स्पर्धा करने वाले घोड़े हैं । मद के उद्रेक के

कारण तुम्हारे समान वर्षा करने वाले (परस्पर में एक दूसरे के प्रतिघात से मेघ वर्षा करते हैं), पर्वत के समान ऊँचे और मन्द गति वाले हाथी दिग्गज थोड़ों से स्पर्ध कर रहे हुए विश्वमान हैं ।

मन्ये तेपि स्मरपरवशाः कामिनोदृष्टिबाणै-

जयिरन्ये त्वमिव मुनयो धीधना यत्र केऽमी ।

योधाग्रण्यः प्रतिवशमुखं संयुगे तस्थिवांसः,

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥ ९ ॥

मन्य इति । यत्र अलकायाम् । त्वमिव भवानिव । ये केचित् । धीधना । धीरेव धनं येषां ते तथोक्ताः । मुनयः यतयः । तेषां तादृशा अपि । कामिनोदृष्टिबाणैः । कान्ताजननयनशरीः । स्मरपरवशाः सम्मथवशगताः । जायेस् भवेन्तुः । मन्ये इति बुध्ये । संयुगे राह्ग्रामे । प्रतिवशमुखं प्रतिवशग्रीवम् । तस्थिवांसः तस्थुरिति तस्थिवांसः । रावणस्य पुरस्तात् स्थितवन्त इत्यर्थः । चन्द्रहासव्रणाङ्कैः चन्द्रायुधव्रणचिह्नैः । “चन्द्रहासामिरिष्टयः” इत्यमरः । प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रत्याहृतभूषणकान्तयः । अमी योधाग्रण्यः एते भटान्सरा । किं कियन्तः । इति कुत्सोक्तेः । स्मरपरवशाः कथं न भवेदुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

भावार्थ—यत्र अन्ये मुनयः ये त्वं इव धीधनाः ते अमी कामिनीदृष्टिबाणैः स्मरपरवशाः जायेरन् (तत्र) चन्द्रहासव्रणाङ्कैः प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः संयुगे प्रतिवशमुखं तस्थिवांसः अमी योधाग्रण्यः के ?

अर्थ—जिस अलकापुरी में दूसरे मुनि जो तुम्हारे समान ज्ञान सम्पत्ति से युक्त हैं, वे कामिनी स्त्रियों के दृष्टिबाणों से कामदेव के वशीभूत हो जाते हैं । [वहाँ] चन्द्रहास नामक (रावण की) तलवार के धारों के चिह्नों के कारण आभूषणों की इच्छा का त्याग करने वाले तथा युद्ध में रावण के सम्मुख ठहरने वाले इन श्रेष्ठ योद्धाओं की तो बात ही क्या करना है ?

भावार्थ—जब ज्ञानधन सम्पन्न मुनि भी कामवासना से व्याकुल हो जाते हैं तब कषाययुक्त योद्धाओं की तो बात ही क्या है ?

कामस्यैवं प्रजननभुवं तां पुरीं पश्य गत्वा,

मिथ्यालोको वसति जडधीर्नन्विदं लोकमूढम् ।

मत्वा वैवं धनपतिसखं यत्र साक्षात्सन्तं,

प्रायश्चार्यं न वहति भयान्सन्मथः षट्पदज्यम् ॥ १० ॥

कामस्येति । अत्र राजधान्याम् । साक्षात्प्रत्यक्षेण । असन्तं विद्यमानम् । धनपति-
सखं ज्ञात्तेः कुबेरस्य राज्ञो धनपतिसखं ज्ञान् : "राजसखेः" इत्यट् । वेदस्
ईश्वरम् । मत्वा अवबुध्य । मन्मथः कामः । भयात् भयोत्पातेक्षणभीतेः ।
षट्पदद्वयं षट्पदा एव ज्या मीर्षो यस्य तम् । षट्पदधमरालयः । "मीर्षाज्या
सिञ्चिनी गुणः ।" इत्युभयत्राप्यमरः । चापं धनुर्दण्डम् । प्रायः बाहुल्येन ।
न वहति न धरति । इति जडधीः मन्दबुद्धिः । मिथ्यालोकः मिथ्यादृष्टिजनः ।
वदति ब्रूते । इदं मिथ्यादृष्टवचः । लोकमूढं ननु लोकमूढ एव हि । एवम् इति ।
कामस्य मन्मथस्य । प्रजननभुवं जन्मभूमिम् । "जनुर्जननजन्मनि" इत्यमरः । तं
पुरीम् । अलकापुरीम् । गत्वा । पश्य प्रेक्षस्व ॥ १० ॥

अन्वयः—यत्र धनपतिसखं देवं साक्षात् असन्तं मत्वा भयात् मन्मथः
षट्पदद्वयं चापं प्रायः न वहति (इति) जडधीः मिथ्यालोकः वदति । ननु इदं
लोकमूढम् । एवं कामस्य प्रजननभुवं तां पुरीं गत्वा पश्य ।

अर्थ—जिस अलकापुरी में कुबेर के मित्र रुद्र को साक्षात् रहता हुआ
जानकर कामदेव भय से भौरी की प्रत्यञ्चावाले अपने धनुष को प्रायः
धारण नहीं करता है, ऐसा जड़बुद्धि मिथ्यादृष्टि व्यक्ति कहता है (अथवा
लोकः मिथ्या वदति—लोग असत्य कहते हैं) निश्चित रूप से यह लोगों की
मूढ़ता है । इस प्रकार काम की उत्पत्ति स्थली उस अलकानगरी को प्राप्त
कर (जाकर) प्रत्यक्ष देखो ।

स्याद्वाऽसत्यं कुकविरचितं काव्यधर्मानुरोधात्,

सत्यप्येवं सकलमुचितं जाघटीत्येव यस्मात् ।

सभ्रभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वभोधै-

स्तस्यास्मद्वचनचतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥११॥

स्यादिति । कुकविरचितं कुत्सितकविकल्पितम् । असत्यं वा मिथ्या वा ।
स्याद्भवेत् । एवं सत्यपि तथा चेदपि । काव्यधर्मानुरोधात् काव्यधर्मस्य कविता-
समयस्य अनुरोधानुकूल्यात् । सकलं सर्वम् । उचितम् उदयितम् वर्णनाधिक
सित्पर्यः । यस्मात् कारणात् । जाघटीत्येव भृशं घटत एव । तस्मात् कारणात् ।
तस्य मन्मथस्य आरम्भः कामिजनविजयप्रारम्भः । सभ्रभङ्गं प्रहितनयनैः सभ्रभङ्गं
भ्रमभङ्गेण सहितं यथा तथा । प्रहितनयनैः प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि येषु तैः ।
कामिलक्ष्येषु कामिन एव लक्ष्याणि तेषु । अभोधैः सफळैः सार्थकप्रयोगैरित्यर्थः ।
चापं कदाचिन्मोक्षमपि स्यादिति भावः । चतुरवनिताविभ्रमैरेव चतुराश्च
वनिताश्च तास्त्रं विभ्रमैर्विलासैरेव । सिद्धः निष्पन्नः । यदनर्थकरं वैहिकफलं

तदप्रयोगो वरम् निश्चित सावनप्रयोगः वरं निश्चितसावनप्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥११॥

अन्वय—वा सभ्रभङ्गं प्रहितनयनः कामिलक्ष्येषु अमोघः चतुरवनिताविभ्रमैः एव तस्य आरम्भः सिद्धः इति एवं अपि यस्मात् कुकविरचितं सकलं उदितं काव्यधर्मानुरोधात् जायतीति एव (तस्मात् तत्) सत्यं स्यात् ।

अर्थ—अथवा भ्रूभङ्गों के साथ दृष्टिपातों से युक्त, और कामुक रूपी लक्ष्यों की प्राप्ति में सफल ऐसे विदग्ध सुन्दरियों के विलासों से ही उस काम का व्यापार सिद्ध है । ऐसा होने पर भी चूँकि कुकवि (अल्पज्ञ कवि) के द्वारा रचित समस्त वर्णन काव्यशास्त्र के नियमों की अनुकूलता से अत्यधिक रूप से घटता ही है अतः काम के अभाव का प्रतिपादन कथञ्चित् सत्य ही है (सर्वथा सत्य नहीं है) ।

भावार्थ—अलका में जो कामदेव का अभाव बतलाया है, वह काव्य-शास्त्र के सिद्धान्तों की अपेक्षा से ही है, परमार्थ से नहीं । । काव्यशास्त्र में काम की सत्ता को सिद्ध करने वाली बातें अलका में नहीं हैं । जिन कवियों ने अलका में मदन का अभाव बतलाया है उनको इस बात का ज्ञान नहीं है कि काम के अभाव में पुरुषों में कामित्व कैसे सम्भव है । अतः वहाँ वास्तव में मदन ही है ।

स्यादारेका बहुनिगदितं कस्तवेदं प्रतीयात्,

सद्वाऽसद्वा तविति ननु भोः प्रत्ययं ते करोमि ।

तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं,

दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ॥१२॥

स्यादिति । सव भवतः । तवेदं पुरवर्णनमित्यर्थः । बहुनिगमितं बहुना भाषितम् । सद्वाऽसद्वा सत्यं वा असत्यं वा । कः प्रतीयादिति । आरेका आकाङ्क्षा । स्याद् भवेत् । ननु भोः ननु भवन् । “वो शनोशन” इत्यादिना मयच्छब्दस्य भोरादेशः । से भवतः । प्रत्ययं विश्वासम् । “प्रत्ययोऽधोन रापथज्ञानविश्वास-हेतेषु” इत्यमरः । करोमि विदधामि । तत्र अलकायाम् । धनपतिगृहात् राजराजा-निलयात् । उत्तरेण उत्तरस्मिन्नदूरप्रदेशे । “एनोऽदूरे” इति एतत् । अव्यय-मिदम् । अस्मदीयम् अस्माकमिदम् अस्मदीयम् । “शोऽच्छः” इति छः । अगारं गृहम् । सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रकषत्वाच्चेन्द्रचापसुन्दरेण त्वदमर-ज्जनिरिति वा पाठः । तवेन्द्रधनुरिव सुन्दरेण । तोरणेन लम्बमानतोरणेन । दूरात् अतिदूरात् । लक्ष्यं प्रेक्ष्यम् । अनेनाभिज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥१२॥

अन्वय—‘इदं तव बहुनिगदितं कः प्रतीयात् ? तत् सत् वा असत् वा ?’

इति अरेका स्यात् । ननु भोः ते प्रत्ययं करोमि । तत्र सुरपतिधनुष्वास्या उत्तरेण तोरणेन घनपतिगृहात् दूरात् लक्ष्यं अस्मदीयं अगारं (वर्तते) ।

अर्थ—इस तुम्हारे बहुत कहे हुए पर कौन विश्वास करेगा ? वह सच है अथवा झूठ ? इस प्रकार का सन्देह आपके मन में उत्पन्न हो सकता है । निश्चय से हे मुनि ! तुम्हें विश्वास दिलाता हूँ । उस अलकापुरी में इन्द्रधनुष के समान सुन्दर एवं अत्यधिक ऊँचे बाहरो द्वार के कारण कुबेर के घर से दूर से देखने योग्य हमारा घर है ।

पुष्पोद्गन्धिर्मृदुकिसलयो भृङ्गसङ्गीतहारी,

सान्द्रच्छायः सलिलधरणोपान्तपुस्तैणशावः ।

यस्योद्याने कृतकतनयो वद्धितः कान्तया मे,

हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१३॥

पुष्पोद्गन्धिरिति । यस्य अस्मदीयगृहस्य । उद्याने उपवने । पुष्पोद्गन्धिः पुष्पाणामुद्गतो गन्धो यस्य सः । भृङ्गसङ्गीतहारी । सान्द्रच्छायः । मृदुकिसलयः मृदूनि कोमलानि किसलयानि पल्लवानि यस्य सः । “घनं निरन्तरं सान्द्रम्” इत्यमरः । सलिलधरणोपान्तपुस्तैण शावः सलिल धरणस्य जलाधारस्य उपान्ते स्थितः पुस्तैणशावः प्रतिमा रूपो मृगशिशुर्यस्य सः । “पुस्तं लेप्यादिकर्मणि” इति । “पृथुकः शावकः शिशुः” इति चामरः । हस्तप्राप्यस्तबकनमितः हस्ते प्राप्यः हस्तापचैर्यः स्तबकैः गुच्छैः नम्रितः नम्रीकृतः । “स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः” इत्यमरः । ये मम । कान्तया कामिन्या । वद्धितः पोषितः । कृतकतनयः कृत्रिमपुत्रः पुत्रत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः । बालमन्दारवृक्षः बालकल्पवृक्षः । अस्तीति शेषः ।

अन्वय—यस्य उद्याने पुष्पोद्गन्धिः, मृदुकिसलयः, भृङ्गसङ्गीतहारी सान्द्र-च्छायः, सलिलधरणोपान्तपुस्तैणशावः, मे कान्तया वद्धितः कृतकतनयः हस्त-प्राप्यस्तबक नमितः बालमन्दारवृक्षः (अस्ति) ।

अर्थ—जिस हमारे घर के उद्यान में फूलों की गन्ध से युक्त, कोमल किसलय वाला, भौरों के सङ्गीत से मनोहर, घनी छाया वाला बयारी के समीपवर्ती प्रदेश में लेप्य कर्म से निर्मित (प्रतिमा रूप) मृग के शिशु से युक्त मेरी प्रिया से पुत्र के समान बढ़ाया गया और हाथों से तोड़े जाने वाले गुच्छों से ढुका हुआ छोटा सा मन्दार का वृक्ष (कल्पवृक्ष) है ।

नाहं वैरयो न खलु द्विविजः किन्नरः पन्नगो वा,

वास्तव्योऽहं धनवनगरे गुह्यकोऽयं मदीया ।

वायो वास्मिन्मरुतशिलावदसोपानमार्गा,

हेमैः स्फीता विकचकमलैर्बोर्धवैर्वृयनालैः ॥१४॥

नाहमिति । अहम् दैत्यः राक्षसः । न न भवामि । दिविजः स्वर्गजः । किन्नरः किन्नरदेवः । पन्नगो वा नागदेवो वा । न खलु न भवामि । वनवनगरे अलकापुरि । वास्तव्यः वस्तु योग्यो वास्तव्यः स्थातव्यः । अयमहम् एषोज्जम् । “स्वस्मिन्परोक्ष-
निर्देशोभमको मददैन्ययोः” इति वचनात् । स्वस्मिन्मदेनायमिति प्रयोगः । गुह्यकः
यक्षदेवः । अस्मिन् गुह्योपवने । मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा मरकतमणिभिः
आबद्धः सोपानमार्गः यस्याः सा तथोक्ता । दीर्घवैदूर्यनालैः किङ्करे भवो वैदूर्यः
इति साधुः । वैदूर्याणां विकाराणि वैदूर्याणि । “विकारे” इत्यण् । दीर्घाणि
स्तिब्धानि वैदूर्याणि नालानि येषां तैः । हेमैः हेम्नो विकाराणि हेमानि तैः
कनकमयैरित्यर्थः । विकचकमलैः विकसितसरमिजैः । स्फीता छन्ना वा । मदीया
समेदं मदीया । “दोष्टः” वापी च दीर्घिकापि । “वापी तु दीर्घिका” इत्यमरः ।
अस्तीति शेषः ॥१४॥

अन्वयः—अहं न दैत्यः, न खलु दिविजः, किन्नरः पन्नगः वा, अयं अहं
वनवनगरे वास्तव्यः गुह्यकः अस्मिन् च मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गः, दीर्घवैदूर्यनालैः
हेमैः विकचकमलैः स्फीता मदीया वापी (अस्ति) ।

अर्थः—मैं दैत्य नहीं हूँ, न देव, किन्नर अथवा नागदेव । यह मैं कुबेर
की राजधानी का निवासी यक्ष हूँ । हमारे घर के उद्यान में मरकतमणि के
पत्थरों से बनाए गए सोपान वाली, दीर्घ वैदूर्यमणि (बिल्लौर) के नालों
वाले विकसित स्वर्ण कमलों से व्याप्त मेरी वावड़ी है ।

तां जानीयाः कमलरजसा ध्वस्ततापां ततापां,
मत्पुण्यानां सृतिमिव सतीं वापिकां विस्तृतोमिम् ।

यस्यास्तोमे कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं,

न ध्यास्यन्ति ध्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥१५॥

तामिति । यस्याः वाप्याः । तोमे सलिले । “अम्भोर्णस्तोयपानीयम्”
इत्यमरः । कृतवसतयः कृतनिवासाः । त्वामपि मेघमपि । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा ।
ध्यपगतशुचः व्यपगताः शुचः शोकाः येषां ते । “मन्युशोकौ तु शक् स्त्रियाम्”
इत्यमरः । वर्षाकालेऽपि अकलुषजलत्वादि सह्याद्यादिगतदुःखाः सन्तः । हंसाः
मराणाः । सन्निकृष्टं मन्निहितं सुगममित्यर्थः । मानसं मानसरोवरम् । न ध्या-
स्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । कमलरजसा पद्मरेणुना । ध्वस्ततापान्ततापां ध्वस्तो नष्टः
तापान्तस्य शीघ्रस्थ तापस्तपनं यस्यास्ताम् । विस्तृतोमि विस्तृता ऊर्मयो यस्या-
स्ताम् । “अङ्गस्त्वङ्ग ऊर्मिर्वा” इत्यमरः । सतीं समीचीनाम् । तां वापिकां

दीर्घिकाम् । मत्पुष्पानां मम सुकृतानाम् । सूतिमिव मरणमिव "सूतिस्तु गतिमार्गयोः"
इति भास्करः । जानीयाः जानीहि ॥१५॥

अन्वय—यस्याः तोये कृतवसतयः व्यपगतं शुचः हंराः त्वां प्रेक्ष्य अपि
सन्निकृष्टं मानसं न अध्यास्यन्ति तां कमलरजसा ध्वस्ततायां विस्तृतोर्मिं नतीं
वापिकां मत्पुष्पानां सूति इव जानीयाः ।

अर्थ—जिस बावड़ी के जल में निवास करने वाले तथा शोक रहित
हंस तुम्हें देखकर भी निकट स्थित मानसरोवर को याद नहीं करेंगे ।
कमल के पराग से ग्रीष्मातप को नष्ट करने वाली विस्तृत जल से युक्त,
विशाल तरंगों के समूह से व्याप्त और शोभित उस वापिका को मेरे पुष्पों
की परम्परा के समान जानो ।

अन्यच्छास्मिन्नुपवनधने मद्गृहोपान्तदेशे,
स्यादाख्येयं मयकि सुतरां प्रत्ययो येन ते स्यात् ।
तस्यास्तीरे विहिताशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः,
क्रीडाशीलः कनककवलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ॥१६॥

अन्यच्चेति । अस्मिन्नेतस्मिन् । उपवनधने उपवनतिरन्तरं मद्गृहोपान्तदेशे मम
गृहपार्श्वप्रदेशे । येन केनचित् । मयकि मय्येव मयकि कुल्लिने मयि मयकि । ते
तव । सुतराम् अत्यर्थम् । प्रत्ययः विधायः । स्याद्भवेत् । तत् अन्यच्च अपरमपि
चिह्नम् । आख्येयं भाषणीयम् । स्याद्भवेत् । तस्याः वापिकायाः । तीरे तटे ।
पेशलैः चारुमिः । इन्द्रनीलैः रत्नैः । विहितशिखरः कृतशृङ्गः । इन्द्रनीलमणि
मय इत्यर्थः । कनककवलीवेष्टनप्रेक्षणीयः कनककदलीतावेष्टनेन आवरणेन प्रेक्षणीयः
दर्शनीयः मनोहर इत्यर्थः । क्रीडाशीलः कृतकगिरिः । अस्तीति शेषः ॥१६॥

अन्वय—अस्मिन् उपवनधने मद्गृहोपान्तदेशे अन्यत् च आख्येयं स्यात् येन
मयकि ते सुतरां प्रत्ययः स्यात् । तस्याः तीरे पेशलैः इन्द्रनीलैः विहितशिखरः
कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः क्रीडाशीलः (अस्ति) ।

अर्थ—इस कृत्रिम वृक्ष समूहों से घने मेरे घर के समोप के प्रदेश के
विषय में एक दूसरी बात भी कहने योग्य है जिससे अज्ञात मेरे विषय में
तुम्हारा अत्यधिक विश्वास होगा । उस बावड़ी के किनारे सुन्दर इन्द्रनील
मणियों से बनी हुई चोटियों से सम्पन्न और सुनहली कदलियों के आवरण
से दर्शनीय एक क्रीडा पर्वत है ।

रत्याधारो रतिकर इवोत्तुङ्गमूर्तिर्विनीलः,
शैलो मूले कनकपरिधिर्मे मनोऽद्यानुशासत् ।

मद्गोहिन्द्या प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण,
प्रेक्ष्योपान्तस्फुटिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥१७॥

रत्याधार इति । सखे भो मित्र । रत्याधारः क्रीडाधारः । रतिकर इव रति-
करपर्वत इव । उत्तुङ्गमूर्तिः उन्नतमूर्तिः । विनीलः नीलवर्णः । मूले तले ।
कनकपरिधिः मुवर्णप्राकारः “परिधिर्यज्ञिककाष्ठे स्यात्प्राकारेपरिवेषणे” इति
वैजयंती । शूलः क्रीडाद्रिः । अद्य इदानीम् । मे मम । मनः चित्तम् । अनुशासत्
प्रकोपासत् । मद्गोहिन्द्याः तदिदयायाः । तिलः दृष्टः । इति हेतोः । कातरेण
भ्रान्तेन । चेतसा मनसा । उपान्तस्फुटिततडितम् उपान्तेषु स्फुटिता उज्ज्वलितान-
स्तडितो यस्य तम् । त्वां मेघम् । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । तमेव क्रीडाशीलमेव । स्मरामि
चिन्तयामि । एवकाराद्विषयान्तरव्यवच्छेदः । सकृदास्त्वनुभवादिएष्टार्थस्मृतिर्जायत
इत्यर्थः । अथ गिरेः कनकपरिधित्वविनीलमूर्तित्वाम्नां स्फुटिततडितो मेघस्य
साम्यमुत्प्रेक्षते ॥१७॥

अन्वय—सखे ! उपान्तस्फुरिततडितं त्वां प्रेक्ष्य (यः) रत्याधारः रतिकरः इव
उत्तुङ्गमूर्तिः, विनीलः, मूले कनक परिधिः, मे मनः अद्य अनुशासत् तं एव मद्-
गोहिन्द्याः प्रियः इति कातरेण चेतसा स्मरामि ।

अर्थ—हे मित्र ! प्रान्त प्रदेश में चमकने वाली बिजली से युक्त तुम्हें
देखकर (जो) रतिक्रीड़ा के स्थान रतिकर नामक पर्वत के समान अत्यन्त
ऊँचा है, जिसके मूल में सोने की परिधि है, जो विशेष नीला है तथा मेरे
मन को आज खींच रहा है वह क्रीड़ा पर्वत मेरी गृहिणी का प्रिय है इस
कारण मैं कातरचित्त से उसी का स्मरण करता रहता हूँ ।

अथ तस्याः साभिमानं वक्तुमुपक्रमते—

तन्मे वाक्यादपगतभयस्त्वं व्यवस्यात्मनीनं,
तीर्थे ध्वाङ्क्षं स्थितमपनुदस्याः स्थिरात्मा मदुक्ते ।
तत्रैवास्ते तव च वयिता लप्स्यते लब्धजन्मा,
तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वस्त्रिम्बाधरोष्ठी ॥१८॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् । मे मम । वाक्यात् । त्वं भवान् । अपगतभयः
रहितभीतिः सन् । आत्मभीतम् आत्माने हितमात्मनीनम् । “भोगोत्तरपदाम्नां
स्त्रः” । व्यवस्य निश्चित्य । मदुक्ते भयोक्ते मया प्रणीते । तीर्थे तीर्थस्थाने । “तीर्थं
प्रवचने पात्रे लब्धाम्नाये विदांघरे । पुष्पारण्ये जलोत्तारे महासत्या महामुनी”
इति धनञ्जयः । स्थितं तिष्ठति स्मस्थितस्तम् । ध्वाङ्क्षं वायसं वक्त्रं वा ।
“ध्वाङ्क्षः काकशकौ” इति नानार्थरत्नमालायाम् । अपनुक्त्वा तिरस्कुर्वन् ।

स्थिरात्मा निश्चलात्मा । स्याः भवेः । सद्य ते । दयिता च वसुन्धरा नाम पूर्वभव-
कान्ताऽपि । तर्षथ अलकायामेव । सद्यअन्मा प्राप्तजनना । तन्वीकुशाङ्गी ।
“श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु” इत्यमरः । “असहनव्यविद्यमानान्” इत्यादिना डी । श्यामा
युवतिः । “श्यामा यौवनमध्यस्था” इत्युपलमाश्रयम् । शिखरिदशना शिखराण्येषां
सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः । “शिखरं शैल वृक्षाग्रकक्षापुलिन कोटिषु”
इत्यमरः । शिखरिणो दशना यस्याः सा शिखरिदशना । एतेनास्या भाग्यवत्त्वं
पत्युरायुष्मत्त्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके “स्निग्धाः समानरूपाः स्युः पशुक्षयः
शिखरिणः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् । ताम्बूलरसरक्तेषु
स्फुटभासः समोदयाः । यस्याः शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवति तत्पतिः” इति ।
पद्मविम्बाधरोष्ठो पद्मं परिणतं विम्बं विम्बफलमिवा धरोष्ठो अधस्तनोपरितन-
दन्तच्छदो यस्याः सा तथोक्ता सती । “असहनम्” इत्यादिना डी । आस्ते विद्यते ।
लप्स्यते स्वया प्राप्त्यते । “बुलभष्-प्राप्ती” कर्मणि लृट् ॥१८॥

अन्वय—तत् मे वाक्यात् अपगतभयः त्वं आत्मनीनं व्यवस्य तीर्थे स्थितं
ध्वाङ्क्षं अपनुदन् मदुक्ते स्थिरात्मा स्याः । तन्वी श्यामा शिखरिदशना पद्मविम्बा-
धरोष्ठो तव दयिता तत्र एव आस्ते (स्वया तत्र एवसा) लप्स्यते च ।

अर्थ—इस कारण मेरे वाक्य से नष्टभयवाले तुम अपना हित निश्चित
कर तीर्थ रूपी मन में स्थित कौए के समान संशय का निराकरण करते
हुए मेरे वचनों में स्थिर मन वाले होओ । कृश शरीर वाली, युवती, पके
हुए दाढ़िम के बीजों की आभा वाले माणिक्य के टुकड़ों जैसे अथवा नुकीले
दाँत वाली, पके विम्बफल (कुँदरू) के समान लाल अधरोष्ठ से शोभित
तुम्हारी प्रिया वहीं (अलकापुरी में) तुम्हें प्राप्त होगी ।

यस्या हेतोस्तव च मम च प्राग्भवेऽभूद्विरोध-

स्तत्रोत्पन्ना निवसति सती साधुना किन्नराणाम् ।

दृष्टा सौम्यं सजलनयना त्वां स्मरन्ती स्मरार्ता,

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ॥१९॥

यस्या इति । यस्याः वसुन्धराना मकान्तायाः । हेतोः कारणात् । प्राग्भवे
कथमभवति भवे । तव च भवतोऽपि । मम च ममापि । विरोधः विद्वेषः ।
अभूत अभवत् । सा वसुन्धरा । अधुना इदानीम् । किन्नराणां वक्ष्याणाम् । तत्र
निवासे अलकापुरि । उत्पन्ना सती जाता सती । निवसति वर्तते । त्वां भवन्तम् ।
स्मरन्ती चिन्तयन्ती प्राप्तभयस्मरणेत्यर्थः । स्मरार्ता कामार्ता । मध्येक्षामा मध्ये
कट्यां क्षामा कृशीभूता तथोक्ता । अलुक्ममासः । चकितहरिणीप्रेक्षणा भयकम्पि-
तायाः हरिण्याः प्रेक्षणे इव प्रेक्षणे दृष्टी यस्याः सा तथोक्ता । एतेनास्याः

पद्मिनीत्वं सूच्यते । तदुक्तं पद्मिनीलक्षण प्रस्तावे—“चकितमृगदृशामे प्रान्तरिक्ते च नेत्रे” इति । निम्ननाभिः गम्भीरनाभिः अनेन नारीणां—‘नाभिर्गम्भीरः कामरसातिरेकः’ इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । सजलनयना साश्रुनेत्रा । सौम्यं शान्तं यथा तथा । दृष्टा दृष्टेर्लुट् (प्रेक्षिता) भविष्यति ॥१९॥

अन्वय—प्राग्भवे यस्याः हेतोः तव च मम च विरोधः अभूत् । सा अधुना किन्नराणां सती उत्पन्ना तत्र निवसति । मय्ये श्रामा, चकितहरिणी प्रेक्षणा, निम्ननाभिः, स्मरार्ता सौम्यं त्वां स्मरन्ती सा सजलनयना कुटा ।

अर्थ—पूर्व जन्म में जिस (वसुन्धरा) के लिए तुम्हारा और मेरा विरोध हुआ था वह अब किन्नर देवों की जाति में उत्पन्न होकर अलका-नगरी में निवास कर रही है । पतली कमरवाली, डरी हुई मृगी के समान चञ्चल नेत्रों से शोभित गम्भीर नाभि वाली, काम से ीड़ित, तुम्हें स्मरण करती हुई वह सजल नयनों वाली मेरे द्वारा देखी गई है ।

दृष्टा भूयः स्मरपरवशा चन्द्रकान्तोपलान्ते,
ध्यायन्ती त्वा सहसहचरं संदिदृक्षुलिखित्वा ।

यान्ती तस्मान्नयनसलिलैर्दृष्टिमार्गे निरुद्धे-

च्छोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् ॥२०॥

दृष्टेति । भूयः पुनः । स्मरपरवशा मन्मथपीडिता । र्षा भवन्तम् । सहसहचरं सहचरेण सहवर्तते इति सहसहचरस्तम् । “वाच्यास्तः” इति विकल्पितः सकारा-देशः । संदिदृक्षुः सम्यक् दृष्टिमिच्छुः । चन्द्रकान्तोपलान्ते चन्द्रकान्तशिलातले । “अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे स्वरूपेऽन्तरेऽन्तकः” इति भास्करः । लिखित्वा विलिख्य । ध्यायन्ती पश्यन्ती । नयनसलिलैः नेत्राश्रुभिः । दृष्टिमार्गे दर्शनमार्गे । निरुद्धे आवृत्ते सति । शोणीभारात् नितम्बभारात् । अलसगमनानां सुजड-दोषात् । स्तनाभ्यां पीनोत्तुङ्ग पयोधराभ्याम् । स्तोकनम्रा ईपदवनता । न तु अवलम्बनदोषात् । तस्मात् चन्द्रशिलातलात् । यान्ती गच्छन्ती । दृष्टा दृष्टेर्लुट् । प्रेक्षिता भविष्यति ॥२०॥

अन्वय—शोणीभारात् अलसगमना, स्तनाभ्यां स्तोकनम्रा, स्मरपरवशा सहसहचरं त्वां संदिदृक्षुः चन्द्रकान्तोपलान्ते लिखित्वा ध्यायन्ती नयनसलिलैः दृष्टि मार्गे निरुद्धे तस्मात् यान्ती (सा) भूयः दृष्टा ।

अर्थ—नितम्ब के भार से धीरे-धीरे चलने वाली, (उन्नत) स्तनों से कुछ झुकी हुई, कामसेवन के अधीन, सहचर (मित्र) के साथ तुम्हें देखने की इच्छुक और चन्द्रकान्त मणि के पृष्ठभाग पर तुम्हारे आकार की रचना कर ध्यान करती हुई, नेत्रों के जल से नेत्रों का मार्ग रुक जाने

पर वहाँ से (चन्द्रकान्त पाषाण से) निकलती हुई वह पुनः पुनः देखी गई ।

कामावस्थामिति बहुतिथीं धारयन्ती स्वयासी,
जेया साक्षाद्वतिरिव मनोहारिणी तत्र गत्वा ।
नानावेषे बहुविलसित किन्नरस्त्रीसमाजे,
या तत्र स्थाद्युवतिविषया सृष्टिराद्येव धातुः ॥२१॥

कामावस्थामिति । तत्र निवासे । नानावेषे नाना विविधावेषा अलङ्कारा यस्य तस्मिन् । बहुविलसिते बहुविलासे । किन्नरस्त्रीसमाजे किन्नरस्त्रीणां समूहे । या कामिनी । धातुः ब्रह्मणः । युवतिविषया युवतय एव विषयो यस्याः सा । आद्या आदी भवा आद्या प्रथमभूता । सृष्टिरिव सर्जनमिव । स्थावर्भवेत् । इति उक्त वक्ष्यमाण प्रकारेण । बहुतिथीं बहुप्रकाराम् । “बहुगणपूः सङ्धात् प्तिर्धट्” “टिडुण्डे” इति डी । कामावस्थां सम्मथावस्थाम् । धारयन्ती विधत्ती । साक्षात् रतिरिव प्रत्यक्षभूता रतिदेवीव । मनोहारिणी मनोहरा । असी एषा कन्या । स्वया भवता । तत्र तत्पुरम् । गत्वा प्राप्य । जेया जातव्या ॥२१॥

अन्वय—तत्र नानावेषे बहुविलसिते किन्नरस्त्रीसमाजे या धातुः युवति-विषया आद्या सृष्टिः इव स्यात् सा असी इति बहुतिथीं कामावस्थां धारयन्ती साक्षात् रतिः इव मनोहारिणी तत्र गत्वा त्वया जेया ।

अर्थ—अलका नगरी में अनेक प्रकार की वेशभूषा से भूषित अनेक प्रकार के हावभावों से युक्त किन्नर स्त्रियों के समाज में जो (वसुन्धरा-चरी) ब्रह्मा की तृणी सम्बन्धी प्रथम रचना के समान है, वह यह इस कारण अत्यधिक रूप से काम की अवस्था को धारण किए हुए साक्षात् रति के समान मनोहारिणी है, अलका नगरी में जाकर तुम्हें (यह) जानना चाहिए ।

साध्वीं चित्ते विधिनियमितामन्यपौंस्ने निराशां,
कन्यावस्थां त्वदुपगमने बद्धकामां सखीनाम् ।
भ्रातुर्वाक्यात्प्रणयविवशां त्वं वितर्क्यान्यथालं,
तां जानीयाः परिमितकथां शीघ्रित मे द्वितीयम् ॥२२॥
सख्यानीतैः सरसकदलोगर्भपत्रोपवीज्यै-
लब्धावस्थासां किमपि किमपि श्लिष्टवर्णं लपन्तीम् ।

**शीर्णप्रायां विरहविधुरामावयोर्बद्धसाम्या-
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ॥२३॥ युग्मम् ॥**

साध्वीमिति । साध्वीं पतिव्रताम् । "सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । अन्य-
पीस्ते अन्यमुखमसूहे । अन्यं च ते पुमांसश्च अन्यपुमांसः तेषां समूहः अन्यपीस्ते
तस्मिन् । "स्त्रीपुंसान् दूने ऋन् इवतः" इति ऋन्द् वयः । निराशां आशारहि-
ताम् । कन्यावस्थां कुमार्यवस्थाम् । सखीनां वयस्यानां मध्ये इति शेषः । "बालि-
स्सखी वयस्या च" इत्यमरः । त्वदुपगमने तदागमने । बद्धकामा रचिताभिलाषाम् ।
प्रणयविवशां प्रीत्यधीनां । चित्ते अन्तरङ्गे । विधिमिथमितां व्रतरूपविधाननिर्मि-
ताम् । परिमितकथां स्तोकवाक्यमित्यर्थः । तां वसुन्धराम् । सखीनां वयस्यानाम् ।
अन्यथा अन्येन प्रकारेण । वितर्क्य विचार्य । अहां पर्याप्तम् । भ्रातुः सहोदरस्य
कमठचरस्य । वाक्यात् वचनप्रामाण्यात् । मे मम द्वितीयं विपूरणम् । जीवितं
प्राणान् । त्वं भवान् । जानीयाः जानीहि ॥२३॥ मख्यानीतीरिति । आवयोः तव
ममापि । बद्धसाम्यात् विहितसमानत्वात् । सहचरे सहाये । मयि यक्षे । दूरीभूते
दूरदेशस्थिते सति । विरहविधुरां विरहपीडिताम् । शीर्णप्रायां जर्जराङ्गयष्टिम् ।
सख्यानीतैः सखीभिर्वयस्याभिरानीतैः । सरसकदलीगर्भपत्रोपवीज्यैः सरसरम्भान्तर्गत
पत्ररचितव्यजनैः । लब्धाश्वासां प्राप्ताजीवितम् । किमपि किमपि म्लिष्टवर्णं लपन्ती ।
म्लिष्टवर्णं म्लिष्टाभ्रं यथा तथा । लपन्तीं ब्रुवतीम् । चक्रवाकीमिव सहचर-
चक्रवाके दूरीभूते चक्रवाकफान्तामिव । "जतेरस्त्रियशूद्रात्" इति डी । एकाम्
एकाकिनीम् । तां त्वं जानीया इति कर्तृकर्मक्रियाणामत्राप्यन्वयः । युग्मम् ॥२३॥

अन्वय—साध्वीं चित्ते विधिमिथमितां, अन्यपीस्ते निराशां सखीनां कन्या-
वस्थां, त्वदुपगमने बद्धकामां, प्रणयविवशां, परिमितकथां, सख्यानीतैः सरस-
कदलीगर्भपत्रोपवीज्यैः लब्धाश्वासां, किमपि किमपि म्लिष्टवर्णं लपन्तीं, शीर्ण-
प्रायां, आवयोः बद्धसाम्यात् सहचरे दूरीभूते एकां चक्रवाकीं इव मयि दूरीभूते
विरहविधुरां एकां तां त्वं जानीयाः । 'जीवितं मे द्वितीयं' इति भ्रातुः वाक्यात्
अन्यथा वितर्क्य अलम् ।

अर्थ—साध्वी, मन में शास्त्रोक्त विधि से विकारों पर नियन्त्रण करने
वाली, अपने पति से भिन्न पुरुष के प्रति निराश, सखियों में कुमारी अवस्था
से युक्त, तुम्हारे आगमन पर अभिलाषा युक्त, प्रणय से विवश (प्रीति के
अधीन) अल्पभाषिणी, सखियों के द्वारा लाए हुए नूतन कदली के गर्भ
(भोतरी भाग) के पत्तों से हवा करने पर प्राप्त चैतन्य वाली, कुछ
कुछ अव्यक्त वर्ण बोलती हुई, दुर्बलशरीर को धारण की हुई, तुम्हारे और
मेरे आकार में सादृश्य होने से सहचर के दूरवर्ती होने पर अकेली चकवी

की तरह मुझ शम्बरसुर के दूर होने पर विरह से दुःखी अकेली तुम उसे जानो । (वह) मेरा दूसरा जीवन है । इस प्रकार के भाई के वाक्य से भिन्न प्रकार मत सोचो । अर्थात् उसे व्यभिचारिणी स्त्री मत मानो ।

मरणायाते करकिसलयत्यस्तवक्रेन्दुमुग्धा,
त्वामेवाह्निशमभिमनादिचिन्तयन्ती वियोगात् ।

याता नूनं तव दशालाशु गर्तव्यशेषां,
गाढोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छसु बाला ॥२४॥

मयीति । मयि यक्षे । आयाते आगते सति । तव भवतः । वियोगात् विरहात् । एषु विरहगुरुषु विरहमहत्सु । दिवसेषु दिनेषु । गच्छसु अतीतेषु । बाला सा कामिनी । करकिसलयन्यस्तवक्रेन्दुमुग्धा पाणिपल्लवो परित्यस्त मुखेन्दुः सा चासौ मुग्धा च तथोक्ता । अह्निशम् अहोरात्रम् । अभिमनाः उन्मत्ताः । त्वामेव भवन्तमेव । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती । गाढोत्कण्ठा प्रबलविरहवेदना । मर्तव्यशेषां मरणावशिष्टां । दशाम् अवस्थाम् । आशु शीघ्रेण । नूनं निश्चयेन । याता गता । वत हन्त । “खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत इत्यमरः ॥२४॥

अन्वयः—मयि आयाते एषु गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेषु गच्छसु करकिसलयन्यस्तवक्रेन्दुमुग्धा, अभिमनाः त्वां एव अह्निशम् चिन्तयन्ती बाला तव वियोगात् वत मर्तव्यशेषां दशाम् नूनं याता (भवेत्) ।

अर्थ—मेरे अलका को छोड़कर यहाँ आने पर गाढ़ उत्कण्ठा के कारण भारी ये दिन बीत जाने पर किसलय के समान कोमल हाथों में रखे हुए मुखरूपी चन्द्र के कारण मनोहर, उत्कण्ठायुक्त मन वाली तुम्हारे विषय में ही सोचती हुई (वह) युवती तुम्हारे वियोग के कारण खेद है कि जिसमें मरना ही शेष है ऐसी अवस्था को निश्चितरूप से प्राप्त हो जायगी ।

तस्याः पीनस्तनतटभरात्सामिनन्नाग्रभागा,
निश्वासोष्णप्रदक्षितमुखाम्भोजकान्तिविरुक्षा ।

चिन्तव्येशात्तनुरपचिता सालसापाङ्गवीक्षा,

जाता मध्ये शिशिरमयिता पविमनोबान्धरूपा ॥२५॥

तस्या इति । पीनस्तनतटभरात् पीनयोः स्तनयोस्तटस्य भरात् भारात् । “भरोतिशाय भारयोः” इति भास्करः । सामिनन्नाग्रभागा मामि ईषत् “सामि त्वर्षं जुगुप्सिते” इत्यमरः । नम्रः नम्रशीलः “नमृकम्पजस्कम्पः” इत्यादिना रः । अग्रभागो यस्याः सा तथोक्ता । निश्वासोष्ण प्रदक्षितमुखाम्भोजकान्तिः निश्वास-

स्योष्णेन अयोवेता ग्लाता मुखकमलस्य कान्तिर्वस्याः सा तथोक्ता । विरक्षा
अप्रगन्ता । “रुक्षस्त्वप्रमथ्यचिकण्ये” इत्यमरः । चिन्तावेशात् चिन्ताक्रान्तेः । अप-
चिता विशिष्टा कृशीभूतेत्यर्थः । सालसापाङ्गवीक्षा अलससहिता सोपेक्षा अपाङ्गस्य
वीक्षा वीक्षणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्याः वन्तितायाः । तनुः भृत्तिः । शिशिर-
मथिता शिशिरेण शिशिरकालेन मथिता पीडिता । पद्मिनीव नलिनीव । अन्यरूपा
पूर्वाकाररहिता । जाता जायते स्म । मन्ये एवमहं बुध्ये । हिमेन पद्मिनीव विर-
हेण तस्यास्तनूनिर्विलासेति तर्कयामीति भावः ॥२५॥

अन्वय—पीनस्तनतटभरात् रागिनस्राग्रभागा, निश्वासोष्णप्रदवित मुखाम्भो-
जकान्तिः चिन्तावेशात् अपचिता सालसाङ्गवीक्षा विरक्षा तस्याः तनुः शिशिर-
मथिता पद्मिनी इव अन्यरूपा जाता (भवेत् इति) मन्ये ।

अर्थ—पुष्ट स्तन रूप तट के भार से कुछ झुके हुए ऊर्ध्व भाग वाला,
लम्बी साँस की गर्मी से जिसके मुखकमल की शोभा दाह से युक्त है,
चिन्ता में मग्न होने के कारण दुर्बल, आलस्य से युक्त कटाक्षनिक्षेप युक्त
तट सौन्दर्य वाला उसका शरीर वाले से पीड़ित कमलिनी के समान दूसरे
ही रूप को प्राप्त हो गया होगा, ऐसा मैं तर्क करता हूँ ।

इतोऽध्वेष्टितानि—

निद्रापायाव्रजनिषु मुहुस्तावकं सम्प्रयोगं,
दिध्यासोः स्याद्वदनमपरं त्विन्दुबिम्बानुकारि ।
नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं बहूनां,
निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ॥२६॥

निद्रेति । रजनिषु रात्रिषु । निद्रापायात् निद्राविरहात् । मुहुः पुनः पुनः ।
तावकं त वायं तावकस्तं तव सम्बन्धम् । “पुणर्वस्मदोऽन्वजौ वाकञ्जैकस्मिस्तवक-
ममकम्” इत्यब् तवकादेशश्च । सम्प्रयोगः सङ्गमम् । दिध्यासोः ध्यातुमिच्छोः ।
तस्याः वनितायाः । इन्दुबिम्बानुकारि चन्द्रमण्डल सदृशम् । वदनं लगनम् ।
प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रबलरुदितेन बहुलरोदनेन उच्छूने स्फुटिते नेत्रे यस्य तत्
तथोक्तम् । तथोच्छूनेनिश्चयतेः” कर्तरि क्तः । “रदाद्योः” इति तस्य नः ।
“पश्यादिति” यञ् इक् । “भुञ्जोऽनुनागिके चेत्या च ।” बहूनांनिश्वासानाम्
अधिकानां अशिशिरतया अन्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णाधरोष्ठं भिन्नवर्णं
विच्छाद्यो अधरोष्ठी ऊर्ध्वाधोदन्तवासमी यस्य तत् तथोक्तम् । नूनं निश्चयेन ।
अपरम् अन्यरूपम् । स्यात् ।

अन्वय—रजनिषु मुहुः तावकं सम्प्रयोगं दिध्यासोः निद्रापायात् इन्दुबिम्बा-

नुकारि, प्रबलहृदितोच्छ्वननेत्रं, बहूनां निश्वासानां अशिशिरतया भिन्नवर्णा-
शिरसि नु तस्याः कर्णं नृपं अन्तरं ॥२५॥

अर्थ—रात्रियों में पुनः पुनः तुम्हारे संयोग को ध्यान करने का
इच्छुक निद्रा विलीन हो जाने के कारण चन्द्रबिम्ब का अनुकरण करने
वाला, अधिक रोने से सूजे हुए नेत्रों से युक्त और निश्वासों की
उष्णता से कान्तिहीन अधर और ओठ वाला अथवा भिन्न वर्ण के अधर
और ओष्ठ वाला उस किन्नरी का मुख निश्चित रूप से दूसरा हो
गया होगा ।

त्वां ध्यायन्त्या विरहशयनाभोगमुक्ताखिलाङ्ग्याः,

शङ्के तस्या मृदुतलमवष्टभ्य गण्डोपधानम् ।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-

दिन्वोर्देन्यं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्विभसि ॥२७॥

त्वामिति । विरहशयनाभोगमुक्ताखिलाङ्ग्याः विरहशयनाभोगात् विरहो-
षित शयनस्थानात् मुक्तामखिलाङ्गं यस्यास्तस्याः । त्वां भवन्तम् । ध्यायन्त्याः
स्मरन्त्यः । तस्याः कामिन्याः । “अमहनम्” इति छी । मृदुतलं कोमलतलम् ।
गण्डोपधानं गण्डोपबर्हम् । “उपधानं तूपबर्हम्” इत्यमरः । अवष्टभ्य अवलम्ब्य ।
हस्तन्यस्तं हस्ते करे न्यस्यते स्म तद्योक्तम् । लम्बालकत्वात् संकाराभावेन लम्ब-
मानकुन्तलत्वात् । असकलव्यक्ति असंपूर्णा व्यक्तिः यस्य तत् । मुखं वदनम् ।
त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेः तवानुसरणेन मेघाश्रयेण क्लिष्टाऽतीक्ष्णा कान्तिः यस्य
तस्य । इन्दोः चन्द्रस्य । देन्यं शोच्यताम् । विभसि । शङ्के एवं शङ्कामि ॥२७॥

अन्वय—विरहशयनाभोगमुक्ताखिलाङ्ग्याः मृदुतलं गण्डोपधानं अवष्टभ्य
त्वां ध्यायन्त्याः तस्याः लम्बालकत्वात् असकलव्यक्ति हस्तन्यस्तं मुखं त्वदुपसरण-
क्लिष्टकान्तेः इन्दोः देन्यं विभसि [इति] शङ्के ।

अर्थ—विरह (से उत्पन्न दुःख) के कारण रात्रि पर शरीर के
समस्त अंगों को रखने वाली कोमल तल वाले तकिये का गाढ़ आलिङ्गन
कर तुम्हारा ध्यान करती हुई उसका लम्बे बाल होने के कारण अपूर्ण
दर्शन वाला हथेली पर रखा हुआ मुख तुम्हारे आवरण से क्षीण कान्ति
वाले चन्द्रमा की दीनता को धारण कर रहा होगा, ऐसी मैं सम्भावना
करता हूँ ।

तस्याः पीडां रहयितुमलं तौ च मन्ये मृगाक्ष्या,

मद्गोहिन्याः सह सहचरी सेवते यौ द्वितीया ।

**रक्ताशोकचलकिसलयः केसरद्वयात्र कान्तः,
प्रत्यासन्नी कुरबकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ॥२८॥**

तस्या इति । अत्र गृहोपक्रमे । सहसहचरी विकल्पितः मन्त्रावः । “वयस्याली
सहचरी” इति धनञ्जयः । द्वितीया द्वयोः पूरणा द्वितीया । यौ वृक्षौ । सेवते
भजते । कुरबकवृतेः कुरबक एव वृतिरावरणं यस्य तस्य । “सैरेयकस्तु शिटी
स्थात्स्मिन्कुरबकोरुणे” इत्यमरः । माधवीमण्डपस्य मध्वी वसन्ते भवा माधवी
तस्याः मण्डपस्तस्य अतिमुक्तालतागृहस्य । “अतिमुक्ताः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती
माधवीलता” इत्यमरः । प्रत्यासन्नी सन्निवृत्ती । चलकिसलयः चलानि किस्-
लयानि यस्य यः । अनेन वृक्षस्य पादलाङ्गेषु प्राञ्चलित्वं व्यज्यते । रक्ताशोकः
रक्ताश्चासावशोकश्च यः । रक्तविशेषणमस्य स्मरोद्दीपकत्वात्कृतम् । “असूनकैर-
शोकस्तु श्वेतरक्त इति द्विधा । बहुमिद्धिकरः श्वेतो रक्तः स्मरविचर्धनः ।” इत्य-
शोककल्पे दर्शनात् । कान्तः कमनीयः । “कान्तं मनोहरं रुच्यं मनोजम्”
इत्यमरः । केसरद्वयं बकुलश्च । “अथ केसरे बकुलः” इत्यमरः । तौ च वृक्षौ
च । मद्गेहिण्याः । “कलत्रं गेहिनी गृहम्” इति धनञ्जयः । मृगाक्ष्या मृग-
स्येव अक्षिणी यस्याः सा तथोक्तायाः । तस्याः वनितायाः । पीडां दुःखम् ।
“पीडां बाधां व्यथां दुःखम्” इत्यमरः । रह्यितुं निवारयितुम् । “रहत्यागे” ।
अलं शक्तौ भवत इति मन्ये जाने ।

अन्वयः—अत्र चलकिसलयः रक्ताशोकः कान्तः केसरः च [इति] यौ
कुरबकवृतेः माधवीमण्डपस्य प्रत्यासन्नी मद्गेहिण्याः सहचरी [तव च] द्वितीया
सह सेवते तौ च तस्याः मृगाक्ष्याः पीडां रह्यितुं अलं [इति] मन्ये ।

अर्थः—यहाँ (घर के उद्यान में) चञ्चल पल्लवों से युक्त लाल
अशोक और सुन्दर बकुल (मौलसिरी) ये दो वृक्ष हैं । जिन्हें कुरबक
वृक्षों के आवरण से युक्त वासन्ती लतागृह के समीप मेरी गृहिणी की
सहचरी (सखी) और तुम्हारे पूर्वजन्म की स्त्री वसुन्धरा (जो कि इस
समय किन्नरी रूप में है), के साथ सेवन करती है । वे दोनों अशोक
और बकुल मृगनयनी के दुःख का परिहार करने में समर्थ हैं । ऐसी में
संभावना करता हूँ ।

**कामस्यैकं प्रसवभवनं विद्धि तौ मन्त्रिचेशे,
मद्गेहिण्या विरचिततलौ सेवनीयो प्रियायाः ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी,
काङ्क्षस्यन्धो यवनमविरां दौहवल्ग्वमनास्याः ॥२९॥**

कामस्येति । मन्निवेशे मम मदने । मद्गोहिण्या भद्रभार्या । विरचिततलौ संस्कृताधिष्ठानी । प्रियायाः भार्यायाः । सेवनीयौ श्रयणीयौ । तौ रक्ताशोक-कुरवकौ । कामस्य ममथस्य । एकं मुख्यम् । “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः । प्रसवभवनम् उत्पत्तिस्थलम् । “प्रसवो जननानुज्ञापुत्रेषु फलपुष्पयोः” इति वीजयन्ती । विद्धि जानीहि । “विद ज्ञाने” लट् । एकः तयोरन्यतरः अशोकः । मया सह तच्च सख्याः कान्तायाः । वामपादाभिलाषी वामपादमभिलषति इत्येव-शीलः तथोक्तः । दौहृदच्छयनाः अस्याः वामपादाभिलाषीः । अन्यः केसरः । दौहृदच्छयना दौहृदं वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यं तरुमुन्मादी-नामकाले । “पुष्पास्तुत्पादकं द्रव्यं द्रीहृदं स्यात्ततः क्रिया” इति शब्दार्णवात् । तस्य छयना व्याजेन । “कपटोऽस्त्री व्याजयम्भोपधयच्छयकैतवे” इत्यमरः । अस्याः सख्याः । वदनमदिरां गण्डूषवृषरमम् । काङ्क्षति वाञ्छति । मया संहृत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । अशोक बकुलयोः स्त्री पादनाडनगण्डूषमदिरं दौहृद इति प्रसिद्धम् ॥२९॥

अन्वय—मन्निवेशे मया मद्गोहिण्या विरचिततलौ, तव प्रियायाः सख्याः सेवनीयौ तौ कामस्य एकं प्रसवभवनं विद्धि । [तयोः] एकः दौहृदच्छयना अस्याः वामपादाभिलाषीः, अन्यः [अस्याः] वदन मदिरां काङ्क्षति ।

अर्थ—मेरे घर के उपवन में मेरे साथ मेरी स्त्री के द्वारा जिनके तलभाग (वेदिका) की रचना की गई है और जो तुम्हारी प्रिया की सखी के द्वारा सेवनीय हैं ऐसे उन अशोक और बकुल के वृक्षों को काम का एकमात्र उत्पत्तिस्थल जानो । उनमें से एक (लाल अशोक) दौहृद (वृक्ष आदि में पुष्पों की उत्पत्ति का कारण संस्कारक द्रव्य) के बहाने इस किन्नर कन्या के बायें पैर के ताड़न का अभिलाषी है । दूसरा बकुल का वृक्ष इसके मुख की मदिरा को चाहता है ।

व्याख्या—अशोक दो प्रकार का होता है—एक सफेद फूल वाला और दूसरा लाल फूल वाला । इनमें से सफेद फूल वाला बहुत सिद्धि करने वाला और लाल फूल वाला कामवर्द्धक होता है ।

निम्नलिखित श्लोक से इस बात की पुष्टि होती है—

प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा ।

बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्द्धनः ॥

असमय में वृक्षों के पुष्प विकास के विषय में काव्य जगत् में ऐसी प्रसिद्धि है—

स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूषमेकात्,

पदायातः श्लोकस्तिष्ककुरवकौ वीक्षणोऽलिकु नाम्नाम् ॥

मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाता-

चकूतो गीतान्नमेव विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ।

अर्थात् प्रियङ्गु वृक्ष सुन्दरी स्त्रियों के स्पर्श से वकुल (मालसिरी) सुन्दरी के मुख स्थित मद्य के सेवन से, अशोक वृक्ष (बायें) चरण के आघात से, तिलक सुन्दरी के देखने, कुरबक आलिङ्गन से, मन्दार हैसी-मजाक के वाक्य से, चम्पक सुन्दर तथा कोमल हास्य से, आम का पेड़ मुख की हवा से, नमोद गाना से और कर्णिकार वृक्ष सामने सुन्दरी स्त्री के नृत्य करने से विकसित होता है ।

मूलं बोच्चैर्मनसि निहितं लक्ष्यते त्वद्वियोगा-

तस्या साध्याध्यवसितमृतेर्बहिणाधिष्ठिताया ।

तन्मध्ये अ स्फटिकफलका काञ्चनी वासयन्ति-

मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ॥३०॥

मूलमिति । किञ्च तन्मध्ये तयोर्वृक्षयोर्मध्ये । बहिणा मयूरण । अधिष्ठिताया अधिष्ठितमयं यस्याः सा । स्फटिकफलका स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा तथोक्ता । अनतिप्रौढवंशप्रकाशैः अनतिप्रौढानाम् अनतिकठोराणां वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तैः । तरुणवेणुममच्छादयैः । मणिभिः मरकतशिलाभिः । मूले बद्धा कृत-वेदिकेत्यर्थः । काञ्चनी काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी मौवर्णा । सा प्रसिद्धा । वासयन्तिः निवासदण्डः । “वष्टिर्दण्डे हारभेदे मृदुकीयाधुनान्तरं” इति भास्करः । अद्य इदानीम् । तस्याः कामिन्याः । मनसि चित्ते । त्वद्वियोगात् तव विरहात् । अध्यवसितमृतेः अध्यवसिता निश्चिता मृतिर्मरणं यया तस्याः । निहितं प्रतिष्ठितम् । उच्यैः मन्तु । मूलं वा मूलमिव लक्ष्यते दृश्यते ॥३०॥

अन्वय—तन्मध्ये च [या] त्वद्वियोगात् तस्याः मनसि अद्य उच्यैः निहितं अध्यवसितमृतेः मूलं वा सा अनतिप्रौढवंशप्रकाशैः मणिभिः मूले बद्धा, बहिणा अधिष्ठिताया स्फटिकफलका काञ्चनी वासयन्तिः लक्ष्यते ।

अर्थ—अशोक और वकुलवृक्ष के मध्यभाग में तुम्हारे वियोग के कारण उस किन्नरी के मन में आज मरने के निश्चय के मूल (जड़ या वेदिका) के समान स्थापित की गई या गाड़ी गई कोमल बाँस के समान कान्ति से युक्त (पन्ना नामक) मणियों की वेदिका वाली, मोर के द्वारा अधिष्ठित ऊर्ध्वभागों से युक्त और स्फटिक मणिमय पीठ सहित स्वर्णमयी वासयन्ति (निवासस्थान का दण्ड) दिखती है ।

तां कामिन्यः कुसुमधनुषो वैजयन्तोर्मिवैकां,

मस्थार्चन्ति प्रबलरुदिता सापि साध्वी तदार्थ्यै ।

तालैः शिञ्जावलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे,
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥३१॥

तामिति । मे मम । कान्तया भार्यया । शिञ्जावलयसुभगैः शिञ्जा भूषण-
ध्वनिः “भूषणानां तु शिञ्जितम्” इत्यमरः । “भिदादयः क्वचित्” इत्यङ् ।
शिञ्जाप्रदानि वलयानि तैः सुभगाः रम्यास्तैः । तालैः करतालैः करतलताडनैः ।
“तालः कालक्रियामानम्” इत्यमरः । नर्तितः नाटितः । वः गुष्माकम् । सुहृद्
सखा । नीलकण्ठी मयूरः । “नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्” इत्यमरः । दिवसविगमे
सायंकाले । यां वा सयष्टिम् । अध्यास्ते वासयष्ट्या मध्यास्त इत्यर्थः । शोड्स्वा-
सोधेराधारः” इत्याधारे द्वितीया । तां निवासयष्टिम् । कुसुमधनुषः कामस्य ।
एकां मुख्याम् । वैजयन्तीमिव पताकामिव । मत्वा बुद्ध्वा । कामिन्त्यः वनिताः ।
अर्चन्ति पूजयन्ति । प्रबलरुदिता प्रबलदुःखिता । साध्वी सती । “सती माध्वी
पतिव्रता” इत्यमरः । सापि प्रियापि । त्वावाप्त्यं तव प्राप्त्यं । अर्चन्ति अपिशब्देन
अर्यवशाद्विभक्तिपरिणामः इति न्यायादर्थ्यतीति क्रियाव्याहारः ॥३१॥

अन्यथ—मे कान्तया शिञ्जावलयसुभगैः तालैः नर्तितः वः सुहृदनीलकण्ठः
दिवसविगमे याम् अध्यास्ते तां कुसुमधनुषः एकां वैजयन्तीं इव मत्वा कामिन्त्यः
अर्चन्ति । प्रबलरुदिता सा साध्वी अपि त्वादाप्त्यै (तां अर्चति) ।

अर्थ—मेरी कान्ता के द्वारा शब्द करने वाले कङ्कणों से मनोहर
करताल बजाकर नवाया हुआ तुम्हारा मित्र मयूर सायंकाल जहाँ बैठा
है, उस वासयष्टि को कामदेव की अद्वितीय पताका के समान मानकर
कामाकुल स्त्रियाँ अर्चना करती हैं । बहुत रोने वाली वह [वसुन्धरा के
जीव को धारण करने वाली किन्नरकन्या] साध्वी [पतिव्रता] भी तुम्हें
पाने के लिए उस वासयष्टि को पूजती है ।

प्रीतिस्तस्या मम च युवतेर्निर्विवेका ततोऽहं,
जानाम्येतां व्यसनपतितां मद्गृहे तच्चरोहम् ।

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लभ्येथाः,

द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपदमी च दृष्ट्वा ॥३२॥

प्रीतिरिति । तस्याः युवतेः यौवनस्त्रियः । “यूनस्ति” इति तित्यः । मम
च ममापि । प्रीतिः स्नेहः । निर्विवेका निर्विभिन्ना विवेकशून्येति ध्वन्यते । तस्याः
मम युवतेश्च । निर्विवेका प्रीतिरिति वा सम्बध्यते । तत् तस्मात् । एताम् एताम् ।
अन्वादेशे “इदमः” इत्येवमादेशः” । मद्गृहे मम सदनम् । व्यसनपतिताम् दुःखेन
निपतिताम् । अहं जानामि अहमस्मि । अहं तच्चरः अहं तस्याः भूत्वः । अति-
स्नेहित इति यावत् । ओ साधो हे निपुण । “साधुः समर्थे निपुणे च” इति

काशिकायाम् । हे मुने इति वा । “तपस्वी संयमी योगी वर्णो साधुश्च” इति धनञ्जयः । हृदयमिहितैः अतिस्मृतेरित्यर्थः । एभिः लक्षणैः पूर्वोक्तलक्षणैः । तोरणादिभिरभिज्ञानैः । द्वारोपान्ते । एकवचनमत्रिवक्षितम् । द्वारोपान्तयोरित्यर्थः । लिखितवपुषी लिखितं वपुषी आकृतौ ययोस्तौ तथोक्तौ । शङ्खपद्मौ शङ्खश्च पद्मश्च तौ तन्नामनिधिविशेषौ । “निधिवर्गौ वैवर्धिमैदाः पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः । वृष्ट्वा लक्ष्ये षाः निश्चिनुयाः । तत्रागारमित्यादि ध्वतिसमृद्ध वस्तुवर्णनादुदात्ताः ऋङ्कारः ॥३२॥

अन्वयः—तस्याः मम च युवतेः निर्विवेका प्रीतिः [अस्ति], ततः अहं एनां मदगृहे व्यसनं पतिनां जानामि, तच्चरः अहम् [ततः भो] साधो एभिः हृदयमिहितैः लक्षणैः, द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च वृष्ट्वा (मदगृहं) लक्ष्येयाः ।

अर्थः—वसुन्धरा के जीव को धारण करने वाली उस किन्नर कन्या की और मेरी भार्या की अभिन्न प्रीति (मित्रता) है । अतः मैं इस किन्नर कन्या को अपने (मेरे) में दुःख निमग्न जानता हूँ । मैं उस घर का निवासी हूँ (अतः) अपनी पत्नी के कहने के अनुसार मैं उसकी दुःखी अवस्था को जानता हूँ । अतः हे मेघ के आकार को धारण करने वाले मुनि ! चित्त में रखे गए उपयुक्त तोरण आदि लक्षणों से और द्वार के दोनों ओर लिखे गए शङ्ख और पद्म नाम वाली निधियों को देखकर मेरे घर को पहचान लो ।

तस्या दुःखप्रशमनविधौ व्यापृते मत्कलत्रे,
मूकीभूतेऽप्यनुचरजने मन्दमन्दायमाने ।

आमच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं,
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिर्याम् ॥३३॥

तस्या इति । तस्याः प्रियायाः । दुःखप्रशमनविधौ दुःखोपशमनकार्ये । मत्कलत्रे । मम प्रियायां व्यापृतार्या सत्याम् । अनुचरजनेपि परिवारकजनेपि । मूकीभूते संलापरहिते । मन्दमन्दायमाने मन्द व्यापारयति सति । अधुना इदानीम् । “एताहि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । मद्वियोगेन मम प्रवासेन । मवनं गृहम् । आमच्छायम् उत्सर्वापरमात् क्षीणकान्ति । नूनं निश्चयेन स्यादिति शेषः । तथाहि । सूर्यापाये अरुणविगमे । कमलं पद्मम् । स्वाम् आत्मीयाम् । अभिर्यां शोभाम् । “उपसर्गादातः” इत्यङ् । न पुष्यति खलु नोपचिनोति हि । सूर्यविरहितं पद्ममिव । गृहपतिरहितं गृहमपि न शोभते इति तात्पर्यम् ॥३३॥

अवयव—मत्कलत्रे तस्याः दुःखप्रशमनी व्यापृते, मन्दमन्दायमाने अनुचरजने अपि भूकीभूते अधुनाभवनं महियोगेन नूनं क्षामच्छायं [स्यात्], सूर्यापामे कमलं स्वां अभिरूपां न खलु पुष्पति ।

अर्थ—मेरी स्त्री के उस किन्नरी की दुःख की शान्ति के व्यापार में लगे रहने पर (तथा) अत्यधिक मन्द के समान आचरण करने वाले अर्थात् अति मन्द गति से काम करने वाले अनुचर जनों के मौन हो जाने पर इस समय (मेरा) भवन मेरे वियोग से क्षीण काम्तिवाला होगा क्योंकि सूर्य के अस्त हो जाने पर कमल भी अपनी शोभा को नहीं बढ़ाता है ।

पश्यामुष्यामुपवनभुवि प्रेयसीं तां दधाना-

माधि त्वत्तो विरहविधुरां मद्वचः प्रत्ययेन ।

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः,

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानी निषण्णः ॥३४॥

पश्येति । शीघ्रसम्पात हेतोः शीघ्रसम्पात एव हेतुस्तस्य शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः । “हेती हेत्वार्थः सर्वाः प्रायः” इति ऋषी । “सम्पान्तिः पतिते योगेप्रवेशे वेदसंविदोः” इति शब्दार्थः । सद्यः सपदि । कलभतनुतां कलभस्य करिपोतस्य तनुलि तनुर्यस्यतस्य भावस्तनुता ताम् अल्पशरीरताम् । गत्वा गमित्वा । प्रथमकथिते तस्यास्तीर इत्यादिना पूर्वोपदिष्टे । रम्यसानी निषदनयोग्य इत्यर्थः । क्रीडाशैले कृतकगिरी । निषण्णः उपविष्टः सन् । अमुष्याम् अस्याम् । उपवनभुवि उद्यानभूमौ । त्वत्तः भवत्तः । विरहविधुरां वियोगदुःखिताम् । आधि मनःपीडाम् । “पुंस्याधिमनिसी व्यथा” इत्यमरः । दधानां धारयन्तीम् । तां प्रेयसीं प्रकृष्टप्रियाम् । मद्वचःप्रत्ययेन मम वचनविश्वासेन । पश्य प्रेक्षस्व ॥३४॥

अवयव—शीघ्रसम्पातहेतोः सद्यः कलभतनुतां गत्वा प्रथमकथिते रम्यसानी क्रीडाशैले निषण्णः विरहविधुरां त्वत्तः आधि दधानां तां प्रेयसीं मद्वचः प्रत्ययेन अमुष्यां उपवनभुवि पश्य ।

अर्थ—शीघ्र गमन करने के लिए तत्क्षम हाथी के बच्चे के समान शरीर को धारण कर पूर्वोक्त रमणोद्य शिखर वाले क्रीडापर्वत पर बैठे हुए, विरह से दुःखी तुम्हारे कारण मानसिक पीड़ा को धारण करती हुई उस किन्नर कन्या रूप प्रेयसी को मेरे वचनों पर विश्वास कर इस उद्यान-भूमि में देखो ।

नो चेदन्तर्गृहमधिवसेत्सा दशामुद्वहन्ती,

गूढं दृष्टुं समभिलषितां तां तदा तत्स्थ एव ।

अहंस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं,
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥३५॥

नोचेदिनि । नो चेत् अथवा उपदने नास्ति चेदित्यर्थः । सा प्रिया । दशां
विरहावस्थां उद्धहन्ती तिभन्ती । अन्तर्गृहं गृहस्यान्तराश्रयकत्वात् । अधिवसेत्
तिष्ठेत् । "वसो नूपाध्याङ्" इति द्वितीया । तदा तर्हि । तदस्य एवक्रीडाशैलस्य
एव । समभिलषिताम् अभिकाङ्क्षिताम् । तां प्रियाम् । गूढं गुप्तं यथा तथा ।
दृष्टुं दर्शनाय । अल्पाल्पभासम् अल्पाल्पा अल्पप्रकारा भाः प्रकाशोयस्यास्ताम् ।
तद्गुणसदृशेवेति द्विरुक्तिः । खद्योतालीविलसितनिभां खद्योतानामालिस्तस्या
विलसितेन स्फुरितेन निभां सदृशाम् । विद्युदुन्मेषदृष्टिं विद्युदुन्मेषस्तडित्प्रकाशः स
एव दृष्टिस्ताम् । अन्तर्भवनपतितां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टाम् ।
कर्तुं करणाय । अहंसि योग्यो भवसि । विद्युदृष्टिं गृहान्तराश्रयापारयेत्यर्थः । यथा
कश्चित्किञ्चिद्विषयम् क्वचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैः दृष्टिमिष्टदेशे पातयति
तद्वदित्यर्थः ॥३५॥

अन्वय—नो चेत्, तदा दशां उद्धहन्ती सा अन्तर्गृहं अधिवसेत् । समभिलषितां
तां गूढं दृष्टुं तदस्य एव अल्पाल्पभासं खद्योतालीविलसितानिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्
अन्तर्भवनपतितां कर्तुं अर्हसि ।

अर्थ—यदि वह उद्यानभूमि में न हो तो विरह की अवस्था को
धारण करती हुई वह किन्नरकन्या घर के भीतर स्थित होगी । अभिलषित
(अभीष्ट) उसे प्रच्छन्नरूप देखने के लिए वहीं क्रीड़ापर्वत पर ठहरकर
अल्पप्रकाश वाली तथा जुगुनुओं की पंक्ति के प्रकाश के समान बिजली
की विलास रूप-चमकनेरूप दृष्टि को भवन के अन्दर डाले ।

इतः षड्भिः कुलकम् द्वयन्तरितार्धवेष्टितम्—
आलोके ते निपतति पुरा सा बलिष्याकुला वा,
त्वत्सम्प्राप्त्यै विहितनियमान्देवताभ्यो भजन्ती ।
बुद्ध्यारूढं चिरपरिचितं त्वद्गतं ज्ञातपूर्वं,
मत्सावृष्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ॥३६॥

अर्धवेष्टितम्—

आलिख्यातो भवदनुकृतिं चक्षुरुन्मील्य कृच्छ्रा-
त्पश्यन्ती वा सजलनयनं प्राक्तनो मन्यमाना ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनं सारिकां पञ्जरस्थां,
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हितस्य प्रियेति ॥३७॥

एकान्तरितम्—

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्यवीणां,
गाढोत्फण्ठं करुणविरुतं विप्रलापायमानम् ।
मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुदगातुकामा,
त्वामुद्दिश्य प्रचलदलकं मूर्च्छनां भावयन्ती ॥३८॥

द्वयन्तरितम्—

तन्त्रीरात्राः नयनमलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्,
स्वाङ्गुल्यग्रैः कुसुमभूदुभिर्वल्लकीमास्पृशन्ती ।
ध्यायं ध्यायं त्ववुपगमनं शून्यचित्तानुकण्ठी-
भूयो भूयः स्वयमपि कृता मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥३९॥

एकान्तरितम्—

शेषात्मासान् विरहविवसस्थापितस्यावधेर्वा,
जन्मान्यत्वेऽप्यधिगतितितान्देवभावानुभावात् ।
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया बेहलीमुक्तपुष्पैः,
स्मृत्यारूढान्स्फुटयितुमिध स्वात्मनो मृत्युसन्धीन् ॥४०॥
बुद्ध्यध्यासात्स्वपन इव विस्पष्टभूयं त्वयामा,
संभोगं वा हृदयरचितारम्भमास्वावयन्ती ।
मूर्च्छासुप्ता समयमथवाहवास्यमाना सखीभिः,
प्रायेणन्ते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोवाः ॥४१॥

सर्वविरहिणी साधारण लक्षणानि सम्भावयति-आलोक इति । वा अथवा ।
“उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरः । त्वत्सम्प्राप्तये तव सम्प्राप्तिनिमित्तम् ।
विहितनियमान् विशिष्टप्रतविशेषान् । “नियमस्तु स यत्कर्म नित्यम् गन्तुसाधनम्”
इत्यमरः । भवन्ती सेवमाना । देवताभ्यः वलिष्ठाकुला वलिषु नित्यं प्रोषितागमनेषु
च देवताराधनेषु च व्याकुला अपाप्ता । वा अथवा बुद्ध्यारूढं चित्तारूढम् ।
परिचितं चिराम्यस्तम् । ज्ञातपूर्वं पूर्वं ज्ञातं तथोक्तम् । का इति बहुव्रीहौ पूर्व-
निपातः । विरहतनु विरहेणतनु कृतम् । भावगम्यं ज्ञानज्ञेयम् । तत्कार्यस्यादृष्टतरत्वा-
दस्य भावर्तवाङ्गम्यत इत्यर्थः । स्वधर्तं त्वां गतम् । त्वयि विद्यमानमित्यर्थः ।
मत्साक्ष्यं मदाकारसाम्यम् मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । लिखन्ती फलकादी रचयन्ती ।
सा वनिता । तथ आलोकं वसनि । पूरा पूर्वम् अग्रं वा । “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते
निकटागामिके पूरा” इत्यमरः । निपतति दृष्टिगोचरा भविष्यतीत्यर्थः-द्वयन्तरिता-
र्धविष्टिर्लभदम् ॥३९॥

आलिख्येति । वा अथवा । अतः अनन्तरम् । भववनुकृतिम् तद्वानुकृतिम् क्वचित्
फलवादी । आलिख्य लिखित्वा । प्राक्कृतं प्रागनुभूतविषयम् । मन्यमाना मन्यते
इति मन्यमाना ब्रुध्यमाना । कृच्छ्रात् कष्टात् । चक्षुः नयनम् । जात्येकवचनम् ।
उन्मील्य उत्पाद्य । सज्जनघनं साधुनेत्रम् । पर्यगती अवलोकयन्ती । वा अथवा ।
रसिके भो सरसे । त्वं भक्तो । तस्य भक्तुः । प्रवासिनः स्वामिनः । प्रिया हि इष्टा
खलु स्मरसि कच्चित् ब्रुवसे । कच्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः । “स्मृत्यर्थद्वयेषां
कर्म” इति कर्मणि षष्ठी । भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः । इति एवम् । एवञ्जरस्यां
हिस्तेभ्याविहितरक्षणमित्यर्थः । सारिका स्त्री पक्षित्रिशेषाम् । मधुरवचनं
मञ्जुलभाषणं यथा तथा । पृच्छन्ती याचयन्ती सति । आलेखेपुरा निपततीत्यत्रोत्तर-
प्राप्यन्वीयते ॥३७॥

उत्सङ्ग इति । वा अथवा । हे सौम्य हे साधो । मस्तिनवसने मलीमसवस्त्रे ।
“प्रोषिते मलिनाकृतिः” इति शास्त्रादित्यर्थः उत्सङ्गे ऊरी । वीणां निक्षिप्य । त्वां
भवन्तम् । उद्दिश्य सङ्कीर्त्य । विशिष्टतपसं विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तम् ।
मद्गोत्राङ्गं मम गोत्रंताम अङ्गः चित्त्वं यस्मिन् तन्मद्गोत्राङ्कं मन्तामाक्षरचित्त्वं
मदन्वयाङ्गं वा । “गोत्रं तु नाम्नि च” इत्यमरः । गेयं गीताहं प्रबन्धम् । गीतमिति
वा पाठः । गाढोत्कण्ठं गाढा उत्कण्ठा यस्मिन्कर्मणि तत् । कण्ठविरुत्तं कण्ठस्वरं
यथा तथा । विप्रसादायमानं प्रलाप समानम् । उद्गातुकामा उच्चैर्गातुं कामोऽभि-
लाषो यस्याः सा तथोक्ता । देवयोनिर्त्वादगान्धारयामम् । गातुकामेत्यर्थः ।
तदुक्तम्—वद्भजमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानुषाः । न तु गान्धारनामावै स लभ्यो
देवयोनिभिः इति । प्रचलललकं प्रचलन्तील्लका यस्मिन्कर्मणि तत् । मूर्च्छनां क्रम-
विशेषविशिष्टस्वरस्थापनाम् । “नमोषु विलोमेन स्वादयस्वरपूर्वगाः । पुराणा-
स्थापनी स्वातामूर्च्छनाः सप्त सप्तहि” इति गीतरत्नाकरे । भावन्ती व्यायन्ती ।
अन्यान्वयः प्राग्ब्रवेव । एकान्तरितमिदम् ॥३८॥

तन्त्रीरिति । अथवा । नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैः नेत्राश्रुभिः । आर्द्राः
सार्द्राः । “आर्द्रं क्लिन्नम्” इत्यर्थः । तन्त्रीवीणातन्तून् । कुसुममृदुभिः पुष्प-
वन्मृदुभिः । स्वाङ्गुल्यथैः निजाङ्गुलीनामग्रतलैः । कथञ्चित् कृच्छ्रेण । सारयित्वा
प्रमूज्य अन्यथा क्वणितासम्भवादित्यर्थः । वल्लकीं वीणाम् । आस्पृशन्ती स्पर्शनं
कुर्वन्ती । त्वदुपगमनं तत्रागमनम् । ध्यायं ध्यायं ध्यात्वा ध्यात्वा । “पूर्वार्धे
प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुब्” इत्याभीक्ष्ण्ये खमुब् । शून्यभिन्तानुकण्ठी नष्टचिन्तया अनुकूलः
कण्ठो यस्याः सा । भूयो भूयः पुनः पुनः । स्वयमभिहृता स्वयम् आत्मनाऽधि-
कृतामारब्धाम् । मूर्च्छनां क्रमविशेषविशिष्ट स्वरस्थापनाम् । विस्मरन्ती स्मरन्ती
अन्योन्वयः प्राग्ब्रत् । विस्मरणं नात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छापदेदादेव । तथा
रसाकरे “विद्योगायोग यीरिष्ट गुणानां सदा कीर्तनात्स्मृतिः । साक्षात्कारोऽथवा

भूच्छा जायते दशाधा" इति । मत्सादृश्यमित्यादिना मनःसङ्गवृत्तिः सूचिता ।
द्वयन्तरितमिदम् ॥३९॥

शेषानिति । वा अथवा । जन्मास्थित्वेषि । अतीकृतमानभाविभवेपि । विरह-
दिवसस्थापितस्य विरहस्य प्रथमदिवसात् दिवसे वा स्थापितस्य निश्चितस्य । अवधेः
प्रमाणकालस्य । देवभावानुभावात् देवभावो देवत्वं तस्य अनुभावः प्रभावस्तस्मात् ।
“अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चयः” इत्यमरः । अधिगतिमितानप्रमितान् ।
शेषान् सासान् गतावशिष्टान् । सर्वान्मायान् । देहलीमुखतपुष्वैः देहली द्वार शाखायाः
दारु “ग्रहावग्रहणी देहली” इत्यमरः । तत्र दत्तानि राशित्वेन निहितानि तैः
पुष्पैः कुसुमैः । स्मृत्यालङ्घनं स्मरणालङ्घनं । स्वात्मनः स्वजीवस्य । मृत्युलब्धोन्
मरणस्य सन्धीन् । “रन्ध्रसंश्लेषयोः सन्धिः” इति धनञ्जयः । स्फुटमितुमिव व्यक्ती-
कर्तुमिव गणनया एको वावित्यादिसङ्ख्यानेन । भुवि भूमितले । विभ्यस्यन्ती
विक्षिपन्ती । कुमुदमित्यासीर्विरहावधेर्मान् गणयन्तीत्यर्थः ॥४०॥

बुद्ध्यध्यासादिति । वा एवं नास्ति चेत् । स्वपने स्वप्ने । विस्पष्टभूयमिव स्पष्ट-
तरत्वमिव । “हृत्याभूयं भावे” इति साधुः । बुद्ध्यध्यासात् मतिनिश्चयात् ।
त्वयामा त्वया सह । “अमा सह समीपे च” इत्यमरः । हृदयरचितारम्भं हृदये
मनसि निहितः सङ्कल्पितः आरम्भः उपक्रमः यस्य तम् । यद्वा हृदये निहिताश्चु-
म्बतालिङ्गनादयो व्यापारा यस्मिन् तम् । सम्भोगं रतिम् । आस्वाद्यन्ती अनुभवन्ती ।
अथवा वा । मूर्च्छासुप्ता मूर्च्छया शयिता । सखीभिः वयस्याभिः सभयं भयगहितं
यथा तथा । आश्वासयमानाः विश्वंभ्यसणा सा वनिता । ते तव । आसीके दर्शने ।
निपतति गोचरा भवतीति पूर्वेणान्वयः । अर्थान्तरन्यासेन परिहरति । द्रापेणेति ।
अङ्गनातां स्त्रियाम् । रमणविरहेषु । एते कथितार्थाः । प्रायेण प्राचुर्येण । विनोदाः
काल्यापनोपायाः । एतेन सङ्कल्पावस्थोक्ता । तथोक्तम्—सङ्कल्पोनाशविषयो
मनोरथ उदाहृतः ।” इति णट्टिः कुलकम् ॥४१॥

अन्वयः—सौम्य ! बलिष्ठाकुला, त्वत्सम्प्राप्त्यै देवताम्यः विहितनियमान्
भजन्ती वा, बुद्ध्यारुक् विरपरिचितं ज्ञातपूर्वं त्वद्गतं विरहतनु भावगम्यं
मत्सादृश्यं लिखन्ती वा, अतः भवदनुकृतिं आलिख्य चक्षुः उन्मील्य सजलनयनं
पश्यन्ती वा, पङ्कजस्थां गारिकां प्रावतनीं मन्यमाना रसिके ! भर्तुः कश्चित्
स्मरसि, त्वं हि तस्य प्रिया” इति सधुरवचनं प्रच्छन्ती वा, मलिनवसने उत्सङ्गे
वीणां निक्षिप्य गाढोत्कण्ठं करुणविस्तं विप्रलापयमानं विरचितपदं गीवं मद्र-
गोत्राङ्कं त्वां उद्दिश्य उद्गातुकामा मूर्च्छनां प्रचलदलकं भावयन्ती, कुसुममुदुभिः
स्वाङ्गुल्यग्रे नयनसलिलैः आर्द्राः तन्त्रीः कथञ्चित् मारयित्वा वल्लवीं आसृण्वन्ती,
त्वदुपगमनं व्याप्य व्याप्य वून्यचित्तानुकण्ठी स्वयं कृता अपि मूर्च्छनां भूयः भूयः विस्म-

रन्ती, देवभावाद्भूषणात् जन्मान्तस्ते अग्नि अधिगति इतान् विरहदिवसस्थापितस्य अवधेः शेषान् मासान् स्मृत्यारुढान् स्वात्मनः मृत्युमन्त्रीन् स्फुटयितु इव देहली-मुक्तमुषैः गणनया भुवि त्रिन्यस्थन्ती वा, स्वप्ने हृदयरचितारम्भं सम्भोगं बुद्ध्य-ध्यामात् त्वया अमा त्रिस्वष्ट्रभूयं इव आश्रादयन्ती वा अथवा मूर्च्छासुप्ता सखीभिः सभयं आस्वासयमाना पुरा ते आलोके निपतति । रमण विहारेषु अङ्गनानां प्रायेण एते विनोदाः ।

अर्थ—हे सौम्य ! देवपूजाओं में लगी हुई अथवा आपको पाने के लिए देवताओं को प्राप्त करके दास्योक्त व्रतों का सेवन करती हुई अथवा मन में स्थित चिरपरिचित, पहले से ज्ञात आप सम्बन्धी वियोग के कारण दुर्बल और अभिप्राय से जानने योग्य मेरी प्रतिकृति के समान तुम्हारी प्रतिकृति को बनाती हुई अथवा आपकी अनुकृति को बनाकर नेत्र खोलकर अश्रुपूर्ण नेत्रों से देखती हुई पिंजड़े में स्थित मैना को वसुन्धरा के समय की मानती हुई । हे रसिके ! क्या तू स्वामी का स्मरण करती है ? क्योंकि तू उनकी प्यारी थी । इस प्रकार मधुर वचन से पूछती हुई अथवा मलिन वस्त्रयुक्त अपनी गोद में वीणा को रखकर गाढ़ उत्कण्ठा सहित करुण स्वर को करुण रस प्रधान गीत के समान बनाती हुई तुमको लक्ष्य कर ऊँचे स्वर से गाने की इच्छा करती हुई, मूर्च्छना (स्वरों के उतार और चढ़ाव के कम वाले गीत) को अलकों के चलन पूर्वक अन्दर ही अन्दर उच्चारण करती हुई, फूल के समान सुकोमल अपनी अँगुलियों के अग्रभागों से नेत्रों के जल से गीले वीणा तन्तुओं को जिस किसी प्रकार पोंछकर वीणा का कुछ स्पर्श करती हुई, तुम्हारे आगमन का निरन्तर ध्यान कर निस्सार मानसिक सन्ताप से युक्त कण्ठ स्वर वाले स्वयं रची हुई भी मूर्च्छना को पुनः-पुनः भूलती हुई, अथवा देवत्व से उत्पन्न माहात्म्य से अन्य जन्म में भी जाने गए वियोग के दिन निश्चित (स्थापित) अवधि के अवशिष्ट महीनों को, अपने शरीर के स्मृति में स्थित मरण काल को मानों प्रकट करने के लिए देहली पर रखे हुए फूलों को गणना के लिए जमीन पर रखती हुई अथवा स्वप्न में मन के सङ्कल्प से प्रारम्भ किए हुए सम्भोग को बुद्धि से उत्पन्न भ्रान्ति के कारण आपके साथ मानों स्पष्टता के साथ अनुभव करती हुई अथवा मूर्च्छा से सोई हुई सखियों के द्वारा भयपूर्वक विश्वास दिलाई जाती हुई पहले तुम्हारे दृष्टि पथ को प्राप्त होगी, क्योंकि प्रियतम के वियोग में स्त्रियों के विरहजनित दुःख को दूर करने के लिये ये उपाय हैं ।

सख्यालार्पैः सुखविरतिभिस्तद्विनोदैस्तथाऽन्यैः,
सव्यापारमहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः ।
स्वापापायाद् हृदयनिहितं त्वामजस्रं स्मरन्ती,
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥ ४२ ॥

सख्यालार्परिति । रात्रौ निशायाम् । स्वापापायात् निद्राया अरायात् अभा-
वात् । हृदयनिहितं हृदये स्मृतम् । त्वां भवस्तम् । अजस्रम् अनवरतम् । 'नित्यान-
वरताजस्रम्' इत्यमरः । स्मरन्तीम् । ते तव । सखीं प्रियाम् । गुरुतरशुचं गुरुतरा
शुक्लं यस्याः सा तां बहुशोकाम् । निर्विनोदां निर्व्यापाराम् । शङ्के तर्कयामि ।
'शङ्काभयवितर्कयोः' इति शब्दार्णवे । अहनि दिवा । सख्यालार्पैः सख्या भाषणैः ।
सुखविरतिभिः सुखकथाभिः । अविनोदैः मालाविनोदैः । तथा अन्यैः विलासैः ।
सव्यापारां पूर्वोक्तचित्रलेखनादिव्यापार सहिताम् । विप्रयोगः विरहः । तथा रात्रा-
विव न पीडयेत् न बाधेत् ॥ ४२ ॥

अन्वय—[यथा] रात्रौ स्वापापायात् हृदयनिहितं त्वां अजस्रं स्मरन्तीं
गुरुतरशुचं निर्विनोदां ते सखीं [विप्रयोगः पीडयेत्] तथा अहनि सुखविरतिभिः
सख्यालार्पैः तथा अन्यैः तद्विनोदैः सव्यापारां विप्रयोगः न पीडयेत् [इति] शङ्के ।

अर्थ—जैसा रात में नींद के न आने से हृदय में स्थापित तुमको
निरन्तर स्मरण करती हुई दुःसह शोकवाली और विरहजनित दुःख को दूर
करने के विनोद से रहित तुम्हारी सखी को वियोग पीड़ित करेगा वैसा
दिन में सुखोत्पादक शब्दों से युक्त सखियों की बातचीत से तथा अन्य
विनोदों से विरहजनित दुःख को दूर करने के काम में व्यस्त उसको वियोग
पीड़ित नहीं करेगा, मैं ऐसी सम्भावना करता हूँ ।

एवं प्रार्यैस्त्वयि सुभगतां वपऽजयद्विर्धयार्थ-
मन्तस्त्वेतैः सुखयितुमतः पश्य साध्वीं निशीथे ।
पर्यस्ताङ्गीं कुसुमशयने निस्तुलामाधिरुद्धां,
तामुन्निद्रामवनिशयनां सदमवातायनस्थः ॥ ४३ ॥

चित्रन्यस्तामिव सवपुषं मन्मथीयामवस्था-
माधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपाद्वाम् ।
तापापास्त्यै हृदयनिहितां हारयण्टि दधानां,
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ॥ ४४ ॥

मत्कामिन्या प्रणयरसिकैः सन्निधौ त्वत्प्रियाया,
नीता रात्रिः क्षणमिव मया सार्धमिच्छारतैर्या ।

निद्राद्विद्धिभर्मुहुरपचितैः पक्ष्मरुद्धिर्गलद्भि,
स्तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्विषयन्तीम् ॥ ४५ ॥

अन्तस्तापं प्रपिशुनयता स्वं कवोष्णेन भूयो,
निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिता विक्षिपन्तीम् ।

शुद्धस्तानात्पुरुषस्तत्कं नतमागण्डलम्
त्रिशिलष्टं वा हरिणरचित लाञ्छनं तत्तुन्दोः ॥ ४६ ॥

मद्विलेषाकुपहितशुचो दूरदेशस्थितस्य,
प्राणेशस्य स्वयमनुचिताऽनङ्गबाधस्य जातु ।

मत्संयोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ४७ ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा,
जन्मन्यस्मादव्यवहिततरे वेणिका स्मर्यमाणा ।

शापस्यान्ते विगलितशुचा तां भयोद्वेष्टनीयां
स्वां निन्दन्तीं विरहवपुषां सङ्गमं वा विधाय ॥ ४८ ॥

तां वक्रेन्दुप्रसनरसिकां राहुमूर्ति श्रितां वा,
व्योमच्छायां मदनशिखिनो धूमयष्टीयमानां ।

स्पर्शविलुप्तमयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं,
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ४९ ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जलमागंप्रविष्टा-
निष्ठान्बन्धूनिव मृगयितुं संश्रितान् संग्रहीतुम् ।

पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव,
प्रत्याहृत्य स्वनयनयुगं चेतसा धूयमानाम् ॥ ५० ॥

भूयोभूयः शिशिरकिरणे स्वान्कराञ्जलमार्ग-
रातन्वाने पुनरपि गत्वाभ्यागतैः विलश्यमानम् ।

सेवान्वक्षुः सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छान्तयन्तीं,
सार्धं ह्रीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नमुप्ताम् ॥ ५१ ॥

एवमिति । अतः कारणात् । त्वयि भवति । सुभगतां रम्यताम् । व्यञ्जविभः प्रकयदिभः । एवं कथितरीत्या । प्रायेर्बहुभिः । यथार्थः तथ्यभूतः । नत्सन्देशो मम वाचिकः । सुखयितुम् आनन्दयितुम् । निशीथे अर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । सव्यमवातायनस्थः सौधगङ्गाक्षस्तन । कुसुमशयने पुष्पशय्याम् । पर्यस्ताङ्गीन् पातितशरीराम् । निःसुखां सुखरहिताम् । आधिरुद्धां मनः पीडात्ताम् । पुस्याधि मनिसो व्यथा' इत्यमरः । उग्निद्राम् उत्सृष्टस्वापाम् । अवनिशयनान् अवनिरेव शयनं यस्यास्तां नियमार्थं भूशायिनीम् । साप्यर्धो पतिव्रताम् । तां त्वत्सखीम् । पश्य प्रेक्षस्व । तदुक्तं रमाकरे-सुखायने च पितरौको मिश्रदूत शुकादयः । सुखयन्तो कनमुखोपायैर्वियोगिताम्' इति । अनेन जाग्रावस्थोक्ता ॥ ४३ ॥

चित्रन्यस्तामिति । चित्रन्यस्तां चित्रलिखिताम् । स्ववपुषं शरीरमहिताम् । मन्मथीयां मदनसम्पन्नवाम् । अवस्थानिष दक्षामिव । आधिक्षामो मनोव्यथाम् कृशीभूताम् । श्यावतेः कर्त्तरि क्तः । अः इति क्तस्य मः । विरहशयने विरहोचित शय्याम् । गल्लवादिश्चित तल्प इत्यर्थः । सन्निवर्णैकपाद्वाम् सन्निवर्णं न्यस्तम् एकं पादवं यस्यास्ताम् । अतएव । तापापास्त्ये तापनिवारणाय । हृदयनिहितां हृदये निक्षिप्तां । हारयष्टिं हारकताम् । 'यष्टिर्दण्डे हारभेदे मधुकेप्यादुधान्तरे' इति भास्करः । वषानां वहन्तीम् । प्राचीमूले प्राच्याः पूर्वदिशो मूले । उदयगिरिप्राप्त इत्यर्थः । प्राचीमहृणं औणात्रस्थोत्तनार्थम् । मूलग्रहणं दृश्यत्वार्थः । कलासाश्रयोर्षां कलैवशेषो यस्यास्ताम् । सुधाशोषचन्द्रस्य । तनुमिध मूर्तिमिव । स्थिताम् । तां पश्येति पूर्वैर्गैवान्वयः । अनेन काव्यविस्थोक्ता ॥ ४४ ॥

मत्कामिन्या इति । त्वरिप्रयायाः तव भार्यायाः । सन्निधौ मयीपे । मया सार्धम् । मत्कामिन्या मद्वलभया । प्रणयरसिकैः प्रीतिरसश्चिद्वैः । इच्छारसैः अभीष्टनिधुवनैः । या रात्रिः निशा । क्षणमिव समयमिव । नीता यापिता । तामेव तद्रात्रिमेव । विरहमहतीं विरहेण पृथुभूताम् । महस्त्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः । निद्राद्विभ्रिः निद्राविरोधिभिः । सुहृः पुनः पुनः । उपस्थितैः अवतीर्णैः । पद्मरुद्भिः पद्मरोधयद्भिः । 'पद्मरुद्भिरोष्णि किञ्चलके तत्त्वाच्च' शेष्यणीयमि' इत्यमरः । गल्विभः स्रवद्भिः । उष्णैः अशिशिरैः । अश्रुभिः अश्रुः । 'नेत्राश्रुरोदने चालमसू च' इत्यमरः । घापयन्तीं गमयन्तीम् । 'यातेर्घ्यन्ताच्छतृत्यः' ह्रीकलीरिक्तापि' इत्यादिताम् । तां पश्येत्यन्वयः । स एव कालः सुखिनामलाः प्रतीयते दुःखिनां तु विषयीत इति भावः । एतेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥ ४५ ॥

अन्तस्तापमिति । स्वं स्वकीयम् । अन्तस्तापम् विरहताम् । प्रपिशुनयता प्रकर्षेण सूचयता । कयोष्णेन मन्दोष्णेन । 'कोष्णं कयोष्णं मन्दोष्णम्' इत्यमरः । अववरकिसलयकलेशिनादृष्टानच्छपलवनिबाधिना । भूयः मुहुः । निश्वासेन

निषवसर्नेन । तन्मुखेन्दोः तस्याः घदनचन्द्रमसः । हरिणचरितं मृगविहितम् । विदिलष्टं क्षिपिलितम् । लाञ्छनं वा चित्तमिव । शुद्धस्नानात् विरहिणीत्वाद्गम्भ-
स्नेहादिरहितस्नानात् । पदं कर्कशम् । गंडलं च 'मुप्सुपा' इति समासः । गण्ड-
पर्यन्तावलम्बि । अलकं चूर्णकुन्तलम् । नूतनम् अवश्यम् । विक्षिपन्ती चालयन्तीम् ।
तां पश्येत्पन्थयः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिश्लेषादिति । मन्त्रिभेदात् मम विधीनात् । अरविहस्तकुपः प्राप्ताकुपः ।
बुरदेशस्थितस्य दविष्टदेशस्थस्य । अनुचितानङ्ग बाधस्य अनुचिता अयोग्या
अनङ्गस्य मधनस्य बाधा यस्य तस्य । प्रावेशस्य दयितस्य । स्वप्नोपि स्वप्नावस्था-
जन्योऽपि साक्षात्सम्भोगासम्भवादिति भावः । असंयोगः मम सम्भोगः । स्वयं
जातुस्वकीयम् । कथं केन प्रकारेण । उपनयेदिति आगच्छेदिति आशयेति शेषः ।
'प्रार्थनायां लिङ् । नयनसलिलोत्पीडकदावकाशां नयनसलिलोत्पीडनान् अधु-
वत्यां सद्भावकाशाम् आक्रान्तावस्थां दुर्लभामित्यर्थः । निद्रां स्वापम् । 'स्मान्निद्रा-
शयनं स्वापः' इत्यमरः । आकाङ्क्षन्तीम् अभिलषन्तीम् । स्वप्नहेतुत्वादिति भावः
तां पश्य ॥ ४७ ॥

आद्य इति । आद्ये प्राक्तने । विरहवियसे वियोगदिने । दाम पुण्यमात्यम् ।
हिस्वा त्यक्त्वा । या शिक्षा ब्रूया । 'शिक्षा ब्रूया केशपाशः' इत्यमरः । ब्रूया
प्रथिता । अस्मादेतस्माज्जन्मनः । व्यवहिततरे अन्तरिततरे । जन्मनि भवे । स्मर्य-
मणा चिन्त्यमाना । या वेणिका प्रवेणी । 'वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यो विशदे
कचे' इत्यमरः । शापस्य अरविन्दराजकृतचिक्कारस्य । अग्रे अवसन्ते । विगलित-
शुभा व्यपगतशुचेति वा पाठः । वीतशोकेन मया । उद्दृष्टनीयम् उद्दृष्टुं योग्याम् ।
तां शिक्षां वेणिकां च । वा अथवा विरहपुष्पां वियोगमूर्तीनाम् । सङ्गमं संसर्गम् ।
विषाद कृत्वा । स्वाम् आत्मानम् । निन्दन्तीं कुत्सयन्तीम् । तां पश्य ॥ ४८ ॥

तामिति । वक्ष्येभ्युपसमरसिकां वक्ष्यमिवेन्दुस्तस्य प्रसने स्वीकारे रसिकां
प्रीताम् । श्रिताम् आगताम् । राहुभूति राहुदेहम् । वा इव व्योमच्छायाम् आकाश-
च्छविम् व्यापलामित्यर्थः । मदनशिखिनः मन्मथज्वलनस्य । 'शिखिनी बल्लिवहिणी'
इत्यमरः । धूमयष्टीयमानां धूमयष्टीयतेऽसौ तथोक्ताम् धूमण्डोपमामित्यर्थः । स्पर्श-
विलष्टां स्नेहप्रव्यायोगात् स्पर्शे सति क्लेशमूलेषु सत्प्रयामित्यर्थः । कठिनत्रिषमां
कठिना चासी विषमा च निम्ने नत्ता ताम् । 'सञ्जकुत्तादिवदप्यतरस्य प्राधान्य-
विवक्षायां विशेषणं यश्चित्तायैकार्थं कर्मधारयश्च' इति समासः । ताम् एकवेणीम्
एकीभूतप्रवेणीम् । 'पूर्वकाले' इत्यादिना तत्पुरुषः । तथाभूतां शिक्षाम् । अयमित-
नखेन 'यम उपरमे' यम्यग्ने स्य यमिताः यमिता इत्यर्थः । न यमिताः इति नञ्
समासः । अयमिताः अतस्त्वोपात्ता नत्ता यस्य तेन । करेण हस्तेन । गम्भ्याभोगात्

कपोलप्रदेशात् । 'गण्डी कपोलविस्फोटौ' इत्यमरः । असकृत् मुहुर्मुहुः । सारय-
शीम् अपसारयशीम् । तां पश्य । असकृत्सारणेन त्रिस्तविन्नमदशा सूच्यते ॥४९॥

पादानिति । इष्टान् अभिमतान् । बन्धून् बान्धवान् । मूढयितुम् अन्वेषयितुम् ।
संभितानिव आश्रितानिव । जालमार्गप्रविष्टान् गवाक्षविवरागतान् । अमृतशि-
शिरान् अमृतमिव शिशिरान् । 'वावदतिहि तस्पर्शान्' इत्यमरः । इग्धोः सुधांशोः । पावान्
रक्षीन् । 'पादा रक्ष्यङ्घ्रिभुमी शाः' इत्यमरः । पूर्वप्रीत्या पूर्ववदानन्वकरा
भविष्यन्तीत्यर्थः । सङ्ग्रहीतुं सङ्ग्रहणाय । अभिमुखं सम्मुखं यथा तथा । गतं
यातम् । तथैव तत्प्रकारेणैव । सन्निभसं प्रत्यागतम् । स्वभयनयुगं निजनेत्रद्वयम् ।
अस्याहस्य अपहस्य । चेतसा मनसा । भूयमानां कम्पमानाम् । तां पश्य । चन्द्ररदिम-
स्पर्शं विरहिणां दुःखमेवेति भावः ॥ ५० ॥

भूय इति । शिशिरकिरणे शिशिराः तुषाराः किरणाः यस्य तस्मिन् चन्द्रे ।
भूयो भूयः पुनः पुनः । स्वान् स्वकीयान् । करान् किरणान् । जालमार्गैः गवाक्ष-
विवरैः । पुनरपि आतत्त्वाने पुनरपि विस्तार्यमाणे सति । गताभ्यागतैः याताभ्या-
यातैः । क्लिश्यमानं विवाध्यमानम् । चक्षुः दृष्टिः । खेदात् विषादात् । सलिल-
गुरुभिः अभिरतैः । पद्मभिः नेत्रलोमभिः । छादयतीं धारयशीम् । अतएव ।
साध्वे मेघसहिते । अह्नि दिवसे । दुर्बिन् इत्यर्थः । न प्रबुद्धां न विकसिताम् न सुप्तां
न मुकुलिताम् । उभयत्रापि नञ् । न शब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । स्थलकम-
लिनीमिव स्थलपद्मिनीमिव । स्थिताम् । तां स्वस्तसीम् । पश्य प्रेक्षस्वेति
पूर्वेणान्वयः । एतेन विषयद्वेषाख्यं सूचितम् । नवभिः कुलकम् ॥ ५१ ॥

अन्वय—अतः पर्यस्ताङ्गी, कुसुमशयने निभुक्ता, आधिरुद्धा, अवनि-
शयना, चित्रन्यस्ता इव, मग्मधीमां सवपुर्ष अवस्था, आविशायो, विरह-
शयने सन्निवर्णकपाश्वी प्राचीमूले हिमांशोः कलामात्रक्षेपां तनुं इव, तापामास्थ्यै
हृदयनिहितां हारयष्टिं दधानो, त्वत्प्रियायाः सन्निधौ मया सार्द्धं प्रणयरसिकैः
इच्छारतैः या रात्रि मत्कामिन्या अणं इव नीता तां एव विरहमती [रात्रि]
निद्राद्विभुभिः मुहुः उपचितैः पद्मरुद्भिः गलदिमः उष्णैः अश्रुभिः यापयन्ती, एवं
अन्तस्तर्पं प्रपिशुनतया कबोष्णेन अघरकिसलयकलेशिना निःश्वासेन तन्मुखेन्वोः
द्वरिणरचितं विश्लिष्टं लाञ्छनं वा शुद्धस्नानात् पर्यं आगण्डलम्बं अलकं नूनं
भूयः विक्षिपन्ती, मद्विकलेपात् उपहितशुचः दूरदेशस्थितस्य अनुचितानङ्गबाधस्य
प्राणेशस्य स्वप्नजः अपि मत्संयोगः कथं जातु स्वयं उपनमेत् इति नयनसलिलो-
त्पीडकृच्छ्रावकाशां निद्रां आकाङ्क्षन्ती, या अस्मात् व्यवहिततरे जन्मनि आद्ये विरह
दिवसे दामहित्वा वेणिका शिक्षा बद्धा (इति) मया समर्पमाणा तां स्वां शापस्य
अन्ते विरहवपुषो वः सङ्गमे विषाय विगलितशुचा (स्वया) उद्वेष्टनीयां निन्दन्तीं
वक्त्रेन्दुप्रसन्नरसिकां श्रितां राहुमूर्ति वा, व्योमच्छायां, मदनशिखिनः ब्रूमयष्टीय-

मानां, स्पर्शविलुप्टां कठिनविषमां तां एकवेणीम् अव्यमितमखेन करेण गण्डाभोगात्
 कसकृत् सारयन्तीं, संश्रितान् इष्टान् बन्धून् मृगयितुं इव जालमार्गप्रविष्टान् अमृत-
 शिशिरान् इन्दोः पादान् पूर्वं प्रोत्था सङ्ग्रहीतुं अभिमुखं गतं तथैव निवृत्तं सत्
 स्वनयनयुगं प्रत्याहूय चेतसा धूयमानां, शिशिरकिरणे स्वान् करान् जालमार्गैः
 भूयोभूयः आतृष्वाने गताभ्यागतैः खेदात् पुनः अपि विलम्बमानं चक्षुः सलिलगुहभिः
 पश्यभिः छादयन्तीं [अतएव] माझे अल्लि स्थलकमलिनो इव न प्रबुद्धां समुपतां
 तां साध्वीं एवम्प्राचीं त्वयि मुभगतां व्यञ्जयदिमः यदार्थैः मत्संदेशैः सुस्रियितुं
 निशांशे सद्मवातामनस्थः पश्य ।

अर्थ—अतः फैले हुए (अव्यवस्थित रूप से रखे गए) अंग वाली
 फूलों को शय्या पर सुख रहित दुःखी मन से युक्त ही भूमि पर सोने
 वाली, चित्रलिखित के समान कामदेव को सशरीरी अवस्था को [अर्थात्
 साक्षात् शरीर धारण करने वाली काम की अवस्था को] धारण करने
 वाली, मन को वेदना से क्षीण, विरह को शय्या पर एक ही करवट से
 लेटने वाली, उदय पर्वत के समीप में चन्द्रमा के अवशिष्ट एक कला वाले
 शरीर के सदृश, विरहजनित देह के दाह को दूर करने के लिए वक्षस्थल
 में स्थापित हार को धारण करती हुई तुम्हारी (मरुमूर्ति के जीव पार्व
 की) प्रिया के समीप में मुझ शम्बरामुर के साथ प्रेम के रस से युक्त
 इच्छानुसार रति सेवन से जो रात्रि मेरी (कामाकुलचित्त) भार्या के द्वारा
 क्षण भर के समान बिताई गई थी, उसी विरह के कारण दीर्घ रात्रि को
 निद्रा के द्वेषी, बार बार वृद्धि को प्राप्त नेत्र की बरोनियों को रोकने
 वाले, गिरते हुए गर्म आँसुओं से युक्त होकर बिताती हुई, अपने हृदयगत
 संताप की सूचना देने वाले कुछ गरम अधर पल्लवों को बलेश पहुँचाने
 वाले निःश्वास से उस किन्नरी के मुखचन्द्र की हरिण के शरीर के आकार
 वाली रचना विशेष से युक्त पृथक् रूप से अवस्थित लाञ्छन (चिह्न) के
 समान शुद्ध स्नान (तैलादि से रहित स्नान) के कारण कठोर स्पर्श
 वाले तथा कपोलों पर फैले हुए अलकों को अवश्य ही पुनः पुनः दूर करती
 हुई, मुझसे वियोग होने के कारण बड़े हुए दुःख से युक्त दूरदेश में स्थित
 अप्रवास्त कामवासना के उद्रेक से उत्पन्न पीड़ा वाले प्राणनाथ का स्वप्न
 में होमे वाला भी मेरे साथ संयोग कैसे सम्पन्न होगा, इस कारण आँसुओं
 के निकलने से अवरुद्ध (रोकी गई) निद्रा को चाहती हुई, जो इस दिन
 से दूरवर्ती पूर्वजन्म में वियोग के प्रथम दिन पुष्पमाला को उतार कर एक
 क्षेपी के आकार की चोटी बाँधी गई थी तथा मुझ कमठ के जीवधारी
 शम्बरामुर के द्वारा स्मरण करायी गई, आप के अन्त में वियोग की मूर्ति

तुम्हारे साथ संयोग कर शोक दूर होने के कारण तुम्हारे द्वारा खोली जाने वाली, उस अपनी शिक्षा की निन्दा करती हुई, मुख चन्द्र को ग्रसने के रसिक (मुख चन्द्र के समीप में आए हुए) राहु के समान, आकाश की कान्ति के समान (श्यामल) कान्ति वाली, कामाग्नि की दण्डाकार घूमरेखा के समान, बार बार छूने से अव्यवस्थित कठोर और विषम (नीची, ऊँची) एक ही चोटी के रूप में विद्यमान उस वेणी को बिना कटे नाखून से युक्त हाथ से कपोल स्पर्श से बार बार हटाती हुई, आश्रित इष्ट बन्धुओं को मानों खोजने के लिए खिड़कियों से प्रवेश करती हुई अमृत के सदृश ठण्डी चन्द्रमा की किरणों का पहले की प्रीति से स्वागत करने के लिए सामने गये हुए किन्तु तत्क्षण ही लौटे हुए अपने दोनों नेत्रों को हटाकर मन से काँपती हुई, चन्द्रमा के द्वारा अपनी किरणें झरोखों के मार्गों से पुनः पुनः विस्तार करने पर गमनागमन के दुःख से पुनः पीड़ित होते हुए नेत्र को अश्रुरूपी जल से भारी वरीनियों से ढँकती हुई, मेघों से ढँके हुए दिन में स्थलकमलिनी के समान न जागती हुई और न सोती हुई उस साध्वी (शीलवती) को इस प्रकार के आपके विषय में सौभाग्य को प्रकट करने वाले यथार्थ मेरे सन्देशों से सुख पहुँचाने के लिए आधी रात्रि में प्रासाद की खिड़की पर रहकर देखो।

सा संभ्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती,
वीताहारा नयनसलिलैराप्लुतापाण्डुगण्डम् ।
शय्योत्सङ्गो निहितमसङ्खुःखदुःखेन गार्त्रं,
त्वामप्यन्तर्ध्वजितधृतिं तां दशां नेतुमर्हेत् ॥५२॥

सेति । अबला न विद्यते बलं यस्याः सा दुर्बला । वीताहारा त्यक्तजेमना । 'जेमनं लेह आहारः' इत्यमरः । संभ्यस्ताभरणं त्यक्ताभरणम् । पेलवं कुशम् । 'पेलवं विपलं तनु' इत्यमरः । पेलाकमिति वा पाठः । देशलं कोमलम् । 'कोमलं मृदु पेला-रुम्' इति घनञ्जयः । नयनसलिलैः अश्रूवर्षैः । आप्लुतापाण्डुगण्डम् आप्लुता-वाद्रिलो आराण्डूर्ध्वराण्डू गण्डो यस्य तत् तथोक्तम् । 'आप्लुतः स्नातके स्नाने' इति विश्वः । शय्योत्सङ्गो शयनतले । दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण । 'रिदगुणस्सदृशः' इत्यादिना द्विरुक्तिः । असङ्खुः अनेकशः । निहितं विन्यस्तम् । गार्त्रं शरीरम् । धारयन्ती वहन्ती । सा त्वत्सखी । अन्तर्ध्वजितधृतिम् अन्तः प्रकम्पित धैर्यम् 'धृतिर्ध्वजधैर्ययोः' इत्यमरः । त्वामपि भवन्तमपि । तां दशां तदवस्थाम् । नेतुं प्रार्थयितुम् । अर्हेत् योग्या भवेत् । तां दृष्ट्वा त्वमपि दुःखितो भवसौख्यार्थः ॥५२॥

अन्वयः—वीताहारा, संभ्यस्ताभरणं पेलवं नयनसलिलैः आप्लुतापाण्डुगण्डं,

दुःखदुःखेन शय्योत्सङ्गे असकृत् निहितं गात्रं धारयन्ती सा अवला अन्तर्विचलित-
मूर्ति त्वां अपि तां दद्यां नेतुम् अर्हेत् ।

अर्थ—आहार का त्याग करने वाली, अलङ्कारों से रहित, कृश, आँसुओं से गीले तथा कुछ पाण्डुवर्ण के गालों से युक्त, अत्यधिक दुःख से शय्या के ऊपर अनेक बार रखे हुए शरीर को धारण करती हुई वह अवला अंदर से विचलित धैर्यवाले तुम्हें भी उसी (किन्नर कन्या के समान) दशा को प्राप्त कराने में समर्थ होगी ।

अत्रात्यन्ताशक्तया मूर्च्छावस्था सूच्यते—

शय्योपान्ते भृशमपसुखा मत्स्यलोलं लुलन्ती,
बद्धोत्कम्पश्वसितविवशा कामपात्रायिता सा ।
त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं,
प्रायः सर्वो भवति कृष्णावृत्तिराद्रन्तिरात्मा ॥५३॥

शय्योपान्त इति । शय्योपान्ते शय्यापान्ते । अपसुखा तुल्यरूपा । मत्स्यलोला मत्स्याणां लोलं चञ्चलं यथा तथा । 'लोलश्वलमतृणयोः' इत्यमरः । भृशम् अत्यन्तम् । लुलन्ती लुलन्ती । बद्धोत्कम्पश्वसितविवशा सम्बद्धोत्कम्पनदशासंयोर-
षीमा । कामपात्रायिता कामपात्रायते स्म तथोक्ता सम्भवावस्थास्पदा । सा दयिता । स्वमपि भवन्तमपि । नवजलमयं नवाम्बुरूपम् । असं बाष्पम् । 'असं' आसृज्च पुल्लिङ्गो क्लेशे च रुधिरेश्रुणि' इति वैजयन्ती । अवश्यम् सर्वदा । मोचयिष्यति मुञ्चयिष्यति । मुचेः द्विकर्मकत्वम् । तथाहि । प्रायः प्रायेण । 'प्रायो भूमि' इत्य-
मरः । आद्रन्तिरात्मा मुहुर्हृदयः । मेघस्तु द्रवान्तः शरीरः । सर्वः सर्वजनोऽपि । कृष्णावृत्तिः कृष्णामया वृत्तिरन्तःकरणवर्तनं यस्य सः । भवति । अस्मिन्नावसरे सर्वथा त्वया शीघ्रमनन्तरदशा परिहाराय गन्तव्यमित्यभिप्रायः । सम्भोगो विप्र-
योगश्चेति शृंगारो द्विधा । विप्रलम्भे स्त्रीणामवस्था दश । तदुक्तं शृंगारमञ्जरीम्-
दृक् प्रीतिश्च मनस्सक्तिः सङ्कल्पो जागरस्तथा । अरतिर्लज्जात्यागो मोहो मूर्च्छा मृतिर्दश' इति । अत्र चित्रलेखनतदीक्षणाद्यभिप्रायेषु चक्षुः प्रीत्याद्यवस्थाभेदो बुद्धि-
मद्भिभवसंशयः ॥५३॥

अन्वय—भृशं अपसुखा शय्योपान्ते मत्स्यलोलं लुलन्ती बद्धोत्कम्पश्वसित-
विवशा कामपात्रायिता सा नवजलमयं असं त्वां अपि अवश्यं मोचयिष्यति । कृष्णा-
वृत्तिः सर्वः प्रायः आद्रन्तिरात्मा भवति ।

अर्थ—अत्यधिक दुःखी, शय्या के पार्श्वभाग में मछली के समान लोटती हुई, जिसमें कँपकपी उत्पन्न हुई है ऐसी दशा से विवश और कामपात्र के

समान आचरण करने वाली वह नये जल से युक्त आँसुओं को तुमसे भी अवश्य छुड़ाएगी अर्थात् उसे देखकर तुम भी नूतन जलरूप आँसू अवश्य गिराओगे क्योंकि दयालुचित्त वाले प्रत्येक जन का अन्तःकरण प्रायः आर्द्र (सजल) होता है अर्थात् करुणा सहित होने के कारण उसकी वैसी अवस्था को देखकर तुम्हारी आँखों से अश्रुधारा निकलेगी ।

नन्कीदृशीं दशां प्राप्तेति कथं स्वया निर्णीतमित्याशयेनाह—

बन्धुप्रीतिं गुरुजन इवादृत्य कान्ताद्वितीये,
जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मात् ।
संवासाच्च व्यतिकरमिमं तत्त्वतो वेद्यं तस्मा-
दित्यंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ॥५४॥

बन्धुप्रीतिमिति । गुरुजन इव । माश्रयिषादाविव । कान्ताद्वितीये द्वितयकान्ता-
जने । अस्थ स्त्रीजने इत्यर्थः । बन्धुप्रीतिं बान्धवानुरागम् । जाने जानामि । अस्मात्
कारणात् । संवासाच्च संवसनं संवासस्तस्मादपि । इमं व्यतिकरं व्यसनमिदम् ।
व्यतिकरः समाश्वातो व्यसनव्यतिषङ्गयोः' इति विश्वः । तत्त्वतः परमार्थतः । वेद्यं
जाने । अस्मात् कारणात् । अहम् । प्रथमविरहे आद्य विप्रलम्भे । प्रथमग्रहणं
दुःखातिशय द्योतनार्थम् । तां त्वत्सखीम् । इत्यंभूतां पूर्वोक्तापन्नावस्थाम् । तर्कयामि
निश्चिनोमि ॥५४॥

अन्वय—कान्ताद्वितीये मयि गुरुजने बन्धुप्रीतिं इव आदृत्य तव सख्याः मनः
सम्भृतस्नेहं जाने । अस्मात् संवासात् च इमं व्यतिकरं तत्त्वतः वेद्यं; तस्मात् प्रथम-
विरहे तां अहं इत्यंभूतां तर्कयामि ।

अर्थ—कान्ता के साथ मुझ ज्येष्ठ जन के प्रति बन्धु की प्रीति की
भाँति आदर करके तुम्हारी सखी (प्रेयसी) का मन (मेरे प्रति) स्नेह से
भरा हुआ है, ऐसा मैं जानता हूँ । इस कारण (स्नेह की जानकारी के
कारण) तथा साथ में रहने से (मैं) इस विपत्ति को यथार्थ रूप से जानता
हूँ अतः अद्वितीय विरह में उस किन्नर कन्या को ऐसी (पूर्वोक्त) अवस्था
वाली मानता हूँ ।

ननु सुभगमानिनामेष स्वभावः यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह—

तन्मे सत्यं सकलमुदितं निदिधनु स्वार्थसिद्ध्ये,
स्निग्धां वृत्तिं मनसि घटयन् येन साध्यानुचिद्धम् ।
वाचार्थं मा न खलु सुभग मन्थभावः करोति,
प्रत्यक्षं ते निखिलमभिराद् आतरुतं मया यत् ॥५५॥

तदिति । भ्रातः सो महोदर । यत् यस्मात् कारणात् । मया यक्षेण । उक्तं कथितम् । निखिलं सकलम् । अचिरात् क्षिप्रमेव । प्रत्यक्षं दृष्टिद्विषयम् । भविष्य-
स्तोनिशेषः । ऐश्वर्येण । दुष्टाभावात् । सुभगमात्मानं मन्यते इति सुभगमन्यः । 'कर्तुं स्वः' इति श्रुत्यः । 'स्त्रित्वक' इत्यादिना मम् । तस्य भावः तथोक्तः । सुन्दरमानित्वम् । साध्यानुविद्धम् साध्यानुस्यूतम् । सा यक्षम् । वाचालं बहुभाषिणम् । 'वागालापी' इत्यालस्यः । 'स्याज्जलाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगल्यवाक्' इत्यमरः । न करोति खलु न विदधाति हि । वृषासोन्दर्याभिमानाः स्त्रलापिनं न करोतीत्यर्थः । तत्तस्माद्धं ताः स्वार्थसिद्ध्यै स्वार्थस्य दिव्यभोगानुभवस्य सिद्ध्यै साधनाय । मनसि चित्ते । स्निग्धां विश्वस्ताम् । वृत्तिं वर्तनाम् । घटयन् रचयन् । मे मम सकलमुदितं समस्तं वचनम् । 'उक्तं भाषितमुदितम्' इत्यमरः । सत्यं तथ्यम् । निश्चिन्नु निश्चिन्नुयाः ॥५५॥

अन्वय—[हे] भ्रातः यत् साध्यानुविद्धं निखिलं मया ते प्रत्यक्षं स्वार्थसिद्ध्यै अचिरात् उक्तं तत् मे सकल उदितं मनसि स्निग्धां वृत्तिं घटयन् सत्यं निश्चिन्नु येन सुभगमन्यभावः सो वाचालं न करोति ।

अर्थ—हे भाई ! जो साध्य से ओतप्रोत सम्पूर्ण मेरे (मुझ यक्ष के) द्वारा तुम्हारे समक्ष अपने इष्ट प्रयोजन (दिव्य भोगों के अनुभव) की सिद्धि के लिए अभी-अभी कहा है उस मेरे समस्त कथन को मन में स्नेहमयी प्रवृत्ति रचते हुए सत्य का निश्चय करो; जिससे कि निश्चित रूप से अपने को सौभाग्यशाली मानने का भाव मुझे वाचाल नहीं बनाता है । अर्थात् मैं महान् हूँ, ऐसा भाव मुझे वाचाल (अधिक बोलने वाला) बनने से रोक रहा है । अधिक बोलने से मेरे माहात्म्य की हानि संभव है ।

भूयः प्रीत्य भवतु सुदती सा मदाज्ञाकृतस्ते,
स्निग्धं चक्षुस्त्वयि निदधती वृष्टमात्रे पुरा यत् ।
रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशूण्यं,
प्रत्यावेशादपि च मधुतो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥५६॥

भूय इति । यत् यस्मान् । पुरा पूर्वम् । वृष्टमात्रे आलोकितमात्रे । स्वयि भवति । अलकैर्वर्णकुन्तलीः । रुद्धापाङ्गप्रसरं रुद्धापाङ्गयोः प्रसरौ विस्तारौ यस्य सः तथोक्तम् । अञ्जनस्नेहशूण्यम् अञ्जनस्य स्नेहः स्निग्धत्वम् तेन वायुं धिकलम् । अपि च विद्ध । मधुनः वृष्यरसस्य । प्रत्यावेशात् प्रतिषेधात् । "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः । विस्मृतभ्रूविलासं विस्मृतो भ्रूविलासो येन तथोक्तम् । स्निग्धं स्नेहयुतम् । चक्षुः नयनम् । निदधती निक्षिपती । सा सुदती शोभनादन्ता यस्याः सा सुदती । "वयसि दन्तस्य दत्" इति दन्तादेशः । मदाज्ञाकृतः मदाज्ञो

करोतीति मदाजाकृत् तस्य सन्देशहरस्येत्यर्थः । ते तव । भूयः पुनः । प्रीत्ये-
-सन्तोषाय । भवतु अस्तु इत्याशीः ॥५६॥

अन्वय—स्वयि दृष्टिभावे पुरा यत् अलकैः सदापाङ्गप्रसरं, अञ्जनस्नेहसूत्र्यं
अपि च, मधुनः प्रत्यादेशात् विस्मृन्भ्रूविलासं [तत् स्निग्धं] चक्षुः निदधती सा
सुदती मदाशाकृतः ते भूयः प्रीत्यै भवतु ।

अर्थ—मदभूति के जीव को धारण करने वाले तुम पार्श्व को देखने
मात्र से ही पहले जिसका चूर्ण कुन्तलों से कटाक्ष व्यापार रका गया है,
अञ्जन की स्निग्धता से दूत, मद्य का त्याग करने के कारण भ्रूविलास
को भूलने वाला ऐसे प्रेम से युक्त नेत्र को निश्चल करती हुई वह सुन्दर
दाँतों को धारण करने वाली किन्नरी (सन्देश ले जाने रूप) मेरी आजा
को (पूरी) करने वाले तुम्हारे पुनः प्रेम या आनन्द के लिए होवे ।

मत्प्रामाण्यादसुनिरसने निश्चितात्मा त्वमेनां,

भोक्तुं याया धनदनगरीं तत्प्रमाणाय सज्जे ।

त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्धि शङ्कुं मृगाक्ष्या,

मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥५७॥

इत्यमोघवर्षपरमेश्वर परमगुरु श्रीजिनसेनाचार्यविरचितेमेघदूतवेष्टित-
वेष्टिते श्रीपादार्वाभ्युदये शठकमठकृतभगवदुपसर्गवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

मत्प्रामाण्यादिति । मत्प्रामाण्यात् अहमेव प्रामाण्यं तस्मात् मद्वचनं प्रामाण्या-
दित्यर्थः । असुनिरसने प्राणनिराकृतौ । “पुंसि भूयसवः प्राणाः” । “प्रत्याख्यानं
निरसनम्” इत्युभयत्राप्यमरः । निश्चितात्मा निर्णीतस्वरूपः । त्वं भवान् । एनां
प्रियाम् । भोक्तुं अनुभवनाय । धनवनगरीं अलकापुरीम् । यायाः गच्छेः । त्वयि
भवति । तत्प्रमाणाय तस्य वचनस्य विश्रयनिमित्तम् । सज्जे मन्तव्ये । “सघ्नो
वमितः सज्जः” इत्यमरः । आसन्ने समीपगते सति । स्वकुशलवार्ताणिमिति सती-
तिशेषः । उपरिस्पन्धि उपरि ऊर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्धि । तथा च
निमित्तनिधाने । “स्पन्दान्मूर्ध्निच्छत्रलाभः” सातिषट्शुभं भूयिष्ठं प्राप्तिः ।
दृष्टोरुर्ध्वमपाङ्गे हानिमादिशेत् इति । मृगाक्ष्याः एणलोचनायाः । नयनं लोचनम् ।
वामनिति शेषः । वामभागश्च नारीणां श्रेष्ठः पुंसश्च दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां
स्पन्देऽलङ्कारणेऽपि च” इति वामभागं प्रशंसनात् । मीनक्षोभात् शफराघट्टनात् ।
चलकुवलयश्रीतुलां चलस्य कुवलयस्ये श्रिया शोभया तुलां सादृश्यम् । एष्यति
गमिष्यत्येव शङ्कुं शङ्कुयामि । तुलार्थो हि तुलो पमानाभ्यामित्यत्र सहशपर्यायरूपैव
तुलाशब्दस्य प्रतिषेधात् । असादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीयासमासः ॥५७॥

इत्यसोघवर्षपरमेस्वरपरमगुरु श्रीजिनसेनाचार्यविरचिते मेघदूतवेष्टित-
वेष्टिते पार्श्वभ्युदये तद्दद्याख्यायां च सुबोधिकाख्यायां षष्ठकमठकृतभावदुपसर्गवर्णनं
नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

अन्वयः—अमुनिरसने निश्चितात्मा त्वं एतां भोक्तुं मत्प्रामाण्यात् घनद-
नगरी यायाः, तत्प्रमाणाय सज्जे त्वयि आसन्ने [सति] मृगाक्ष्याः उपरिस्पन्दि-
नयनं मीनक्षोभात् चलकुवलयतुलां एष्यति इति शङ्के ।

अर्थः—अपने प्राणों का वियोग करने का निश्चय किए हुए तुम इस
किन्नर कन्या का भोग करने के लिए मेरे वचनों को प्रमाण मानकर
कुबेर की नगरी अलका को जाओ । मेरे वचनों की सत्यता का निर्णय करने
के लिए तैयार तुमको समीप में पाकर भृगन्नयनी का ऊपर की ओर फड़-
कता हुआ नेत्र मछलियों के द्वारा किए गए क्षोभ के कारण चंचल नील-
कमल की शोभा की समानता प्राप्त कर लेगा, मैं ऐसी सम्भावना
करता हूँ ।

इति तृतीयः सर्गः

अथ चतुर्थः सर्गः

इतः पादवेष्टितानि—

संदिष्टं च प्रणयमधुरं कान्तया मे द्वितीयैः,
प्राणैः प्राणा नवनववरः सन्निति त्वां प्रसीदम् ।
तत्कतुं स्व त्वरय लघु नः किं किमेवं न कुर्या,
वामश्वास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयैः ॥१॥

संदिष्टमिति । मे मम । द्वितीयैः द्वयोः पूरणः । प्राणैः असुभिः नियत-
लिङ्गत्वात्प्राणभूतयेत्यर्थः । कान्तया च प्रिययापि । प्राणाः अगवः । प्राणा इति
सर्वत्र पुस्त्वं बहुत्वं प्राणभूत इत्यर्थः । नवनववरः अभिनवप्रियः । वीष्मायां द्विः ।
सन्निति सत्पुरुष इति । त्वां प्रति । इदम् एतत् । प्रणयमधुरं प्रीतिसुभगं यथा
तथा । संदिष्टं संदिश्यते स्म संदिष्टं भाषितम् । न केवलमहमेव वक्षीमि कान्त-
यापि इदं संदिष्टमिति भावः । तत् कार्यम् । कतुं विधातुम् । स्वस् आत्मानम् ।
लघुनः शीघ्रात् । “लघुक्षिप्रमरे द्रुतम्” इत्यमरः । इति तत्पुंसकत्वात् । पञ्चम्ये-
कवचनरूपमिदम् । त्वरय सम्भ्रमय । मदीयैः मत्सम्बद्धैः । कररुहपदैः नखपदैः ।
“पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्” पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि-
वस्तुषु” इत्युभयत्राण्यमरः । मुच्यमानः परिह्रियमाणः युद्धे अध्यापनः इत्यर्थः ।
अस्याः प्रियामाः । वामश्वा मनोहरोपि सन् । “वामो वक्रं मनोहरे” इति घनश्लथः ।
तामपि प्राप्येत्यर्थः । एवम् उत्तरीत्या । किं किं न कुर्याः किं किं कार्यं न कुर्वीथाः ।
सर्वं कुर्या एवेति यावत् ॥१॥

अन्वय—मे द्वितीयैः प्राणैः कान्तया (त्वं अस्याः) प्राणाः नवनववरः मन्
इति त्वां प्रति इदं प्रणयमधुरं सन्दिष्टं । तत् कतुं स्व त्वरय । मदीयैः कररुहपदैः
मुच्यमानः वामः [त्वं] नः अस्याः किं किं एवं लघु न कुर्याः ।

अर्थ—मेरे दूसरे प्राणों के तुल्य कान्ता के द्वारा [तुम इस वसुन्धरा
के जीव को धारण करने वाले किन्नरी के] प्राण [के रूप में माने गये]
हो, तुम्हें नई-नई वस्तु प्रिय है तथा तुम सज्जन हो, अतः तुम्हें यह प्रणय
से युक्त होने के कारण मधुर सन्देश कहा गया था । उसे तुम करने की
शीघ्रता करो । मेरे नख पदों से शरीर से रहित किए गए अथवा तलवार
के द्वारा किए गए घावों के द्वारा शरीर से पृथक् किये गये मेघ का शरीर
धारण किये हुए मरुभूति के जीव तुम हमारा हमारी सम्बन्धी इसका

(वसुन्धराक्षरी का) क्या-क्या कार्य उक्त प्रकार से शीघ्र नहीं करोगे अर्थात् सभी कार्य अवश्य ही करोगे ।

एतावज्जल्पमानोऽपि ध्यानेकतानं योगिनं प्रति पुनारटति—

भो भो भिक्षो भयि सहस्रिषि क्व प्रयास्यस्यवश्यं,

त्वामुद्धेतिप्रणिपतनकैः सारविष्ये तदग्रम् ।

न प्राणान्स्वान्घटयितुमलं साधयते निर्णयो वा,

मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ॥२॥

भो भो इति । भो भोः भिक्षो हे यत्ने । “भृशमीक्ष्ये” इति द्विः । भयि यक्षे । सहस्रिषि रोषसहिते सति । “वान्यार्थे” इति विकल्पेन सहस्य सभावः । क्व कुत्र । प्रयास्यसि एष्यसि । त्वां भवन्तम् । उद्धेतिप्रणिपतनकैः उद्गतखड्गपातनैः । तदग्रम् खड्गाग्रम् । अवश्यं निश्चयेन । सारविष्ये यापयिष्यामि । चिरपरिचितं चिराम्यस्तम् । मुक्ताजालं मौक्तिकभूषणम् । दैवगत्या दैववशेन । त्याजितः । त्वजघातोर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । परिहारितः । तावकः तत्र सम्बन्धी । युष्मदस्मदे यद् तवकादेशश्च । निर्णयो वा निश्चयो वा । अहं मुक्ताजालादि-विभूषणरहित इत्यर्थः । स्वान् निजान् । प्राणान् असून् । घटयितुं सम्बन्धयितुम् । नालं न शक्तः ॥२॥

अन्वय—भो भो भिक्षो भयि सहस्रिषि [सति] क्व प्रयास्यसि उद्धेति प्रणिपतनकैः तदग्रं त्वां अवश्यं सारविष्ये । चिरपरिचितं मुक्ताजालं दैवगत्या त्याजितः तावकः निर्णयः स्वान् प्राणान् घटयितुं न वा अलम् ।

अर्थ—हे भिक्षु ! मेरे साथ कोप होने पर कहाँ जाओगे ? उठाये हुए शस्त्र के प्रहारों से उन शस्त्रों के अग्रभाग को तुम्हारे पास अवश्य भेजूँगा अर्थात् तुम्हारे अन्दर शस्त्रों का प्रवेश अवश्य ही कराऊँगा । चिरपरिचित मोतियों से रचे गये आभूषण को भाग्य की अवस्था विशेष से त्यागने का तुम्हारा निर्णय (तुम्हारे) अपने प्राणों को शरीर में एक जगह स्थापित करने में समर्थ नहीं है ।

व्याख्या—हे भिक्षु ! मेरे क्रुद्ध होने पर तुम कहाँ जाओगे ? मैं तुम्हें अपनी तलवार की नोक का शिकार अवश्य बनाऊँगा । चिरकाल से अभ्यस्त मौक्तिक आभूषणों को दैववश छोड़ देने का तुम्हारा निर्णय भी तुम्हारे प्राणों को बनाए नहीं रख सकता ।

किं ते वैरिद्विरदनघटाकुम्भसम्भेदनेषु,

प्राप्तस्थेना समरविजयी वीरलक्ष्म्याः करोज्यम् ।

नास्मत्खड्गः श्रुतिपथमगाद्रक्तपानोत्सवानां,
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम् ॥३॥

किमिति । वैरिद्विरदनघटाकुम्भसम्भेदनेषु वैरिगजानां समूहस्य कुम्भस्थल-
विदारणेषु । प्राप्तस्थेमा लब्धस्थिरभावः । “वर्णदृढादिस्यन्द्यण् चाण् च” इति
भावे इमन् । “प्रियस्थिर” इत्यादिना स्थादर्थः । समरविजयी युद्धप्रगविजय-
शीलः । “अस्त्रिणां समरानीकरणाः” इत्यमरः । सम्भोगान्ते अनुभवनावमाने ।
मम यक्षस्य । हस्तसंवाहनानां करमर्दनानां । “संवाहन् मर्दनं स्यात्” इत्यमरः ।
समुचितः सुयोग्यः । वीरलक्ष्म्या करः जयलक्ष्मीहस्तभूतः । अयमस्मत्खड्गा
एषोऽस्मत्करवालः । ते तव । श्रुतिपथं श्रुतिरन्ध्रम् । नागात्किम नायामीत्किम् ।
तन्महिमानं वाऽभूणोः किमिति प्रश्नः ॥३॥

अन्वय—वैरिद्विरदनघटाकुम्भसम्भेदनेषु प्राप्तस्थेमा, समरविजयी वीरलक्ष्म्या-
करः, रक्तपानोत्सवानां सम्भोगान्ते मम हस्त संवाहनानां समुचितः अयं अस्मत्-
खड्गाः ते श्रुतिपथं न अगात् किम् ।

अर्थ—वैरियों के हाथियों के गण्डस्थलों के भेदने में स्थिरता को
प्राप्त, युद्ध विजयी, वीर लक्ष्मी के हाथ रूप, रक्तपात के इच्छुक लोगों
के शरीर का नाश होने पर (मरने पर) मेरे हाथों में मर्दन के योग्य यह
मेरी तलवार क्या तुम्हारे कर्णपथ में नहीं आई अर्थात् उपर्युक्त गुणों से
युक्त मेरी तलवार के विषय में क्या तुमने नहीं सुना ।

भावार्थ—हे भिक्षो ! वैरियों के हाथियों के कुम्भस्थल को विदीर्ण करने
में अभ्यस्त, समरविजयी, युद्धकार्य करने के उपरान्त मेरे हाथों द्वारा
संवाहन करने योग्य तथा वीर लक्ष्मी की बाहुस्वरूप इस खड्ग का तुमने
नाम नहीं सुना है ?

अस्युद्गीर्णे मयि सुरभटास्तेऽपि विभ्यत्यसभ्यः,
कस्तवं स्थातुं भण मम पुरः किं न जिह्मेषि भिक्षो ।
भावत्कोऽयं मर्दासवितताखण्डनात्तत्पुरस्ता-
द्यास्यत्पूरः सररुक्वलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ४ ॥

अस्युद्गीर्ण इति । मयि यक्षे । अस्युद्गीर्णे उद्गीर्णः निष्कोशीकृतः
उद्गीर्णोऽसिर्यस्य येन सोऽस्युद्गीर्णस्तस्मिन् । “प्रहरणात्मपत्मी” इति विकल्पित-
पूर्व निपातः । अस्युद्गीर्णः उद्गीर्णासिरित्यपि भवतीत्यर्थः । खड्गे मयि नीते
सति । ते सुरभटा अपि प्रसिद्धाः देवयोधश्च । विभ्यति भयस्था भवन्ति । असभ्यः
सभायामसाधुः सभाभीक्षरित्यर्थः । मम पुरः ममाग्रे । स्थातुं स्थानाय । कः क्वा-

नित्यर्थः । एवं भवान् । भण ब्रूहि । भिक्षो भो मुमुक्षो । “भिक्षुः परित्राद्”
इत्यमरः । किं न जिह्वेषि लज्जां किं न चोपमि । “ह्री लज्जायां” सन्नेन्तात्लट् ।
भवसिचिततारखण्डमात् मम खड्गविस्तृतादि धारणात् । सरसकदलीस्तम्भगौरः
परिपक्वो न शुक्लश्च स विवक्षितः तर्ज्व पाण्डिममद्भावात् स चासौ कदली
स्तम्भश्च स इव गौरः । “गौरः शरीरे सिद्धार्थे शुक्लपीते सितेरुणे” इति
मालायाम् । भावत्कः भवदोयः । “भवतष्ठण्छसि” इति ठण् । “दोसिसुस्”
इत्यादिना कादेशः । ऊरुः । “सविथ क्लीबे पुमानूरुः” इत्यमरः । तत्पुरस्तात्
तस्य खड्गस्य पुरस्तात् अग्रतः । चलत्वं कम्पनम् । यास्यति एष्यति ॥ ४ ॥

अन्वय—अस्युद्गोर्णे मयि ते सुरभटाः अपि विभ्यतिः अमभ्यः कः भिक्षो !
भण, मम पुरः स्थातुं त्वं न जिह्वेसि किम् ? मम सिचिततारखण्डनात् अवं सरस-
कदलीस्तम्भगौरः भावत्कः ऊरुः तत्पुरस्तात् चलत्वं यास्यति ।

अर्थ—मेरी तलवार के द्वारा किए गए विदोरण से वे देवयोद्धा भी
भयभीत होते हैं, निर्वीर्यों की तो बात ही क्या है ? हे भिक्षु । कहो मेरे
सामने ठहरने पर क्या तुम्हें लज्जा नहीं आती है ? मेरी तलवार के द्वारा
किए जाने वाले खण्डन से यह रस से आर्द्र केले के स्तम्भ के समान सफेद
तुम्हारी तलवार के आगे कम्पन को प्राप्त होगी या फड़क उठेगी ।

यस्मिन्पुंसा परिभवकलङ्काङ्कनं स्याद्विपक्षा-

वीरालापे सति मदवतो वीरगोष्ठीसु वक्रम् ।

विद्वन्मन्यो भणतु स भवानेव मानोन्नतानां,

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्यात् ॥ ५ ॥

यस्मिन्निति । जलद भो मेघ । यस्मिन् यस्मिन्काले । वीरगोष्ठीषु शूर-
गोष्ठीषु । वीरालापे सति वीरकथाभाषणे सति । “स्यादाभाषणमालापः”
इत्यमरः । मदवतः गर्वयुतात् । विपक्षात् प्रतिपक्षजनात् । पुंसं पुरुषाणाम् ।
वक्त्रं मुखम् । परिभवकलङ्काङ्कनं तिरस्कारकलङ्क चिह्नम् । स्याद्भवेत् ।
तस्मिन्काले तदवसरे । सा लब्धनिद्रा लब्धा निद्रा ययेति बहुव्रीहिः । प्राप्त स्वापः ।
असुखा अहिता । यदि स्यात् भवेच्चेत्तद्वि । मानोन्नतानां मानेन अभिमानेन
उन्नतानां उत्कृष्टानाम् । “मानश्चित्त समुन्नतिः” इत्यमरः । मध्ये इति शेषः ।
विद्वन्मन्यः विद्वत्समात्मानं मन्यते इति तथोक्तः । स भवानेव त्वमेव । भणतु
ब्रूहीत्यर्थः । भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुषः ।

अन्वय—यस्मिन् वीरगोष्ठीषु वीरालापे सति मदवतः विपक्षात् पुंसां वक्त्रं
परिभवकलङ्काङ्कनं स्यात् तस्मिन् काले जलद । विद्वन्मन्यः भवान् एव भणतु यदि
मानोन्नतानां सा लब्धनिद्रा सुखा स्यात् ।

अर्थ—जिस समय वीर गोष्ठियों में वीर विषयक कथाएँ होने पर मद्युक्त शत्रु से पुरुषों का मुख तिरस्कार के कलङ्क से चिह्नित हो उस समय हे मेघ ! अपने आपको विद्वान् मानने वाले आप ही कहिए, यदि अभिमान से उन्नत बित्त वाले (धमण्डी) लोगों की वह वीर लक्ष्मी निद्रा-सुख को प्राप्त हो । [तो इसमें क्या आश्चर्य है] ।

भावार्थ—जो वीर वार्तालाप में तिरस्कृत हो जाय उसे युद्ध करके अपनी सामर्थ्य दिखलाना चाहिए । मैंने तुम्हारी परीक्षा की है । बात मेरे साथ युद्ध करने के लिए तुम्हें तैयार हो जाना चाहिए ।

या ते बुद्धिमदुपचरिताद्विभ्यती लुप्तसञ्ज्ञा,
मूकावस्थां त्वयि विदधती रुन्धती सत्त्ववृत्तिम् ।
सावष्टम्भं भव भटतरो वार्धयुद्धेस्थिरः स-
अन्वास्येनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ॥ ६ ॥

येति । ते तव । या बुद्धिः यज्ज्ञानम् मद्युपचरितात् ममेवधरणात् । कर्तरि क्वः । विभ्यती भयमान्बुक्ती । लुप्तसञ्ज्ञा नष्टचेतन्या । “सञ्ज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचने” इत्यमरः । त्वयि भवति । मूकावस्थाम् अवागदशाम् । “अवाचि मूकः” इत्यमरः । विदधती विदधातीति तथोक्ता । शतृत्यः । “नुदुक्” इति ङी । सत्त्ववृत्ति बलवद्वर्तनम् । रुन्धती आवारयन्ती । स्यादिति शेषः । एनां बुद्धिम् । स्तनित विमुखः गर्जितपराङ्मुख सन् भयादकूजन्निति व्रण्यते । याममात्रं प्रहरमात्रम् । “द्वौ यामप्रहरो समौ” इत्यमरः । सहस्व शमस्व । प्रार्थनायां लोट् । याममात्रादेव युद्धपूर्तिर्भविष्यतीति भावः । अर्धयुद्धे वा अर्धसङ्ग्रामे वा । स्थिरः सन् दृढो भवन् । सावष्टम्भम् अवष्टम्भेन सहवर्तनं यस्मिन्कर्मणि तत् । अन्वास्य स्थित्वा । भटतरोः प्रकुण्डभटः । भव रणभीरुर्भाभूरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्वय—मद्युपचरितात् विभ्यती, लुप्तसञ्ज्ञा, त्वयि मूकावस्थां विदधती, सत्त्ववृत्ति रुन्धती या ते बुद्धिः [तां] एनां सावष्टम्भं अन्वास्य स्तनितविमुखः अर्धयुद्धे स्थिरः सन् भटतरोः भव, वा याममात्रं सहस्व ।

अर्थ—तुम्हारे समीप में मेरे आने से डरती हुई, नष्ट चेतना, तुम्हारी मौनावस्था को करती हुई प्राणों के व्यापार को रोकती हुई जो तुम्हारी बुद्धि है उस बुद्धि को धैर्य से त्यागकर गर्जना को छोड़कर संग्राम के मध्यवर्ती काल में निश्चल होते हुए उत्कृष्ट वीर होओ अथवा एक प्रहर तक प्रतीक्षा करो ।

मा भूद्भूतिस्तव सुरभटत्रासिगर्जोजितेऽसि,
प्राप्ते योद्धुं मयि किमभियाने मृतिर्वीरलक्ष्म्याः ।
वीरं मन्ये स्वयि मयि तथाऽन्यत्र वा प्रेमभङ्गो,
मा भूवस्याः प्रणयिनिजने स्वप्नलब्धे कथञ्चित् ॥७॥

मा भूदिति । सुरभटत्रासिगर्जोजिते देवभटानां भीतिकरगर्जनेन ऊर्जिते बलिष्ठे मयि । योद्धुं प्रोवनाय । असिप्राप्ते प्राप्तोऽसिः येन मोऽसिप्राप्तस्तस्मिन् । अत्रापि वा पूर्वनिपातः । 'उद्धुं' विधत्ते मयि । तव ते । भूतिः भगम् । मा भूत् मा स्म जनि । वीरलक्ष्म्याः जयधियः । अभियाने अभिगमने सति । मृतिः मरणम् किम् । मरणं सम्भवतीत्यर्थः । वीरं मन्ये वीरमात्मानं मन्यते तस्मिन् स्वयि मेघे । मयि यक्षे तथा । अन्यत्र वा पुरुषान्तेर वा । कथञ्चित् कुच्छ्रेण । स्वप्नलब्धे स्वप्नप्राप्ते । प्रणयिनि प्रेमवति । जने लोके । अस्याः वीरलक्ष्म्याः । प्रेमभङ्गः प्रीतिभञ्जनम् । मा भूत् । "माङ्गि लुङ्" इति माङ् योगे लुङ् ॥७॥

अन्वय—सुरभटत्रासिगर्जोजिते मयि योद्धुम् असिप्राप्ते तव भीतिः मा भूत् । अभियाने वीरलक्ष्म्याः मृतिः किम् । वीरमन्ये त्वति तथा मयि अन्यत्र वा प्रणयिनि जने स्वप्नलब्धे अस्या प्रेमभङ्गं कथञ्चित् मा भूत् ।

अर्थ—देव योद्धाओं को डराने वाली गर्जनाओं के बल से युक्त मेरे युद्ध करने के लिए तलवार लें लेने पर तुम्हें भय न हो । आक्रमण के समय क्या वीरलक्ष्मी की मृत्यु होती है ? अपने आपको वीर मानने वाले तुम्हारे तथा मेरे अथवा अन्य किसी प्रेमी व्यक्ति के स्वप्न में आ जाने पर वीरलक्ष्मी की प्रीति का विनाश किसी भी प्रकार न हो ।

निस्सङ्गस्त्वं नहि भुवि भयस्याङ्गमङ्गाङ्गसङ्गात्,
किं वा जीवन्मतक भवतोऽप्यस्ति भीरङ्गनानाम् ।
कृत्वा युद्धे विदधति मतिं नन्विमे योधमुख्याः,
सद्यः कच्छच्युतभुजलताग्रन्थि गच्छोपगूढम् ॥८॥

निस्सङ्ग इति । जीवन्मतक इति जीवन्मतः अज्ञातो जीवन्मतो जीवन्मतकः तत्सम्बोधनं हे अस्यस्त्वेत्यर्थः । "कुत्सितात्मा ज्ञाते" इति कप्प्रत्ययः । त्वं भवान् । निस्सङ्गः संस्पर्गरहितः । भुवि भूमौ । भयस्य भीतेः । अङ्गम् अवयवः । नहि न भवति । अङ्गाङ्गसङ्गात् परस्परसङ्गसंसर्गति । भीः भीतिः । अङ्गनानां स्त्रीणाम् । अस्ति विद्यते । भवतोऽपि तवाऽपि । अस्ति किं वा विद्यते किम् । यद्वत्स्त्रीणां सङ्गभीतिर्भवति तद्वत् । इमे प्रत्यक्षभूताः । योधमुख्याः भटाग्रण्यः । "भटा योधाश्च योद्धारः" इत्यमरः । युद्धे आयोधने । मतिं बुद्धिम् । कृत्वा विधाय ।

सद्यः तदैव । कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि कण्ठाच्युतः सस्ती भुजलतयोग्रन्थिबन्धो यस्य तथोक्तम् । गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् । “नपुंसके भावे क्तः ।” ननु निश्चयेन विवक्षति कुर्वन्ति ॥८॥

अन्वय—अङ्ग ! त्वं निस्मङ्गः । भुवि (ते) भयस्य अङ्गं न हि । वा जीवन्मतक ! अङ्गनानां अङ्गसङ्गात् भवतः अपि भीः अस्ति किम् ? इमे योधमुख्याः युद्धे मर्ति कृत्वा कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढं सद्यः ननु विवक्षति ।

अर्थ—अच्छा श्रीमान् जी तुम आसक्ति रहित हो । पृथ्वी में तुम्हारे भय का उपाय नहीं है । अथवा हे प्राणियों के द्वारा आदर को प्राप्त ! स्त्रियों के शरीर स्पर्श से भी क्या तुम्हें भय है ? ये श्रेष्ठवीर युद्ध में विजय प्राप्त करने का निर्णय कर (अपनी प्रियार्थों के) कण्ठ में बाहु लता के बन्धन से युक्त गल्ल आलिंगन निश्चय से क्षीय ही कर रहे हैं ।

भावार्थ—युद्ध करने का निश्चय करने वाले श्रेष्ठ योद्धा युद्ध में मरणभय को छोड़कर भी स्त्रियों के आलिंगनादि से युक्त मानसिक भाव रूपी तरंगों में आसक्त रहते हैं । हे पार्श्व ! यदि आप मृत्यु को प्राप्त करते हैं तो मरणोत्तरकाल में सुन्दर स्त्रियों के आलिंगन की प्राप्ति अवश्य होगी, अतः मरणभय का परिहार हो गया । यदि आप ऐसा नहीं करते हैं तो निरासक्त होने पर भी आपको भङ्गनाओं के भङ्गों के प्रति आसक्ति का भय है, इस प्रकार का दोष प्राप्त होगा । अतः आपको अवश्य ही युद्ध के लिए तैयार हो जाना चाहिए ।

लक्ष्मीं क्षीणां स्वयपुषि सतीमुद्यमाख्येन बोधा,

प्रोत्थाप्यालं भव युधि सतामाश्रितानुग्रहोर्थः ।

शंसन्तीदं ननु नवधना धर्मतप्तक्षतां क्षमां,

प्रोत्थाप्येनां स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन ॥९॥

लक्ष्मीमिति । स्वयपुषि स्वशरीरे । सतीं विद्यमानां साध्वीं वा । क्षीणां कृशाम् । तां लक्ष्मीं श्रियम् । उद्यमाख्येन उद्यम एव आख्या यस्य तेन प्रयत्नाख्येन । बोधा भुजेन । “भुजबाहु प्रवेष्टो दोः” इत्यमरः । प्रोत्थाप्य प्रबोध्य । युधि युद्धे । “समित्याजिसमिद्धुधः” इत्यमरः । अलं समर्थः । भव तथाहि । सतां सत्पुरुषाणाम् । आश्रितानुग्रहः आश्रितजनरक्षणम् । अर्थः प्रयोजनम् । स्यादिति शेषः । “अथोभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । नवधनाः नवीनमेधाः । धर्मतप्तक्षतां धर्मेण तप्ता सा चासी क्षता च ताम् । एनां क्षमां तां भूमिम् । “क्षमावनिर्मेदिनी मही” इत्यमरः । स्वजलकणिकाशीतलेन स्वजलबिन्दु-

शीतलेन । अनिलेन वायुना । प्रोत्थाप्य आह्लाद्य । इत्थं सवृक्तं कार्यम् । ननु स्फुटम् । शंसन्ति सूचयन्ति ।

अन्वय—स्ववपृथि सतीं क्षीणां लक्ष्मीं उद्यमाख्येन दोषा प्रोत्थाप्य युधि अलं भव । नवधनाः धर्मतप्तक्षता एतां क्षमां स्वजलकणिका शीतलेन अनिलेन प्रोत्थाप्य 'आश्रितानुग्रहः सतां अर्थः । [इति] इदं ननु शंसन्ति ।

अर्थ—अपने शरीर में विद्यमान अथवा समीचीन क्षीण लक्ष्मी को उद्यम नामक बाहु से जगाकर युद्ध में समर्थ होओ । नए मेघ घाम से तपने के कारण सन्धस्त इस पृथ्वी को अपने जलकणों से शीतल वायु के द्वारा आनन्दित कर "आश्रित व्यक्तियों पर अनुगृह करना सज्जनों का कर्तव्य है" यही सूचित करते हैं ।

कीर्ति च स्थां कुरु कुसुमितां स्वोद्यमान्ब्रुप्रसेकैः,

सद्वृत्तीं वा प्रधानविषयैरुन्नतानां क्रमोऽयम् ।

कुर्यात्किन्तो नवजलमुष्ठां कुं क्षतान्तामनेहा,

प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥१०॥

कीर्तिमिति । प्रधानविषयैः सङ्ग्रामविषयैः । "युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम्" इत्यमरः । **स्वोद्यमान्ब्रुप्रसेकैः** स्वप्रयत्नजलसेचनैः । **स्थां** निजाम् । **कीर्तिं** मयः । **सद्वृत्तीं वा** सल्लतामिव । **कुसुमितां** कुसुमानि सञ्जातानि अस्यामिति कुसुमिता ताम् । "सञ्जातं तारकादिभ्यः" इतीतल्यः । **कुरु** विधेहि । **अयम्** एषः । **उन्नतानां** महताम् । **क्रमः** परिपाटी । **स्यादिति** शेषः । **नवजलमुष्ठां** नूतननीरदानाम् । **अनेहा** कालः । "कालो दिष्टोप्यनेहाऽपि" इत्यमरः । **क्षतान्तां** शान्त-स्वभावाम् । "अन्तोऽश्री निश्चये नाशे स्वरूपेऽग्रन्तरेऽन्तिके" इति वैयाज्यन्ती । **कुं** भुवम् । "क्षमा धरित्रीक्षितिश्च कुः" इति धनञ्जयः । **मालतीनां** जातीनाम् । "सुमना मालती जातिः" इत्यमरः । **अभिनवैः** प्रत्यर्थैः । "प्रत्यक्षेऽभिनवो नट्यः" इत्यमरः । **जालकैः** मुकुलीः । "क्षारको जालकं क्लोत्रे कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः । **सार्कं** समम् । **प्रत्याश्वस्तां** स्वशिरानिलमम्पत्पुनरुज्जीविताम् । **श्वसेः** कर्त्तरिक्तः । **ननु** निश्चयेन । **आश्वस्ते** धरति । **कुर्यात्किं नो** इति वा पाठः । **किं न करोति ॥१०॥**

अन्वय—स्वां कीर्तिं च सद्वृत्तीं वा प्रधानविषयैः सङ्ग्रामाभ्युपेक्षैः कुसुमितां कुरु उन्नतानां क्रमः । नवजलमुष्ठां अनेहा क्षतान्तां कुं मालतीनां अभिनवैः जालकैः समं प्रत्याश्वस्तां नो कुर्यात् किम् ?

अर्थ—अपनी कीर्ति को सभीवीन लक्ष के समान युद्ध सम्बन्धी अरने

प्रयत्न रूपी जल से सींचकर पुष्पित करो । यह ऊर्ध्वगामियों की परिपाटी है । नए मेघों का समय अर्थात् वर्षा ऋतु का प्रारम्भिक काल जिसका मनोहर रूप नष्ट हो गया है ऐसी पृथ्वी को चमेली की नवीन कलियों के साथ क्या पुनरुज्जीवित नहीं करता है ?

मत्प्रातीप्यं समशिरसि प्राप्य दृष्टावधानः,

क्षीणायुस्त्वं कुरु सुरवधूं काञ्चिदापूर्णकामां ।

आमारोहन्सहजमणिभाभूषितोम्भोद याने,

विद्युद्गर्भे स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे ॥११॥

मत्प्रातीप्यमिति । समशिरसि गङ्गायामे । मत्प्रातीप्यं मम प्रतिकूल्यम् । प्राप्य लब्ध्वा । दृष्टावधानः आलोकितमाहसः । “अवधानं तु साहसम्” इति धनञ्जयः । त्वं क्षीणायुः क्षीणमायुर्यस्य स मृतः सन्तित्यर्थः । विद्युद्गर्भे विद्युदेव गर्भोऽन्तःस्थो यस्य तस्मिन्तन्तर्लीनविद्युतीत्यर्थः । “गर्भोपवरकेऽन्तस्थे नौकुक्षिस्थार्धकोत्तमे” इति शब्दार्णवे । अम्भोदयाने जलवाहने । द्यां दिवम् । “द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्” इत्यमरः । आरोहन् उदगच्छन् । सहजमणिभाभूषितः सहजमणीनां भाभिः कान्तिभिः भूषितो मण्डितः सन् । त्वत्सनाथे त्वया सहिते “सानाढप्रभमित्याहुः सहिते चित्ततापिनि” इति शब्दार्णवे । गवाक्षे वातायने । स्तिमितनयनां कोसाविति विस्मितनेत्राम् । काञ्चित् सुरवधूम् । काञ्चन देवस्त्रियम् । आपूर्णकामां सम्पूर्णाभिलाषाम् । कुरु विधेहि । वृणीष्वेत्यर्थः ॥११॥

अन्वय—अम्भोद ! समशिरसि मत्प्रातीप्यं दृष्टावधानः क्षीणायुः द्यां आरोहन् सहजमणिभाभूषितः त्वं विद्युद्गर्भे याने त्वत्सनाथे गवाक्षे स्तिमितनयनां काञ्चित् सुरवधूं आपूर्णकामो कुरु ।

अर्थ—हे मेघ ! रण के अग्रभाग में मेरी प्रतिकूलता पाकर मेरी तलवार द्वारा किए जाने वाले खण्डन करने के कार्य का अनुभव कर (मेरा साहस देखकर) क्षीण आयु वाले अर्थात् मृत स्वर्गारोहण करते हुए, जन्म के समय में ही मणियों की आभा से भूषित तुम (पार्श्व) बिजली है गर्भ में जिसके ऐसे विमान में तुम्हारे होने पर, खिड़की में निश्चल नेत्रों (को लगाने) वाली किसी देवाङ्गना को सब प्रकार से सफल इच्छा वाली करो ।

यद्येतत्तेऽध्यवसतिसतिप्रौढसानोदुरस्य,

ध्यानाभ्यासं शिथिलय ततो योढुकामो निकामम् ।

अस्युत्खातः पटुतरगिरं प्रोज्झ्य वाचंयमत्वं,
वक्तुं धीरं स्तनितवचनो मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥१२॥

वदीति । अतिप्रौढमानोद्धुरस्य अतिचतुरेण मानेन प्रबृद्धस्य ते भवतः । एतत्
इदं वचः । यदि चेत् । अध्यवसितं निश्चितं स्यात् । ततः तस्मात् । निकामं
यथेष्टम् । योद्धुकामः योचनाय योद्धुं कामयत इति तथोक्तः । ध्यानाभ्यासं ध्यात-
परिचयम् । शिथिलं शमनं कुरु । वाचंयमित्थं मौनित्वम् । “वाचं यमोव्रतो”
इति खजन्तो निपातः । प्रोज्झ्य व्युत्सृज्य । अस्युत्खातः उत्खन्यते । स्म उत्खातः
उद्गीर्णः उत्खातोऽनिर्यस्यासात्स्युत्खातः । विकल्पितः पूर्वनिपातः । धीरस्तनित-
वचनः धीरं स्तनितमेव वचनं यस्य स तथोक्तः सन् । मानिनीं मानोऽस्यास्तीति
मानिनी तां गर्वशालिनीम् । पटुतरगिरम् अतिपटुवाचम् । वक्तुं भाषितुम् ।
प्रक्रमेथाः उपक्रमस्व । “प्रोपाभ्यां नमश्चाभ्याम्” इति तद् ॥१२॥

आशय—यदि अतिप्रौढमानोद्धुरस्य ते एतत् अध्यवसितं ततः निकामं योद्धु-
कामः अस्युत्खातः ध्यानाभ्यासं शिथिलं; वाचंयमत्वं प्रोज्झ्य स्तनितवचनः
मानिनीं पटुतरगिरं धीरं वक्तुं प्रक्रमेथाः ।

अर्थ—यदि अद्यन्त वृद्धि को प्राप्त मान से निर्भय तुम्हारा यह
निश्चय है तो पर्याप्त युद्ध करने के इच्छुक (तुम) तलवार म्यान से बाहर
निकालकर ध्यान शिथिल करो । जीन को छोड़कर गर्जना रूप वचन से
युक्त (तुम) प्रणय के कारण कोप करने वाली स्त्री से चतुर भाषण
निर्भयता से आरम्भ करो ।

भीते शस्त्रं यदि भटमते वावहोम्यस्त्रशून्ये,
स्त्रीमन्ये वा चरणपतिते क्षीणके वा स कश्चित् ।
पादस्पृष्ट्या शपथयति वा जातु हिंसां भुजिष्यं,
भर्तुमित्रं प्रियमभिवक्षे विद्धि मामम्बुवाहम् ॥१३॥

भीत इति । भटमते भट श्रेष्ठे । भीते जिभेति स्म भीतः तस्मिन् भयमाप्ते ।
अस्त्रशून्ये शस्त्रहीने । “आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्” इत्यमरः । स्त्रीमन्ये
स्त्रियमात्मानं मन्यते तथोक्तस्तस्मिन् वा अथवा । चरणपतिते पादयोः पतिते ।
क्षीणके क्षीणकर्तुः । वा अथवा । पादस्पृष्ट्या पादस्पर्शेन । शपथयति प्रतिज्ञां
कुर्वति । स कश्चित् कश्चिदहम् । जातु कदाचित् । वैश्यं करोतीत्यर्थः । वा
अथवा । “कदाचिज्जातु” इत्यमरः । यदि चेत् शस्त्रम् अस्त्रं वावहोमि भृशं यहा-
मीति तथोक्तः श्लुगन्तः । तर्हि । हिंसां प्राणिहिंसादोषम् । अभिवक्षे ब्रवीमि ।
केवलं जीर्वाहसैव न शूरत्वमिति अर्थः । मां यक्षम् । भर्तुः राजराजस्य । अम्बुवाहम्

अम्बुवहतीत्यंहुवाहस्तम् अम्बुवाहनामानम् । भुजिष्यं भृत्यम् । “नियोष्यकिङ्कुर-
प्रेष्यभुजिष्य परिचारकाः” इत्यमरः । प्रियं हितम् । मित्रं सहायम् । विद्धि
जानीहि । अम्बुवाहाह्वयो वनदानुचरोऽहम् । तत्रापि प्रियमित्रमिति निश्चिन्विति
भावः ॥१३॥

अन्वय—भीते अस्त्रशून्ये भटमने, स्त्रीम्मन्ये वा चरणपतिने, क्षीणके वा,
पादस्पृष्ट्या क्षपययति वा यदि जातु शस्त्रं स कश्चित् (अहं) वावहीमि, भर्तुः
प्रियं मित्रं मां हिंसां भुजिष्यं विद्धि इति अभिदधे ।

अर्थ—भय से व्याकुल, अस्त्रशून्य होते हुए भी योद्धा के रूप में माने
गए अथवा अपने आपको स्त्री मानने वाले, चरणों में पड़े हुए, क्षीण तेज
वाले अथवा पैरों को छूकर क्षपथ खाने वाले के प्रति यदि मैं कदाचित्
क्षुद्र मैं शस्त्र को पुनः पुनः धारण करता हूँ तो स्वामी (कुबेर) के प्यारे
मेघाकार के धारण करने वाले मुझको हिंसा के दोष का भाजन जानो,
मैं ऐसा कहता हूँ अर्थात् शस्त्र रहित मैं तुम्हारे ऊपर प्रहार नहीं करूँगा;
क्योंकि मुझे हिंसा का दोष लगेगा, अतः तुम युद्ध के लिए तैयार हो
जाओ ।

तस्मा भैषीविहृतगरिमा हस्तमुत्क्षिप्य पादा-

वाक्षिलप्य त्वं मम यदि च ते जीवनेस्त्युत्सुकत्वं ।

किञ्चित्प्रोत्थै प्रिययुवसितो मान्यथा त्वं गृहीर्मा

तत्सन्देहैर्मनसि निहितैरागतं त्वत्समीपम् ॥१४॥

तदिति । तत् तस्माद्धेतोः । मा भैषीः मा विभीहि । ते तव । जीवने जीविते ।
उत्सुकत्वं तत्परत्वम् । यदिचास्ति विद्यते चेत्तर्हि । त्वं भवान् । विहृतगरिमा रहित-
गुरुत्वभावः सन् । “वर्णदुहादिभ्यः” इत्यादिना इमन्त्यः । “प्रियस्थिर” इत्या-
दिना गुरोर्गारादेशः । हस्तं पाणिम् । उत्क्षिप्य उद्धृत्य । मम मे । पादौ चरणी ।
वाक्षिलप्य आलिङ्ग्य । प्रिययुवसितः प्राणकान्तायाः सकाशात् । किञ्चित् ईषत् ।
प्रोत्थे प्रेष्ये । मनसि चित्ते । निहितैः स्थापितैः । तत्सन्देहैः युधतिवाचिकैः ।
त्वत्समीपं । भवन्निकटं प्रति । आगतम् आगच्छति स्म आगतस्तम् । मां यशम् ।
त्वं भवान् । अन्यथा अपरप्रकारेण । मा गृहीः मा गृहाण ! तस्याः सन्देहहरत्वात्
न विरोधीति विभाव्येत्यर्थः ॥१४॥

अन्वय—प्रिय युवसितः प्रीत्यै यदि जीवने ते किञ्चित् उत्सुकत्वं अस्ति तत् त्वं
हस्तं उत्क्षिप्य मम पादौ आक्षिप्य विहृतगरिमा मा भैषीः । मनसि निहितैः
तत्सन्देहैः त्वत्समीपं आगतं मां त्वं अन्यथा मां गृहीः ।

अर्थ—प्रिय युवती की प्रीति के लिए यदि जीवन के प्रति तुम्हारी कुछ

उत्सुकता है तो हाथ उठाकर मेरे चरणों का आलिङ्गन कर विनष्ट
माहात्म्य वाले तुम मत डरो । मन में स्थित उन सन्देशों के साथ तुम्हारे
समीप में आए हुए मुझे तुम अन्यथा मत समझो ।

सद्यः क्लृप्तो जलदसमयो यो मया कालमेघै-
रारुद्धद्युव्यवधि सहसा सोप्यनेनात्मशक्त्या ।
ध्वान्तस्यैव प्रतिनिधिरहो योषितां जीवनार्थं,
यो वृन्दानि त्वरयति पथि आम्भ्यतां प्रोषितानाम् ॥१५॥

सद्य इति । मया यज्ञेण । कालमेघैः कुटणजलदैः । आरुद्धद्यु आरुद्धा धौर्नभो
यस्मिन्कर्मणि तत् । यः जलदसमयः । पथि मार्गे । आम्भ्यतां स्विद्यमानानाम् ।
प्रोषितानां प्रवासितानाम् । वृन्दानि निकुरम्बानि “स्त्रियां तु महतिवृन्दं निकुरम्बं
कदम्बकम्” इत्यमरः । जीवनार्थं प्राणधारणार्थम् । त्वरयति सम्प्रमयति । ध्वान्त-
स्यैव अन्धकारस्यैव । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः । “प्रतिकृतिरर्त्ता एणि प्रतिनिधिस्-
पमोपमानं स्यात्” इत्यमरः । सोऽपि तादृशोऽपि जलदसमयः । अनेन मुनिना ।
आत्मशक्त्या निजसामर्थ्येन । सहसा क्षीघ्रेण । “अतर्किते तु महता” इत्यमरः ।
अहो आश्चर्यम् । व्यवधि अच्छेदि । “विपूर्वस्य वधुं हिंसायां” घातोलुङ् ॥१५॥

अन्वय—अहो ! यो योषितां जीवनार्थं पथि आम्भ्यतां प्रोषितानां वृन्दानि
त्वरयति, यः (य) ध्वान्तस्य एव प्रतिनिधिः आरुद्धद्युः जलदसमयः मया
कालमेघैः सद्यः क्लृप्तः सः अपि अनेन आत्मशक्त्या सहसा व्यवधि ।

अर्थ—महान् आश्चर्य है कि जो वर्षाकाल स्त्रियां के प्राणधारण के
लिए रास्ते में थके हुए प्रवासियों के समूह को (घर जाने के लिए) जल्दी
कराता है तथा जो अन्धकार का ही प्रतिनिधि है, मेघों के द्वारा जिसने
आकाश को व्याप्त कर दिया है और मुल शम्बरानुर के द्वारा काले वर्ण
वाले मेघों से तत्क्षण रचा गया है वह वर्षाकाल ध्यान में लोन इस मुनि के
द्वारा अपनी सामर्थ्य से अज्ञानक बिलय को प्राप्त हो गया ।

सोऽयं योगी प्रकटमहिमा लक्ष्यते दुविभेदो,
विद्यासिद्धो ध्रुवमभिमना यन्ममाध्यात्तनाशा ।
कत्तुं शक्ता नवघनघटा या मनांस्यध्वगानां,
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥१६॥

स इति । या अध्वगानां पथिकानाम् । मनांसि चित्तानि । मन्द्रस्निग्धैः
मन्द्राश्च ते स्निग्धाश्चतैः । स्रक्कुब्जादिवत् अन्यतरप्राधान्येन विशेषणमित्यादिना
कर्मधारयः । ध्वनिभिः शब्दैः । अबलावेणिमोक्षोत्सुकानि अबलानां स्त्रीणां व्रणयः

तांसां मोक्षे मोक्षणे मोचन इत्यर्थः । उत्सुकानि कर्तुं विधातुम् । शक्ता समर्था । सम मत्स्यम्बन्धिनी । नवघनघटा प्रत्यग्रमेघमाला । यत् यस्मात्कारणात् । आत्त-
नाशा प्राप्तशिलाभूत् । तस्मात् । सोऽयं योगी स एष मुनिः प्रकटमहिमा प्रथित-
प्रभावः । दुर्विभेदः अभेदः । विद्यासिद्धः विद्याया मिथ्याति स्मृत्योक्तः । अभिमताः
कश्चिदप्या मक्तचेताः । ध्रुवनिश्चलम् । लक्ष्यते दृश्यते ॥१६॥

अन्वय—या अव्ययानां मनांसि मन्दस्तिरर्थः श्वनिभिः अबलावेणिमोक्षो-
त्सुकानि कर्तुं शक्ता (सा) सम अपि नवघनघटा यत् आत्तनाशा (तत्) अयं सः
प्रकटमहिमा विद्या सिद्धः ध्रुवं अभिमताः योगी दुर्विभेदः लक्ष्यते ।

अर्थ—जो नूतनमेघ की घटा पथिकों के मन में गम्भीर और श्रुति-
मधुर ध्वनियों से (विरहिणी) स्त्रियों की चोटी को खोलने के लिए
उत्कण्ठित करने में समर्थ है, वह मेरे द्वारा रचित घनघटा भी चूँकि
विनाश को प्राप्त हुई है, अतः यह वह प्रकटमहिमा वाला, ज्ञानस्वरूप,
मोक्ष को प्राप्त करने का इच्छुक योगी कठिनाई से विचलित करने योग्य
मालूम पड़ता है ।

इत्याध्यायन्पुनरपि मुनि सोभणीद्युद्धशौण्डो,

वीरश्रीस्त्वामिह वनतरौ मन्मथाक्लेशमुक्ता ।

पश्यन्त्यास्ते दशमुखपुरोद्यानवृक्षे सति स्पा-

दित्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोन्मुखी सा ॥१७॥

इतीति । स वैत्यः । युद्ध शौण्डः युद्धे मत्तः । "मत्ते शौण्डोत्कटकीवा"
इत्यमरः । इति एवंप्रकारेण । आध्यायन् चिन्तयन् । पुनरपि । मुनि मोगिनम् ।
अभणीत् अब्रवीत् । इति कथितरीत्या । आख्याते आभाषिते सति । स्पादिति
यथोक्तं तथैव भवेदिति । दशमुखपुरोद्यानवृक्षे दशमुखस्य रावणस्य पुरोद्यानस्य
लङ्कोपवनस्य वृक्षे पादपे । विषयसप्तमी "वटे गावः मुशेरते" इतिवत् । मैथिली
सीता । पवनतनयमिव हनूमन्तमिव । इह वनतरौ वनवृक्षे । मन्मथाक्लेशमुक्ता
मदन्त्याक्लेशेन रहिता । सा वीरश्रीः जयलक्ष्मीः । उन्मुखी उद्गतमुखी सती ।
स्वा भवन्तम् । पश्यन्ती प्रेक्षमाणा । आस्ते वर्तन्ते । वीरश्रीप्रेक्षाभिधानात् युद्ध-
सम्बद्धो भवेति ध्वन्यते ॥१७॥

अन्वय—(या) मन्मथाक्लेशमुक्ता स्वां पश्यन्ती इह वनतरौ आस्ते सा
वीरश्रीः आख्याते दशमुखपुरोद्यानवृक्षे पवनतनयं (पश्यन्ती) उन्मुखीसती मैथिली
इय स्वात् इति आध्यायन् युद्ध शौण्डः सः पुनरपि मुनि अभणीत् ।

अर्थ—जा (वीरलक्ष्मी) मन की स्थिरता को नष्ट करने वाले दुःख
से रहित होकर तुम्हें देखती हुई इस वन के वृक्ष के नीचे स्थित है, वह

वीरलक्ष्मी लौकिक पुराणों में प्रसिद्ध लङ्कानगरी के उद्यान के वृक्ष के नीचे हनुमान को देखकर ऊँच पेड़ की छुई सली रीता के समान हो जायगी इस प्रकार सोचता हुआ युद्ध में प्रवीण वह शम्बरसुर पुनः मुनि (पार्श्व) से बोला ।

सङ्ख्ये सङ्ख्यां सुभटविषयां पूरयन्तस्मदीये,
हित्वा भीतिं त्वमधिशयितो वीरशय्यां यदा स्याः ।
प्रत्यासीदत्यपि हितरसा वीरलक्ष्मीस्तवेष्टा,
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाष्य चैव ॥१८॥

सङ्ख्ये इति । अस्मदीये अस्माकमिदमस्मदीयं तस्मिन् । सङ्ख्ये युद्धे । “मृधमास्वानन्दनं संस्पृम्” इत्यमरः । सुभटविषयां सुयोधुगोचराम् । सङ्ख्यां गणनाम् । पूरयन् सम्पूर्णं वितन्वन् । त्वं भवान् । भीतिं भयम् । “भीतिर्भीः साधवसं भयम्” हित्वा मुक्त्वा । यदा यदवसरे । वीरशय्यां वीरशयनम् । अधिशयितः सुप्तः । स्याः भवेः । तदा तत्समये । एषा वीरलक्ष्मीः असौ वीरश्रीः । अपि हितरसा प्रकटितमृज्जाररसां । उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया उत्कण्ठया औत्सुक्येन उच्छ्वसितं विकसितं हृदयं यस्याः सा तद्योक्ता । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” इत्यमरः । त्वां भवन्तम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । संभाष्य चैव सत्कृत्यापि । प्रत्यासीदति आसन्नं मागच्छति ॥१८॥

अम्बुदय—अस्मदीये सङ्ख्ये सुभटविषयां सङ्ख्यां पूरयन् त्वं यदा भीतिं हित्वा वीरशय्यां अधिशयितः स्याः तदा त्वां वीक्ष्य संभाष्य च उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया अपि हितरसा एषा प्रत्यासीदति ।

अर्थ—हमारे युद्ध में शूर सैनिकों सम्बन्धी गणना को पूरी करते हुए तुम जब भय छोड़कर वीरशय्या पर सोओगे तब तुम्हें देखकर और सत्कार कर उत्कण्ठा से विकसित चित्त वाली तथा अनुराग को प्रकट करने वाली यह वीरलक्ष्मी अवश्य ही (तुम्हारे) समीप में आएगी ।

अथ मायामयीं स्त्रीसंहतिं कल्पयन् गानमाविभविष्यति—

मन्ये श्रोत्रं परुषपवनैर्दूषितं ते मदुक्तां,
व्यक्ताकृतां समरविषयां संकथां नो शृणोति ।
तत्पारुष्यप्रहरणमिदं भेषजं विद्धि गेयं,
श्रोत्रस्य स्मात्परमवहितं सीम्य सीमन्तिनीनाम् ॥१९॥

मन्ये इति । ते तव श्रोत्रं श्रवणम् । परुषपवनैः निष्ठुरानिलैः । “निष्ठुरं परुषम्” इत्यमरः । दूषितं निन्दितं सत् । “ऊदुषो णी” इत्युत् । व्यक्ताकृतां

प्रकटिताभि प्रायाम् । समरविषयो सङ्ग्रामगोचराम् । “अस्त्रियो समरानीकरणाः” इत्यमरः । मनुक्तां मयोक्ताम् । संलग्नं वपुर्निः । नेः पृष्ठेति । नाकर्णयति । इति मन्ये जाने । सौम्य भो साधो । अथवा सौम्यसौमन्तिनीनां सौम्याश्च ताः सीमन्तिन्यश्च तासां सुन्दर स्त्रीणाम् । सौम्यं तु सुन्दरे सौम्यदेवते” “नारी सीमन्तिनी वधूः” इत्यमरः । इदं श्रूयमाणमेतत् । गेयं गानम् । तत्पादव्य-प्रहरणं पवनपरुषत्व दोषनिवारणम् । भेषजम् औषधम् । “भेषजौषधौषज्यानि” इत्यमरः । विद्धि जानीहि । अस्मादेतद् गानात् । अशहितम् प्रशस्तं सत् । परं स्फुटम् । श्रोष्यति आकर्णमिष्यति ॥१९॥

अन्वय—सौम्य ! ते श्रोत्रं मनुक्तां व्यक्ताकृतां समरविषयां सङ्ग्रामानो मृणोति (इति) परुषपवनः दूषितं मन्ये । सीमन्तिनीनां अवहितं इदं गेयं पादव्यप्रहरणं परं भेषजं विद्धि ; अस्मात् तत् श्रोष्यति ।

अर्थ—हे सौम्य ! तुम्हारा कान मेरे द्वारा कहे गए, विशद अभिप्राय वाले युद्ध सम्बन्धी समीचीन भाषण को नहीं सुनता है, अतः (उसे) निष्ठुर वायुओं से दूषित मानता हूँ । यह स्त्रियों का गान सुनने पर कठोर वायु के आघात से उत्पन्न कानों के पादव्य (निष्ठुरता) को दूर करने वाली उत्कृष्ट औषधि जानो । इस औषधि से तुम्हारा कान सुनेगा ।

श्रव्यं गेयं नयनसुभगं रूपमालोकनीयं,

पेयस्तासां वदनसुरभिः स्पृश्यमाध्नायमङ्गम् ।

कामाङ्गं ते समुचितमिवं सङ्गमं सानुबन्धं,

कान्तोपान्तासुहृदुपगमः सङ्गमास्किञ्चिद्भूतः ॥२०॥

अर्थमिति । तासां सीमन्तिनीनाम् । गेयं गीतम् । ते तव । श्रव्यं श्रवणीयम् । सानुबन्धं सम्बन्धसहितम् । नयनसुभगं नेत्ररमणीयम् । रूपं देह-सौख्यम् । आलोकनीयम् दर्शनीयम् । वदनसुरभिः मुखसुगन्धः । पेयं पानुं योग्यः । अङ्गम् अवयवः । स्पृश्यं स्पर्शुं योग्यम् । आध्नाय आध्नातुं योग्यम् । कामाङ्गं कामावयवभूतम् । सानुबन्धं सम्बन्धसहितम् । अनुकूलमित्यर्थः । इदमेतत् । “सङ्गमं शतमानार्थं संबलाव्ययताण्डवम् ।” इत्यमरः पुनर्पुंसक शेषः । ते तव । समुचितं सुयोग्यम् । भवतीति शेषः । तथाहि कान्तोपान्तात् । कान्तया उपान्तस्तस्मात् । सुहृदुपगमः मित्रागमनम् । “कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः” इति वा पाठः । सुहृदुपगतः सुहृन्मुखेन उपगतः प्राप्तः । कान्तोदन्तः कान्तया उदन्तो वृत्तान्तस्तथोक्तः । “वार्ताप्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्” इत्यमरः । सङ्गमात् कान्तासम्पर्कात् । किञ्चिद्भूतः कियन्भूतः । तद्देवानन्दकर इति भावः ॥

अन्वय—तासां श्रव्यं गेयं, नयनसुभगं आलोकनीयं रूपं, पेयः वदनसुरभिः,

सृष्ट्यं आघ्राय अङ्ग ते समुचितं कामाङ्गं, इदं सत्पुष्पमन्धं सङ्गमं कान्तोपात्तात्
सुहृदुपगमः सङ्गमात् किञ्चित् ऊनः ।

अर्थ—तुम्हारी कान्ता को समीपवर्ती स्त्रियों का सुनने योग्य गान, नेत्रों को सुन्दर लगने वाला दर्शनीय रूप, पान करने के योग्य मुख की सुगन्ध, स्पर्शन करने और सूँघने के योग्य शरीर, तुम्हारा अत्यधिक योग्य कामोत्पत्ति का साधन है । यह गेयादि रूप निरन्तराय परस्पर में मिलन कान्ता के पास मित्रों के आगम रूप है जो कि साक्षात् मिलन से कुछ ही कम है । तात्पर्य यह है कि कान्ता के पास मित्रों के आगम स्वरूप यह जो गेयादि का सुनना आदि है वह साक्षात् मिलन जैसा ही है ।

तस्माद्वासः किसलयमृदु स्तं मुखस्थायि दिव्यं,
ताम्बूलं च प्रणयमचिराद्योषितां मानयोच्चैः ।
व्यर्थक्लेशां विसृज विरसामार्यवृत्तिं मुनीनां,
तानागुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुम् ॥ २१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । आर्यं भो पूज्य । आयुष्मन् । प्रशंसायुक्तं मनुः । हे परोपकारशलाघ्न जीवन इत्यर्थः । सम्बन्धनाच्च मे प्रार्थनायाश्च । आत्मन स्वस्य । उपकर्तुं च परोपकारेणात्मानं कृतार्थमितुमपीत्यर्थः । उपकार-क्रियायां प्रतिकर्मत्वेऽपि रोत्यादिषत् । सम्बन्धमात्रविवक्षायामात्मेति षष्ठीवचनं न विरुध्यते । व्यर्थक्लेशां निष्कला यासाम् । विरसां रसरहिताम् । तां मुनिनां वृत्तिं तद्यतिवर्तिनम् । विसृज त्यज । किसलयमृदु पल्लवकीमलम् । वासः वस्त्रम् । 'वस्त्रमाच्छादयन् वासः' इत्यमरः । मुखस्थायि वदनस्थायि । मुखे स्थाप्यते इत्येवं शीलम् । दिव्यम् अनर्घम् । ताम्बूलं वोटिकाम् । योषितां स्त्रीणाम् । प्रणयं च प्रीतिमपि । अचिरात् शीघ्रेण । त्वं भवान् । उच्चैरधिकम् । मानय सम्भावय ॥ २१ ॥

अन्वय-—आयुष्मन् ! मम वचनात् च आत्मनः उपकर्तुं च तस्मात् योषितां किसलयमृदु वासः मुखस्थायि दिव्यताम्बूलं, प्रणयं च अचिरात् उच्चैः मानय, मुनीनां व्यर्थक्लेशां तां विरसां आर्यवृत्तिं विसृज ।

अर्थ—हे आयुष्मन् ! मेरे वचन के कारण तथा अपना उपकार करने के कारण (कान्ता के समीप मित्रों के आगमन रूप साक्षात् समागम से कुछ कम होने के कारण) स्त्रियों का किसलय के समान कीमल वस्त्र, मुख में सतत विद्यमान दिव्य ताम्बूल तथा प्रणय का शीघ्र ही अत्यधिक रूप से

आदर करो । मुनियों की उस लोक प्रसिद्ध व्यर्थ के क्लेश से युक्त आनन्द-रहित आर्यवृत्ति (सदाचरण-तपस्या आदि) को छोड़ दो ।

श्रेयोमार्गः किल मुनिवरैः सेव्यते सौख्यहेतोः,
सौख्यं द्वेषा सुरयुवतिजं मुक्तिलक्ष्म्याश्रयं च ।
दूरे मुक्तिः सुलभमितरत्सेव्यमन्योऽपि विद्वान्,
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ॥ २२ ॥

श्रेय इति । मुनिवरैः यतिश्रेष्ठैः । सौख्यहेतोः सुखनिमित्तम् । श्रेयोमार्गः मोक्षमार्गः । श्रेयो निःश्रेयसामूलम् इत्यमरः । सेव्यते आगम्यते । किल 'वार्ता-सम्भाष्ययोः किल' इत्यमरः । तथाहि । सौख्यं सुखमेव सौख्यम् । सुरयुवतिजं देववनिताजनितम् । मुक्तिलक्ष्म्याश्रयं च मोक्षलक्ष्मीसमाश्रयं चेति । द्वेषा द्विविधं भवतीति शेषः । मुक्तिः मोक्षः । दूरे विद्युद्वज्रदेवः । इतरे इति शेषः । २३२ इत्यमरः । अन्यत् । सुरयुवतिजं सुखम् । सुलभं सुखेन लभ्यते तत् । सेव्यमाराध्यम् । एवम् इत्यम् । तव भवतः । सहचरः सहायः मुनीन्द्र इत्यर्थः । रामगिर्याश्रमस्थः रामगिरेः विश्वकूटस्य आश्रमे निवासे तिष्ठतीति तथोक्तः । अन्योपि अपरोऽपि । न केवलं अहमेवेत्यपि शब्दार्थः । विद्वान् विपश्चित् । ब्रूयात् वदेत् ॥ २२ ॥

अन्वयः—श्रेयोमार्गः मुनिवरैः सौख्यहेतोः किल सेव्यते । सौख्यं सुरयुवतिजं मुक्तिलक्ष्म्याश्रयं च (इति) द्वेषा । दूरे मुक्तिः इतरत् सुलभं सेव्यं (च) । अन्यः अपि रामगिर्याश्रमस्थः तव विद्वान् सहचरः एवं ब्रूयात् ।

अर्थ—श्रेयोमार्ग का श्रेष्ठ मुनि सुख के लिए सेवन करते हैं । सुख देवाङ्गनाओं (के साथ सम्भोग) से उत्पन्न तथा मोक्षलक्ष्मी के आश्रय से उत्पन्न (इस तरह) दो प्रकार का होता है । मुक्ति दूर है । दूसरा देवाङ्गनाओं के सम्भोग से उत्पन्न सुख सुलभ और सेवनीय है । रामगिरि पर्वत पर स्थित आश्रम का निवासी तुम्हारा दूसरा विद्वान् मिश्र (मुनि) भी यही कहेगा ।

विद्युद्वल्लीविलसितनिभाः सम्पदश्चञ्चलत्वात्,
लब्धाभोगाः नियतविपदस्तत्क्षणादेव भोगाः ।
तस्माल्लोकः प्रणयिनि जने स्यात्सुभावव्यपाया-
व्यपापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां विद्युक्तः ॥ २३ ॥

विद्युदिति । सम्पदः धियः । चञ्चलत्वात् । विद्युद्वल्लीविलसितनिभाः तद्वि-
स्तृता विलासमानाः । लब्धाभोगाः लब्धः आभोगो येषां ते । 'आभोगः परिपूर्णता'

इत्यमरः । भोगाः इन्द्रियविषयाः । तत्क्षणधेयं तत्समयादेव । नियतविषयः नियता विपद्विपत्तिर्येषां ते तद्वाक्याः भवन्ति । तस्मात् कारणात् । अबले न विद्यते बलं यस्य तस्मिन् दुर्बले । प्रणयिनि प्रणयोऽस्यास्तीति प्रणयी तस्मिन् प्रेमवति । जने लोके । स्यास्तुभाव व्यपायात् स्थिरतरभावस्य व्यपगमात् । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्यास्तुः । 'ग्लास्थस्तुः' इति स्तुत्यः । 'स्यास्तुः स्थिरतरः स्थेयान्' इत्यमरः । अद्यापन्नः अप्राप्तविपत्तिः । 'आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' इत्यमरः । वियुक्तः वियोगदुःखी । नियुक्त इति वा पाठः । श्लोकः जनः । स्वाम् । कुशलं क्षेमम् । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । पृच्छति शृणोति । 'दुहि याचि वचि प्रच्छि' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

अन्वय—(यस्मात्) चञ्चलत्वात् सम्पदः विद्युद्वल्लीविलसितनिभाः, लब्धा-भोगाः भोगाः तत्क्षणत् एव नियतविषयः, तस्मात् अबले प्रणयिनि जने स्यास्तुभाव व्यपायात् अद्यापन्नः वियुक्तः लोकः स्वां कुशलं पृच्छति ।

अर्थ—[चूँकि] चंचल होने के कारण सम्पदायें विद्युत्कला के स्फुरण के सदृश हैं, प्राप्त अनुभव वाले भोग उसी क्षण से ही निश्चित विनाश को प्राप्त होते हैं, अतः बलरहित और वसुन्धरा से प्रेम करने वाले आपके चित्त की स्थिरता न होने के कारण (तुम्हारे नाश की आशंका से) अत्यधिक दुःखी, वियोगी व्यक्ति अर्थात् पूर्वजन्म की पत्नी आपसे कुशल पूछती रही है ।

तद्भोक्तव्ये स्वयमुपनते शीतकट्वं समुज्जो-

मृत्युध्याघ्रो द्रुतमनुपवी वाममन्विच्छतीतः ।

आयुष्मत्त्वं कुशलकलितं नन्विहाशाधि नित्यं,

पूर्वाशास्यं सुलभविपदा प्राणिनामेतदेव ॥ २४ ॥

तदिति । इतः एतस्मात् । मृत्युध्याघ्रः मृत्युरेव ध्याघ्रः । द्रुतं शीघ्रम् । अनुपवी अनुपद्यते इत्येवंशीलस्तद्योक्तः अनुगामी । वामं प्रतिकूलम् । 'वामं प्रतिकूलेऽपि' इति हलायुधः । 'वामो वक्रे मनोहरे' इति धनञ्जयः । अन्विच्छति अभिलषति । तत् तस्मात् । स्वयमुपनते स्वयमेवाप्ते भोक्तव्ये अनुभवनीये वस्तुनि । शीतकट्वम् औदामीन्यम् । समुज्जोः व्युत्सृज । तनु भो साधो । इह अस्मिन्नवसरे । कुशलकलितं क्षेमयुतम् । नित्यं स्थिरं । आयुष्मत्त्वं दीर्घजीवित्वम् । आशाधि प्रार्थय । तथाहि सुलभविपदा सुलभाविपदो येषां तेषां चलसम्पदाम् इत्यर्थः । प्राणिनाम् असुभूताम् । एतदेव आयुष्मत्त्वमेव पूर्वाशास्यं पूर्वमभिलषणीयम् । स्यादिति शेषः ।

अन्वय—यत् भोक्तव्ये स्वयं उपनते शीतकट्वं समुज्जोः । द्रुतं अनुपवी मृत्यु-

ध्यान्नः वामं अविच्छति । इतः कुशलकलितं आयुषमस्त्वं इह ननु आयासि । सुलभ-
विपदां प्राणिनां एतदेव नित्यम् पूर्वाशास्यम् ।

अर्थ—चूँकि भोगने योग्य वस्तु (किन्नरी) स्वयं समीप आ गयी है,
अतः आलस्य को छोड़ो । क्षीघ्र ही पदानुसरण करने वाला मृत्यु रूपी व्याघ्र
विपरीत अभिलाषा कर रहा है । इस कारण कुशलता से युक्त दीर्घजीवन
की यहाँ निश्चित आशा करो । सुलभ विपत्ति वाले लोगों को नित्य यही
सर्वप्रथम आशा करना चाहिए ।

मा यथा नारीरूपं दर्शयति-इतोऽर्धवेष्टितानि—

सैवा बाला प्रथमकथिता पूर्वजन्मप्रिया ते,

पश्यायाता रहसि परिरभ्यमानुमोक्षं नयेत्स्वाशु ।

अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं,

सालेणास्रद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ॥२५॥

सेति । ते तव । पूर्वजन्मप्रिया प्राग्भवकान्ता । प्रथमकथिता प्राग्माथिता । सैवा
सेयम् । बाला युवतिः । 'नितम्बिभ्यबला बाला' इति वनछजयः । आयाता आगता ।
पश्य प्रेक्षस्व । 'पाद्माष्मा' इत्यादिना दूरीः पश्यादेशः । तनुना कुशेन । अङ्गेन
देहेन । तनु च कुशं च । अङ्गं देहम् । गाढतप्तेन भूषं संतप्तेन अस्त्रेण दाण्याम्बुनाः ।
तप्तं विरहदुःखोष्णम् । अस्त्रद्रवम् अश्रुधाराम् । 'रोदनं चास्त्रमधु च' इत्यमरः ।
उत्कण्ठितेन उत्कण्ठवेदनया । अविरतोत्कण्ठम् अविच्छिन्नवेदनाम् । अत्रान्यथास्वयो
पायः । तनुना कुशेन । गाढतप्तेन उष्णनरेण । सालेण अस्त्रेण सहितं सास्रं तेन ।
उत्कण्ठितेन सञ्जातोत्कण्ठेन । अङ्गेन निजदेहेन । तनु च कुशं च । तप्तं विरह-
दग्धम् । अस्त्रद्रवम् अश्रुक्लिन्नम् । अविरतोत्कण्ठम् अविच्छिन्नवेदनम् । अङ्गं त्वद्-
देहम् । रहसि एकान्ते । परिरभ्य आलिङ्ग्य । त्वां भवन्तम् । अनुमोक्षं आनुकूल्यम् ।
नयेत् प्रापयेत् । अत्र समानानुरागित्वज्ञापनात् नायके नायिकायाः स्वसमाना-
वस्थात्वम् ॥ २५ ॥

अन्वय—[या] प्रथमकथिता [या] ते पूर्वजन्मप्रिया सा एवा बाला आयाताः
पश्य (सा) तनुना गाढतप्तेन सालेण उत्कण्ठितेन (स्वेन) अङ्गेन तनुं तप्तं अस्त्रद्रवं
अविरतोत्कण्ठं [ते] अङ्गं रहसि परिरभ्य त्वां अनुमोक्षं नयेत् ।

अर्थ—जिसके विषय में पहले कह चुके हैं तथा जो तुम्हारी पूर्वजन्म
की स्त्री है, वह यह नवयौवनवती स्त्री आयी है, देखो ! (वह दुर्बल) गाढ़
सन्तप्त, अश्रुसहित, उत्कण्ठित अपने शरीर द्वारा दुर्बल, तपे हुए, आँसुओं
से गीले, निरन्तर तीव्र अभिलाषा से व्याप्त आपके शरीर का एकान्त में
आलिङ्गन कर तुम्हें आनन्दित करेगी ।

बूरागाढप्रणयदिवसो मन्मथेनातिभूमि,
नीतो बिभ्यत्त्वदभिसरणादुत्सुकः स्त्रीजनस्त्वाम् ।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्तो,
सङ्कल्पैस्तेविशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ २६ ॥

दूरेति । दूरागाढप्रणयदिवसः दूरागाढो दूढः प्रणयस्य विद्यासस्य दिवसो यस्य तथोक्तः । मन्मथेन मदनेन । अतिभूमि विपत्तिम् । नीतः प्रापितः । बिभ्यत् त्वदभिसरणात् तथाभिगमनात् । उत्सुकः लालसः । दूरवर्त्तो दूरस्थः नवागन्तुं शक्यत इत्यर्थः । वैरिणा विरोधिना । विधिना दैवेन । 'विधिविधाने दैवेपि' इत्यमरः । रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा । स्त्रीजनः अबलालोकः । समधिकतरोच्छ्वासिना दीर्घनिश्वासयता । ताच्छीलिको णीञ् । उष्णोच्छ्वासं तीव्रविरहस्त्वाम् । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णवशास्मृतिः' इति हलायुधः । त्वां भवन्तम् । तैः सङ्कल्पैः स्वसंवेद्यैर्मनोरथैः । विशति एकीभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्वय—दूरागाढप्रणयदिवसः समधिकतरोच्छ्वासिना मन्मथेन अतिभूमि नीतः त्वदभिसरणात् बिभ्यत्, उत्सुकः, दूरवर्त्तो वैरिणा रुद्धमार्गः स्त्रीजनः उष्णोच्छ्वासं त्वां तैः सङ्कल्पैः विशति ।

अर्थ—जिसका प्रणयदिवस सुदूर अतीत में निमग्न है, अत्यधिक रूप से वृद्धि को प्राप्त काम के द्वारा जो मर्यादा के अतिक्रमण रूप निर्लज्ज अवस्था को पहुँचाया गया है, तुम्हारे प्रति अभिसरण (गमन) करने से डरता हुआ, उत्सुक (विलम्ब को न सहने वाला), दूर विद्यमान तथा वैरी भाग्य के द्वारा जिसका मार्ग रोक दिया गया है ऐसा स्त्रीजन विरह-ज्वर से सन्तप्त होने के कारण उष्ण श्वास वाले तुमको (तुम्हारे अन्दर) उन अनुभूत मनोरथों से प्रवेश करता है ।

सोऽयं त्वत्तः प्रणयकलिकामप्यलब्ध्वा विलक्षो,
बूरात्सेवां तव त्रितनुते पश्य सार्थो बधूनाम् ।
शब्दाख्येयं यदपि किलते यः सखीनां पुरस्तात्,
कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ॥ २७ ॥

स इति । यः सखीनाम् वयस्यानां । पुरस्तादग्रे । आमनस्पर्शलोभात् त्वन्मुख-सम्पर्कलोभात् यदपि । शब्दाख्येयं शब्देन श्रेणाख्येयम् उच्चैर्वाक्यमपि । यत्तद्वचन-मपीति शेषः । ते तव । कर्णे श्रोत्रे । कथयितुं वक्तुम् । लोलः अलसः । अमृत किल अभवत् सल्लु । 'लोलुपे लोलुपो लोलो लम्पटे चालसेऽपि च' इति यादवः ॥ सोऽयं बधूनां स्त्रीणाम् । सार्थः समूहः । 'सङ्घसार्थो तु जन्तुभिः' इत्यमरः

त्वत्तः रत्नसकाशात् । प्रणयकणिकायधि प्रेमलेशमपि । अलङ्घ्या अमवाप्य । विलक्षः
विस्मयोपेतः । 'विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः । तव भवतः । सेवां सेवन्म् ।
दूरात् पक्षिणात् । वितनुते कुरुते । पश्य प्रेक्षस्व ॥ २७ ॥

अन्वय—यत् किल सखीनां पुरस्तात् पादद्वयस्य अपि (तत्) आननस्पर्श-
लोभात् ते कर्णे कथयितुं यः लोकः अभूत् सः अयं चधूनां सार्धः त्वत्तः प्रणयकणिकां
अपि अलङ्घ्या विलक्षः दूरात् एव सेवा वितनुते, पश्य ।

अर्थ—जो सखियों के द्वारा शब्दों से कहने योग्य भी है वह मुखस्पर्श
के लोभ से तुम्हारे कान में कहने के लिए जो चंचल हुआ वह वह स्त्रियों
का समूह तुमसे प्रेम का लेशमात्र भी न पाकर विस्मय से युक्त हो कुछ दूर
से तुम्हारी सेवा कर रहा है, देखो ।

योऽसौ स्त्रीणां प्रणयमधुरो भावगम्योऽधिकारः,

कामाभिर्यां दधदविरतं लोकरूढा प्रसिद्धिः ।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-

स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ २८ ॥

य इति । योऽसौ । स्त्रीणां वनितानाम् । प्रणयमधुरः प्रणयेन प्रेम्णा मधुरः
'मनोहरः । कामाभिर्यां मन्मथाभिधानम् । अविरतं सन्ततम् । 'सततानारताश्चान्त-
सन्तताविरतातिशम्' इत्यमरः । दधत् धरत् । भावगम्यः चित्तगम्यः । अधिकारः
नियोगः । लोकरूढा लोकिकी प्रसिद्धिः । प्रथा स्त्रीपुंसयोर्भावविशेषस्यैव काम-
सञ्ज्ञेति लोकरूढिरित्यर्थः । श्रवणविषयं श्रोत्रगोचरम् । अतिक्रान्तः अतीतः ।
लोचनाभ्यां नयनाभ्याम् । अदृष्टः अवलोकितः । अतिदूरत्वाद्भ्रूतुं विलोकितुं वा
अशक्य इत्यर्थः । सः अधिकारः । त्वाम् । उत्कण्ठाविरचितपदम् उत्कण्ठाविरचि-
तानि पदानि सुप्तिङन्तशब्दानि वाक्यानि वा यस्य तथोक्तम् । 'पदं शब्दे च वाक्ये
च' इति विश्वः । इदं कथ्यमाणं योगिनीत्यादिकम् । मन्मुखेन मम मुखेन । आह
ब्रवीति । स एव मद्ब्यवधाने ब्रूत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अन्वय—यः असौ स्त्रीणां कामाभिर्यां दधत् श्रवणविषयं अतिक्रान्तः,
लोचनाभ्यां अदृष्टः प्रणयमधुरः अधिकारः (यस्य च) भावगम्यः (इति)
अविरतं लोकरूढा प्रसिद्धिः सः मन्मुखेन उत्कण्ठाविरचितः पदं इदं आह ।

अर्थ—स्त्रियों में जो यह कामदेव इस संज्ञा को धारण करने वाला,
कान के विषय से दूर, नेत्रों से नहीं देखा गया और प्रेम से मधुर मानसिक
परिणाम है, और जिसके विषय में सदा ऐसी लोकप्रचलित प्रसिद्धि है कि
वह कामिनियों के अभिनयों से गम्य (जानने योग्य) है वह मानसिक

परिणाम मेरे मुख द्वारा उत्कण्ठ से रचे गए पदों से युक्त वक्ष्यमाण वाक्य-समूह को कहता है।

योगिन्योगप्रणिहितमनाः कितरां ध्येयशून्यं,
ध्यायस्येवं स्मर ननु धियाध्यक्षवेद्यं मतं नः ।

श्यामास्वंगं चकितहरिणीप्रेक्षिते वृष्टिपातं,
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बह्मभारेषु केशान् ॥ २९ ॥

योगिनिति । योगिन् भां मुने । योगिप्रणिहितमनाः ध्यानैकतानमनाः सन् ।
एवम् एवंविधम् । ध्येयशून्यं ध्यानविषयशून्यम् । विज्ञानाद्वैतमित्यर्थः । कितराम्
ईषदसमाप्तं किं कितराम् । 'अप्यवैत्तिकलिङ्गः' इति लिङ्गम् । तस्वन्तित्यादिनाऽ-
व्ययम् । ध्यायसि स्मरसि । सद्भावस्तु दर्शनमाह । श्यामास्त्विति श्यामाशु प्रिय-
ज्जुलतासु । 'श्यामासमहिलयाह्वया । लतागोविन्दिनीमुन्दाप्रियङ्गुः फलिनी फली'
इत्यमरः । अङ्गं शरीरम् । तथा च । चकितहरिणीप्रेक्षिते भीतनीप्रेक्षणे । वृष्टि-
पातं नयनव्यापारम् । 'पातस्तु परिनेतुना' इति भास्करः । शशिनि चन्द्रे । वक्त्र-
च्छायां मुखकान्तिम् । तथा शिखिनां बह्मभारेषु पिच्छसमूहेषु । केशान् केशान् ।
धिया बुद्ध्या । ननु निश्चयेन । अध्यक्षवेद्यं प्रत्यक्षविषयम् । नः अस्माकम् । मतं
वार्थिकमतमित्यर्थः । स्मरः चिन्तय । सौकुमार्यादिकं स्त्रीविषयं ध्यायेत्यर्थः ।

अन्वय—योगिन् ! योगिप्रणिहितमनाः एवं कितरां ध्येयशून्यं ध्यायसि ?
ननु नः मतं अध्यक्षवेद्यं अङ्गं श्यामासु, वृष्टिपातं चकितहरिणीप्रेक्षिते, वक्त्रच्छायां
शशिनि, केशान् शिखिनां बह्मभारेषु धिया स्मर ।

अर्थ—हे योगी ! ध्यान की एकाग्रता से चित्त को क्या में करने वाले
तुम इस प्रकार कौन सी ध्येयशून्य वस्तु का ध्यान कर रहे हो ? हे योगी !
हम दोनों के द्वारा बहुत आदर को प्राप्त और प्रत्यक्ष से जानने योग्य
(सुन्दर स्त्री के) शरीर को प्रियज्जुलताओं में, वृष्टिपात को डरी हुई
मृगियों के नेत्र व्यापार में, मुख की कान्ति को चन्द्रमा में और केशों को
मयूरों के पंखों में मन से याद करो, ध्यान करो ।

इतः पादवेष्टितानि—

पश्यामुष्मिन्नवकिसलये पाणिशोभां नखानां,
छायामस्मिन् कुरबकवने सप्रसूने स्मितानाम् ।

लीलामुद्यत्कुसुमितलतामंजरीष्वस्मदीया-

मुत्पश्यामि प्रतनुषु नवीवीचिषु भ्रूविलासान् ॥ ३० ॥

पश्येति । अमुष्मिन् एतस्मिन् । कुरबकवने । अवकिसलये प्रत्यग्रपल्लवे ।

‘पल्लवोद्भूतो कितलयम्’ इत्यमरः । पाणिशोभां हस्तकान्तिम् । अस्मिन् सप्रसूने । एतस्मिन् पुष्पसहिते । ‘प्रसूनं कुसुमं सुमम्’ इत्यमरः । कुरवकवने करण्टकवने । नखानां करह्याणाम् । छायां द्युतिम् । उद्यत्कुसुमितलतामञ्जरीषु उद्यच्छतपुष्पित-
कल्लोरसु । ‘वल्लरिमञ्जरी स्थियो’ इत्यमरः । अस्मदीयाम् अस्माकं सम्प्रदायम् । स्मितानाम् ईषद्विहितानाम् । लीलां विलासम् । प्रतनुषु स्वल्पासु । नदीवीचिषु नदीतरङ्गेषु । भ्रूविलासान् अभङ्गविधीन् । अत्र वाञ्छीनां विशेषणोपादाने अयुक्त-
गुणग्रहण दोषः । भ्रूसाध्यनिर्वाहायमहत्त्वबोधनिवारणार्थत्वास्य । तदुक्तं रसाकरे । ‘ध्वन्युत्पादे च सीत्कर्षे भावोक्ता दोषशरणाः ।’ विशेषणाद्विशेषय नान्य युक्त-
गुणग्रहः’ इति । भ्रूपताकानीति पाठे । भ्रुवः पताका इवेत्युपमितप्रमासः । उत्प-
श्यामि तर्कयामि । पश्य त्वमपि प्रेक्षस्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्वय—अस्मदीयां पाणिशोभां अमुष्मिन् नवकितलये (पश्य), नखानां छायां अस्मिन् सप्रसूने नवकुरवकवने (पश्य) स्मितानां लीलां उद्यत्कुसुमितलता-
मञ्जरीषु (पश्य) भ्रूविलासान् प्रतनुषु नदीवीचिषु पश्य, उत्पश्यामि ।

अर्थ—हमारे हाथ को शोभा को इस नए पल्लव में, नखों की कान्ति को इस पुष्पित नये कुरवक के वन में, मुस्कुराहट की शोभा को उगते हुए फूलों से युक्त लता मंजरियों में और भीहों के विलास को नदी की स्वल्प तरङ्गों में देखो, ऐसा मैं समझता हूँ ।

सादृश्यं नः स्फुटमिति यथा दृश्यते सर्वगामि,

ध्येयं साक्षात्सुखफलमिव योगिनां कामदायि ।

मिथ्याध्यातेर्मुनिषु विद्यये हे तपोलक्षि तद्व-

द्वतैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ ३१ ॥

सादृश्यमिति । चण्डि कोपने । गौरादित्वात् डे । ‘चण्डी प्रणयिनी तथा’ इति वनञ्जयः । ‘चण्डी कात्यायनी हिंसा कोपना स्त्रीषु सम्मता’ इति विश्वः । उप-
मानकथनमात्रेण न कोपितत्वमित्यर्थः । हे तपोलक्षि तप एव लक्ष्मीस्तत्सम्बुद्धिः
योगिनां मुनीनां । कामदायि अभीष्टप्रदम् । साक्षात्सुखफलं प्रत्यक्षसुखफलम् ।
इदम् एतत् । ध्येयं ध्यातार्हम् । सर्वगामि सर्वजीवगमनशीलम् । इति एवम् । नः
अस्माकम् । सादृश्यम् एतद्दृष्टान्तिकत्वम् । स्फुटं व्यक्तम् । यथा यद्वत् । दृश्यते
तद्वत् तद्विव । मुनिषु मिथ्याध्यातेः अतत्त्वध्यानस्य । विद्यये विधानाय । ‘विधिविधाने
दैवे च’ इत्यमरः । क्वचिदपि वस्तुनि । एकस्थम् एकत्रस्थितम् । ते तत्र । युष्म-
दस्मदोरलिङ्गत्वात्त्रिलिङ्गेषु समानत्वम् । सादृश्यं साम्यम् । नास्ति हन्त । ‘हन्त
हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः’ इत्यमरः । अतो न विवृणोमोत्यर्थः । एतावद्-
ध्यानविधनकरणेऽपि तद् ध्यानस्य भङ्गो नास्तीति ध्वन्यन्तरेणाहेति भावः ॥ ३१ ॥

अन्वय—हे ऋषि तपोलक्ष्मी ! इति ध्येयं साक्षात्सुखफलं योगिनां कामदामि
इदं नः सादृश्यं यथा स्फुटं सर्वगामि दृश्यते तद्वत् मुनिषु मिथ्याध्यातेः विधये ते
सादृश्यं क्वचित् एकस्थम् अत्र हन्त न अस्ति ।

अर्थ—हे सन्तापजनिका तपोलक्ष्मी ! (पूर्ववर्ती श्लोक में कहा हुआ)
ध्यान के योग्य, साक्षात् सुखरूप फल से युक्त, योगियों को अभीष्ट वस्तु
देने वाला यह हमारा सादृश्य जिस प्रकार स्पष्ट रूप से सब जगह (समस्त
बाह्य पदार्थों में) दिखाई देता है । वैसा मुनिविषयक ध्यान की विफलता
को बतलाने वाला तुम्हारा (तपोलक्ष्मी का) सादृश्य किसी एक भी बाह्य
वस्तु में नहीं है ।

हा धिग्मूढि यदयमृषिषः त्वमसाध्वीमजानन्,
त्वय्यासक्तिं मुहुरपगतोऽस्मास्वनादयंभूत् ।
चेतोमय्यां यदनुकमितां व्यायति प्रेयसी वा,
त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम् ॥ ३२ ॥

हेति । यत् यस्मात् । अयम् एषः । ऋषिषः मुनीन्द्रः । 'ऋषिर्यतिमु' निर्मोक्षुः'
इति घनञ्जयः । त्वां भवन्तीं । असाध्वीम् असतीम् । अजानन् अनवबुध्यमानः ।
त्वयि भवत्याम् । आसक्तिं काङ्क्षाम् । मुहुः पुनः पुनः । अपगतः उपपातः सन् ।
अस्मासु इष्ट सम्बन्धिषु । अनादरी अप्रेमवान् । अभूत् आसीत् । च पुनः यत्
यस्मात् । प्रणयकुपितां प्रणयकोपिनीम् । त्वां भवन्तीम् । तपोलक्ष्मीं प्रेयसीं वा ।
प्रकृष्टप्रियामिव । अनुकमितां अनुवाञ्छितां सन् । 'ष्नुत्' इति तुल्यान्तः । चेतो-
मय्यां चेतोविकारायाम् । शिलायां शिलापट्टे । धातुरागैः धातव एव वाय्वादय एव
रागा रञ्जनद्रव्याणि । 'धातुर्वातादि शब्दादि गैरिकादित्वादिषु' इति यादवः ।
चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादी प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागं स्यादरुणे रञ्जने
पुमान्' इति शब्दाणञ्चे । तैः । आलिख्य निर्माय । ध्यायति चिन्तयति । तस्माद्धेतोः ।
मूढि मोढयम् । हा धिक् 'हा विषाद्शुगतिषु' कु धिग्भर्त्सननिन्दयोः' इत्युभय-
त्राप्यमरः । चेतः शिलायां कुपितावस्थायुक्तां तपोलक्ष्मीं प्रकृतिं प्राणधातुभिर्विरिञ्च
ध्यायतीति भावः ॥ ३२ ॥

अन्वय—हा । मूढि धिक् ! यत् अयं ऋषिषः त्वां असाध्वीं अजानन् त्वयि
मुहुः आसक्तिं उगतः अस्मासुः च अनादरी अभूत्, यत् (च) अनुकमितां प्रणय-
कुपितां प्रेयसीं वा त्वां धातुरागैः चेतोमय्यां आलिख्य ध्यायति ।

अर्थ—हाय ! मूर्खता को धिक्कार हो ! जो कि यह ऋषि तुम (तपो-
लक्ष्मी) को असाध्वी (होन आचरण वाली) न जानकर तुम्हारे प्रति पुनः

पुनः आसक्ति को प्राप्त हुआ है तथा हम लोगों (स्त्रियों के समूह) के प्रति आदर में रहित हो गया है; क्योंकि प्रेम में बँधी, प्रणयकुपित प्रेयसी के समान तुम्हारा धातुराग के समान अनुरागयुक्त मानसिक परिणामों द्वारा मनोनिर्मित शिला सदृश मनोभूमिका पर चित्रित कर ध्यान कर रहा है।

इतः कतिचिद्भिः पद्मेविग्रहपरवशायाः स्त्रिया देव्यं प्रादुर्भावयति—

भो भो साधो मम कुरु देयां देहि दृष्टिं प्रसीद,
प्रायस्साधुर्भवति करुणार्द्रोक्तस्वान्तवृत्तिः ।

योगं तावच्छिथिलय मनाक् प्रार्थनाचाटुकारै-
रात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥३३॥

भो भो इति । भो भो साधो भो भो मुने । 'मृशाभीक्ष्ण्याः' इत्यादिनाद्विः । मम मे । देयां कारुण्यम् । कुरु विधेहि । दृष्टिं दर्शनम् । देहि देयाः । प्रसीद प्रसन्नो भव । साधुः मुनिः सज्जनो वा । प्रायः प्राचुर्येण । करुणार्द्रोक्तः स्वान्तवृत्तिः प्रायः नाद्वी इदानीमाद्वी क्रियते स्म आद्वीकृता करुणया कृपया आद्वीकृता मृदुभूता स्वान्तस्य चित्तस्य वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । कारुण्यापशान्तचित्तवृत्तिरित्यर्थः । भवति यावत् पत्यर्थन्तम् । प्रार्थनाचाटुकारैः प्रियवचनकरणैः । आत्मानं मामबलाम् । ते मुनेः पूर्वबन्धोः । चरणपतितं पादयोनिनितम् । कर्तुं करणाय । इच्छामि वाञ्छामि । तावत् तावत्कालपर्यन्तम् । मनाक् ईषत् । योगं ध्यानम् । शिथिलय विरलेष्य ॥३३॥

अन्वय—भो भो साधो ! प्रसीद, मम देयां कुरु, दृष्टि देहि । साधुः प्रायः करुणार्द्रोक्तस्वान्तवृत्तिः भवति । यावत् प्रार्थनाचाटुकारैः आत्मानं ते चरणपतितं कर्तुं इच्छामि तावत् योगं मनाक् शिथिलय ।

अर्थ—हे साधु ! प्रसन्न होओ, मेरे ऊपर दया करो, मेरे ऊपर दृष्टि डालो । साधु प्रायः करुणा से कोमल अन्तःकरण के व्यापारों वाला होता है । जब तक (सुरत कार्य के लिए किए जाने वाले) प्रिय वचन के प्रयोगों से अपने आपको तुम्हारे चरणों में प्रणत करने की इच्छा करती हूँ तब तक ध्यान को थोड़ा शिथिल करो ।

त्वत्सादृश्यं मनसि गुणितं कामुकीनां मनोहृत,
कामाबाधां लघयितुमथो द्रष्टुकामा विलिख्य ।

यावत्प्रोत्था किल बहुरसं नाथ पश्यामि कोणै-
रल्लेस्तावन्मुहुर्वाचितं दृष्टिरालुप्यते मे ॥ ३४ ॥

त्वदिति । अयो अनन्तरे । नाथ भो प्रिय । यावत् यदवसरे । यावत्तावच्च 'साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । बहुरसं बहुवो रसाः शृङ्गारादयो यस्मिन्

तत् । कामुकीनां कामिनीनाम् । 'वृषस्पन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । मनोहृत् मनो-
हरम् । मनसि चित्ते । गुणितम् अभ्यस्तम् । 'अभ्यस्ते गुणिताहते' इत्यमरः ।
स्वत्सावृष्यं भवत्साभ्यम् । दृष्टुकामा आलोकितुकामा ततो । कामबाधां कामरीडाम् ।
लघयितुं लघूकृतुम् । विलिख्य लिखित्वा । प्रीत्या सन्तापेण । पश्यामि प्रेक्षे ।
तावत् तदवसरे । मुहुश्चिन्तैः पुनः पुनः प्रवृद्धः । कोष्णैः ईषदुष्णैः । 'कोष्णं
ककोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । अस्त्रैः अश्रुभिः । अस्त्रमश्रुणि
शोणिते' इति विश्वः । मे मम । दृष्टिः चक्षुः । आलुप्यते किल आग्रावयते किल ।
ततो दृष्टि प्रतिबन्धास्त्रव्रूपदर्शनं प्रतिबध्यते इति भावः ॥३४॥

अन्वय—अथो नाथ ! कामुकीनां मनोहृत् मनसि गुणितं स्वत्सावृष्यं कामा-
बाधां लघयितुं दृष्टुकामा विलिख्य यावत् प्रीत्या अहुरसं पश्यामि तावत् मुहुः उ-
चितैः कोष्णैः अस्त्रैः मे दृष्टिः किल आलुप्यते ।

अर्थ—अनन्तर हे नाथ ! कामिनियों की मनोहारी मन में चिन्तित
(अभ्यस्त) तुम्हारी प्रतिकृति को कामपीड़ा को कम करने के लिए देखने
की इच्छा से चिन्तित कर जब प्रीतिपूर्वक बहुत आनन्द से देखती हूँ, तब
तक बार बार वृद्धि का प्राप्त गरम आँसुओं से मेरी आँखें ढक जाती हैं ।

तीव्रावस्थे तपति मदने पुष्पबाणैर्मदङ्ग,

तल्पेऽनल्पं दहति च मुहुः पुष्पभेदैः प्रकलृप्ते ।

तीव्रापाया त्वदुपगमनं स्वप्नमात्रेपि नापं,

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३५॥

तीव्रेति ॥ तीव्रावस्थे । तीव्रावस्थायुक्ते । मदने मन्मथे । मदङ्गं मम शरीरम् ।
पुष्पबाणैः कुसुमशरैः । तपति सन्तापयति सति । पुष्पभेदैः कुसुमच्छेदैः । प्रकलृप्ते
रचिते । तल्पे शयनतले । मुहुः शश्वत् । अनल्पं बहुलं यथा तथा । दहति च
प्रतपति सति । तीव्रापाया तीव्रः अगाधो मस्याः सा तपोक्ता सती । स्वप्नमात्रे
स्वप्ने एव स्वप्नमात्रं तस्मिन्नपि । जाग्रदवस्थायां तु न चेदपीति शेषः । स्वदु-
पगमनं तत्र सङ्गमम् । नापं नागमम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' इति घातोर्लुङि 'सतिशास्ति'
इत्यादिना अङ् । क्रूरो घातुकः । 'नृजंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । कृतान्तो
शेषम् । 'कृतान्तो यमसिद्धास्तदैवाकुशलकर्मसु' इत्यमरः । तस्मिन्नपि स्वप्नमात्रेऽपि
नो आशयोः । 'वाम्नावी हित्वे' इत्यस्मदो नावादेशः । सङ्गमं संयोगम् । न
सहते न मर्षति । स्वप्नसङ्गनिरप्यावयोरसहमानं दैवं साक्षात् सङ्गमं न सहत
एवेति अत्र शब्दार्थः ॥ ३५ ॥

अन्वय—तीव्रावस्थे मदने मदङ्गं पुष्पबाणैः तपति पुष्पभेदैः च प्रकलृप्ते

तल्ये अनल्पं मृदुः दहति (सति) तीव्रापाया (वहं) स्वप्नमाये अपि त्वदुपगमनं न आपं । क्रूरः कृतान्तः नो सङ्गमं तस्मिन् अपि न सहते ।

अर्थ—तीव्र अवस्थावाले (मर्मभेदी) कामदेव के द्वारा मेरे शरीर को पुष्पबाणों से तपाने पर और नाना प्रकार के फूलों से रचित गय्या पर बारबार अत्यधिक जलाने पर मर्मव्यथा जनक वियोग वाली मैंने स्वप्न-माय में भी तुम्हारे समीप में आगमन प्राप्त नहीं किया । क्रूर भाग्य हमारा स्वप्न में भी मिलन सहन नहीं करता है ।

इतः पूर्वार्धपादवेष्टित पश्चार्धवेष्टितानि-

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

रुत्तिष्ठामुं त्वदुपगमनप्रत्ययास्त्वप्नजातात् ।

सख्यो दृष्ट्वा सकरुणमृदुव्यावहासीं दधानाः,

कामोन्मुग्धाः स्मरयितुमहो संश्रयन्ते विबुद्धां ॥३६॥

मामिति । स्वप्नजातात् स्वप्नसम्भृतात् । त्वदुपगमनप्रत्ययात् तवागमनविश्वा-
सात् । निर्दयाश्लेषहेतोः निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य दृढसंश्लेषार्थ-
मित्यर्थः । 'हेतो हेत्वर्थः' इति षष्ठी । आकाशप्रणिहितभुजम् आकाशे निविषये
प्रणिहिता प्रसारिता भुजो यस्मिन्कर्मणि तत् । उत्तिष्ठामुं उत्थातुमिच्छामुं । मां
कामिनीम् । दृष्ट्वा प्रेक्ष्य । सकरुणमृदुव्यावहासीं करुणासहितं मृदुं व्यावहासि
हास्यम् । दधानाः दधतीति दधानाः । कामोन्मुग्धाः कामेन मूढाः । सख्यः
वयस्यः । विबुद्धां प्रबुद्धवतीम् । स्मरयितुं स्वप्नावस्थां ज्ञापयितुम् । संश्रयन्ते
समीपमागच्छन्ति । अहो आश्चर्यम् ॥ ३६ ॥

अन्वय—स्वप्नजातात् त्वदुपगमनप्रत्ययात् निर्दयाश्लेषहेतोः आकाशप्रणिहित-
भुजं उत्तिष्ठामुं मां दृष्ट्वा कामोन्मुग्धाः सकरुणमृदुव्यावहासीं दधानाः सख्यः
स्मरयितुं अहो मां विबुद्धा संश्रयन्ते ।

अर्थ—स्वप्न में उत्पन्न तुम्हारे समीप में आने के विश्वास से गाढ़
आलिङ्गन के लिए आकाश में हाथों को फैलाए हुए, उठने की इच्छुक
मुझे देखकर अत्यधिक विमूढ़, करुणा से युक्त मृदु उपहास करने वाली
सखियाँ आश्चर्य है कि स्मरण दिलाने के लिए जागी हुई मेरा आश्रय लेती
हैं अर्थात् मेरे समीप में आ जाती हैं ।

निद्रासङ्गादुपहितरतेर्गाढमाश्लेषवृत्ते-

लब्धयास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।

विश्लेषस्याविहितरुदितैराधिजैराशुबोधैः,

कामोऽसह्यं घटयतितरां विप्रलम्भावतारम् ॥३७॥

निद्रासङ्गादिति । निद्रासङ्गात् निद्रासम्बन्धात् । स्वप्नसंदर्शनेषु सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः । सुप्तस्य विज्ञाने । 'दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टी स्वप्नेक्षणे सवित्' इति शब्दार्णवे । स्वप्न इति मंदर्शनानि विज्ञानानि तथोक्तानि । चूतवृक्षवत् सामान्य विशेषभावेन सहप्रयोगः । तेषु । यथा कान्त्या । कथमपि महतापि यत्नेन । लब्धायाः गृहीतायाः दृष्टाया इति यावत् । उपहितरसेः प्रवृद्धप्रीतेः । ते तत्र । गाढं दृढम् । आश्लेषवृत्तेः आलिंगनवृत्तेः । आधिजैः पुनः पीडाप्रभवैः । 'पुंस्याधिमर्तिसीदयथा' इत्यमरः । विहितरुदितैः विहितरोदनैः । आशुबोधैः शीघ्रबोधैः क्षणनिद्राभङ्गनैरित्यर्थः । बोधैः प्रबोधे जागरणैरित्यर्थः । आशु शीघ्रम् । विश्लेषः विगमनम् । स्यादुभवेत् । तथाहि । कामः मन्यथः । असह्यं तीक्ष्णम् । विप्रलम्भावतारं विप्रयोगावतरणम् । घटयतितराम उत्कण्ठं सन्धर्भयति । आशु-प्रबोधदशात्स्वप्नजो व्याल्लेखी दृढं न प्राप्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

अन्वय—निद्रासङ्गात् स्वप्नसंदर्शनेषु कथं अपि लब्धायाः उपहितरसेः ते गाढं विश्लेषः स्यात् इति विहितरुदितैः आधिजैः कामः विप्रलम्भावतारं घटयतितराम् ।

अर्थ—नींद के सम्पर्क से स्वप्न दर्शन में बड़े कष्ट से प्राप्त, प्रेमयुक्त तुम्हारे गाढ़ आलिङ्गन व्यापार का वियोग होगा, इस कारण से किए गये रोदन से तथा मानसिक पीड़ाजन्य शीघ्र जागने से कामदेव वियोग की अनुभूति को अत्यधिक असह्य करता है ।

तां तां चेष्टां रहसि निहितां मन्मथेनाऽस्मदङ्गे,

त्वत्संपर्कस्थिरपरिचयावाप्तये भाव्यमानाम् ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानाम्,

मुक्तास्थूलास्तद्विकिसलयेष्वभ्युल्लेखाः पतन्ति ॥ ३८ ॥

तामिति । रहसि एकांते । अस्मदङ्गे अस्माकं शरीरे । मन्मथेन कामेन । निहितां स्थापिताम् कृतमित्यर्थः । त्वत्संपर्कस्थिरपरिचय प्राप्तये । तत्र संसर्गस्य चिराम्यासप्राप्तये । भाव्यमानां तां ताम् वीप्सायां द्विः । चेष्टां व्यापृतिम् । पश्यन्तीनां साक्षात्कुर्वन्तीनाम् । स्थलीदेवतानां स्थलदेवतानाम् । 'भाव्यन्मालिङ्गी स्थलं स्थली' इत्यमरः । वनदेवतानामित्यर्थः । मुक्तास्थूलाः मूर्धितकानोव स्थूलाः अभ्युल्लेखाः वाष्पविन्दवः । तद्विकिसलयेषु वृक्षपत्तलवेषु । आनमचलाञ्जलेन् । अधुन धारणसमाधिर्ध्वंभ्यते । बहुशो भूरिशः । न पतन्तीति न खलु किन्तु पतन्त्येवेत्यर्थः । निश्चयेन बद्धयप्रयोगः । तथा च स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेन बद्धयप्रयोगः इति । 'महात्म-

गुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यवि । देवभ्रंशो महादुःखं मरणं च भवेद् ध्रुवं
इति ॥ ३८ ॥

अन्वय—मन्मथेन अस्मदङ्गे रहसि निहितां त्वत्सम्पत् स्थिरपरिचयावाप्तये
भाष्यमानां तां तां चेष्टां पश्यन्तीनां स्थली देवतानां मुक्तारथूलाः अश्रुलेशाः तद-
किसलयेषु खलुः बहुशः न पतन्ति (इति) न ।

अर्थ—काम के द्वारा हमारे शरीर में एकान्त में प्रस्थापित तथा तुम्हारे
सम्पर्क से स्थिर परिचय की प्राप्ति के लिए प्रकाश की गई उस उस
(समस्त) चेष्टा को देखती हुई वनदेवियों की मोतियों के समान स्थूल
आँसुओं की बूँदें वृक्षों के पल्लवों में कई बार नहीं गिरती हैं, ऐसा नहीं है
अर्थात् गिरती ही हैं ।

भावार्थ—वृक्षों के पल्लवों में अश्रुबिन्दु के गिरने से कामुकी का
मरणाभाव सूचित होता है । अश्रुओं के पृथ्वी पर गिरने से मरणसूचित
होता है ।

संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा,
प्राणाधीशे विधिविघटिते दूरवर्तिन्यभीष्टे ।

इत्थं कामाकुलितहृदया चिन्तयन्ती भवन्तम्,

प्राणारक्षं इवसिमि बहुशश्चक्रवाकीव तप्ता ॥३९॥

संक्षिप्येतेति । विधिविघटिते विधिवियोजिते । अभीष्टे समीहिते । प्राणाधीशे
प्राणनाथके । दूरवर्तिनि सति । दीर्घयामा दीर्घायामाः प्रहराः पस्याः सा विरहवेद-
नया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिः । त्रियामा क्षणवा क्षया इत्यमरः ।
आक्षुत्तरयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्क्षयायास्त्रियामता । क्षणमिव क्षणकालपरिमाण
मिव । कथं केन वा प्रकारेण । संक्षिप्येत लघुक्रियेत् । इत्थम् अनेन प्रकारेण ।
कामाकुलितहृदया कामेन आकुलितं भ्रान्तं हृदयं चित्तं यस्याः सा । चक्रवाकीव
चक्रवाकवनितेव । तप्ता विरहदग्धा । प्राणारक्षस्तम् असुपालकम् । भवन्तं त्वाम् ।
चिन्तयन्ती स्मरन्ती सती । बहुशः बहुवारम् । इवसिमि उच्छ्वासं विदधामि ॥३९॥

अन्वय—विधिविघटिते अभीष्टे प्राणाधीशे दूरवर्तिनी दीर्घयामा त्रियामा
क्षणं इव कथं सङ्क्षिप्येत ? इत्थं कामाकुलितहृदया प्राणरक्षं भवन्तं चिन्तयन्ती
तप्ता चक्रवाकी इव बहुशः इवसिमि ।

अर्थ—दैव से अलग किए गए अभीष्ट प्राणनाथ के दूरदेश में स्थित
होने पर लम्बे पहरों वाली रात क्षणमात्र की तरह कैसे छोटी की जाय ?
इस प्रकार काम से आकुलित हृदयवाली प्राणरक्षक आपका ध्यान करती
हुई विरहग्नि से तप्त चकवी की तरह बार बार स्वाँस ले रही हैं ।

ज्योत्स्नापातं मम विषहितुं नोतरां शक्नुवत्याः,
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 आचित्तेशप्रथमपरिरम्भोदयादित्यभीक्षणम्,
 ध्यायामीदं मदनपरतासर्वचिन्तानिदानम् ॥४०॥

ज्योत्स्नापातमिति । आचित्तेशप्रथमपरिरम्भोदयात् प्राणेशस्य प्रथमस्य परिरम्भस्यालिङ्गन्त्योदय उद्भवस्तस्य पर्यन्तम् । 'अभिविधौ वाङ्मया गादाङ्' इति पञ्चमी । 'आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ।' 'परिरम्भः परिष्पृङ्गः संश्लेष उपगूहनम्' इत्युभयत्राप्यमरः । ज्योत्स्नापातं चन्द्रिकापतनम् । विषहितुं सोढुम् । नोतरां शक्नुवन्त्याः अत्यर्थमशक्नुवन्त्याः । मम मे । मर्त्यान्त्याम् निखिल-दशासु सर्वदेत्यर्थः । अहरपि दिनमपि । मन्दमन्दातपं मन्मन्दो मन्दप्रकारः आतपो यस्मिन् तत् । 'रीदगुणः सदृशे वा' इति द्विरुक्तिः । 'कर्मधारयवदुत्तरेणु' इति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । मन्मन्दातपम् अत्यल्पसन्तापम् । कथंस्यादिति केन बोधायनेन भवेदिति । अभीक्षणं शब्दत् । मदनपरतासर्वचिन्तानिदानं मदनपरतायाः मन्मथपरतायाः सर्वाश्च ताश्चिन्ताश्च तासां निदानं प्रथमं कारणम् । 'निदानं स्वादिकारणम्' इत्यमरः । हृदमेतत् । ध्यायामि मन्मथस्यावेशे स्मरामि ॥ ४० ॥

अन्वय—ज्योत्स्नापातं विषहितुं नोतरां शक्नुवन्त्याः मम अहः अपि सर्वा-वस्थासु मन्दमन्दातपं कथं स्यात् इति इदं मदन परता सर्वचिन्तानिदानं आचित्तेश-प्रथमपरिरम्भोदयात् अभीक्षणं ध्यायामि ।

अर्थ—चाँदनी का प्रसार सहने में अत्यधिक असमर्थ मेरे लिए दिन भी (कामजनित) सब अवस्थाओं में मन्द-मन्द प्रकाश वाला कैसे हो, इस प्रकार इस कामवासना से जनित समस्तचित्त के उद्वेग के कारण इसको (दिन मन्द मन्द प्रकाश वाला कैसे हो इस बात को) प्राणनाथ द्वारा किए गए प्रथम आलिंगन के काल से लेकर अब तक निरन्तर सोच रही हूँ ।

कामावेशो महति विहितोत्कण्ठमाबाधमाने,
 त्ययसक्ति गतमनुगतप्राणमेतद्वयं च ।
 इत्थं चेतश्चटुलनयने कुलभप्रार्थनं मे,
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ ४१ ॥

कामावेश इति । महति अल्पे । कामावेशे मन्मथस्यावेशे तदवस्थाप्रवेश इत्यर्थः । विहितोत्कण्ठं विहितमुत्कण्ठं यथा तथा । आबाधमाने आबाधत इत्या-बाधमान् स्तस्मिन् सति व्यथयति सति । चटुलनयने चञ्चलदृशि अनासक्तदृष्टा

वित्यर्थः । त्वयि भवति । आसक्तं प्रीतिगतं प्राप्तम् । मे मम । चेतः चित्तम् ।
चटुलनयने त्वयि । अनुगतप्राणम् अनुगता अनुकूलता गताः प्राप्ताः प्राणा यस्य तत् ।
मे चेतश्च । दुर्लभप्रार्थनं दुःप्राप्यवाचनम् अलभ्यमानमनोरथमित्यर्थः । एतद्वयं च
एतयोर्द्वयमपि । गाढोष्माभिः अतितीव्राभिः त्वद्वियोगव्यथाभिः भवद्वियोग पीडाभिः ।
इत्यम् एवम् । अशरणम् अनाथम् । कृतं विहितम् । "शरणं गृह्णन्ति शत्रोः"
इत्यमरः ॥ ४१ ॥

अन्वय—महति कामोपशे विहितोरुण्ड आश्रयमाने चटुलनयने त्वयि आसक्तिं
गतं अनुगत प्राणं च । इत्थं एतद्वयं दुर्लभं प्रार्थनं मे चेतः गाढोष्माभिः त्वद्वियोग-
व्यथाभिः अशरणं कृतम् ।

अर्थ—अत्यधिक काम की प्रबलता द्वारा उत्कण्ठापूर्वक काम की
पीड़ा को उत्पन्न किये जाने पर मनोहर नेत्र वाले तुममें (मेरा मन)
आसक्त हो गया है तथा उसमें विचारने की शक्ति क्षीण हो गई है अथवा
तुम्हारे चिन्तन में लीन हो गया है । इस प्रकार इन दो याचनाओं वाला
मेरा मन अत्यधिक दारुण तुम्हारे विरह के दुःखों से निराश्रय किया
गया है ।

तानप्राक्ष' मदनविवशा युष्मदीयप्रवृत्तिम्,
प्रत्यावृत्तान् हिमवदनिलान् कातरा मत्समीपम् ।
भिस्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणाम्,
ये तत्क्षीरसूतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ॥ ४२ ॥

तानिति ॥ ये वायवः । देवदारुद्रुमाणां देवदारुद्रुमाणाम् । किसलयपुटान् पल्ल-
वपुटान् । सद्यः तत्क्षणमेव । भिस्त्वा विभिन्न । तत्क्षीरसूतिसुरभयः तत्पल्लवानां
क्षीरसूतिभि रसस्यम्भनैः सुरभयः सुगन्धाः । दक्षिणेन अवाचीनमार्गेण । प्रवृत्ताः
निर्गताः । तान् मत्समीपं मम निकटदेशम् । प्रत्यावृत्तान् प्रत्यागतान् । हिमवदनिलान्
हिमवतर्वेत सम्बन्धिनो वातान् हिमवदक्षलतः प्रस्थापिनो दक्षिणस्थमलयाचलस्य
देवदारुद्रुमाणां गन्धमवाप्य पुनरागतान् वायुनित्यर्थः । मदनविवशा मन्मथाक्रान्ता ।
कातरा अधीरवत्यहम् । "अधीरे कातरस्त्वस्ते भीरुभीरुक्भीलुकाः इत्यमरः । युष्म-
दीयप्रवृत्तिं भवत्सम्बन्धिश्रेमवार्ताम् । "दोच्छः" इति इत्यः । "वार्ता प्रवृत्तिवृ-
त्तान्त उदत्तः स्यात्" इत्यमरः । अप्राक्षम् अपृच्छम् । "पृच्छ जीप्सायांलुङ् ॥ तव
कुशलोदन्तं तान्शृण्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

अन्वय—देवदारुद्रुमाणां किसलय पुटान् सद्यः भिस्त्वा तत्क्षीर सूतिसुरभयः
ये दक्षिणेन प्रवृत्ताः तान् मत्समीपं प्रत्यावृत्तान् हिमवदनिलान् मदनविवशा कातरा
(अहं) युष्मदीय प्रवृत्तिं अप्राक्षम् ।

अर्थ—देवदारु के वृक्षों के कोमलपत्तों की पत्तों को तत्क्षण विदीर्ण कर उनके बहने वाले दूध से सुगन्धित जो (हिमालय की वायु) दक्षिण मार्ग से बहते हैं उन मेरे पास लीटी हुई हिमालय पर्वत की वायुओं से काम से विवश तथा अधीर मैंने आपका समाचार पूछा ।

इष्टे वस्तुन्यतिपरिचितं यत्तदप्यङ्गनानाम्,

प्रीतेहेतुर्भवति नियतं यस्वदङ्गानुरोधात् ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणयति मया ये तुषाराद्रिवाताः,

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ ४३ ॥

इष्ट इति । यत् तस्माद्धेतोः । गुणयति गुणोऽस्थास्तीति गुणवान् तस्मिन् गुण-
विशिष्टे । इष्टे अभिमते । यद्वस्तुनि । अतिपरिचितम् अत्यभ्यस्तम् । तत् तदपि ।
इष्टवस्तुनि परिचितवस्तुष्वपि । अङ्गनानां वरिताताम् । प्रीतेः प्रेम्णः । नियतं
निश्चितम् । हेतुः कारणम् । भवति । तस्माद्धेतोः । एभिः एतैः । पूर्वं प्राक् । तव
ते । अङ्गं शरीरम् । स्पृष्टं भवेद्यदि संश्लिष्टं स्माप्तेत् । किलेति सम्भाव्यमेतदिति
बुद्धिरित्यर्थः । “वार्तासम्भाष्योः किल” इत्यमरः । ते तुषाराद्रिवाताः ते हिमवद-
चलानिलाः । स्वदङ्गानुरोधात् तवशरीरानुवर्तनात् । “अनुरोधोऽनुवर्तनम्”
इत्यमरः । तव शरीरं यथा तथेत्यर्थः । मया कान्तया । आलिङ्ग्यन्ते आलिङ्ग्यन्ते
॥ ४३ ॥

अन्वयः—इष्टे गुणयति वस्तुनि यत् अति परिचितं तदपि अङ्गनानां यत्
नियतं प्रीतेः हेतुः भवति (तत्) एभिः तव अङ्गं यदि किल पूर्वं स्पृष्टं भवेत्
इति स्वदङ्गानुरोधात् ते तुषाराद्रिवाताः मया आलिङ्ग्यन्ते ।

अर्थ—कामिनियों को इष्ट गुण वाली वस्तु में जो अतिपरिचित है वह
भी यतः निश्चित प्रीति का कारण होती है अतः इन्होंने तुम्हारे अंग का
पहले स्पर्श किया होगा इस प्रकार तुम्हारे शरीर के प्रति अनुराग के कारण
वे हिमालय की वायुयें मृग कामिनी के द्वारा आलिङ्गित की जाती हैं ।

तन्मे वीर प्रतिवचनकं देहि युक्तं वृथाशाम्,

मा कार्षीमीं यदि च रुचितं ते तदाभाष्यमेतत् ।

नन्वात्मानं बहुविगणयन्नात्मनेवावलम्बे,

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ॥ ४४ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । वीर भी दानवीर ! ‘शूरो वीरश्च विक्रान्तः’
इत्यमरः । मे मम कान्तायाः । युक्तं युक्तियुक्तम् । प्रतिवचनकं प्रत्युत्तरम् । देहि
देयाः । माम् । वृथाशां व्यर्थाभिलाषवतीम् । मा कार्षीः मा कृषाः । ननु भी प्रिये ।

अहम् । विगणयन् योगान्ते तस्यऽप्येव विहरिष्यामीति मनस्यावर्तयन् । आत्मानं माम् । आत्मनैव स्वेतैव । प्रकृत्यादिभ्य उरसङ्ख्यानात्तृतीया । अवलम्बे धारयामि यथा-
कथञ्चिज्जीवाभित्ययः । तत् तस्मात् कारणात् । कल्याणि भो सीभाग्यवति ।
'बह्वादेः' इति ङी । अनेन सीभाग्येनाहं जीवामीत्याशयः । त्वमपि अहमिव भव-
स्यसि । नितरां च त्वमिव भवस्यसि वा । अतस्त्वं अधीरत्वम् । 'अधीरे कातर-
स्वस्ते' इत्यमरः । मा गमः मा गच्छ । गमेलुङ् । इत्येतद्वचः । ते तव । यदि च ।
रक्षितं चेत् तर्हि । तदा तत्समये । भाष्यं वक्तव्यम् । एवं वक्तुमभिलाषा चेत्-
ब्रूहीति भावः ॥ ४४ ॥

अन्वय—तत् वीर मे युक्तं प्रतिवचनकं देहि, मां पृथाशं मा कार्षीः, यदि
च ते रक्षितं तदा 'तनु बहुविगणयन् आत्मानं आत्मना एव अवलम्बे, तत् कल्याणि
त्वमपि नितरां कातरस्वं मा गमः । (इति) एतत् ते आभाष्यम् ।

अर्थ—अतः हे वीर ! मुझे योग्य उत्तर दो, मुझे विफल आशा वाली
मत करो तथा यदि तुम्हें रक्षिकर हो तो 'हे प्रिये ! बहुत विचार करता
हुआ अपने को आप ही संभालता हूँ, इसलिए हे कल्याणी ! तुम भी ज्यादा
अधीर मत होओ ऐसा तुम्हें कहना चाहिए ।

एवं प्रायां निकृतिमसुरः स्त्रीमयोमाशु कुर्वन्,
व्यर्थोद्योगः समजनि मुनौ प्रत्युतागात्स दुःखम् ।
कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततोवा,
नीचैर्गच्छस्युपरि च वशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४५ ॥

एवमिति । मुनौ पार्श्वनाथे । असुरः दैत्यः । एवम् । प्रायां बहुलाम् ।
'प्रायो भूभ्यन्तगमने' इत्यमरः । स्त्रीमयी स्त्रीविकाराम् स्त्रीप्रकृतिं वा । निकृति
षाठ्यम् । 'कुसृतिमि कृतिः षाठ्यम्' इत्यमरः । आशु क्षीघ्रम् । कुर्वन् कृतवन् ।
व्यर्थोद्योगः निष्फलप्रयत्नः । समजनि समजायत । प्रत्युत किं पुनः सः दैत्यः ।
दुःखं व्यथाम् । अगात् अगमत् । तथाहि एकान्तं केवलम् । अत्यन्तमिति वा
पाठः । अत्यन्तं नियतम् । सुखं सौख्यम् । पुरुषस्य उपनतं प्राप्तमिति प्रश्नः ।
एकान्ततः नियमेन । दुःखं वा दुःखमपि । कस्योपनतम् । किन्तु । वशा सुखदु-
स्समोपस्था । चक्रनेमिक्रमेण चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिरतदन्तश्चक्रम् । 'चक्रं रथाङ्गं
तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधीः पुमान्' इत्यमरः । तस्याः क्रमेण क्रमशः । नीचैश्-
चस्तात् । उपरिष्व ऊर्ध्वमपि । गच्छति प्रवर्तते । जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते । न
ध्रुवभूते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अन्वय—असुरः मुनौ एव प्रायां स्त्रीमयीं निकृतिं कुर्वन् आशुव्यर्थोद्योगः

समजनि प्रत्युत् सः दुःखं अगात् । कस्य एकान्तं सुखं उपनतं एकान्ततः दुःखं वा ? चक्रनेमिक्रमेण दशा नीचैः उपरि च गच्छति ।

अर्थ—असुर मुनि के विषय में इस प्रकार की स्त्री विषयक भर्त्सना (अपकार) करता हुआ शींघा दिक्कल प्रयास वाला हो गया, किन्तु यह दुःखी हो गया । किसे लगातार सुख ही सुख अथवा दुःख ही दुःख प्राप्त हुआ है । सुख और दुःख की अवस्था पहिए की घुरी के समान क्रम से नीचे और ऊपर की ओर जाती है ।

इतः पूर्वार्धपादवेष्टितेन पश्चाद्वर्धपादवेष्टितम्—

यस्मिन्काले समजनि मुनेः केवलज्ञानसम्प-

द्यस्मिन्दैत्यो गिरिमुदहरन्मूर्ध्नि चिक्षेप्सुरस्य ।

तत्कालं सा शरद्वृक्षभवद्वक्तु कामेतिबोच्चैः,

शापान्तो मे भुजगशयनाकुत्थिते शाङ्गपाणौ ॥ ४६ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् काले । दैत्यः असुरः । अस्य पार्श्वतीर्थनाथस्य । मूर्ध्नि मस्तके । 'मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिक्षेप्सुः क्षेप्तुमिच्छुः । गिरि पर्वतम् । उदहरत् धरति स्म । तत्काले तस्मिन् काले । मुनेः पार्श्वनाथस्य । केवलज्ञानसम्पत् कैवल्यबोधसम्पत्तिः । समजनि जायते स्म । शाङ्गपाणौ शाङ्ग पाणौ यस्य तस्मिन् विष्णौ । 'प्रहरणारसप्तमी च' इति पाणिशब्दस्य विकल्पतः पूर्वनिपातः । भुजगशयनात् भुजगः शेषः एव शयनं तस्मात् । उत्थिते उत्तिष्ठते स्म उत्थितः तस्मिन्सति । मे मम शापान्त इति । शपनावसानमिति । सा शरत् शरद्वृत्तुः । तत्कालं शापकालम् । उच्चैः अधिकम् । वक्तुकामा वा वक्तुं कामा तथोक्ता वक्तुमिच्छन्तीव । वा शब्द इवार्थे । उद्भवत् उद्बभूव । शरत्कालादिरेव हरिप्रबोधनकालः तस्मिन् शरत्कालादौ स्वामिनः केवलज्ञानं समजायतेति भावः ॥ ४६ ॥

अन्वय—यस्मिन् काले मुनेः केवलज्ञानसम्पत् समजनि, यस्मिन् दैत्यः अस्य मूर्ध्नि चिक्षेप्सुः गिरि उदहरत् तत्काले शाङ्गपाणौ भुजगशयनात् उत्थिते मे शापान्तः इति उच्चैः वक्तुकामावासा शरत् उद्भवत् ।

अर्थ—जिस समय मुनि की केवलज्ञान रूपी सम्पत्ति उत्पन्न हुई और जिस समय दैत्य ने इनके सिर पर पटकने की इच्छा से पहाड़ उठाया उसी समय 'विष्णु के शेष शय्या से उठने पर मेरे (शरद् ऋतु के) शाप का (प्रतिबन्ध का) अन्त होगा' इस प्रकार मानों ऊँचे स्वर से कहने की इच्छुक वह शरद् ऋतु उन्नति को प्राप्त हुई अर्थात् प्रकट हुई ।

व्याख्या—जिस समय भगवान् को केवलज्ञान हुआ उस चैत्र मास के समय में शरत्काल का प्रादुर्भाव हुआ। भगवान् पार्श्व दिष्णु के समान श्यामवर्ण थे अतः यह विष्णु ही हैं, इस प्रकार लोगों को भ्रान्ति हुई। विष्णु चूँकि शरत्काल में शेष शय्या से उठते हैं अतः लोगों ने समझा कि यह कार्तिक मास है। इस प्रकार चैत्रमास में भी शरद्काल प्रकट हुआ।

ज्योत्स्नाहासं दिशि दिशि शरत्तन्वती प्रादुरासी-

द्देत्यस्थाऽस्य प्रहसितुमिवाज्ञानवृत्तिं दुरन्ताम् ।

वैमल्येन स्फुटमिति दिशां रुन्धतीबोष्णकालं,

मासानत्यानामयः चतुरो लोचने मीलयित्वा ॥ ४७ ॥

ज्योत्स्नेति । शरत् शरत्कालः । दैतस्य कण्ठवरासुरस्य दुरन्तां दुष्टोऽन्तोघस्या-
स्ताम् दुःखफलाम् । अज्ञानवृत्तिम् अबोधवर्तनाम् । प्रहसितुमिव अपहमितुमिव ।
दिशिदिशि ककुभिककुभि । बोष्णायां द्विः । सर्वास्वपि दिशास्वित्यर्थः । ज्योत्स्नाहासं
ज्योत्स्नेवहासस्तम् । तन्वती तनोतीति तन्वतां शतृप्यः । 'नृदुक्' इति डो । लोचने
नयने । मीलयित्वा निमील्य । अन्यान् बोष्णान् । चतुरो मासान् मासचतुष्टयम् ।
गमय यापय । इति एवम् । विशाम् आशानाम् । वैमल्येन नेमल्येन । उष्णकालं
निदाघम् । 'निदाघ उष्णोऽनगम उष्ण ऊष्मन्गमस्तपः' इत्यमरः । स्फुटं व्यवतम् ।
रुन्धतीव आवृण्वतीव । प्रादुरासीत् प्रादुर्बभूव । प्रकाशमाना बभूवेत्यर्थः । 'प्राकाश्ये
प्रादुराविः स्यात्' इत्यमरः । उष्णाम् ऋतूनाम् त्रिकालत्वेनाभिननात् वर्षाकाला-
न्तर्भूतकारद्वयोः सकाशात् अन्यान् हिमशिशिरात्मकस्य हेमन्तस्य चतुरो मासान-
तीत्य वसन्तग्रीष्मात्मको निदाघकालो भविष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

अन्वय—अस्य दैतस्य दुरन्ततां अज्ञानवृत्तिं प्रहसितुमिव ज्योत्स्नाहासं दिशि
दिशि तन्वती दिशां वैमल्येन 'चतुरः (त्वं) मीलयित्वा लोचने अन्यान् मासान्
गमय' इति उष्णकालं स्फुटं रुन्धती इव शरद् प्रादुरासीत् ।

अर्थ—इस शम्बरासुर दैत्य की दुष्परिणाम युक्त ज्ञानशून्य क्रिया
का मानों उपहास करने के लिए चांदनी रूप हास्य को प्रत्येक दिशा में
फेलाती हुई दिशाओं की निर्मलता से चतुर (तुम उष्णकाल) आँखें मूँद
कर अन्य चार मासों को बिताओ ।' इस प्रकार गर्मी के समय को मानों
स्पष्ट रूप से रोकती हुई शरद् ऋतु आ गई ।

व्याख्या—चैत्रमास में सूर्य के उत्तरायण होने से उष्णकाल होने पर
भी धरणेन्द्र के द्वारा निर्मित मण्डलाकार शरीर रूपी शय्या के ऊर्ध्वभाग
में उत्थित भगवान् को शरत् ने देखा तो उसने समझा कि यह विष्णु ही

शेष शम्पा से उठे हैं, अतः यह कार्तिकमास ही है, ऐसा समझकर वह गर्मी के समय से कहने लगी कि अभी तुम्हारे आने में चार माह और बाकी हैं, इन अवशिष्ट मासों को तुम आँख मूँदकर बिताओ ।

जाताकम्पासननियमितः सावधिर्नागराजः,

कान्तां समाह प्रथममधिपं पूजयावोऽद्य गत्वा ।

पश्चाद्यावां विरहं गुणितं तं तमेवाभिलाषं,

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ४८ ॥

जातेति । जाताकम्पासननियमितः जात आकम्पो यस्य तज्जाताकम्पासनं तच्च तदासनं च तेन नियमितः नियुक्तः । सावधिः अवधिज्ञानसहितः । नागराजः धरणेन्द्रः । कान्तां रङ्गवाणीम् वाङ्मयं स्म उवाच । शरः स्वामीम् । शरः त्वं चाहं चावाम् । तदादिरित्येक शेष समासः । गत्वा यात्वा । प्रथमं पूर्वम् । अधिपं सर्वेशम् । पूजयावः सहयावः पश्चादवनन्तरम् । परिणतशरच्चन्द्रिकासु परिणता प्रौढा शरच्चन्द्रिका शरदिन्दुकीमुदी यातां तासु । 'चन्द्रिका कीमुदी प्रयोत्सना' इत्यमरः । क्षपासु निशासु । 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः । विरहगुणितं विरहे गुणितम् एवमेव करिष्याव इति मनस्यावर्तित मिति भावः । तंतम् । वीक्ष्यायां द्विः । सर्वमित्यर्थः । अभिलाषं तर्षम् । 'कामोऽभिलाषस्तर्षवः' इत्यमरः । एवं नियमेन । निर्वेक्ष्यावः भोक्ष्यावः । 'निर्वेशो भूतिर्भोगयोः' इत्यमरः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—जाताकम्पासननियमितः सावधिः नागराजः कान्तां आह स्म 'अद्य गत्वा प्रथमं अधिपं पूजयावः, पश्चात् परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु विरहगुणितं तं तं एव अभिलाषं निर्वेक्ष्यावः ।

अर्थ—आसन के कम्पायमान होने से प्रेरित अवधिज्ञान युक्त नागराज (धरणेन्द्र) ने (अपनी) स्त्री से कहा—आज जाकर पहले स्वामी पार्श्व जिनेन्द्र की पूजा करें, अनन्तर शरद् ऋतु की प्रौढ़ चाँदनी से युक्त रात्रियों में विरह से बढ़ी हुई समस्त अभिलाषाओं का हम दोनों भोग करें ।

पूर्वपश्चार्थयोरवर्धवेष्टितमेव—

प्रस्थानेऽस्य प्रहृतपटहे दिव्ययानावकीर्णं,

कश्चित्कान्तां तदनुगजनः सस्मितं वीक्षते स्म ।

भूयश्चाह त्वमसि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे,

निद्रां गत्वा किमपि श्वती सस्वरं विप्रबुद्धा ॥ ४९ ॥

प्रस्थान इति । प्रहृतपटहे प्रहृतास्ताडिताः पटहा यस्मिन् तस्मिन् । विप्रबुद्धा—

कीर्णे दिव्ययानैर्विमानैरवकीर्णे । अस्मै नागराजस्य । प्रस्थाने गमने । 'प्रस्थानं गमनं गमः' इत्यमरः । वाईवर्तीर्थनाथस्य केवलज्ञानकल्याणयात्रामित्यर्थः । कश्चित्-
त्कोपि । तदनुगजनः तस्य अनुगच्छतीति तदनुगः स चासौ जनश्च तथोक्तः नागेन्द्रा-
नुचरः । 'भृत्योश्च भृतकः पतिः पदातिः पदनाऽनुगः' इति धनञ्जयः । कान्तां
निजपत्नीम् । सस्मितं स्मितेन सहितं यथा तथा ईक्षते स्म ईशाञ्चक्रे । भूयश्च
पुनरपि । आह व्रीति । पुरा पुराशब्दश्चिरातीते । 'स्थात्प्रवन्धे चिरातीते निक-
टागामिके पुरा' इत्यमरः । पुरा पूर्वम् । शयने शय्यायाम् । मे मम । कण्ठलग्ना
गलाश्लिष्टा । रवं भवती । गलबद्धस्य कथमन्यगमनं न सम्भवेदित्यर्थः । निद्रां
गत्वा प्राप्य । किमपि केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वरं सशब्दम् । उर्ध्वरित्यर्थः ।
रुदती रोदनं कुर्वती । विप्रबुद्धा प्रबोधवती । असि भवसि ॥४९॥

यत्तद्वृत्तं स्मरसि सुभगे मामुपालब्धुकामा,

मन्ये त्वोष्कुपितमिव मे दर्शयन्तो प्रपासि ।

सान्तर्हसिं कथितमसकृत्पृच्छतोसि त्वया मे,

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥ ५० ॥

यत्तदिति ॥ सुभगे भो सौभाग्यवति । असकृत् बहुशः । पृच्छतः शृण्वतः । मे
मम । कितव भो धूर्त । त्वं भवान् । कामपि कामपि प्रियाम् । रमयन् क्रीडयन् ।
मया स्वप्ने वृष्टोसि ईक्षितोऽसीति । त्वया कामिन्या । सान्तर्हसिन् अन्तर्हसिन् सहितम्
यथा तथा । कथितं भाषितम् । यद्वृत्तं यद्वर्तनम् । माम् उपालब्धुकामा मा हन्तु-
कामा । स्मरसि ध्यायसि । तु पुनः । ईषत्कुपितम् प्रणयकोपम् । मे मम । दर्शयन्तोव
प्रकाशयन्तोव । प्रपासि पालयसि । जाने मन्ये । इति पूर्वैशान्वयः ॥ ५० ॥

अन्वयः—दिव्ययानावकीर्णे अस्मै प्रस्थाने प्रहृतपटहे (सति) कश्चित् तदनु-
गजनः कान्तां सस्मितं वीक्षते स्म, भूयः च आह—'सुभगे ! त्वं पुरा शयने मे कण्ठ-
लग्ना निद्रां गत्वा किमपि सस्वरं रुदती विप्रबुद्धा असि, यत् वृत्तं तत् स्मरसि,
मां उपालब्धुकामा तु मे ईषत् कुपितं इव दर्शयन्ती प्रपासि (इति) मन्ये, अस-
कृत् पृच्छतः मे हे कितव कामापि रमयन् त्वं मया स्वप्ने दृष्टः असि । इति
त्वया सान्तर्हसिं कथितं ॥४९-५०॥

अर्थ—दिव्य यान मे व्याप्त इस धरणेन्द्र के प्रस्थान के समय मृदंग
बजते पर किसी उनके मेवक ने मुस्कशकर कान्ता को देखा पुनश्च कहा—
हे सुन्दरी ! पहले शय्या पर मेरे गले से लगकर सोई हुई तू किसी कारण
से ऊँचे स्वर से रोती हुई जाग उठी हो, स्वप्न में जो घटना हुई उसका
तुम्हें स्मरण है, मुझे उलाहना देने की इच्छा से मानों मेरे ऊपर कुछ कोप
सा दर्शाती हुई प्राप्त हुई थी ऐसा मैं मानता हूँ । बार-बार मेरे पूछने पर

तुमने मन्द हास्य कर 'हे धूर्त ! मैंने स्वप्न में किसी स्त्री से रमण करते हुए तुमको देखा', ऐसा कहा था ।

दृष्ट्वाहीन्द्रं स्थितमधिजिनं सत्सपर्यं सजानि,
प्रारेभेऽसौ सभयमसुरो मुक्त शैलोपयातुम् ।
रुद्धश्चैवं धरणपतिना भो भवान्माऽपयासी,
देतस्मानां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वेति । अधिजिनं जित्वाधिकृत्य प्रवर्तमानं तथोक्तं तस्मिन् । 'लब्धप्रथ' इत्यादिभाव्ययीभावः । जिनेन्द्राभिमुखमित्यर्थः । स्थितं तिष्ठतिस्मिन् स्थितस्तम् । सत्सपर्यं सती सपर्या यस्य तम् । 'सपर्या बार्हणा समा' सजानि सह जायया वर्तत इति सजानिस्तम् । 'जायाया जानिः' इति बहुव्रीह्यादेशः । अहीन्द्रं धरणीधरेन्द्रम् दृष्ट्वा प्रेक्ष्य । असावसुरः एष दैत्यः । सभयं भयसहितं यथा तथा । मुक्तशैलः त्यक्तपर्वतः सन् । तन्मुनीन्द्रस्थोपरिक्षेप्तुमुद्धृतं गिरिं मुनिनिक्षिप्येत्यर्थः । अपयातुम् अपगन्तुम् । प्रारेभे उपचक्रमे । च पुनः । भो भवान् हे दैत्य त्वम् । एतस्मात् अस्मात् । अभिज्ञानदानात् अभिज्ञायत इति अभिज्ञानं लक्षणं तस्य आदानं वितरणं तस्मात् । मां नागेन्द्रम् । कुशलिनं श्रेयवन्तम् । विदित्वा ज्ञात्वा । माऽपयासीत् भवच्छब्दयोगात् शोषमच्छेत्यर्थः । एषम् इत्यभयदानेन । धरणपतिना धरणेशेन । रुद्धः व्यवस्थापितः ॥ ५१ ॥

अन्वय—सत्सपर्यं सजानि अहीन्द्रं अधिजिनं स्थितं दृष्ट्वा मुक्तशैलः असुरः सभयं अपयातुं प्रारेभे; एतस्मात् अभिज्ञानदानात् मां कुशलिनं विदित्वा भो भवान् मा अपयासीत् [इति] एवं धरणपतिना रुद्धः च ।

अर्थ—समीचीन पूजन के द्रव्य से युक्त पत्नी सहित धरणेन्द्र को जिनेन्द्र भगवान् के सामने खड़ा हुआ देखकर पर्वत को छोड़ देनेवाले असुर ने भय सहित भागना प्रारम्भ किया । इस (आगे के श्लोक में वर्णित) पहिचान के साधनभूत वृत्तान्त के प्रतिपादन से मुझे (नागराज को) कल्याणकारी जानकर हे क्षम्बरासुर तुम भक्त भागो, इस प्रकार (अभिज्ञानदान वचन से) धरणेन्द्र के द्वारा वह रोक लिया गया ।

पूर्वार्धपादवेष्टितं पश्चार्द्धार्धवेष्टितम्—

देवस्यास्य प्रियसहजकः पूर्वजन्मन्यभूस्त्वं,
स्त्रीकाम्यंस्तं प्रसभमवधीर्वैरकाम्यंस्तर्दनम् ।
तत्ते मौढ्यात्कृतमनुचितं मणितं न त्वयापि,
मा कौलीनावसितनयने मय्यविद्यासती भूः ॥ ५२ ॥

देवस्येति । पूर्वजन्मनि कमठचरसदभूतिभवे । अस्य देवस्य । मनुष्यनिचरतास्य
पार्श्वतीर्थनाथस्य । त्वं भवान् । प्रियसहजकः सह जायत इति सहजः स एव सह-
जकः प्रियश्चासौ सहजकश्च तथोक्तः । कमठनाम्ना प्रियभ्रान्तुकः । अभूः अभवः ।
तथा तत्काले । स्त्रीकाम्यन् स्त्रीमिच्छत्यात्मन इति । वैरकाम्यन् सन् । तमेनं
स्वामिनम् । प्रसभं सहसा । 'प्रसभस्तु बलात्कारो हठः' इत्यमरः । अवधीः जघ-
निष । 'वध हिंसायां लुब्ध् । तत् तत्कार्यम् । ते तव । मौढ्यात् अज्ञानाद् । अनु-
चितम् अयुक्तम् । कृतमपि विहितमपि । त्वया भवता । न मषितं न शमितम् ।
निरपराधिनं न वधामीति न निश्चितमित्यर्थः । मयि नागेन्द्रे । असितनयने असिते
रक्ते नयने यस्य तस्मिन् सति । कौलीनात् कुले भवात् कौलीनात् लोकवादात् ।
'स्यात्कौलीनं । लोकवादे युद्धे पक्षहिपक्षिणाम्' इत्यमरः । मध्यविश्वासनी भूः
प्रागनविश्वासनः इक्षानीमविश्वासनी मा भूरिति तथोक्तम् । अविश्वाभवान्मा
भूरित्यर्थः ॥५२॥

अन्वय—पूर्वजन्मनि त्वं अस्य देवस्य प्रियसहजकः अभूः । तदा स्त्रीकाम्यन्
वैरकाम्यन् [त्वं] एनं तं प्रसभं अवधीः । मौढ्यात् अनुचितं तत् कृतं त्वया
अपि न मषितम् । [अतः] असितनयने मयि कौलीनात् अविश्वासनी मा भूः ।

अर्थ—पूर्व जन्म में तुम इस देव के प्रिय भाई थे । उस समय (भाई
की) स्त्री की कामना से वैर करने की इच्छा करते हुए तुमने इस पार्श्व-
नाथ जिनेन्द्र को जो उस समय मनुष्य था हठ से मार डाला । मौढ्य के
कारण औचित्य से रहित वसुन्धरा की अभिलाषा कर्म की भी तुमने नहीं
सहा । इस अभिज्ञान के दान से लाल नेत्रवाले मुझ नागराज के प्रति (लाल
नेत्र वाले नाग विश्वास योग्य नहीं हैं) इस लोकनिन्दा के कारण अविश्वासी
मत होओ ।

धिवकृत्येनं मुहुरथ सजूकृत्य तं सोऽहिराजो,

भवत्या भर्तुश्चरणयुगले प्राणमस्नेहनिघ्नः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ह्लासिनस्तेप्यभोगा-

विष्टे वस्तुन्युपधितरसाः प्रेमराशौ भवन्ति ॥ ५३ ॥

वीकृत्येति । अथ अनन्तरे । धिवकृत्येति पाठे । स अहिराजः नागेन्द्रः । तं एनं
देवम् । मुहुः पुनः पुनः । धिवकृत्य तदपराधोद्भावनेन निर्भत्स्य । अथ तमसुरम् ।
सजूकृत्य सम्बन्धीकृत्य । भक्त्या गुणानुरागेण । भर्तुः अर्हत्स्वामिनः । चरणयुगले
पादारविन्दद्वये । स्नेहनिघ्नः स्नेहाशीनः । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः ।
प्राणमत् प्रणति स्म । अथ स्नेहनिघ्न इत्यनेन नागेन्द्र पशुमावर्त्योः प्राग्भवे दृष्टा-

मानकाष्ठान्तर्गतस्य सर्पयुगलस्य पार्श्वनाथेन कृतोपकारो व्यक्यते । न च दीर्घ-
कालविप्रकर्षात् पूर्णस्नेहविभूतिमङ्गीणात् स्नेहानिति । किमपि किं वा निमित्तम् ।
अन्योन्य विप्रकर्षे मति । ह्यासिनः ध्वंसिनः नश्वरानित्यर्थः । स्नेहान् प्रेम्णः । आहुः
कुर्वन्ति । तत्तथान भवतीत्यभिप्रायः । तेऽपि तेऽपि स्नेहाः । अभोगात् विरहभोगात्
हेतोः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समास इष्यते । इष्टे समीहिते वस्तुनि । ये उपचितरसाः
उपचितो रसः स्वादो येषां ते तथोक्ताः प्रबृद्धतृष्णास्सन्त इत्यर्थः । 'रसो गन्धर
सास्वादे तिक्तादौ विषरागयोः' इति विश्वः । प्रेमराशी भवन्ति स्नेहाऽतिशयो
भवति । वियोगसहिष्णुत्वमाद्यन्ते इत्यर्थः । स्नेहप्रेम्णो रवस्थामेवाद्भेदः । तदुक्तम्
'आलौके नाभिलाषो रागस्नेहो ततः प्रेमः । परिश्रुङ्गारयोगवियोगविप्रलम्भादेष'
इति । एतदेव स्फुटोक्तं रसाकरे 'प्रेमाविदूकोरस्येषु तन्निघन्ताभिलाषः तत्सङ्गः
बुद्धिः स्यात्स्नेहः तत्प्रवणक्रियाः तद्वियोगसहं प्रेम अतीव तत्सहवर्तनं शृङ्गारः
तत्समकीडासंयोगः सप्तधा क्रमः इति ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अथ पुनं तं मुहुः विस्मृत्य सज्जकृत्य सः अहिराजः भर्तुः चरण-
युगले स्नेहनिघ्नः भक्त्या प्राणमत् । (यत्) विरहे स्नेहान् ह्यासिनः आहुः (तत्)
किमपि । ते अभोगात् इष्टे वस्तुनि उपचितरसा (सन्तः) । प्रेमराशी भवन्ति ।

अर्थः—अनन्तर पूर्वभव के वैरी इस शम्बरासुर को बार-बार धिक्कार
कर सहायक बनाकर उस नागराज ने भगवान् पार्श्व जिनेन्द्र के दोनों
चरणों में स्नेह के अधीन होकर प्रणाम किया [जो लोग] विरह में स्नेहों
को नाशशील कहते हैं वह नहीं कहना चाहिए । वे (स्नेह) उपभोग न
होने के कारण अभीष्ट पदार्थ में अभिलाष बढ़ने के कारण प्रेम के राशि
रूप हो जाते हैं ।

संक्षेपाच्च स्तुतिमुरगराट् कर्तुमारब्ध भर्तुः,

श्रेयस्सूते भवति भगवन्भक्तिरल्पाप्यनल्पम् ।

श्रेयस्कामा वयमत इतो भोगिनीं नोऽनुकूला-

माश्वास्येतां प्रथमविरहे शोकवृष्टां सखीं ते ॥ ५४ ॥

संक्षेपादिति । मुरगराट् नागराजः । भर्तुः तीर्थेशस्य । स्तुतिं च स्तोत्रमपि ।
'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । संक्षेपात् समासात् । कर्तुं करणाय । आरब्ध
उपसक्रमे । भगवन् भो स्वामिन् । भवति त्वयि । भक्तिः गुणानुरागः । अल्पापि
अल्पीयस्यपि । अनल्पं महत् । श्रेयः भद्रम् । सूते विदमति । अतः अस्मात्कारणात् ।
श्रेयस्कामाः श्रेयोभिलाषिणः । वयं भक्तिकाः । ते तव । प्रथमविरहे आद्यवि-
प्रलम्भे । शोकवृष्टां दुःखाक्रान्ताम् । प्रथमविरहेऽप्रबोध्यमिति वा पाठः । प्रथम-
विरहदुःखः सग्नतः शोको यस्यास्ताम् । एतां सखीम् स्वयंभक्ति प्रियाम् ।

आश्वास्य उज्जीव्य । नः कस्माकम् । अनुकूलाम् अनुकूपाम् । भोगिनीं भोगवतीं
नामस्वीम् । प्राप्ता इति भावः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—उरगराट् सङ्क्षेपात् भतुः स्तुतिं च कतुं आरब्धः—‘भगवन् !
भवति अल्पा अपि भक्तिः अनल्पं श्रेयः सूते । अतः प्रथमविरहे शोकदण्डां नः
अनुकूलां एतां सखीं भोगिनीं आश्वास्य ते वयं श्रेयस्कामाः (सन्तः) इतः (प्राप्ताः) ।

अर्थः—नागराज ने संक्षेप में भगवान् जिनेन्द्र की स्तुति करना आरम्भ
किया—‘हे भगवन् ! आपके विषय में थोड़ी भी भक्ति विपुल पुण्य को
उत्पन्न करती है । अतः प्राथमिक विरह में शोक से अत्यन्त पीड़ित हमारी
अनुकूल इस सखी नागिन पत्नी को आश्वासन देकर वे (जिनका शरीर
जल गया था) हम लोग कल्याण के अभिलाषी होकर यहाँ आये हैं ।

भावार्थः—धरणेन्द्र ने स्तुति की कि हे भगवन् ! पूर्वजन्म में कमठ के
जीवधारी तापस के द्वारा जलाए जाने पर आपके द्वारा सम्बोधित होकर
हम देवयोनि को प्राप्त हुए हैं । इस प्रकार थोड़ी भी भक्ति अधिक फल
को देती है । हम लोगों का और भी अधिक कल्याण हो, ऐसी भावना से
हम लोग पुनः आपके चरणों में नम्र होकर पूजा के लिए आये हैं । कमठ
के जीवधारी तापस द्वारा जला देने पर नाग-नागिनी का पहले विरह हो
गया था । अनन्तर देवगति में पुनर्मिलन हुआ । दोनों भगवान् पार्श्व को
पूजा करने के लिए आए ।

तमेवार्थं स्पष्टयति—

सेवा सेवां त्वयि विवधति श्रेयसे मे दुरार्षं,
यन्माहात्म्यात्पदमधिगतं कान्तप्राप्ता मयेदम् ।
यस्माच्चैनं तदनुचरणेनाहमुज्जन्यह्वारं,
तस्मादद्वेष्टिनयनवृषोत्खातकूटाक्षिवृत्तः ॥ ५५ ॥

सेति । यन्माहात्म्यात् यस्याः भक्तेः सामर्थ्यात् । कान्तप्राप्ता वनितया सह ।
‘अमा सह समीपे च’ इत्यमरः । मया फणी सेन । दुरार्षं दुर्दुः खेन आप्णेत इति
दुरार्षं प्राप्तुमशक्यम् । इदं पदम् एतन्नागेन्द्र पदम् । ‘पदं व्यक्तसितश्रावस्थानलक्ष्मा-
दिभ्य वस्तुषु’ इत्यमरः । अधिगतं प्राप्तम् । यस्माच्च कारणात् । अहम् अहीशः ।
तदनुचरणेन तस्याः भक्तैरनुकूलाचरणेन । एनं प्रकृतम् । विहारं लीलाविहरणम् ।
उज्जम्नं त्यजन् । त्रिनयनवृषोत्खातकूटात् त्रिनयनस्य त्रिनेत्रदिगीशस्य वृषेण वृषभेन
‘मुकृते वृषभे वृषः’ इत्यमरः । उत्खाता अवतारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् ।
‘कूटोऽङ्ग्री शिखरं शृङ्गम्’ इत्यमरः । तस्मादद्वेः कैलासात् । निवृत्तः आवृत्तो

स्मि । त्वद्भक्त्यैव प्रकृतं विहारं त्यक्त्वा निवृत्त इत्यर्थः । सेवा त्वद्भक्तिः । मे मम । श्रेयसे सुखाय । त्वयि जिनेन्द्रे । सेवां सेवनम् । विदधते विभक्तिं ॥ ५५ ॥

अन्वय—यन्माहात्म्यात् मया कान्तया अमा इदं दुरापं पदं अविगतं, यस्मात् ष तदनुचरणेन अहं विहारं उज्जान् विनयमधोऽस्त्रातकृतात्तस्मात् अद्रेः निवृत्तः सा एषा त्वयि सेवां विदधतः मे श्रेयसे ।

अर्थ—जिस भक्ति के प्रभाव से मुझे पत्नी के साथ यह कठिनार्थ से प्राप्त करने योग्य (दुर्लभ) नागेन्द्र पद प्राप्त हुआ और जिसके माहात्म्य से भक्ति के अनुकूल आचरण करने के कारण मैं विहार (झोड़ा के लिए भ्रमण) को छोड़कर रत्नत्रय के धारी ऋषभदेव के लिए निर्मित शिखर से युक्त मन्दिर वाले उस कैलाशपर्वत से लौटा हूँ । वह (धरणेन्द्र के पद को प्रदान करने वाली) भक्ति आपकी सेवा (भक्ति) करती हुई मेरे कल्याण के लिए ही ।

तन्मे देव श्रियमुपरिमां तन्वतोयं त्वदङ्घ्रयो-

भक्तिर्भूयान्निखिलसुखदा जन्मनीहाप्यमुत्र ।

कान्तासङ्गैरलमधवशाद्गृह्णुतां वर्धयद्भिः,

साभिज्ञानं प्रहितवचनैस्तत्र युक्तममापि ॥ ५६ ॥

तदिति । तत् तस्माद्धेतोः । देव भो स्वामिन् । उपरिमाम् उत्तरफलरूपाम् । श्रियं सम्पदम् । तन्वती कुर्वती । इह अस्मिन् । अमुत्रापि परत्रापि । जन्मनि भवे । निखिलसुखदा निखिलानि सुखानि ददातीति तथोक्ता । त्वदङ्घ्रयोः तव पादयोः । पदङ्घ्रिस्त्वरणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । इयं भक्तिः गुणानुरागः । मे मम । भूयात् भवतु । अधवशात् मोहनीयाख्यपापवशात् । गृह्णुताम् अभिलाषुकत्वम् । “गृह्णुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकः” इत्यमरः । वर्धयद्भिः पश्यद्भिः । साभिज्ञानं सलक्षणं यथा तथा । प्रहितवचनैः प्रहितकुशलैरिति वा पाठः । प्रहितं प्रेषितं वचनं कुशलं वा येषु तैः । तत्र तत्कार्ये । युक्तैरपि विशिष्टैरपि । कान्तासङ्गैः वनितासंसर्गैः । मम भुजगराजस्य । अलं पर्याप्तम् । अनादिकर्मविशात् पुनः कांक्षां वर्धयन्तः । कान्तासंसर्गा मा भूवन् । निखिलश्रेयस्करी त्वद्भक्तिरेव भूयादिति प्रार्थना ॥ ५६ ॥

अन्वय—तत् देव ! उपरिमां श्रियं तन्वती इयं त्वदङ्घ्रयोः भक्तिः इह जन्मनि अमुत्र अपि मे निखिलसुखदा भूयात् । युक्तैरपि कान्तासङ्गैः तत्र अधवशात् मम गृह्णुतां वर्धयद्भिः साभिज्ञानं प्रहितवचनैः अलम् ।

अर्थ—अतः हे देव ! उत्तम सम्पदा को देती हुई यह आपके चरणों की भक्ति इस जन्म और परलोक में भी मेरे लिए सब प्रकार से सुखदायी

हो । विशिष्ट होने पर भी कामिनियों के संसर्ग अपने विषय में (चरित्र मोहनीय नामक) पापकर्मों के वश मेरी अभिलाषा की वृद्धि करते हुए लक्षणों सहित प्रेषित वचनों से पर्याप्त हैं अर्थात् अनादि कर्म के वश पुनः आकाङ्क्षा को बढ़ाते हुए कान्ताओं के संसर्ग आगे हों । समस्त प्रकार के कल्याणों को करने वाली आपकी भक्ति ही मेरे अन्दर विद्यमान हो, ऐसी आपसे प्रार्थना है ।

व्याख्या—कामिनी संसर्गों से क्या लाभ है तथा कामिनी संसर्ग के विषय से सम्बद्ध और चरित्रमोहनीय नामक पापकर्म के कारण मेरी अभिलाषा को बढ़ाने वाले प्रत्यभिज्ञान सहित प्रेषित वचनों से भी क्या लाभ ? अर्थात् कोई लाभ नहीं है ।

भूयो याचे सुरनुत मुने त्वामुपाख्यभक्तौ,
दैत्ये चास्मिन्प्रणयमधुरां देहि वृष्टिं प्रसीद ।

चित्तोद्योगैरनुशयकृतैश्चास्य गात्रात्प्रपित्सु,
प्रातःकुन्वप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेद्वम् ॥५७॥

भूय इति । सुरनुत भो देवस्तुत । मुने मन्यते केवलज्ञानेन लोकालोकस्वरूप-
मिति मुनिः तत्सम्बोधनं हे मोगीन्द्र । त्वां भवन्तम् । भूयः पुनः । याचे
प्रार्थयामि । उपाख्यभक्तौ सम्प्राप्तभजने शरणं गते इत्यर्थः । अस्मिन् दैत्ये च
एतदसुरेऽपि । प्रणयमधुरां प्रीतिकोमलाम् । वृष्टिं दर्शनम् । देहि देयाः । प्रसीद
प्रसन्नो भव । अनुशयकृतैः पश्चात्तापविहितैः । चित्तोद्योगैः चित्तोद्वेगैरिति वा
पाठः । चित्तोद्वेगैः निजापराध स्मरणजनितमनोभयैः । अस्य दैत्यस्य । गात्रात्
शरीरात् । प्रपित्सु प्रपतितुमिच्छु प्रपित्सु प्रयियासु । प्रातःकुन्वप्रसवशिथिलं
प्रमातृकुन्वकुमुममिव शिथिलं दुर्लभम् । इदं जीवितम् एतज्जीवनम् । धारय
स्थापय । निजापराधस्मरणानुशयात् पापभीतेश्च दैत्यस्य गात्रान्निर्यज्जीवितं
प्रसन्नदृष्ट्या समाश्वास्य पालयेति भावः ॥५७॥

अन्वय—भो सुरनुत मुने त्वां भूयः याचे; प्रसीद, अस्मिन् च उपाख्यभक्तौ
दैत्ये प्रणयमधुरा वृष्टिं देहि; अनुशयकृतैः चित्तोद्वेगैः प्रातःकुन्व प्रसवशिथिलं इदं
गात्रात् प्रपित्सुजीवितं धारय ।

अर्थ—हे देवताओं के द्वारा स्तुति किए गए मुनि ! तुमसे पुनः याचना
करता हूँ । प्रसन्न होओ और इस बड़ी हुई भक्ति वाले दैत्य शम्बरसुर
पर दया से मधुर वृष्टि डालो, पश्चात्ताप से किए गए चित्त के उद्वेगों

१. चित्तोद्वेगैः ।

(किए गए अपराधों की स्मृति से उत्पन्न मानसिक भयों) से प्रातःकालीन कुन्द के फूल के समान शिथिल और शरीर से गिरने के इच्छुक (मृत्यु को चाहने वाले) इस जीवन को तुम (पार्श्व) धारण कराओ (पतन से निवारण करो, बचाओ) ।

स्तुत्यन्तेऽसौ व्यश्वादिबन्धनानुसारैः फणालि,
भर्तुर्भवत्या दधदधिशिरः स्वां वित्तस्य प्रमोदात् ।
व्यात्तैर्वक्त्रैर्ध्रुवमिति मुनिं वक्तुकामस्तदानीं,
कच्चित्सौम्य व्यवसितमिव बन्धुकृत्यं त्वया मे ॥५८॥

स्तुत्यन्त इति । स्तुत्यन्ते स्तोत्रावसाने । तवानो तत्समये । असौ नागेन्द्रः । सौम्य भो मनोहराङ्ग । “सौम्यं तु सुन्दरे मोमदेवते” इत्यमरः । मे मम । त्वया भवता सह । बन्धुकृत्यं बान्धवकार्यम् । इवम् एतत् । व्यवसितम् निश्चितम् । कच्चित् । “कच्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः । इति एवं । व्यात्तैः विदारितैः । वक्त्रैः मुखैः । मुनिं पार्श्वनाथं प्रति । प्रमोदात् प्रहर्षात् । ध्रुवं निश्चयेन वक्तुकामः भाषितुमिच्छुस्सन् । स्वां स्वकीयाम् । फणालि फणाना-
भावलिम् । “स्फटायां तु फणाद्वयोः” “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः” इत्यमरः । वित्तस्य विस्तृत्य । भक्त्या अनुरागेण । भर्तुः तीर्थनाथस्य । अधिशिरः शिरो-
ऽधिकृत्याधिशिरः तस्मिन् । “शब्द प्रया” इत्यव्ययीभावः । दधत् धरन् । उच्चैः महत् । छत्रमिव आतपत्रमिव । व्यरचयत् विरराज । कमलकृतोपसर्गव्यपोहनाय नागेन्द्रः स्वविक्रियया भुजगफणालि तन्मस्तकस्थोपरि वित्तानेति भावः ॥५८॥

अन्वयः—सौम्य ! कच्चित् इदं मे बन्धुकृत्यं त्वया व्यवसितं इति व्यात्तैः वक्त्रैः तदानीं मुनिं ध्रुवं वक्तुकामः असौ स्तुत्यन्ते भक्त्या स्वां फणालि उच्चैः वित्तस्य प्रमोदात् भर्तुः अधिशिरः दधत् छत्रं इव व्यरचयत् ।

अर्थ—हे सौम्य ! मेरे इस कार्य को करने के लिए क्या तुमने निश्चय किया है ? इस प्रकार खुले मुखों से उस समय मुनि भगवान् जिनेन्द्र से कहने के इच्छुक नागराज ने स्तुति के अन्त में भक्ति से अपने फणों की पंक्ति को अत्यधिक रूप में फैलाकर हर्ष से भगवान् पार्श्व के सिर पर धारण करते हुए मानों छत्र रच दिया ।

इतः पादवेष्टितान्येव—

देवी चास्य प्रचलवलका लोलनेत्रेभ्रुवक्त्रा,
दिव्यं छत्रं व्यरचयदहो धैर्यमित्यालपन्ती ।

दैत्यस्यात्रैर्यवभिदलनं शक्तियोगोऽपि कर्तुं,

प्रत्यावेशात् खलु भवतो घोरतां कल्पयामि ॥५९॥

देवीति । प्रबलबलका प्रचलन्तः अलकाश्चूर्णकुन्तलाः यस्याः सा तथोक्ता । लोलनेत्रा लोले चञ्चले नेत्रे यस्याः सा । “लोलश्चलसतृष्णशोः” इत्यमरः । इन्द्रबध्ना इन्दुरिव बध्ना यस्याः सा इन्द्रबध्ना । अस्य नागेन्द्रस्य । देवी च कान्माऽपि । यत् यस्मात् । दैत्यस्य असुरस्य । अङ्गेः पर्वतस्य । तेन पातितस्येति भावः । अभिदलनं विदारणम् । कर्तुं विधानाय । शक्तियोगोऽपि सामर्थ्यसम्भवेऽपि । प्रत्यावेशात् प्रतिवचनात् । करिष्यामिति प्रतिभाषणादित्यर्थः । “उक्तिराभाषणं वाक्यमोदशो वचनं वचः” इति शब्दान्वये । भवतः अस्मत् शक्तिमस्तव । घोरतां घोरत्वम् । न कल्पयामि खलु न समर्थयामि । किं तर्हि । प्रत्युक्त्याऽभावेऽपि निश्चितोभ्येवेति भावः । तस्माद्धेतोः अहो धैर्यमिति । आश्चर्यं घोरत्वमिति । आलपन्ती ब्रुवन्ती । दिव्यं दिवि भवम् । छत्रम् आत्मवाराण्यरचयत् असुजत् ॥५९॥

अन्वय—अहो धैर्यम् ! यत् दैत्यस्य अङ्गेः अभिदलनं कर्तुं शक्तियोगे अपि प्रत्यावेशात् भवतः घोरतां न खलु कल्पयामि इति आलपन्ती प्रबलबलका लोलनेत्रा इन्द्रबध्ना अस्य देवी च दिव्यं छत्रं व्यरचयत् ।

अर्थ—ओह ! कितना बड़ा धैर्य है ? जो कि दैत्य शम्बरासुर द्वारा उठाए हुए पर्वत के खण्ड-खण्ड करने की शक्ति होने पर भी दैत्य के पर्वत के टुकड़े करने का निराकरण करने के कारण आपके धैर्य के विषय में मन से भी नहीं सोचती हूँ । ऐसा कहती हुई चंचल केश तथा नेत्रों वाली चन्द्रमुखी इस धरणेन्द्र की देवी ने दिव्यछत्र की रचना कर दी ।

भावार्थ—भगवान् में इतनी सामर्थ्य विद्यमान थी कि वह दैत्य द्वारा अपने ऊपर फेंके गए पर्वत के खण्ड-खण्ड कर सकते थे, किन्तु भगवान् ने यह नहीं किया । धरणेन्द्र की देवी ने भगवान् इतने अधिक धैर्यवान् है, इसकी मन से भी कल्पना नहीं की थी अतः श्रद्धा से उसने भगवान् के ऊपर दिव्यछत्र की रचना कर दी ।

तच्छायायां समधिकरुचिं देवमुत्पन्नबोधं,

बद्धास्थानं शरणमकृतं त्यक्तवैरः स दैत्यः ।

श्रेयोऽस्मभ्यं समभिलषितं वारिवाहो यथा त्वं,

निःशब्दोऽपि प्रविशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः ॥६०॥

तदिति । तच्छायायां तपोनगिन्द्र करणतच्छत्रयोः छायायाम्नातपं । समधिकरुचिं समधिकाप्रबुद्धारुचिः काम्तिर्यस्य तम् । उत्पन्नबोधं सद्भातकेवलज्ञानम् ।

अनेन तदुपसर्गाविमर एव नामेन्द्रपद्मावतीभ्यां फणावलिच्छत्रद्वयं विरचितमिति पुराणार्थः सूच्यते । बद्धास्थानं बद्धं शक्राधिष्ठेन धनदेन विरचितम् आस्थानं समवशरणं यस्य तं देवं पार्श्वतीर्थनाथम् । स दैत्यः कमठचरोऽमुरः । त्यक्तवैरः मुक्तिविरोधः सन् । शरणं रक्षितारम् । "शरणं गृह्णरक्षित्रीः" इत्यमरः । अकृत अकरोत् । 'डुकृब् करणे' लुङि तङ् । वारिवाहः मेघः । याचितः प्रार्थितः सन् । निष्कम्बोऽपि निर्गजितोऽपि । चातकेभ्यः पक्षिविदोषेभ्यः । अभिलषितं वाञ्छितम् । जलम् उदकम् । यथा यद्वत् प्रदिशति तद्वदित्यर्थः त्वं तीर्थनाथो भवान् । अस्मभ्यं नः । श्रेयः अभ्युदयनिः श्रेयससम्पत्तिम् । प्रदिशसि प्रदाता भवसि । इह परत्र जन्मनि सुखदाता भवसीति भावः ॥६०॥

प्रत्युत्कीर्णो यदि च भगवन्भक्त्यलोकैकमित्रात्,

त्वत्तः श्रेयः फलमभिमतं प्राप्नुयादेव भक्तः ।

प्रत्युक्तैः किं फलति जगते कल्पवृक्षः फलानि,

प्रत्युक्तं हि प्रणयिसु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥६१॥

प्रत्युत्कीर्ण इति ॥ भगवन् भो पार्श्वनाथ । भक्तः भाक्तिकजनः । त्वो प्रत्युत्कीर्णः अभ्युदयादि सुख मम देहीति प्रतिवाक्योत्कीर्णः । यदि च चेत्तर्हि भक्त्यलोकैकमित्रात् भक्त्यलोकानां भाक्तिकजनानाम् । एकं मुख्यं मित्रं श्रेयस्सुखं तस्मात् । "लोकस्तु भुवने जने" "एके मुख्यान्त्यकेवलाः" इत्युभयत्राप्यमरः । त्वत्तः भवत्सकाशात् । अभिमतं वाञ्छितम् । श्रेयः फलं सौख्यफलम् । प्राप्नुयादेव उपलभेतेवेति निश्चयः । तथाहि । कल्पवृक्षः सुरद्रुमः । जगते सुकृतिने लोकाय । फलानिअभोष्टवस्तूनि । प्रत्युक्तैः दिशामीति प्रत्युत्तरैः । फलति किं निष्पादयति किम् । किं तर्हि सतां सत्पुरुषाणाम् । प्रणयिषु विनयवत्सु जनेषु । ईप्सितार्थक्रियैव अभिमतार्थप्रदानमेव । प्रत्युक्तं हि प्रतिवचनं हि । क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः । "नीचो वदति न कुरुते न वदति मुजतः करोत्येव ।" इति तात्पर्यम् ॥६१॥

अन्वय—सः त्यक्तवैरः दैत्यः तच्छायायां समधिक रुचिं उत्पन्नबोधं बद्धा-स्थानं देवं शरणं अकृत । हे भगवन् ! [यदि प्रत्युत्कीर्णः वारिवाहः चातकेभ्यः जलं यथा याचित (सन्) निःशब्दः अपि अस्मभ्यं समभिलषितं श्रेयः प्रदिशसि, यदि च भक्त्यलोकैकमित्रात् त्वत्तः भक्तः अभिमतं फलं प्राप्नुयात् एव, (तर्हि) श्रेयः । कल्पवृक्षः फलानि जगते किं प्रत्युक्तैः फलति ? प्रणयिषु ईप्सितार्थक्रिया एव हि सतां प्रत्युक्तम् ।

अर्थ—वैर को छोड़कर उस दैत्य ने फग रूप छत्रों की छाया में अधिक कान्तियुक्त, केवलज्ञान को प्रकट करने वाले, समवशरण से युक्त

भगवान् पार्श्वनाथ तीर्थंकर की शरण ली। हे भगवन् ! यदि राक्षीभूत अथवा विनश्वर मेघ (जिनपक्ष में केवलज्ञान से युक्त) चातकों को जैसे शब्द नहीं करके जल देता है, उसी प्रकार प्रार्थना किए जाने पर मौन को धारण किए हुए भी आप हमलोगों को अभीष्ट कल्याण प्रदान करते हो। यदि भव्य जीवों के एकमात्र मित्र आपसे भवत इष्टफल निश्चित रूप से प्राप्त करता ही है तो श्रेयस्कर है अर्थात् यदि आप मौन होकर भी कुछ देते हैं और भक्त इष्टफल प्राप्त करता ही है तो आपका मौन श्रेयस्कर है। क्या कल्पवृक्ष संसार के लिए फलों को प्रत्युषितयों से (शब्दों से—उत्तरों से) देते हैं ? सविनय याचकों के अभीष्ट प्रयोजन का सम्पादन करना ही सज्जनों का प्रत्युत्तर है।

भाषार्थ—कल्पवृक्ष बिना कुछ बोले चुपचाप ही संसार के प्राणियों को फल देते हैं। इसी प्रकार सज्जन पुरुष बिना बोलें ही अभिलषित अर्थ को देते हैं।

सहोक्तस्ते कथमपि पुरो वर्त्तितुं सञ्चटेऽहं,
बूराद्वक्तुं निकृतिबहुलः पापकृद्वैरदग्धः ।
सौजन्यस्य प्रकटय परां कोटिमात्मन्यसञ्जा-
वेतच्छ्रुत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनादात्मनो मे ॥६२॥

सहोक्तः इति । निकृतिबहुलः तिरस्कारप्रचुरः । घटत्वभरितो वा । “कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्” इत्यमरः । पापकृत् पापं करोतीति तथोक्तः । दुष्कर्म-
सवान् । “लुप्तस्य तक् पिति कृति” इति तयागमः । वैरदग्धः वैरेण
चिरानुबद्धविरोधेन दग्धः सन्तप्तः । पापकृद्वैरदग्ध इत्येकपदं वा । पापकृच्चाम्नी
वैरद्वक्तेन दग्धः । अहं दैत्यपाशः । सहोक्तः लज्जा सहितः सन् । बूरात्
विप्रकृष्टात् । वक्तुं भाषितुम् । ते भवतस्तव । पुरः अग्रतः । वर्त्तितुं स्थातुम् ।
कथमपि किमिव । सञ्चटे उद्युक्तोऽस्मि मे । अनुचितप्रार्थनात् अयोग्य याचनात्
असञ्जात् निःसञ्जात् । आत्मनः स्वस्य । अप्रियम् उपेक्षात्मकम् । एतत् वक्ष्यमाण-
कार्यम् । श्रुत्वा निकर्ष्य । आत्मनि स्वस्मिन् । सौजन्यस्य साधुत्वस्य । परां कोटिम्
अत्यन्तप्रकर्षम् । “कोटी सङ्ख्याप्रकर्षयोः” इत्यमरः । प्रकटय प्रादुर्भावि्य ।
“उपकारिषु यः साधुः साधुत्वं तस्य को गुणः । अपकारिषु यः साधुः स साधुः
सङ्गिरुच्यते” इति वचनबलात् । अपकारिणि मय्युपकारं विधाय मुजनत्वं
अपजनेति भावः ॥ ६२॥

अन्वय—सहोक्तः निकृतिबहुलः पापकृत् वैरदग्धः अहं ते पुरः वर्त्तितुं कथ-

भपि सङ्गटे । वक्तुं दूरात् । आत्मनि असङ्गात् (ते) अनुचितं (मे) प्रियं एतत् मे प्रार्थनात् कृत्वा आत्मनः सौजन्यस्य परां कीर्तिं प्रकटय ।

अर्थ—लज्जायुक्त, अपकारबहुल, पापकारी, वैर से जले हुए हृदय वाला मैं (शम्भरासुर) आपके सामने जिस किसी प्रकार (बड़े कष्ट से) बैठने का यत्न कर रहा हूँ । (आपसे कुछ) कहना दूर रहे । अपने शरीर के प्रति निरासक्त होने के कारण आपके अयोग्य और मेरे योग्य इस कार्य को मेरी प्रार्थना के कारण करके अपने सौजन्य के उत्कृष्ट प्रकर्ष को (तुम-पार्श्व) प्रकट करो ।

अत्राणं मामपघृणमतिप्रौढमायं कुरीहं,
पश्चात्तापाश्चरणपतितं सर्वसत्त्वानुकम्प ।
पापापेतं कुरु सकरुणं त्वाद्य याचे विनम्रः,
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मध्यनुक्रोशबुद्ध्या ॥६३॥

अत्राणमिति । सर्वतरवामुकम्प सर्वेषु सत्त्वेषु अनुकम्पा यस्य तस्य सम्बो-
धनम् । “द्रव्यासुव्यवसायेषु मत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः । अद्य उदानीम् ।
विनम्रः नमनशीलः सन् । “नम् कम्पज” इत्यादिना रत्यः । त्वा भवन्तम् ।
“त्वामौ द्वितीयायाः” इति त्वादेशः । याचे प्रार्थये । सौहार्दात् सुहृद्भावात् ।
विधुर इति वा विधुरे । विमुक्त इति हेतोर्वा । “विधुरस्तु प्रविशिलष्टः ।” “इति
हेतु प्रकरणे” इत्युभयत्राप्यमरः । मयि विषये । अनुक्रोशबुद्ध्या वा अनुकम्पा
मत्या वा । “कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि” इत्यमरः । अपघृणं दया-
रहितम् । “कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः । “कारुण्यं करुणा घृणा”
इत्यमरः । अतिप्रौढमायं प्रबृद्धमायम् । कुरीहं कुरुकेष्टाभिप्रायम् । “इच्छा
काङ्क्षा स्पृहेहा तुङ् वाङ्छा लिप्ताभिनोरथः” इत्यमरः । पश्चात्तापात् अनुतापात् ।
प्रकृतदोषस्मरणोद्भूतचित्त सन्तापादित्यर्थः । चरणपतितं पादयोरानतम् ।
अत्राणम् अशरणम् । “शार्तं प्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च” इत्यमरः ।
माम् असुरपाशम् । पापापेतं दुष्कर्मरहितम् । सकरुणं करुणया सहितम् । कुरु
विधेहि ॥६३॥

अन्वय—सर्वसत्त्वानुकम्प ! विनम्रः अहं त्वा अद्य सकरुणं याचे । सौहार्दात्
वा, विधुर इति मध्यनुक्रोशबुद्ध्या वा अत्राणं अपघृणं अति प्रौढमायं कुरीहं
पश्चात्तापात् चरणपतितं मां पापापेतं कुरु ।

अर्थ—हे प्राणिमात्र के प्रति दया रखने वाले ! विनम्र होकर मैं
(कमठ का जीव) तुमसे आज दीनता सहित याचना करता हूँ । सौहार्द

से अथवा यह विधुर (पाप से भयभीत या दुःखाकुल) है, ऐसा विचार कर मेरे प्रति अनुकम्पा भाव रखकर अशरण, निर्दय, अत्यन्त प्रौढमाया युक्त, दुष्टाभिलाषी (एवं) पद्माताप के कारण चरगों में गिरे हुए मुझे पाप रहित करो ।

इत्यङ्कारं कमठवनुजः स्वापकारं प्रमार्जन्,
भूयः स्माह प्रकटितमहाभोगभोगोन्द्रगूढः ।
लोकाह्लादी नव इव घनो देव धर्माम्बुवर्ष-
स्निग्धान्देशान्विचर जलद प्रावृषा सम्भृतश्रीः ॥६४॥

इत्यङ्कारमिति । इत्यङ्कारम् इत्यमेव इत्यङ्कारम् । “वर्णाङ्कारः” इति स्वार्थे ङात् । अनेन प्रकारेण । कमठवनुजः कमठचरासुरः । स्वापकारं स्वेनकुतापकृतिम् । प्रमार्जन् शालयन् । भूयः पुनः । आह स्म ब्रवीति स्म । “ब्रुवस्तिप्पञ्च” इत्यादिना णश्प्रत्ययः । आहादेशश्च । देव भो सर्वज्ञ । जलद हे सद्धर्ममृताम्भोद । प्रावृषा वर्षाभिः । “स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः” इत्यमरः । सम्भृतश्रीः प्राप्त शोभः । नवः नवीनः । घन इव मेघो यद्वत् तद्वत् । प्रकटितमहाभोग-भोगोन्द्रगूढः प्रकाशितो महाभोगो नागशरीरं यस्य तथोक्तः स चा सी भोगीन्द्रश्च तेन गूढः संकृतः । लोकाह्लादी जगत्सन्तोषकारी । धर्माम्बु धर्मामृतम् । वर्षन् सिञ्चन् । इष्टान् समीहितान् देशान् जनपदान् । विचर विहर श्रीविहारोद्यतो भवेत्पर्यः अत्र भोगीन्द्रगूढत्वेन प्रावृष्टजलदोपमा धर्मांम्बुवर्षितेन जलदसम्बुद्धिश्च निरूप्यते । लोकह्लादित्वम् इष्टदेशविहारश्च उभयत्र समावेव ।

अन्वयः—कमठवनुजः इत्यङ्कारं स्वापकारं प्रमार्जन् भूयः आह स्म—‘देव जलद प्रावृषा सम्भृतश्रीः नवः घनः इव धर्मांम्बुवर्षन् लोकाह्लादी प्रकटितमहाभोग-भोगीन्द्रगूढः इष्टान् देशान् विचर ।

अर्थ—कमठ के जीवधारी शम्बरासुर ने इस प्रकार अपने अपकार का प्रक्षालन करते हुए पुनः कहा—हे देव ! (सद्धर्म रूपी अमृत के लिए) मेघ (के समान) वर्षा ऋतु के कारण समृद्ध शोभा से सम्पन्न होते हुए नए मेघ के समान धर्मरूप जल की वर्षा करते हुए लोक को आह्लादित करने वाले, जिसने विस्तृत फणों के समूह का प्रकट किया है ऐसे धरणेन्द्र से शरीर को ढके हुए आप इष्ट देशों में विचरण करें ।

यत्तन्मौढ्याद्बहुबिर्लासतं न्यायमुल्लङ्घ्य वाचां,
तन्मे सिथ्या भवतु च मुने दुष्कृतं निन्दितस्वम् ।

भक्त्या पादौ जिनचिन्मत्तः पार्श्व मे तत्प्रसादात्,
मा भूवेवं क्षणमपि सखे विद्युता विप्रयोगः ॥६५॥

यदिति । तत्तस्मात् कारणात् । मुने भो सर्वज्ञ । मौढ्यात् अज्ञानात् । न्यायं नयनमार्गम् । उल्लङ्घ्य मे मम । वाचां वचसां यत् बहु विलसितं बहुलं विहितम् । तत् निन्दित स्वं निन्दित स्वो यस्य तत् तथोक्तम् । “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वल्पीये स्वोऽस्त्रियां घने” इत्यमरः । दुष्कृतं च पापमपि । उपसर्गाजित मिति शेषः । “अहो दुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः । मिथ्या असत् अभावरूपमित्यर्थः । भवतु अस्तु । जिन भो विजयिन् । त्रयोविंशति तीर्थंकर परमदेव । सखे भो मित्र । पार्श्वं भो पार्श्वजिन । भक्त्या गुणानुरागेण । पादौ चरणाम्भौ स्तुहे । विनमत्तः विनमतीति विनमस्तस्य नमस्कुर्वतः नमस्यतो वा । मे मम । तत्प्रसादात् तयोः पादयोः प्रसादात् प्रसन्नत्वात् । “प्रसादस्तु प्रसन्नता” इत्यमरः । एवम् इत्थम् । विद्युता विदोबोधस्य । विद्वाने ज्ञातरि त्रिषु” इत्यमरः । “द्युत् दीप्तौ” विवदन्तः । तथा सम्यग्ज्ञानेनेत्यर्थः । विप्रयोगः विस्लेषः । क्षणमपि अल्पकालमपि । मा भूत् मा जनि ॥६५॥ पादवेष्टितानि समाप्तानि ॥

अन्वय—मुने जिन पार्श्व सखे ! यत् मौढ्यात् न्यायं उल्लङ्घ्य मे वाचां बहु-
विलसितं भक्त्या पादौ विनमत्तः मे तत्प्रसादात् तत् मिथ्या भवतु, निन्दित स्वं (मे)
दुष्कृतं च (मिथ्या भवतु) । एवं क्षणं अपि विद्युता विप्रयोगः मा भूत् ।

अर्थ—हे मुनि, मित्र पार्श्व जिनेन्द्र ! मौढ्या के कारण न्याय का उल्लङ्घन किए हुए मैंने जो वाणी से अनेक प्रकार की चेष्टा की, अनुराग से आपके दोनों चरणों में झुके हुए मुझ शम्बरासुर की आपके दोनों चरणों के प्रसाद से वह चेष्टा मिथ्या हो । जो स्वयं गंहित (निन्दित) है, ऐसा मेरा पापकर्म भी मिथ्या हो । इस प्रकार क्षणभर भी मेरा आत्मस्वभाव रूप सम्यग्ज्ञान से वियोग न हो ।

इतः कतिपयानि चूलिकापद्यान्याह—

अनुनयति सतीत्यं भक्तिनम्रेण मूर्ध्नि,

कमठदनुजनाथे नागराजन्यसाक्षात् ।

ध्रुवमनुशयतप्ताद्वैरबन्धश्चिरात्तः,

स्म गलति निजचित्तात्सन्तताभ्रच्छलेन ॥६६॥

अनुनयतीति । नागराजन्यसाक्षात् नागानां राजानः उरगेन्द्राः तेषामपत्यानि नागराजन्याः । “जाती राजः” इति यः । “येऽनोऽद्ये” इति इत्यनोक्तम् । तेषां नागकुमाराणां । साक्षात् प्रत्यक्षतः । मूर्ध्निभिषिक्तो राजन्यः । “साक्षात्प्रत्यक्षतु-

त्ययोः" इत्यमरः । कमठदनुजनाथे कमठचरासुरनायके । भक्तिनम्रेण भक्त्या नमनशीलेन इत्यम् अनेन प्रकारेण । अनुनयति सति अनुनीयत्यनुनयन् नस्मिन् सति प्रणामादिविनयशीले सति । अनुशयतप्तात् पश्चात्तापेन सन्तप्तात् । निजचित्तात् स्वहृदयात् । चिरात्तः चिरात्प्राप्तः । वैरबन्धः विरोधसम्बन्धः । सन्तताश्रुच्छलेन प्रवृद्धवाष्पाम्बुव्याजेन । "पदं व्यतिकरं क्लृप्तम्" इति धनञ्जयः । ध्रुवं निश्चयेन गलति स्म चव्यति स्म ॥ ६६॥

अन्वय—नागराजव्यसाक्षात् कमठदनुजनाथे भक्तिनम्रेण मूर्ध्ना इत्थं अनुनयति सति अनुशय तप्तात् निजचित्तात् चिरात्तः वैरबन्धः सन्तताश्रुच्छलेन ध्रुवं गलति स्म ।

अर्थ—सर्पाधिराज के समक्ष कमठ के जीवधारी दैत्यनाथ के भक्ति से नम्रीभूत सिर से इस प्रकार प्रार्थना करने पर पश्चात्ताप से सन्तप्त उसके चित्त से चिरकाल से चला आया वैरभाव निरन्तर (गिरते हुए) आँसुओं के बहाने निश्चित रूप से गल गया ।

केवलज्ञानान्तरमुद्भूतानतिशयानभिधातुमुपक्रमते—

अथ सुरभिसमीरान्दोलितैः कल्पवृक्षैः,

समममरनिकायाः पुष्पवृष्टिं वितेनुः ।

अविरलनिपतद्भिः स्वविमानैर्निरुद्धा,

नवजलदविलिप्तेष्वक्षयैः तासौ तदाद्यौ ॥ ६७॥

अर्थेति । अथ अनन्तरे । अमरनिकाया देवसमूहाः । सुरभिसमीरान्दोलितैः सुरभिणा घ्राणतर्पणयुक्तेन समीरेण वायुना आन्दोलितैः कम्पितैः । कल्पवृक्षैः सुरद्रुमैः । समं साकम् । पुष्पवृष्टिं प्रसूनवर्षणम् । वितेनुः वर्षयुः । तदा तदवसरे । अविरलनिपतद्भिः अविरलं निरन्तरं निपतन्त्यवतरन्तीति तथोक्तास्तैः । स्वविमानैः स्ववर्ष्मिण्यनैः । "स्वर्गे पुरे च लोके स्वः" इत्यमरः । निरुद्धा व्याप्ता । अतो द्यौः । एतन्तभः । "द्यौर्दिवी द्वे स्थियामभ्रम्" इत्यमरः । नवजलदविलिप्तेष्वक्षयैः प्रत्यग्रमेघेन लेपितैश्च । ऐक्ष्यत अदृश्यत ॥ ६७॥

अर्थ—अथ सुरभिसमीरान्दोलितैः कल्पवृक्षैः समं निकरनिकायाः पुष्पवृष्टिं वितेनुः । तदा अविरलनिपतद्भिः स्वविमानैः निरुद्धा अतो द्यौः नवजलदविलिप्ता इव ईक्ष्यत ।

अर्थ—अनन्तर सुगन्धित वायुओं के कँपाए गए कल्पवृक्षों के साथ देव समूहों ने फूलों की वर्षा की । तब निरन्तर उड़ते हुए दिव्यविमानों से रोका गया यह आकाश नये मेघ से लीला गया सा दिखाई देने लगा ।

१. विलिप्तेष्वक्षयता ।

विशेष—योगिराट् पण्डिताचार्य ने अविरल निपतद्भिः का अर्थ निरन्तर उत्तरते हुए किया है ।

सपदि जलदमुक्तैः सान्द्रगन्धाम्बुपातै-
मधुपगणविकीर्णैराश्वसत्क्षमा क्षतोष्मा ।
वियति मधुरमुच्चैर्दुन्दुभीनां च नादः,
सुरकरतलगूढास्फालितानां जजुम्भे ॥ ६८ ॥

सपदीति । जलदमुक्तैः वारिवाहेण वृष्टेः । मधुपगणविकीर्णैः मधुपानां श्रमराणां गणैः निषर्गैः विकीर्णैः व्याप्तैः । सान्द्रगन्धाम्बुपातैः निरन्तरैः गन्धेन युक्तानाम्बुनां पातैः सेकैः । क्षतोष्मा क्षतः ऊष्मा यस्याः सा क्षान्तोष्णा । क्षमा भूमिः । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः । सपदि शीघ्रम् । आश्वसत् उदजीवत् । सस्यादिकोभावती बभूवेत्यर्थः । वियति आकाशे । सुरकरतलगूढा स्फालितानां सुरकरतलैः निर्जरपाणितलैः गूढं । गुप्तम् अस्फालितानां ताडितानाम् दुन्दुभीनां मेरीणां 'मेरी स्त्रीं दुन्दुभिः पुमान् ।' इत्यमरः । राश्वस्य निनदोऽपि । मधुरं श्रुति-सुखं यथा तथा । उच्चैरधिकं । जजुम्भे जृम्भते स्म ॥ ६८ ॥

अन्वय—जलदमुक्तैः मधुपगणविकीर्णैः सान्द्रगन्धाम्बुपातैः क्षमा सपदि आश्व-सत् वियति च सुरकरतलगूढास्फालितामां दुन्दुभीनां नादः मधुरं उच्चैर्जजुम्भे ।

अर्थ—मेघों से छोड़े गए, फैले हुए भीरों के समुदाय से युक्त, घने, सुगन्धित जल की वृष्टि से विनष्ट ताप वाली पृथ्वी शीघ्र ही सुखी हो गई तथा आकाश में देवताओं के हाथों से एकान्त में ताडित दुन्दुभियों का मधुर शब्द अत्यधिक रूप से बढ़ गया ।

विशेष—योगिराट् पण्डिताचार्य ने आश्वसत् का अर्थ उदजीवत् किया है और इसका तात्पर्य यह बतलाया है कि पृथ्वी धान्यादि की शोभा से युक्त हो गई ।

इति विदितमहर्द्धिं धर्मसाम्राज्यमिन्द्राः,
जिनमवनतिभाजो भेजिरे नाकभाजाम् ।
शिथिलितवनवासाः प्राक्तनीं प्रोज्झ्य वृत्तिं,
शरणमुपययुस्तं तापसा भक्तिनम्राः ॥ ६९ ॥

इतीति । कथितोपलक्षणात् चतुस्त्रिंशदतिशयेः । विदितमहर्द्धिं विविता प्रतीता महती ऋद्धिः सम्पदा यस्य तम् । धर्मसाम्राज्यं संसारसमुद्रे मग्नान् जन्तून् उद्ध्यत्

उत्तममोक्षमुखे धरतीति स्थापयतीति धर्मस्तस्य साम्राज्यं सत्तावभावो यस्य तम् ।
जिनं पार्श्वतीर्थेश्वरम् । नाकभाजां नाकं स्वर्गं भजन्तीति नाकभाजस्तेषाममराणां
इन्द्रावर्याः । अवन्तिभाजः अवन्ति प्रणमन् भजन्तीति तथोक्ताः सन्तः । भेजिरे
सिपेविरे । तापसाः जटिलादयः कुलिङ्गिनः । प्राक्तनीं प्राप्ताताम् । श्रुतिम् आच-
रणम् । प्रोज्ञस्य विज्ञाय । शिथिलितवनवासाः विक्लिष्टदिपिन विरुधाः । भक्ति-
नन्नाः भक्त्या नमनशीलाः । तं तीर्थेशिनम् । शरणं रक्षणम् । उपययुः श्रयन्ति
स्य । जटिलादयः कुतापसाः निजकायक्लेषो निष्फलत्वं निश्चिन्वन्तः । तपोमहिम्ना
प्राप्तोदयं पार्श्वं तीर्थेश्वरं तत्तपोलब्धुकामाः शरणं ययुरिति भावः । तदुक्तं समन्त-
भद्रस्थापिभिः । 'वनौकसः स्वधमवरूपं बुद्धयः । शमोपवेशं शरणं प्रपेदिरे ।
सप्तस्यविद्यातपसां प्रणायकः समग्रभोदयं कुलांबरांशुमान् ॥ ६९ ॥

अन्वय—इति विदितमर्हति धर्मसाम्राज्ये जिनं अवन्तिभाजः नाकभाजां
इन्द्राः भेजिरे । शिथिलितवनवासाः तापसाः प्राक्तनीं श्रुतिं प्रोज्ञस्य भक्तिनन्नाः
(सन्तः) तं शरणं उपययुः ।

अर्थ—इस प्रकार जिनके ऐश्वर्य का सभी लोगों को ज्ञान है, जो धर्म-
साम्राज्य से युक्त हैं ऐसे जिनेन्द्र भगवान् को प्रणाम करते हुए देवेन्द्रों ने
सेवा की । वनवास को शिथिलकर तापस अपने (पंचाग्नि तप रूप) पूर्व
आचरण का परित्याग कर भक्ति से नम्र हो उनकी शरण में आ गए ।

व्याख्या—जटिलादि कुतापस मुनि शरीर को कष्ट देने वाले तप को
व्यर्थ जानकर जिस तप की महिमा से जिनका उदय हुआ था ऐसे पार्श्व
तीर्थेश्वर से उनकी तपोलब्धि की प्राप्ति के इच्छुक होकर उनकी शरण में
आ गए ।

अथ भगवानाचार्यः स्वाभिप्रायप्रकाशपुरः सरं कृतिमुपसंहरन् भङ्गला-
शिषमाह—

इति विरचितमेतत्काव्यमावेष्ट्य मेघं,
बहुगुणमपदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।
मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतावाशशाङ्कं,
भुवममवतु देवस्सर्वदाऽमोघवर्षः ॥ ७० ॥

इतीति । कालिदासस्य कालिदासनाम्नः कवे । मेघं काव्यं मेघदूताख्यप्रबन्धम् ।
आवेष्ट्य वेष्टयित्वा । इति एवम् । विरचितं विहितम् । बहुगुणं बहवो माधुर्यादयः
गुणा यस्मिन् तत् । अपदोषम् अवगता जलक्षणादयो दोषा यस्मात्तत् । एतत्काव्यं
पार्श्वान्मुदयाभिधानं काव्यम् । आशशाङ्कम् आचन्द्रावधिनित्यमित्यर्थः । मलिनित-

परकाव्यं मलिनितं कलङ्कितं परकाव्यं मेषसन्देशो यथा तथा । तिष्ठतात् निवसतु ।
अमोघवर्षः काव्यकस्तुः प्रियविध्यः अंकापुराधिपः । पक्षे अमोघं सकलं वर्षं वृष्टिः
यस्य सः । देवः प्रभुः । पक्षे मेषः । 'देवो राज्ञि सुरे अम्बुदे' इति नानार्थरत्न-
मालायाम् । भुवनं जगत् । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । अवसु पातु । 'अव रक्षणे'
लोट् ॥ ७० ॥

अन्वयः—इति बहुगुणं अपदोषं मलिनितपरकाव्यं कालिदासस्य काव्यं
आवेष्ट्य विरचितं एतत् (मलिनितपरकाव्यं) काव्यं आवाद्याङ्कं तिष्ठतु । अमोघ-
वर्षः देवः सर्वदा भुवनं अवतु ।

अर्थ—इस प्रकार बहुत गुणवाले, दोषों से रहित, जिसने दूसरे काव्यों
को मलिन कर दिया है ऐसे कालिदास के मेषदूत नामक काव्य को (आदि
में, मध्य में अथवा अन्त में एक या दो पंक्ति से) वेष्टित कर रचा गया
यह पाश्वाभ्युदय नामका काव्य जब तक चन्द्रमा है तब तक रहे । अमोघ-
वर्ष महाराज सर्वदा पृथ्वी की रक्षा करें ।

एतत्काव्यप्रभवमेव सप्रपञ्चमाह—

श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजभृङ्गः,

श्रीमानभूद्विनयसेनमुनिर्गरीयान् ।

तच्चोदितेन जिनसेनमुनीश्वरेण,

काव्यं व्यधायि परिवेष्टितमेषदूतम् ॥७१॥

इत्यमोघवर्षपरमेश्वरपरमगुह श्रीजिनसेनाचार्यविरचितमेषदूतवेष्टितवेष्टिते
पाश्वाभ्युदये भगवत्कव्यवर्णनो नामः चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

श्रीवीरसेनेति । श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजभृङ्गः श्रीवीरसेनश्चासौ मुनिश्च श्री-
सेनमुनिः श्रियोपलक्षितस्तथोक्तः पादावेव पयोजे पादपयोजे श्रीवीरसेनमुनेः पादप-
योजे तथोक्ते भृङ्ग इव भृङ्गः श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजयोः भृङ्गस्तथोक्तः ।
गरीयान् गुरुतरः । श्रीमान् तपोलक्ष्मीवान् । विनयसेनमुनिः । विनयसेननामा यतिः ।
अभूत् बभूव । तच्चोदितेन तेन सधर्मणा विनयसेनमुनिना चोदितः प्रेरितस्तेन ।
जिनसेनमुनीश्वरेण मुनीनामोश्वरस्तथोक्तः जिनसेनश्चासौ जिनसेन इति वा मुनी-
श्वरस्तेन । परिवेष्टितमेषदूतं परिवेष्टितम् आक्रान्तं मेषदूतं तन्नामकाव्यं येन
यस्योक्तम् । काव्यं एतत्पाश्वाभ्युदयसंज्ञं काव्यम् । व्यधायि अकारि ॥ ७१ ॥

अन्वयः—इत्यमोघवर्ष परमेश्वर परमगुह श्री जिनसेनाचार्यविरचितमेषदूत
वेष्टिते पाश्वाभ्युदये तद्व्याख्यायां च सुबोधिकाख्यायां भगवत्कव्यवर्णनो नाम
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥